ATEŞ

HENRI BARBUSSE

ÇEVİREN:
SUAT DERVİŞ

ROMAN

EVRENSEL
BASIM
YAYIN

Türkçe birinci basım:
Ocak 1970 (Öncü Kitabevi Yayınları)

Goncourt Edebiyat Ödülü (1916)

Henri Barbusse

ATEŞ

Bir Takımın Güncesi

Çeviren:
Suat Derviş

Roman

Doğa Basın Yayın
Dağıtım Ticaret Limited Şirketi
Tarlabaşı Bulvarı
Kamer Hatun Mah.
Alhatun Sk. No: 27
Beyoğlu / İstanbul
Tel: 0212 361 09 07 (pbx)
Faks: 0212 361 09 04
web: www.evrenselbasim.com
e.posta: bilgi@evrenselbasim.com

Evrensel Basım Yayın-197

ATEŞ
Henri Barbusse

Kitabın Orijinal Adı
Le Feu (Journal d'une escouade)

Çeviren
Suat Derviş

Kapak Tasarım
Savaş Çekiç

Birinci Basım
Mayıs 2002

İkinci Basım
Eylül 2005

ISBN 975-6525-05-3

© Evrensel Basım Yayın, 2001

Suat Derviş'in çeviri hakları
ONK Ajans Ltd. Şti.'den alınmıştır.

Baskı
Ezgi Matbaası
(Davutpaşa Cad. Emintaş Kazımdinçol sit. No: 81 / 229 Davutpaşa - Topkapı 0212.501 93 75)

ATEŞ

Bir Takımın Güncesi

Crouy ve 119 rakımlı tepede
yanımda ölmüş olan
silâh arkadaşlarımın anısına

Henri Barbusse

I

HAYALET

Dent du Midi, Aiguille Verte ve Mont Blanc tepesi, sanatoryumun terası boyunca yan yana dizilmiş yataklarda yatan, battaniye altından kanları çekilmiş solgun yüzleri görünen hastaların tam karşısına düşüyordu.

Bir verandanın koruduğu oymalı tahtadan yapılmış teras sanki dünyadan yalıtılmıştı, her şeyden fersah fersah uzakta gibiydi.

İçinden parıldayan gözlerle süzülmüş yüzlerin çıktığı kırmızı, yeşil, taba ve beyaz renkteki battaniyeler hiç kıpırdamıyordu.

Hastaların yattığı şezlonglara sessizlik hakimdi. Birden bir öksürük sessizliği bozdu ve kesildi. Şimdi artık bir kitabın düzenli aralarla çevrilen sayfalarının hışırtısı ile yan yana yatanlardan birinin komşusuna sorduğu soru ve aldığı cevabın mırıltısından başka ses duyulmuyordu. Arada bir de bu sonsuz şeffaflıkta; inci dizileri gibi süzülen kuş sürülerinden ayrılmış pervasız bir kargacığın parmaklıklara çarpan yelpaze kanatlarının gürültüsü duyuluyordu.

Burada sessizlik kanundur. Üstelik, dünyanın birçok değişik noktasından buraya gelen, aynı mutsuzluğa uğramış, bu zengin ve hür insanlar konuşma alışkanlıklarını da yitirmişlerdir. Onlar kendi içlerine kapanmışlardır; tek düşündükleri kendi hayatları ve ölümleridir.

Galeride, baştan aşağı beyaz giyinmiş bir hademe kadın göründü. Çok yavaş yürüyor, getirdiği gazeteleri dağıtıyordu.

Gazetesini ilk açan:

— Olan oldu, dedi, savaş ilan edilmiş.

Gelişi o kadar bilindiği, beklendiği halde, haber gene de göz kararticı bir etki yaptı. Çünkü burada bulunanların hepsi onun ölçüsüz derecedeki önemini biliyorlardı.

Düşünce ile, acı ile derinleşmiş, nesnelere ve hayata karşı kayıtsız, şimdiden öteki dünyaya göçmüşcesine diğer bütün insanlardan kopmuş olan bu okumuş, akıllı kişiler, savaş haberini duydukları şu anda, yaşayanların ve çılgınların dünyasına çok uzaklara bakar gibi bakıyorlardı.

Avusturyalı:

— Avusturya bir cinayet işliyor, dedi.

İngiliz:

— Savaşı Fransa'nın kazanması lazım, dedi.

Alman:

— Almanya'nın yenilmesini yürekten isterim, dedi.

*
* *

Hastalar yeniden tepelerin ve göğün karşısında, battaniyelerinin altına, yastıklarının üstüne yerleştiler. Gökyüzü tertemizdi. Ama gene de hava biraz önce öğrenilen haberin dehşetiyle dolmuş gibiydi.

— Savaş!

Yatanlardan bazıları bu kelimeyi alçak sesle tekrarlıyor, sessizliği bozuyor ve bunun modern çağın, belki de bütün çağların en büyük olayı olduğunu düşünüyorlardı.

Sanki, bu berrak manzara üzerine birdenbire şekilsiz, karanlık bir hayalet çökmüş gibiydi.

Pembe güllere benzeyen köyle ve kadifemsi meralarla süslü vadinin genişliği; dağların olağanüstü güzellikte çizilmiş gövdeleri; çamların siyah, sonsuz karların beyaz dantelleri, sanki insan kıpırdanışlarıyla birdenbire canlanıvermişti. Fark edilir derecede ikiye bölünmüş büyük kütleler, karıncalar gibi kaynaşıyorlar, birbirlerine saldırıyorlardı. Bu saldırılar dalga dalga oluyordu. Sonra her şey hareketsiz kalıyordu. Evlerin, insanların karnı deşilmişti. Köyler de, şehirler de onlar gibiydi. Kırların, köylerin manzarası değişmişti. Gökten sanki beyaz ekmek kırıntıları gibi yağ-

mış yaralıların ve ölülerin yarattığı korkunç yığınlar, dehşet verici manzarayı gösteriyordu.

Bu müthiş katliamda sanki her ulusun her yanı kemiriliyor, sağlıklı her yeni askerden her dakika bu kemirilen parçalar koparılıyordu. Hastalar bu korkunç manzarayı, ölüleri sürükleyen müthiş seli görüyorlardı.

Kuzeyde, güneyde, batıda, uzakta, yakında, her tarafta savaş vardı. Savaşın olmadığı bir tek parça yoktu.

Solgun görünenlerden biri, dirseğine dayanarak doğruldu. Şimdiki ve gelecekteki savaşçıların toplamını hesapladı: Otuz milyon asker!

Gözünde ölüm sahneleri canlanan bir başkası mırıldandı:

— Birbirine saldırmış iki ordu, intihara kalkışmış bir büyük ordudur, dedi.

Sıranın en başındaki hasta, kısık ve boğuk sesiyle:

— Yapmayacaklardı, dedi.

Bir üçüncüsü de:

— Bu, yeniden başlayan Fransız ihtilali gibi sanki.

Bir dördüncüsü de fısıltı ile:

— Tahtlar sallanıyor, diye belirtti.

Üçüncü tekrar konuştu:

— Bu, belki de son savaştır.

Bir sessizlik oldu, sonra uykusuz geçen gecenin sıkıntısıyla solmuş kırışmış alınlardan birkaçı sağa sola sallandı.

— Savaşları durdurun! Bunu yapmak mümkün! Savaşları durdurun! Dünyanın yarası böyle şifa bulmaz.

Biri öksürdü. Daha sonra güneşin sonsuz sukûneti altında muhteşem çayırlardaki verniklenmiş gibi parıldayan inekler ve siyah ormanlar, yeşil tarlalar ve mavi uzaklıklar tatlılıkla parlıyordu. Birden bu görünüşü yok ettiler, ihtiyar dünyayı parçalayan ve tutuşturan alevleri söndürdüler. Sonsuz sessizlik, evrensel ıstıraplarla, kinlerinden gelen homurtuyu dindirdi. Az önce konuşanlar birer birer sustular. Ve yeniden içlerine kapandılar. Akciğerlerinin ve kendi kurtuluşlarının meselelerine daldılar.

Gecenin vadiye çökeceği sırada, Mont Blanc'da bir fırtına patladı. Artık hastalar için bu akşam dışarıya çıkmak yasaktı. Rüz-

gârların son dalgaları, sığındıkları bir liman olan bu camekânlı bölmeye de çarpıyordu.

İçlerindeki dertle didişen bu ağır yaralılar, doğa güçlerinin böyle altüst oluşunu uzak gözlerle seyrediyorlardı. Rüzgârın deniz gibi dalgalandırdığı bulutlardan, gök gürlediği zaman bulutların dumandan ve şimşeğin ateşten iki sütun gibi yükselişini ve kartalların bütün bunların üstünde, yüksekte uçuşunu izliyorlardı.

— Savaşları, fırtınaları durdurunuz! diyorlardı.

Dünyanın eşiğinde duran bu gözlemciler; bütün ihtiraslardan, particiliklerden, şimdiye kadar benimsedikleri anlayışlardan, körlüklerden, geleneklerin boyunduruğundan kopmuş, kurtulmuş olanlar her şeyin ne kadar açık ve basit olduğunu görebiliyorlardı.

En başta yatan hasta haykırdı:

— Aşağıda, yukarıya doğru tırmanan bir şeyler görülüyor.

— Evet... Canlıya benziyorlar.

— Bitki de olabilirler.

— Yok, insana benziyorlar.

Fırtınanın korkunç ışıkları içinde uzanmış ve kötülük meleklerine benzeyen simsiyah bulutların arasında, soluk renkli bir toprak gördüklerini sanıyorlardı. Çamur ve su altında boğulmuş bu ovalardan sanki birtakım şekiller çıkıyor, toprağın üstüne tırnaklarını geçirerek kendilerini batmaktan kurtarmak istiyorlardı. Tıpkı gemileri batmış kazazedeler gibi. Sanki gözleri balçıkla körleşmiş, vücutları balçık altında ezilmişti. Bunlar askerlere benziyorlardı. Paralel uzun kanallarla çizgilenmiş ve ayrıca büyük çukurları olan ova çok genişti. Kendilerini batmaktan kurtarmak isteyenler sayısızdı. Fakat, bu çamur savaş içine, cinayet ve hata yüzünden itilip, birbiri üstüne saldırtılmış bulunan otuz milyon köle, nihayet çizgilerinde insan iradesi beliren yüzlerini göğe kaldırıyorlardı. Gelecek, bu esirlerin elindeydi. Sayıları ve sefaletleri sonsuz olanların birleşmesi, bu ihtiyar dünyayı muhakkak değiştirecekti.

II

TOPRAĞIN İÇİNDE

Solgun renkli gök gürleyip duruyordu. Her gürleyişte, hem kızıl bir şimşek yere doğru iniyor, hem de gecenin içinde bir ateş sütunu yaratıyordu. Günün ağarmaya başladığı yerde ise, bir bulut sütunu meydana geliyordu.

Uzakta, çok uzakta, kartalların kanat sesleri vardı. Daireler çizerek göğe yükselen kuşlar, sanki dünyayı seyretmek ister gibiydiler.

Dünya... Bu çöl; şafağın sonsuz çaresizliği içinde, uçsuz bucaksız ve suya batmış gibi görünüyordu. Serin sabah rüzgârının çimdiklediği bataklıklar ve su birikintileri üstünde ürperişler vardı. Gece buradan geçmiş olan birliklerin bıraktığı tekerlek izleri, güçsüz sabah ışığında demirden raylar gibi parıldıyordu. Her tarafta yığın yığın çamur, çökmüş köprücükler, devrilmiş kazıklar vardı. Çalılar gibi birbirine karışmış, dolaşmış demir telden örgülerdi bunlar. İnsan buraya baktığı zaman, denizden dışarıya uğramış, büyük bir tuval gördüğünü zannedebilirdi. Ölçülemez büyüklükteki bu tuvalin bir kısmı, sanki hâlâ yüzeye çıkmamıştı. Yağmur dinmişti ama her şey yıkanmış gibi ıslak, ıslak da ne söz, sırılsıklamdı... Sanki görünen ne varsa bir kere denize batıp çıkmış ve hâlâ da ha battı ha batacak gibiydi.

Gecenin tortusunun biriktiği uzun hendek ağı görülüyordu. Bu siperdir. Taban o kadar vıcık vıcık ki, bir bastın mı, ayağını güçlükle kurtarabiliyorsun. Her siperin etrafı pis pis sidik kokuyor. Delikler de pis kokuyor; kokan ağızlar gibi.

Yan yana açılmış bu kuyulardan birtakım gölgelerin çıktığını görüyorum. Kocaman, şekilsiz ve kımıldayan bir kitle... Yani biz!..

Kuzey kutbunun insanları gibi kat kat giyinmişiz. Yünlere, battaniyelere, torbalara sarınmış, yusyuvarlak olmuşuz. Birkaç kişi gerindi, kusar gibi esnedi. Etrafta, kimi kızarmış kimi yemyeşil olmuş benizler seçiliyordu. Çapaklanmış, birbirine yapışmış gözkapaklarının çerçevelediği çukur gözlerin bakışları, kandiller gibi yanıyordu.

Dikenlerle bezenen kırların derin yara izleri gibi çizdiği, saçı-sakalı birbirine karışmış insan yüzleri.

Tak! Tak! Güm! Üstümüzde vızıldayan kurşunlar ve top ateşleri. Başımızın üstünde uğultu ve vızıltılar. Bazen yaylım ateşi, bazen tek bir uğultu... Bu karanlık ve alevli fırtına hiç durmuyor. On beş aydan daha fazla oldu. Beş yüz gündür, şu bulunduğumuz dünya köşesinde, bombardımanlar, tüfek ateşleri; sabahtan akşama, akşamdan sabaha kadar sürüp gidiyor hiç dinmeden. Ebedi bir savaş alanına gömülüp kalmışız. Artık, efsaneyi andıran bir geçmişte, evlerimizdeki duvar saatlerinin tiktaklarını nasıl dinlemedikçe işitmezsek, şimdi de, bu silah seslerini dinlemezsek işitmiyoruz.

Toprakta semiz bir kundak bebeği belirdi. Yanakları o kadar kırmızı ki, insan elmacık kemikleri üzerine kırmızı kâğıtlar yapıştırılmış zannedecek. Gözkapakları da iyice şişmiş... İlkönce birini, sonra ikincisini açtı. Bu Paradis idi... Tombul yanaklarında, başına kadar çekip yattığı çadır bezinin çizgileri vardı.

Küçük gözleriyle etrafa bakındı, beni gördü ve bir işaret verdi.

— Zavallı arkadaşım, dedi. Bak bir gece daha geçti.

— Evet oğlum, acaba bunun gibi daha kaç gece geçirebileceğiz?

Bodur kollarını açtı, göğe kaldırdı. Sonra merdivenlere sürtüne sürtüne dışarı çıktı, alacakaranlıkta kendi de bir karaltı gibi, çökmüş ve boğuk bir sesle inleyerek kaşınan bir adama çarpıp sendeledikten sonra yanıma geldi, sonra bir tufan dekoru içinde sağa sola yalpa vurarak yürüyen bir penguen gibi ileri doğru gitti.

*
* *

İnsanlar yavaş yavaş derinliklerden çıkmaya başladılar. Köşelerde koyu gölgelerin toplandığı görüldü. Sonra bu insan bulutu yoğunluğunu kaybedip şekillenmeye başladı; hepsini tek tek tanımak mümkündü artık.

Battaniyesini kapüşon gibi sarmış biri belirdi. Sanki bir yabancıydı, daha doğrusu, sağa sola yatan ve yürüyen tuhaf bir çadır. Daha yakına geldiği zaman, elle örülmüş bir yünün çevrelediği, iyod rengi, yer yer ve karamsı lekeleri olan, kırık burunlu, Çinliler gibi çekik gözlü ve göz kenarları pembe olan dört köşeli bir yüz göründü. Bir yağ fırçası gibi nemli olan küçük ve sert bıyıkları vardı.

— Vay Volpatte... Keyfin nasıl?..

— İyi diyelim de iyi olsun, dedi Volpatte.

Çok ağır bir şiveyle konuşurdu; sesinin kısılmış olması ve öksürmesi bunu daha da ağırlaştırıyordu.

— Geberiyorum, galiba yolcuyum... diyor. Söylesene! Bu akşamki saldırıyı duydunuz mu?.. Dostum, öyle bir bombardımandı ki vay anam vay. Olmayacak bir şeydi, birinci sınıf!..

Burnunu çekip yeniyle sildi, sonra elini kaput ceketinin altına sokup, derisini kaşımaya koyuldu.

— Mum ışığında tam otuz tane öldürdüm! Homurdandı. İleride, büyük sipere giden yeraltı yolundaki hasırların üstünde hareket eden ekmek kırıntılarına benziyorlar. Seni nasıl görüyorsam, onları da hasırların üstünde koşuşurken gördüm.

— Bu saldırıyı kim yaptı, pis Almanlar mı?..

— Onlar da, biz de... Bu Vimy yönünden karşı bir saldırıydı. Duymadın mı?..

Benim yerime genç adam, şişman Lamuse cevap verdi:

— Hayır, horluyordum. Ama bir gün önce, gece işi yapmıştım.

Küçük Britanyalı Breton Biquet:

— Ben duydum, çünkü iyi uyuyamadım. Daha doğrusu hiç uyuyamadım. Benim kendime özgü bir siperim var. Bakın işte, yosma şuracıkta.

Onlara, hemen toprağın üstünde kazılmış ve ancak bir insanı barındırabilecek, altı gübreyle döşenmiş bir çukur gösterdi.

— Bu daha çekirdek halinde bir siper, diyerek taştan yapılmış ve henüz tamamlanmamışa benzeyen yeri gösterdi. Başını salladı. Hiç uyumadım, önce dalmıştım ama, 129'uncuyu değiştikleri zaman uyandım. Şamatalarından değil ha!.. Kokularından!.. Bütün delikanlılar tam başımın hizasından geçtiler. Ayak kokuları beni öyle bir uyandırdı ki, burnumun direği kırıldı sandım.

Ben bunu biliyorum, yürüyen asker gruplarının beraber sürükledikleri ağır koku, beni de kaç kere uykumdan uyandırmıştı.

Tirette:

— Bu kokular çocukları öldürürse, dedi.

— Tam tersine, bu kokular onları coşturuyor. Ne kadar kirli, pasaklı olursan, o kadar gözde olursun.

Biquet:

— Onların beni uyandırması çok hayırlı oldu, diye konuşmasını sürdürdü. Onların kokularıyla boğulur gibi olup da uyanınca, pencerelerimi, yani siperin üstüne serdiğim çadır bezini açtığım sırada, tezeklerden biri; şunu bir araklayayım, diyordu benim için.

— Bu 129'uncuların hemen hepsi hin oğlu hin.

Ayaklarımızın dibinde, henüz sabahın aydınlatamadığı bir insan görünüyordu. Kirli elbiselerini iğrenerek tutmuş ve güçlükle kıpırdıyor, kalkmak istiyordu. Bu, Blaire Baba idi.

Tozların, bitkiler gibi yer aldığı yüzünde, küçücük gözleri kıpır kıpırdı. Dişsiz ağız boşluğunu çevreleyen dudaklarının üstünde, sarımtırak bıyıkları kocaman bir paketi andırıyordu. Elleri kara idi, aşırı derecede kara; ellerinin üstü öyle pisti ki, kıllı görünüyordu. Avuçlarıysa gümüşi renkteydi. Çökmüş vücudundan, eski bir tencere kokusu yayılıyordu.

Bir yandan kaşınıyor, bir yandan da kendisinden biraz geride duran, fakat üstüne eğilen Barque'la konuşuyordu.

— Ben sivilliğimde böyle pis değildim, diyordu.

— Demek, bambaşka bir adamdın, dedi Barque.

Tirette:

— İyi ki o kadar pis değildin, dedi, yoksa karın yalnızca zenci çocuklar doğuracaktı.

Blair kızdı. Kaşlarını çattı ve alnındaki kirli çizgiler daha da kalınlaştı.

— Ulan, canımı sıkıp durma, dedi. Şimdi savaştayız, hıyar ağası. Sen burada, evinde olduğun gibi misin? Her şeyin değişmedi mi?.. Savaş bu, savaş... Ulan maymun suratlı, göt herif. Bu gibi şeylerden bir adamın senin gibi çıkması için onun hayvan olması lazım.

Elini, yüzünü süsleyen kara pisliklerin üzerinde gezdirdi. Günlerce süren yağmurlardan sonra, hâlâ temizlenmeyen bu kirlerin, daha eriyip temizlenmeyecekleri açıktı.

— Sonra da ben böyle isem, istediğim için böyleyim. Benim bir tek dişim yok. Zaten binbaşı bana çoktan söyledi: "Senin tek kazmacığın kalmamış," dedi, "ilk istirahatte estamolojik arabaya git."

Barque:

— Tomatolojik, diye düzeltti.

Bertrand emin bir şekilde:

— Stomatolojik, dedi.

— Ama işte bedava olduğu halde gitmedim.

— Niçin?..

— Değişikliği sevmem de ondan, diye cevapladı.

— Sen tam bir aşçı yamağına benziyorsun, o işi yapmalıydın, dedi. Barque.

Blaire, gayet safça:

— Ben de böyle düşündüm, diye cevapladı.

Gülüştüler. Siyah adam bozuldu ve yerinden kalktı:

— Sizler karın ağrısı gibisiniz, ben gereğini yapmaya gidiyorum, dedi.

Onun gölgesi aralarından sıyrılınca, orada bulunanların hepsi, aşçıların en pis ve en kirli insanlar olduklarını tekrarladılar.

— Herhangi bir yerde, elle tutulamayacak kadar leke ve kir içinde bir adam gördün mü, bil ki aşçıdır. Ne kadar kirli olursa, o kadar aşçıdır.

Marthereau:

— Çok doğru, dedi.

— Hey bakın, Tirloir geliyor, hey Tirloir!..

O pek meşgul görünüyor, her tarafı araştırıyordu. Adeta koklar gibi. Klor kadar soluk benzi, incecik yüzüyle, kendisine çok bol gelen kalın kaputunun yakasının içine gömülüydü. Sivri bir çenesi vardı, üst dişleri çok uzun ve çıkıktı. Ağzının iki yanındaki çok kirlenmiş iki çizgi, köpeklere ısırmasın diye takılan ağızlıklara benziyordu.

Her zamanki gibi öfkeliydi ve her zamanki gibi şikâyet ediyordu:

— Bu gece yiyecek çantamı aşırmışlar.

— Bunu, nöbet değiştiren 129'uncular almışlardır. Nereye koymuştun?

Kenara dikilmiş bir süngüyü işaret etti:

— Şu kürdanın ucuna asmıştım.

Oradakilerin hepsi koro gibi bir ağızdan:

— Budala, diye bağırdılar. Giden askerlerin elinin altına bırakmış. Enayiye bakın.

— Vay başıma gelenler, diye inledi Tirloir.

Birdenbire bir krize tutuldu, kudurmuş gibi hiddetle yumruklarını sıktı, kocaman bir düğüm haline getirdiği yüzünü buruşturarak:

— Bu haltı yiyeni bir elime geçirirsem görürsünüz yapacağımı. Beynini dağıtacağım, işkembesini deşeceğim... Hem... Çantamda kamamber peyniri vardı; üstelik daha bozulmamış bir halde. Arayayım çantayı, belki bulurum.

Gitarcıların yaptığı gibi, karnını hafifçe yumrukluyordu. Sonra gümüş rengi sabah ışığında kayboldu. Yüzü hâlâ asıktı ama, gayet gururlu bir hali vardı. Uzaklaşan silueti, ropdöşambıra sarılmış bir hastanın vücuduna benziyordu. Kaboluncaya kadar küfürleri işitiliyordu.

Pepin:

— Serseri pezevenk, dedi.

Diğerleri sırıttılar. Marthereau, fikrini daha iyi anlatmak için aynı anlamda iki kelime kullanma alışkanlığından:

— Deli ve çatlak, diye ekledi.

*
* *

Yaklaşan Tulacque:

— Oh, şeker babacığım, dedi. Bana, bunu sıkıştırır mısın?

Tulacque, pek şirin. Üstünde limon sarısı bir kazak var. Bunu yağlanmış keten bir yatak torbasından yapmış. Bir yanını bir baş geçecek kadar oymuş. Pantolon askılarını ve palaskasını da bunun üstüne takmış... Kendisi uzun boylu ve kemiklidir. Yürüdüğü zaman öne eğilir, enerjik bir yüzü, şaşı gözleri vardır. Şimdi elinde bir şey tutuyor.

— Bunu, dün akşam, Bopau Neuf'ün sonunda toprağı kazarken buldum, kokmuş kan pıhtılarını temizlerken... Pek hoşuma gitti. Eski model bir balta bu.

Eski model bir baltaydı. Sararmış bir kemiğe yerleştirilmiş sivri bir taş. Bence tarih öncesinden kalma bir alet.

Tulacque:

— Ele çok uygun geliyor, dedi. Doğrusu çok iyi yapılmış baltalardan çok daha iyi. Yani, muazzam. Al sen de bir gör. Dene, dene... Ha, nasılmış?.. Ama hemen bana geri ver, onu ben kullanacağım, işime çok yarayacak göreceksin.

İlkel adamın baltasını bir bayrak gibi salladı. Kendisi de toprağın göğsünde saklanan ve gülünç bir şekilde sahte varaklarla bezenmiş bir "pithecandrop"a benziyordu.*

*
* *

Siper dirseklerinden birinde, Bertrand'ın mangasından olanlarla, yarı takımda bulunanlar birer birer gelip gruplaştık. Siper bu noktada sağda olduğundan daha geniştir. O tarafta iki asker karşılaşınca, kenara çekilip, arkalarını toprağa dayamak ve karın karına sürtünmek zorundadırlar.

Bizim bölük, önlem olarak ikinci hattın bir paralelini işgal ediyor. Nöbet de yok. Bizi geceleri ön hatlarda, toprak tesviyesi işlerinde çalıştırıyorlardı. Fakat, gündüz oldu mu hiçbir işimiz yok.

* Pithecandrop: Bazı paleontolojistler tarafından, anatomik açıdan insanla maymun arasındaki bir canlı türüne verilen ad.

Burada dirsek dirseğe zincirlenmiş gibi kümelenmişiz, akşamı nasıl edeceğimizi bilmiyoruz.

Nihayet gün ışığı bize kadar geldi. Yarıklardan girerek bizi aydınlattı. Kederli bir kuzey ışığı bu. Gök, sanki fabrika bacalarından çıkan dumanlarla sislenmiş gibiydi ve biz bu dumanın kokusunu duyabiliyorduk. Gün ışığı toprak altında yaşayanların çeşitli kıyafetlerini ve umutsuz yoksulluğunu acıyla ve açıkça gösteriyordu. Oynadığımız dram o kadar uzun zamandan beri devam ediyordu ki, artık biz ne tüfeklerin takırtısını ne de topların uğultusunu duyuyorduk. Onları duymadığımız gibi, kendimizi –yağmur, çamur ve her yerde var olan şu bir çeşit sonsuzluğa benzeyen soğuktan– koruyabilmek için, giydiğimiz kıyafeti ve insan olarak düştüğümüz durumu hiç yadırgamıyorduk.

Hepimizin üstünde neler yoktu ki; hayvan derisi, yorgan veya battaniye, keten. Başlarımızda kulakları ve enseyi örten boneler. Yünden takkeler, tıpkı sarıklar gibi başa sarılmış boyun atkıları. Trikodan kapitoneler ve birkaç kat triko, muşambalanmış, katranlanmış, zamklanmış kapüşonlar. Siyah ceketler, gök kuşağınıntüm renklerini barındıran tuhaf kıyafetler, kapüşonlar buradaki insanların hepsini örtüyordu. Örneğin bunlardan biri yolda konakladıkları bir misafirhanenin yemek masasının üstünden alınmış kırmızı, beyaz kareli bir keteni sırtına almış dolaşıyor. Bu Pepin; insan onu uzaktan gördü mü, o solgun apaş çehresinden değil de, bir duvar ilanına benzeyen kılığından tanıyor. Az ötede Barque, önce pembe iken, şimdi yağmur ve pislikten solmuş, kuştüyü yorgandan yapılma plastronu göze batıyor. Kocaman Lamuse, üzerinde hâlâ afiş bulunan yıkılmış bir ilan sütununa benziyor. Eudore'a gelince, sırtına koyduğu bir kolalı patiska ile üst kanatları sert böcekleri hatırlatıyor. Buradakilere hiç değilse miğferler bir benzerlik veriyor. Yalnız bazılarının alışkanlığı, bu manzarayı biraz değiştiriyor. Örneğin Biquet, miğferi kepinin üstünde oturtuyor, Cadilhac kulaklı bonesinin üstüne yerleştiriyordu. Kimisi de Marque gibi pamuk takkelerinin üstüne oturtuyordu. Bu da görünüşleri değiştiriyordu.

Ya bacaklarımızın görünüşü... Biraz evvel, siperimiz olan şu

küçük mahzene iki büklüm indim. Burası küf ve rutubet kokuyor. Boş konserve kutuları, kirli paçavralar ve iki kocaman paket gibi yere uzanmış uyuyan iki kişiye çarparak sendeledim. Köşedeki şamdanın ışığında yere çömelmiş birinin yiyecek çantasını karıştırdığını gördüm ve tekrar yukarıya çıkarken bacakları gördüm. Çıkış kapısının üçgeninde uzanmış, dik durmuş, bükülmüş, gerilmiş veya çekilmiş, birbirine girmiş, geçenlerin lanet ettikleri bacakları gördüm. Renk renk, çeşit çeşittiler... Kimisinde getr, kimisinde siyah ya da sarı dizlik, kimisinde kısa, kimisinde uzun dolaklar vardı; lacivert, açık mavi, siyah, rezeda, haki ve bej renkteki bu dolaklar, su geçirmez hale getirilmiş ketendendi.

Yalnız Volpatte seferberlikte kendisine verdikleri dizlikleri kullanıyordu, onbeş gündür Mesnil ayaklarındaki yeşil renkli kaba yünden örülmüş kalın çizgili bir çift çorapla dolaşıyor. Tirette ise kim bilir nerede asılı bulunmuş, bir sivil pantolondan kesilip yapılmış, bir çift dolakla geziyordu. Marthereau ise, iki eski kaputtan kesilmiş farklı renklerdeki pis paçavraları ayaklarına sarmıştı. Bacaklarına kirli paçavralar, hatta gazeteler sarmış ve bunları sicim ya da telefon telleriyle tutturmuş olanlar pek çoktu. Pepin'e gelince o, geleni geçeni kıskandıran getrler giyiyor, bir ölüden alınmış getrler. Her zaman parlak fikirleri olduğunu iddia eden ve bazen de bu yüzden pek can sıkıcı olan Barque, bacaklarına beyaz pansuman bandajları dolamış, vücudunun en altında olan bu beyazlık başındaki boneye pek uymakta. Bu bone miğferinin altından görünüyor, onun altından da kendini soytarılara benzeten bir demet kızıl saç... Paterloo ise dediğim gibi bir aydır, bir Alman piyadesinin çizmeleriyle dolaşıyor. Ökçelerinde at nalı bulunan hemen hemen yeni bir çift çizme... Caron, kolu yüzünden gittiği zaman bunları ona bırakmıştı. Caron bunları, ölmüş bir Bavyeralı'nın ayaklarından çekip almıştı. Şimdi, hâlâ, bunu Caron'un anlattığı gibi hatırlıyorum: Rahip Miroton oradaydı. Arkası bir çukura girmiş gökyüzünü dikizliyordu. Bacakları havaya dikilmişti. Ve sanki, bana partallarını göstererek, şunlara bak, diyordu. İş iyi işti ama, partallarını almak pek de kolay olmadı. Yarım saat onu sağa çevirdim, sola çevirdim, salladım,

silktim, fayda vermedi; başaramadım ayaklarından çizmeleri çıkarmayı. Kaskatı olmuş bacaklarıyla bizim ahbap bana yardım edemiyordu. Bacaklarını o kadar çekiştirdim ki, sonunda bacaklar dizden koptu. Ve birden paf diye bir ses çıktı. İçi dolu iki çizme elimde kaldı. Sonra da, onların içindeki bacakları, ayakları çıkarmak için az uğraşmadım.

— Atma!..

— İnanmazsan bunu Euterpe'e sor, anlarsın o zaman palavra mı doğru mu. Yahu herif yanımdaydı. İçinden neler çıkarmadık ki; kemikler, çorap parçaları ve ayak parçaları... Ama bak!.. Bak!.. Bu zahmet bu kadar güzel şeylere değmez mi?..

Caron dönünceye kadar Paterloo Alman mitralyözcünün kullanamadığı çizmeleri kullanıyor. İşte burada, herkes kendi zekâsı, kendi aktivitesi, kendi imkân ve cüreti oranında korkunç konforsuzlukla savaşıyor. Herkes kendisini gösterip itiraf ederken, sanki şöyle diyor: "İşte içine düştüğüm bu büyük sefalette, bütün becerip yaptığım, yapmaya cesaret ettiğim budur."

Mesnil Joseph uyukluyor, Blaire esniyor, Marthereau bakışları bir noktaya dikilmiş sigara içiyor. Lamuse bir goril, Eudore bir Amerikan şebeği gibi kaşınıyor. Volpatte öksürüyor, sonra "geberiyorum," diyor. Mesnil Andre aynasını ve tarağını çıkarmış, kestane rengi güzel sakalını çok kıymetli bir bitkiymiş gibi itinayla tarıyor. Arada bir bit ve benzeri böceklerin saldırısı yüzünden bu yeknesak sessizlik bozuluyor, yerini bir kaynaşma alıyor.

* * *

Yaşlarımız?.. Biz her yaştayız. Alayımız, bir yedek alay. İçimizde hem sırası gelmişler, hem ihtiyarlar, hem de sonradan bize katılmış, *kura neferleri, tüysüz delikanlılar* var. Örneğin Blaire, Biquet'nin babası olabilir. Onbaşımız da Marthereau'ya şaka yaptığı veya ciddi konuştuğu zaman iki türlü hitap ediyor, ya "Büyükbaba" diyor, yahut da "*moruk*". Mesnil Joseph, eğer savaş olmasaydı kışlada olurdu. Hele çavuşumuz Vijile bize komuta ederken çok gülünç oluyor. Kendisi; bıyıkları hafifçe terlemiş, çok terbiyeli, şeker bir *delikanlıcık* ve daha geçen gün çocuklarla ip atlı-

yordu. Bu kimsesizler ailesi, bu yuvasızlar yuvası, üç kuşağı içinde barındırıyor. Evet, burada yaşayan, bekleyen ve tıpkı şekilleri olmayan heykeller gibi hareketsiz kalan üç kuşaktır.

Irklarımız?.. Bizler her ırktanız, her taraftan buraya gelmişiz.

En yakınımdaki iki adama bakıyorum, Colonnes ocaklarında çalışan maden işçisi Paterloo, pembe-beyaz bir şey, kaşları saman kadar sarı, gözleri masmavi. Sapsarı saçlı kocaman kafasına uygun bir miğfer bulmak için bütün depoları arandı da, nihayet şu mavi çorba kasesini buldu. Cetteli bir sandalcı olan Feullers'a gelince; yanakları çökük, uzun ve zayıf, silahşör yüzünde fırıl fırıl dönen şeytan bakışlı gözleriyle, öteki yanımdaki arkadaştan ne kadar değişikti. Bu ikisi, gece ile gündüz kadar birbirinin zıddı. Cocon, bu büyük şehirlerin pis havasıyla kimyevi olarak aşınmış olan zayıf ve kuru insan şu Britanyalı Biquet'ye hiç de benzemiyordu, geniş çeneli şaşkın Brötoş'a da... Normandia Belediyesinin rahat yaşamış eczacısı, ipek sakallı, durmadan fakat çok iyi konuşan Andre Mesnil'le, kocaman enseli, yahni yanaklı Pitonlu şişko köylü Lamuse'un ne benzerliği olabilirdi? Paris'in her bir yanında dolaşmış, kenar mahalle şivesiyle konuşan Barque'ın dili; sekizinci müstahfız alayından gelen kuzeylilerin aşağı yukarı Belçikalılar gibi melodik şivesiyle hiç de uyuşmuyordu. Sonra 124'ün Auvergnalıları... Bunlar bütün insanlar içinde karıncalar gibi toplaşıyorlardı. Her zaman şakacı olan erlerden Tirette, kendisini ilk defa bize şöyle tanıtmıştı: "Çocuklar, ben Clichy-La Garenneliyim... Ötesini söylememe gerek yok." Paradis de bana gelip yakınmıştı: "Onlar Morvandiaulu olduğum için bana metelik vermiyorlar."

Mesleklerimiz?.. Çeşit çeşit; buraya gelip de bu köstebek yuvalarına kaderlerimizi gömmeden önceki zamanlarda, o yıkılmış devirlerde, bizim de birtakım sosyal şartlarımız vardı. Ama biz ne idik? Çoğumuz emekçi ve köylüydük. Lamuse bir çiftlikte yanaşma, Paradis yük arabacısı; Tirette'nin "çan kulesi üzerine oturtulmuş bir kilise" diye tarif ettiği, sivri tepesi üstüne, onu kapayamayan küçük bir miğfer giyen Cadilhac da toprak sahibiymiş. Blaire Baba ortakçı; Barque, evlere satın alman eşyayı götüren bir çırak –kendi söyleyişine göre–. Paris taksileriyle tramvayları arasında

canbazlık yaparken, kaz sürüleri gibi şaşkın yayalara, Paris caddeleri ve meydanlarında ağız dolusu küfürler savururmuş. Dürüst bir genç olan, kimseyle konuşmayan ve yalnızlığı seven onbaşı Bertrand, erkek suratlı, dik vücutluydu, buraya gelmeden önce bir imalâthanede ustabaşı imiş. Tirloir, araba boyacısıymış, kendi dediğine göre işinin de ehliymiş. Tulacque'ın Trone kapısında birahanesi varmış. Çok tatlı, çok solgun bir yüzü olan Eudore şimdiki cepheden çok uzakta olmayan bir yol kenarında kahvehane işletirmiş. Eudore talihsiz olduğu için kahvehanesi obüslerle yıkılmış, onun talihsiz olduğunu herkes bilir. Oldukça kibar görünen ve hâlâ saçını taramaktan vazgeçmeyen Mesnil Andre, büyük meydanlarda bikarbonat ve benzer spesiyaliteler satarmış. Erkek kardeşi Joseph de Devlet Demir Yollarının bir garında gazete ve resimli romanlar satarak hayatını kazanırmış. Oradan çok uzaklarda, rakam adam Cocon, bir nalbur dükkânının tezgâhında üstündeki siyah gömleğiyle akşamı edermiş. Paterloo ile Becuve fenerlerinin solgun ışığını, daha şafak vakti kuzey kömür ocaklarında sürüklerlermiş. Sonra eski mesleklerinin ne olduğunu hatırlayamayan birçokları. Birbirine karıştırılan, heybelerinde en aşağı on meslek taşıyan taşralı çerçiler. Ve ne idüğü belirsiz fakat hiç mesleği olmaması gereken Pepin. Onun hakkında bilinen şey: Üç ay hapis yattığı ve çıktıktan sonra da asker karılarına verilen maaşı alabilmek için hemen evlenmiş olduğudur.

İçimizde serbest meslek sahipleri yok, öğretmenler de aramızda değil, asteğmen oluyor onlar, ya da hastabakıcı. Marist tarikatından bir papaz alayda sağlık çavuşu; bir tenor, binbaşının motosikletçisi; bir avukat, albayın sekreteri; bir irat sahibi, karavanada onbaşı... Onlar aramızda değil, burada sadece savaşan erler var. Bu savaşta başlarını, buralarda, mazgal deliklerinde, tehlikeye sokmuş aydın, sanatçı veya zengin, hemen hemen hiç olmamıştır. Eğer olmuşsa tesadüfen buradan geçerken olmuştur ve muhakkak ki, başındaki kepi sırma şeritlidir.

Evet birbirimizden başka başkayız ama gene de birbirimize çok benziyoruz.

Bizi birbirimizden ayıran yaş, kültür ve çevre farklılıkları birbirimize benzememize, aynı insanlar olmamıza engel değil. Bu kalın

kaba gölgelerimizle hepimiz aynı şekilde hareket ediyoruz, alışkanlıklarımız aynı. İlkel insanın basit karakterini taşıyoruz. Atelye ve kışla argosu çeşitli lehçelere karışmış, bunun yanı sıra, burada da yarattığımız birtakım kelimeler bu lehçelerle kaynaşıp koyu bir sos haline gelerek hepimizi saran bir dil oluşturmuştu. Hepimiz onu konuşuyoruz. Bizler ki, mevsimlerce Fransa'yı boşaltarak kuzeydoğuda toplanan insanlar.

Sonra da uçsuz bucaksız maceranın istemeden aynı sıraya attığı ve tamir edilmez bir müşterek kaderle birbirine bağladığı bizler, haftalar ve hele geceler geçtikçe birbirimize daha çok benziyoruz. Müşterek hayatımızın darlığı bizi sıkı sıkı birleştiriyor, birbirimize uyduruyor, kişiliklerimizi siliyor.

Bu bir çeşit bulaşıcı uğursuzluktur. Öyle ki her asker ötekinin bir eşi gibi görünüyor. Öylesine bir cisim halini almışlar ki, bunu görebilmek için bize, bizim kırlara serilmiş toz taneleri gibi göründüğümüz uzaklıktan bakmak kâfidir.

* * *

Bekliyoruz, oturmaktan da yorulduk. Ayağa kalkıyoruz. Eklemlerimiz kuru odunlar ve paslanmış kapı rezeleri gibi çatırdıyor. Rutubet, tıpkı tüfekleri paslandırdığı gibi bizi de paslandırıyor. Daha uzun sürüyor bu paslanış insanlarda ama, daha derinlere işliyor. Şimdi başka vaziyette bekliyoruz. Savaşta hep beklenilir. İnsan bir bekleme makinesi olup çıkar.

Şu dakikada çorba bekliyoruz. Daha sonra mektup bekleyeceğiz. Fakat her şeyin bir vaktî var. Çorba içildi mi, mektupları düşüneceğiz, sonra başka şey bekleyeceğiz.

Arkadaşlarımın üstünde en muazzam etki yaratan: acıkmak ve susamak. Karavana geciktiği için şikâyete ve öfkelenmeye başladılar. Yemeye ve içmeye karşı duydukları ihtiyaç ağızlarından homurtu halinde çıkıyor.

— Bunlar ne halt ettiklerini bilmiyorlar, baksana saat kaç oldu, bu karavana nerede kaldı be... Orostopoloğulları...

— Ben dün öğlenden beri mideye bir şey kaydırmadım. Zilim yahu...

Bu sözleri söyleyen Lamuse'un açlıktan gözleri nemlenmişti, sanki yüzüne de şarap rengi boyalar sürülmüştü.

Hoşnutsuzluk her dakika artıyordu:

— Plumet benim şarabı herhalde dikti ve şimdi kim bilir nerede sızmış zıbarmıştır.

Marthereau:

— Bu kesinlikle böyledir, dedi.

Tirloir:

— Ah, şu angaryada çalışanlar, bunların hepsi cani, hepsi mikropturlar... diye böğürdü. Bok soyları, hepsi kendilerini düşünen havyarcılar. Bütün gün eşek gibi yuvarlanıp dururlar... Saatinde çıkıp gelemezler. Eğer ben burada şef olsaydım, hepsini bizim yerimize sipere getirirdim ki, dünyanın kaç bucak olduğunu öğrensinler.

Cocon:

— Ben bu gecikmenin, büyükbaba yüzünden olduğuna eminim. O domuz yok mu? Önce bunu özellikle yapıyor, sonra da sabahları kolay kolay uyanamıyor. Zavallı yavrucak, ona, o pireli yatağında on saat yatmak düşer. Tıpkı bir bebek gibi, yoksa beyefendi hazretleri bütün gün kendine gelemiyor.

— Ben onun... Haydi beni kötü kötü söyletme... Sen göreceksin ki ben onun imanını gevreteceğim... Onu dünyaya geldiğine pişman edeceğim.

Cocon:

— Geçen gün hesapladım, 31. sığınaktan Kazamatton buraya tam yedi saat kırk sekiz dakikada geldi. Halbuki beş saatte rahat rahat gelinir.

Cocon, hesap adamıdır. Her şey hakkında kesin doküman alması bir aşk, bir nevi hasisliktir. Her şeyi bir böcek sabrıyla araştırır ve bunu, ilgilenen herkese hemen anlatır. Rakamlarını silah gibi kullandığı şu anda, gözlüğünün çift dairesiyle bezenmiş zayıf yüzünde müthiş bir kırışıklık görünüyordu.

Cephenin ilk hattı burasıyken kullanılmış olan atış platformuna çıktı ve kafasını bir çılgın gibi siperden dışarıya dimdik bıraktı. Gözlüklerinin camları, burnunun ucunda parıldayan bir damla su, sabahın soğuk ve donuk ışığında bir elmas gibi şavkıyordu.

— Hele şu ihtiyar babalık yok mu? Bilemezsin bir gün içinde kutuya kaç kilo boşaltıyor...

Blaire Baba bir köşeye sinmiş oturuyor, fakat öfkesinden de çatlıyordu. Titreşen düşük beyaz bıyıkları kemik bir tarağı andırıyordu.

— Karavanayla uğraşanların hepsi, dünyadaki en kötü insanların en kötüsüdür. 'Vız gelirciler', tembeller, miskinler, işe yaramaz herifler...

Eudore, büyük bir inançla...

— Hepsi baştan aşağı bok heriflerdir, onların mayaları tezekten yapılmıştır, dedi.

Toprağa çökmüştü, yarı açık ağzındaki ifadeyle şimdi işkenceden çıkmış bir mazlumu hatırlatıyordu. Gözleriyle daracık yerde volta atan Pepin'e bakıyordu.

Yemekleri geciktirenlere duyulan öfke, her an biraz daha yükseliyordu.

Yangına körükle gitmekte birinci olan Tirloir, büyük bir gayret ve telaş içinde, görevini yapıyor, sivri hareketlerle zaten mevcut olan öfkeyi körüklüyordu.

— Dün bize biftek diye yutturdukları o kösele neydi. Sorarım size neydi? Bildiğimiz gibi sığır etinden değil, bisiklet lastiği parçalarından yapılmıştı. Ben oğlanlara söyledim. "Dikkat edin arkadaşlar, çabuk çiğnemeyin; sonra otuz iki dişiniz birden kırılacak." Belki de eşşek oğlusu bütün çivileri içinde bırakmıştır.

— Hani getirecekleri de yenilecek bir bok olsa, insanın yüreği yanmaz.

Eskiden sinematografik turnelerde rejisörlük yaptığı söylenen Tirette tarafından sarfedilen bu sözler kimseyi güldürmedi. Oysaki onlar, Tirette'in esprilerine çok gülerlerdi. Bu sözlerse yeni homurtularla karşılandı.

— Bundan sonra şikâyet etme diye, ben sana yumuşak şeyler yedireceğim. Mesela sünger yediririm. Bu bir çeyrek litre su etkisi yaratır. O kadar; ne eksik ne fazla...

— Bütün yediklerimizin içinde doğru dürüst bir gıda yok zaten, kursağı da doldurmaz. Miden dolu zannedersin, halbuki ya-

vaş yavaş açlıktan nalları dikmektesin, hem de hiç farkına varmadan.

Biquet:

— Gene dünkü gibi bir şeyler getirirlerse, babalığa "yüzbaşım," diyeceğim; "yüzbaşım".

— Ben, dedi Barque, doğrudan doğruya binbaşıya çıkacağım: "Bay binbaşı," diyeceğim.

— Diyeceksin de n'olacak? Onların hepsi birbirlerinin eşidir. Bizim gibi basit erlerin sırtında yaşamak için birbirleriyle her zaman anlaşırlar.

— Ben sana her zaman söylüyorum, onlar bizi gebertmek istiyorlar.

— Bizi alıp siperlere atıyorlar, sonra da üç gündür... Evet, evet buraya geleli tam üç gün oldu, evet; sonra da, bizi aç bırakıyorlar.

— Allah belalarını versin.

* * *

Gözetlemekte olan bir er:

— Yemlerimiz geliyor, diye haber verdi.

— Daha ne kadar bekleyecektik?..

Şikâyet fırtınası birdenbire dindi, yüzlerdeki öfkenin yerini bir tatmin ifadesi aldı.

Karavanayı getirme angaryasını üstlenmiş ter içindeki üç er, zorlukla nefes alarak yere birkaç kapaklı tencere, bir bidon bir iki de kova bıraktılar. Şimdi yenleri ve mendilleriyle, yüzlerindeki teri kuruluyorlardı. Cocon'ın büyük babaya yaklaştığını gördüm. Ona yaptığı hakaretleri, onu nasıl rezil ettiğini unutmuş, ona gülümsüyordu. Ve kolunu kaplardan birine uzattı. Pepin ise:

— Ne ziftleneceğiz, diye sordu.

Angaryacıların birincisi:

— İşte orada, diye kaçamak bir cevap verdi.

Yemeğin önceden söylenilmesi hayal kırıklığına sebep oluyordu. Bu, tecrübe ile öğrenilmişti. Hâlâ soluk soluğa nefes alırken, kapakları açmaya başladı, geçtiği uzun ve zor yolların zahmetiyle

kızarmış yanakları hâlâ al aldı. Her taraf mahşer gibi kalabalıktı. Bu kalabalık arasından sızabilmek için insanın bir sigara kâğıdı olması lazımdı. Dışarıdakiler, karavanada çalışanları bir siper arkasına saklamış, keyif çatıyor zannediyorlar. Bir de gelip bize sorsunlar. Bizler en ön hatta olmayı, günde iki kere bu işi yapmaya tercih ederiz. Paradis dayanamadı ve karavana kapaklarını açarak içlerinde ne var diye bakmaktan kendini alamadı.

— Zeytinyağlı kuru fasulye, haşlama ve kahve. Hepsi bu.

Tulacque:

— Vay canına... Yanında şarap yok ha, diye anırır gibi bağırarak arkadaşlarını kışkırtmak istedi.

— Haydi hepiniz bu tarafa gelin. Bu artık son türlüsü. Şarap da yok.

Şaraba susamış olanlar yüzlerini buruşturarak o yana koşuştular.

— Vay anasına... diye bağrıştılar. Tepeden tırnağa kadar hayal kırıklığına uğramışlardı.

Yanaklarındaki kızarıklık tam geçmemiş ve ter içindeki angaryacı, ayağıyla bir kap göstererek:

— Ya bu nedir? diye sordu.

Paradis sevinçle:

— Yanılmışım dedi, şarap varmış...

— Sen bilmediğin işe burnunu sokma, gözün görmüyorsa gözlük tak öküz... diyen angaryacı, ona şöyle bir yukarıdan baktı. Sonra ilave etti: Adam başı bir çeyrek litre, hatta biraz daha az. Çünkü Boiyau du Boris'dan geçerken serserinin biri bana çarptı, içinden birazı döküldü... Sonra sesini yükselterek ekledi: Yüklü olmasaydım ben ona gösterirdim... Karnına bir tekme savururdum. Fakat eşşoğlu dörtnala kaçtı.

Etraftan küfürler yükseldi. Yaptığı bu itiraf hepsini kızdırmıştı. Şarabın dökülüp, azalması öfke uyandırmıştı. Şahsına edilen küfürlere dayanması güçtü ama onlara cevap vermekten de kaçınıyordu.

Buna rağmen gene de hepsi karavanalara hücum etti. Kimisi ayakta, kimisi toprağa uzanmış, kimisi çömelmiş, kimisi karavana tenceresinin üstüne oturmuş, kimisi siperden çektiği çantaya

ilişmiş yemekleri atıştırıyorlardı. Ve aralarından geçmeye çalışan yabancılarla küfürleşiyorlardı. Bu küfür ve kaba şakaların dışında hiçbir söz söylemiyorlar, ağız dolusu yiyorlardı. Ağızlarının etrafı ve içi vıcık vıcık yağlıydı.

Çok memnundular. Çeneleri durunca, müstehcen şakalar yapmaya başlıyorlardı. İtişip kakışıyor, her biri diğerinden daha küfürbaz olabilmek için çabalıyordu. Çıtı-pıtı bir belediye kâtibi olan Farfadet gülümsüyordu, halbuki aramıza ilk geldiği zaman bizlere sokulmamış, temizliği ve kibarlığıyla, bir yabancı ya da hastalıktan yeni kalkmış biri gibi uzak durmuştu. Lamuse'ün gülmekten gözleri yaşarmıştı. Burnunun altındaki olgun bir domatesi andıran ağzı eriyormuş gibi açılarak gülüyordu. Paterloo da pembe bir şakayık gibi tekrar tekrar açılıp kapanıyordu. Blaire Babanın yüzündeki kırışıklar gülmekten destelenmişti. Şimdi ayağa kalkmış, başını öne doğru eğmişti. İnce vücudunu oynatan kahkahalarla gülüyordu. Zavallı Cocon'un küçük ve kırışık yüzü bile neşe ile aydınlanmıştı.

* * *

Becouve:

— Kahveyi ısıtmayacak mıyız? dedi.

— Nasıl ısıtacağız... Altını hohlayarak mı?

Sıcak kahve içmeyi seven Becouve:

— O işi bana bırakın, dedi. Ben şimdi bir ocak hazırlarım, gidip çalı çırpı da getiririm.

Odun toplamaya gitti.

Kahve beklenirken, sigaralar sarıldı, pipolar dolduruldu.

Herkes, sigara tabakasını cebinden çıkarmıştı. Kimisinin tabakası deridendi; bazılarının muşambadan, işportadan alınmış şeyler... Fakat bunların sayısı pek azdı. Biquet, koncu sicimle bağlanmış bir çoraptan tütününü çıkardı. Çoğu, antienfeksiyon tamponun torbasını tabaka yapmıştı. Bunlar su geçirmez kumaşlardan yapılmıştı. Fakat çoğunluk tütünü kaputlarının cebine döküveriyordu.

Tütün içenlerin hepsi, bir daire halinde siperin etrafına tükürüyorlardı. Takımımızın yarısı burada barınıyordu. Nikotinle sararmış bu tükürükler sipere girmek ve çıkmak için yere uzandığımız zaman elimizi ya da dizimizi kirletiyordu.

Fakat bunun farkında olan var mıydı?

Marthereau'nun karısından gelen bir mektup vesilesiyle, şimdi yiyecek içecekten konuşuluyordu.

Marthereau:

— Canlı ama yağlı bir domuzun şimdi bizde kaça satıldığını bilemezsiniz. Ben biliyorum, Marthereau ana bana yazdı.

İktisadi mesele çabucak dejenere oldu. Pepin'le Tulacque arasında birdenbire müthiş bir kavga çıktı. En pis sözler söylendi.

— Kapat şu kenef ağzını.

— Ben, ağzımı, canım ne zaman isterse, o zaman kapatırım. Anladın mı bok herif?

— Senin ağzını şimdi tek yumrukla dağıtırlar.

— Kim dağıtırmış acaba?

— Ulan gel... Gel yaklaş şimdi görürsün.

İkisi de ağızları köpürmüş, dişlerini gıcırdatarak birbirlerine saldırıyorlardı. Tulacque, şimşek gibi çakan şaşı gözleriyle tarih öncesinden kalma baltasını arıyor. Öteki sararmış yüzü, yeşilimsi gözleri ve külhanbey ifadesiyle muhakkak bıçağını düşünüyor. Lamuse bir çocuk başı kadar büyük olan barışçı elini ve kanlı yüzünü ikisinin arasına sokuyor, onlara:

— Hadi hadi, herhalde birbirinizi parçalamayacaksınız! Yoksa pek yazık olur, diyor.

Ötekiler de işe karışıyor, iki kavgacıyı ayırıyorlar, fakat onlar arkadaşlarının arasından öfkeyle birbirlerine atılıyorlar.

— Apaş herif, namussuz, rezil adam. Dikkat et, ben sana dünyanın kaç bucak olduğunu göstereceğim...

Tulacque da kendi yanındaki ere:

— Şu piyade erini görüyorsun ya. Kıçıkırık kerata. Gördün sen de başka şey söyleyemezsin. Burada çeşit çeşit hergele ile konuşuyoruz. Kim olduklarını, ne olduklarını bilemediğimiz bir sürü insanla. Güya birbirimizi tanıyoruz. Laf, birbirimizi hiç tanımıyoruz. Ama şu it yok mu; eğer burada dayı olmak istiyorsa,

avucunu yalar. Göreceksin birkaç gün içinde onu temizleyeceğim. O çürük tahtaya bastı...

İki taraf hâlâ birbirleriyle atışırken, ötekiler tekrar konuşmaya başladılar. Onların kavgası da bu seslerin arasında boğuldu.

Paradis:

— Artık bu kavgalar gündeliğe bindi, dedi. Daha önce de Plaisence yok yere, olanca kuvvetiyle Fumex'e saldırdı, yüzünü dağıtacaktı. Galiba mesele afyonlu haplar meselesiydi... Daha kötüsü, bazen birinin bazen ötekinin birbirlerini gebertmekten bahsetmesi. Hayvanlar gibi yaşaya yaşaya biz de hayvanlara döndük...

Lamuse:

— Sen onların söylediklerini ciddiye alma, onlar çocuk...

Öteki:

— Çocuk olsa mesele yok, işin kötüsü, hepsi kazık gibi herifler.

* * *

Gün ilerliyor. Sislerin arasından biraz daha ışık sızdı. Fakat hava hiç açılmadı ve sonunda, her tarafı yeniden su kapladı. Umutsuzluk veren bir yavaşlıkla rüzgâr, ıslaklığı bizim üzerimize getiriyordu. Sis ve yağmur taneleri her şeyi hamura çevirdi, renkleri soldurdu. Lamuse'ün yanaklarının rengi ile Tulacque'ın turuncu gocuğu bile renklerini kaybetti. Yağmur, yemek yedikten sonra içimizi ısıtmış olan sevinç ateşini de söndürdü. Sanki, gök, dünyanın üstüne çöktü ve bu ölüm ovasıyla göğün kendi ovası birbirine yapıştı. Burada işsiz işsiz dikilmiş kalmışız. Bugünü geçirmek çok güç olacak. Hele öğle sonrasından nasıl kurtulacağız. Titreşiyoruz, rahatsızız. Tıpkı bir araya toplanmış hayvanlar gibi durmadan yer değiştiriyoruz.

Cocon yanındaki arkadaşına, siperlerimizin nasıl hazırlanmış olduğunu anlatıyor. Kendisi bir plan görmüş, hesaplamış, alayımızın bulunduğu bölge içinde on beş Fransız siperi varmış, fakat bunların bazıları terk edildiklerinden içlerinde otlar bitmiş, bazıları da düzleşmiş. Ötekiler muntazam ve insanlarla doluymuş. Bunlar paraleller, dönüp dolaşan dar sokaklara benzeyen, sayısız

geçitlerle birbirine bağlıymışlar. Bu hatlar, içinde yaşayan bizlerin zannettiğinden çok daha yoğunmuş. Yirmi beş kilometre genişliğindeki cephede geçit, siper ve hendekler belki de bin kilometre uzunluğundaymış. Yani; Fransız tarafındaki siperler bin kilometreymiş, Almanların tarafında da bir o kadar varmış. Fransız cephesi de, dünya yüzündeki savaş cephesinin sekizde biriymiş. Cocon bütün bunları, komşusuna anlattıktan sonra, şu sonucu çıkarıyor:

— Bütün bunlar içinde biz ne sayılırız?.. Sen var bir hesap et, diyor.

Alnındaki bir tutam saç ve çenesi keçi sakalını andıran kızıl tüyle noktalanmış, kenar mahallelerin kansız benizli çocuğu, zavallı Barque alnını yere eğerek:

— Evet, diyor, insan düşününce; bir askerin hatta birçok askerin bir hiç, daha doğrusu, hiçten de aşağı bir şey olduğunu, bu kalabalık içinde kaybolduğunu anlıyor. Bu insan ve toprak tufanı içinde, iki damla kan gibi eriyip boğulduğunu hissediyor.

Barque, içini çekti ve sustu. Bu konuşma sönünce; birinin yavaşça yanındakine anlattığı hikâyeden kısa bir bölüm duyuldu:

— Geldiği zaman bir çift bacağı vardı... Pıssst bir obüs geldi, şimdi tek bacaklı oldu...

Volpatte:

— Böyle şeyler insanın canını sıkıyor, dedi.

Barque:

— Ama gene de dayanıyoruz... diye homurdandı.

Paradis:

— Dayanmak lazım, dedi.

Marthereau, inançsız inançsız:

— Niçin lazım? diye sordu.

— Mademki lazım, artık sebep aramamalı.

Lamuse:

— Zaten bunun sebebi yok ki, dedi.

Cocon:

— Var, dedi, hem de birkaç sebebi var.

— Haydi, kes sesini, mademki dayanmak lazım, bunun sebebi olmaması çok daha iyi.

Blaire, boğuk bir sesle her zaman tekrarladığı cümleyi söyledi:

— Domuzlar gibi gebertmek istiyorlar, hepsi bu.

Tirette:

— Başlangıçta çok fazla düşündüm, çok akıl yürüttüm, çok hesap yaptım... Şimdi hiçbir şey düşünmüyorum.

— Ben de düşünmüyorum.

— Ben de...

— Ben düşünmeyi ömrümde denemedim.

Mesnil Andre, ince ve alaycı sesiyle:

— Uzun etme, kabak herif... Sen de görünmek istediğin kadar aptal değilsin ya, dedi.

Bu söze için için pek sevinmiş olan öteki, fikrini açıkladı:

— Çünkü hiçbir şeyden, hiçbir şey anlamaya imkân yoktur.

— Yalnız bir şey bilmek kâfidir. O da Alman domuzlarının, memleketimize girmiş olduklarını ve onların daha da ilerlemelerine mani olmak lazım geldiğini bilmek yeter. Bir an önce onların harekete geçmeleri ve bizim de işe bir an önce girişmemiz lazım... Almanlar, yurdumuzda kök saldılar be.

Onbaşı Bertrand söyledi bunları.

— Evet, evet artık bir şarkı okusunlar. Yoksa ne olacak, mankafalarımızı boş şeyler düşünerek yormaya değmez. Ama çok uzun sürdü bu iş.

Fouillade:

— Allahın belası, biraz uzunca sürdü...

Barque:

— Savaşın başlarında ben her şeye kızar, çıkışırdım. Herkese kızardım. Geridekilere, sivillere, bulunduğumuz yerlerde oturanlara, saklananlara... Evet, durmadan kavga ederdim. Söylediğim gibi bu savaşın başlangıcında böyleydi. Gençtim o zaman, şimdi her şeyi iyi tarafından alıyorum.

— Olan biteni, olduğu gibi kabul etmekten başka çare yok...

— Elbette ya, yoksa insan deli olur, zaten yeteri kadar kontak olduk değil mi Firmen?..

Bu sözün doğruluğuna gerçekten inanmış olan Volpatte, başıyla evet dedi. Tükürdü. Sonra, tükürüğüne uzun uzun, dalgın dalgın baktı.

Barque:

— Doğru söylüyorsun, diye onayladı.

— Bunun için de, bize ne yapmamızı söylerlerse, onu yapmalıyız ve git dedikleri zaman da kırıp boynumuzu gitmeliyiz.

— İşte mesele bu... diyen, Mesnil Joseph esnedi.

Çatlamış, köseleleşmiş toz toprak içindeki suratlarıyla susuyorlardı insanlar.

Bundan, bir buçuk yıl önce, memleketin her köşesini terk edip, burada, sınırda toplanmış olan bu adamların düşüncesi böyleydi. Anlamaktan vazgeçmek, kendisi olmaktan vazgeçmek, yaşamayı ummak ve en iyi şekilde yaşamak için mücadele etmek.

— İnsan kendi görevini yapmalı, yapmalı ama hayatı da kendine bok etmemeli. Bunu söyleyen Barque, çamurları enine boyuna ufalıyordu.

* * *

Tulacque:

— Sen kendini boktan kurtaramazsan, kimse seni kurtaramaz, dedi.

— Dünyada başkalarının derdiyle uğraşacak adam daha anasının karnından çıkmadı.

— Savaşta herkes kendi başının çaresine bakmalı.

— Hiç şüphesiz, hiç şüphesiz...

Bir müddet sustular. Ve içlerinden ne düşündülerse düşündüler, ne sonuç çıkardılarsa çıkardılar, sonra birdenbire kendilerine keyif veren günleri hatırladılar.

Marque:

— Bütün bunlar laf, dedi. Bunların hiçbiri bir zamanlar Soissons'da geçirdiğimiz hayatla kıyaslanamaz.

— Vay anam vay...

Kaybolmuş bir cennetin ışıkları gözlerde ışıldadı. Hatta biraz önce yedikleri yemekle canlanmış ve şimdi solmuş olan yüzler bile parıldıyordu.

Siperin toprakları arasından, uzaklara bakan ve kaşınmaktan vazgeçen Tirloir birdenbire düşünceli bir hal almıştı.

— Sen neden bahsediyorsun arkadaş, dedi.

— Aşağı yukarı tamamıyla boşaltılmış bütün bu şehir, nihayet bizimdi. Yataklar, evler...

— Dolaplar.

— Mahzenler.

Lamuse'ün yüzü buket gibiydi, gözleri yaşarmıştı ve kalbi kederliydi. Ondan sonra, Auvergnattılar takviyesiyle gelmiş olan Cadilhac:

— Orada çok kaldınız mı? diye sordu.

— Birkaç ay.

Biraz önce hemen hemen sönmüş olan konuşma, alev gibi parladı. Bu bolluk devrinin anıları onları canlandırmıştı.

Paradis:

— Sanki rüyadaymışım gibiydi, bütün erlerin, her iki koltuklarının altında birer tavşan ve aynı zamanda bir de tavukla karargâha döndüklerini görürdük. Onlar, bunları, hiç görmedikleri ve hiç de görmeyecekleri insanlardan ödünç almışlardı.

Şimdi hepsi, o eski tavşanların ve tavukların çok uzakta kalmış lezzetlerini düşünüyorlar.

— O zaman parayla da satın aldığımız şeyler vardı. Dans da ederdik, paramız da vardı. O zamanlar, biz birinci sınıf insanlardık.

— Meyhanelerde yüzbinlerce frank harcandı.

— Milyonlar harcandı. Böyle bir israf hiç görülmemişti. Olağanüstü bir bayram.

Blair, Cadilhacque'a:

— İster inan ister inanma, dedi, burada olduğu gibi, geçtiğimiz her yerde olduğu gibi gene de ateş yakacak malzeme yoktu. Malzemeyi bulabilmek için koşmak, aramak lazımdı. Onu kazanmak, bulmak lazımdı. Bilsen arkadaş, ateş yakabilmek için ne kadar koştuk.

— Biz C.H.R. karargâhındaydık. Aşçımız büyük Martin Cesar... Ne adamdı o... Kimse onun gibi ateş yakacak odun bulamazdı.

— Onun gibisi dünyada bulunmaz. O, işinin ehliydi.

— Ocağında her zaman ateş vardı. İnan benim berduşum. Her

zaman yollarda birçok aşçı görürdün. Adeta ağlayarak yakacak bir şey ararlardı. Ne odun bulurlardı ne de kömür. Fakat, onun her zaman ateşi vardı. Elinde hiçbir şey olmadığı zaman bile, insana: "Üzülme!" derdi, "şimdi ben bulurum."

— Olmasa da icat ederdi be. Ben onu mutfakta ilk gördüğüm zaman, bir kemanı yakmış, onunla yemek pişiriyordu. Bunu evde bulmuş.

— Bu da eşeklik. Evet, kemanın büyük bir işe yaramadığını biliyorum ama, ne de olsa...

Mesnil Andre onun kemanı yakmasına gerçekten kızmıştı.

— Başka defalar da onu gördüm, bilardo değneklerini yaktı. Zizi, onlardan birini kesti ve kendine baston yaptı, bir o kurtuldu, gerisi ateşe gitti. Akajudan yapılmış koltukları da salondan alıp kesti, parçaladı, yaktı. Bir üstün gelip de bunu görünce çıkışmasından korkuyordu.

Pepin:

— O da çok ileri gitmiş, dedi, biz eski bir mobilya ile kendimizi on beş gün idare ettik.

— Yağmacılık yaptığımız zaman, subaylar fazla azarlamazlardı, hatta hiç azarlamazlardı.

— Onların dünya umurlarında mıydı sanki, lamba ışığında her rezaleti yapıyorlardı. Desmasion, hatırlıyor musun; Teğmen Virvin, nasıl balta ile bir mahzenin kapısını kırıyordu? Onu bir er görünce, kırılan kapıyı yakması için sus payı olarak ona vermiş, o da konuyu başkalarına anlatmamış.

— Şu zavallı levazım subayı Saladin'i hatırlıyor musunuz? Onu bir bodrumun alacakarınlığında, iki kolları arasında ikizler gibi tuttuğu iki şişe beyaz şarapla gördük. Yakalanınca, tekrar aşağıya inip şişeler çıkardı, hepimize de dağıttı. Prensip sahibi olan onbaşı Bertrand şaraptan içmedi. Hey ayaklı sosis, sen bunu hatırlıyor musun?

Cadilhac:

— Her zaman ateş bulan aşçı şimdi nerede?

— Mutfaklarına bir obüs parçası düşmüş. O yamağını yerde, ayaklarını havada görünce, düşüp ölmüş. Yoksa obüs ona bir şey

yapmamış, ama kalbi zayıfmış. Doktor öyle söylemiş. Kalbinde spazm olmuş, meğerse o yalnızca odun bulmaya yararmış. Onu temiz bir şekilde gömdüler. Bir odanın döşemelerini sökerek ona bir tabut hazırladılar. Evdeki tabloların asılı olduğu çivileri hep birlikte tabuta çaktık. Bunları çakmak için de tuğlaları kullandık. Onu götürürlerken, ben de iyi ki öldü diye düşünüyordum. Yoksa ateş yakmak için döşeme tahtalarını sökmeyi düşünemediğini fark edince, çok üzülecekti. Ah, o domuz oğlu ne numaracı bir herifti...

— Her bitli asker, kendi arkadaşının sırtından yaşar, eğer sen karavanadan en iyi parçayı alır ya da bir angaryayı atlatırsan ve görevde en rahat yeri alırsan, muhakkak bundan arkadaşların zarar görür. Böyledir bu; başka türlü de olamaz, diye fikir yürüttü Volpatte.

Lamuse:

— Ben, dedi, sipere çıkmamak için her zaman bir bokluk yaptım ve sık sık başımın çaresine baktım. Fakat, arkadaşlarım tehlikede olunca kaçmak aklıma gelmiyor. Üniformamı unutuyorum, insanları görüyorum ve beraber yürüyorum. Başka zamanlarda ben de canciğizimi koruyorum.

Lamuse'ün söyledikleri boş laf değildi. Bu, görevlerden kurtulma ustası, fedakârlık yapmasını da bilir. Karşılıklı silahların patladığı sırada, kurşunlardan çekinmeden ortaya atılmış, yaralıları toplamış, onları ölümden kurtarmıştır. Bu olayı övünmeden, şişirmeden anlatır.

— Hepimiz otların arasında yatmıştık. Her taraftan pat pat, güm güm, vız vız silah sesleri geliyordu. Birden onların yaralandığını gördüm. Ayağa fırladım, çevremdeki herkes beni azarlıyordu: "yat, yat, deli," diye. Ama ben ötekileri bu durumda bırakamazdım. Yapılması gerekeni yaptım. Bizim mangadakilerin hepsi, büyük askeri kahramanlıklar yapmışlardı. Birbiri arkasından hepsinin göğsüne savaş nişanı takıldı.

Biquet:

— Ben Fransızları kurtarmadım ama, birkaç Alınana yardım ettim.

Mayıs saldırısında ileriye doğru gitmiş, bir nokta gibi kaybolmuş, sonra miğferli dört Alman'la dönmüştü.

Tulacque:

— Ben pisleri öldürdüm, dedi. İki ay önce, geri alınmış siperin önüne, dokuz tanesi, burunları kaf dağında, süslü püslü dizilmişlerdi. Fakat, diye ekledi; benim en kanıma dokunan subaylarıydı.

Birkaçı birden:

— Pis inekler, diye yürekten bağırdı.

Tirloir:

— Bakın arkadaşlar, dedi. Bize Almanların kötü bir ırk olduğunu söylüyorlar. Ben, Alman erleri için bir şey söyleyemem. Belki de bizi onlara düşman etmek için böyle anlatıyorlar. Belki de, onlar da bize benzerler. Aşağı yukarı bize benzemeleri lazım.

Eudore:

— Aşağı yukarı bize benzerler herhalde...

Cocon:

— Kim bilir, dedi.

Tirloir ise:

— Erler hakkında sağlam bir fikrimiz yok ama Alman subayları... hayır hayır, bin kere hayır. Onlar insan değiller. Onlar canavar. Eşi bulunmaz, zehirli böcektirler. Onlara, savaş mikropları demek en doğrusu olur. Bu uzun, dik, çivi gibi zayıf, ama gene de öküz suratlı umacıları yakından görmemiş olanlar, onların ne bela olduklarını bilemezler.

— İçlerinde o kadar çok yılan suratlı var ki.

Tirloir, devam etti:

— Bir gün irtibat işinden geliyordum, bir Alman esirine rastladım. İğrenç kerata taçlı bir prensmiş. Giydiği derilerin üstü sırmalarla ışıldıyordu. Herkese yüksekten bakıyordu. Herhalde, siperleri bağlayan geçittekiler onu biraz okşamışlar. Öyle azametli ve bezgindi ki, benim kanıma dokundu da, içimden; "bekle şekerim," dedim. "Ben, seni kudurtmasını bilirim." Dediğimi de yaptım. Hemen arkasına geçip olanca kuvvetimle kıçına bir tekme savurdum. Yarı boğulmuş gibi yere serildi.

— *Yarı boğulmuş gibi mi dedin?*

— Evet. Öfkeden boğulmuş gibi oldu. Götüne çarpan tekme-

nin şiddetinden çok, bu tekmenin çivili postal taşıyan bir erden savrulduğunu görmek, onu az kaldı öfkeden boğuyordu. Bir karı gibi ağlayıp bağırıyor, bir saralı gibi de çırpınıyordu.

Blaire:

— Ben kötü bir adam değilim, dedi, çocuklarım var, yufka yürekliyim, ama bildiğim bir şey varsa, bu domuzlardan birini mutlaka şişe geçireceğim. İman tahtasını boummmm diye delip, yere sereceğim herifi.

— Ben de.

Pepin:

— Ben, kaç olduklarını saymayacağım bile, başlarındaki gümüşten kapakları, ne zaman istesen avuç dolusu para karşılığında satabilirsin. Hele, ondan daha pahalı olan dürbünleri de var... Aptalın biriyim ben, ne fırsatlar kaçırdım, savaşın ilk zamanlarında. O sırada neler geçmezdi ki elime, hepsini kaybettim. Ama sen üzme canını, gene bir gümüş miğfer alacağım ben, sana yemin ederim ki Guilaume, alacağım. Sırma şeritlilerinden birinin derisini değilse de süslerini yüzeceğim. Kaygılanma, savaş bitmeden önce bu işi becereceğim.

— Savaşın biteceğine inanıyor musun?

— Kaygılanma dedik ya, o da bitecek.

* * *

Bu sırada sağ taraftan bir gürültü geldi. Kimi açık renk kimi de çok koyu renk kıyafetler giymiş gürültücü bir grup insan gördük.

— Ne oluyor? Bunlar da kim?

Biquet dışarıya fırladı. Onların kim olduğunu öğrenip döndü ve baş parmağıyla omuzunun üstünden gelenleri göstererek:

— Hey omuzdaşlar, dedi. Gelin de şunları bir seyredin.

— Birtakım yabancılar.

— Evet, birtakım beyefendiler. Yani birtakım başıbozuklarla, genelkurmaydan subaylar.

— Siviller mi? İnşallah dayanabilirler.

Hıristiyanların dinsel törenlerinde söylenilen bu söz, hepsini güldürdü oradakilerin.

Önde iki kişi vardı, her ikisinin de pardösüleri ve ellerinde bastonları bulunuyordu. Tüylü şapkalı, avcı kıyafetli bir üçüncü onları takip ediyordu. Lacivert tüniklerinin üzerine kahverengi ve siyah deriler giyinmiş subaylar onlara rehberlik ediyor veya arkalarından gidiyorlardı. Kolunda sırma işlemeli pazubent olan bir yüzbaşı, piyade atış kademesini gösterdi. Bir mazgaldan göstermişti bunu. Ziyaretçi bunu daha iyi görebilmek için üstüne çıktı, bu beyefendinin sırtında bir seyahat elbisesi vardı ve şemsiyesine dayanarak oraya çıkmıştı.

Biquet:

— Pazar kıyafetlerini giymiş istasyon şefini iyi dikizledin mi, diye sordu. Kerata, sanki av mevsiminin açıldığı gün, Gar du Nord'da zengin bir avcıya birinci sınıf kompartıman gösterir gibi, piyade platformunu gösterdi. Yüksektekiler, ne zaman deri ve madenden süsler içinde pırıl pırıl pırıldasalar, bil ki, küçük hayvanların katili kılığına girmişlerdir.

Teçhizatsız olan üç beş er kayboluverdi. Toprağın içine daldılar. Pipolar bile sönmüştü, kalanların hepsi, felç gelmiş gibi kıpırdayamıyorlardı. İşitilen ses, subaylarla davetlilerin yüksek sesleriydi.

Barque:

— Bunlar da siper turistleri, diye fısıldadı. Sonra daha yüksek bir sesle, "Baylar, baylar, bu tarafa buyurun," diyorlar onlara, diye ekledi.

Değerli şahsiyetlerin bu şakaları duymasından korkan Farfadet:

— Haydi ikile, dedi Barque'e.

Geçen gruptan, bize doğru iki baş çevrildi ve yumuşak şapkalı, yumuşak kravatlı bir mösyö bize doğru gelmeye başladı. Küçük beyaz bir sakalı vardı. Bir sanatkâra benziyordu. Bir başkası onu takip etti. Bunun siyah bir pardösüsü vardı, melon şapka giyiyordu, sakallı ve gözlüklüydü.

— Aaaa!.. dedi, bakınız; burada Poiluler var, hem de gerçek Poiluler.*

* Birinci Dünya Savaşı'nda, Fransız askerlerine verilen isimdir.

Hayvanat bahçesindeki kafeslere yaklaşır gibi, biraz çekingen, biraz da utangaç bize yaklaştı ve en yakınındakine elini uzattı. Tıpkı bir file ekmek verir gibi biraz acemice ve ürkekçeydi bu selam.

— Hee, hee, kahve içiyorlar, diyerek dikkati çekmek istedi.

Onlara rehberlik eden subay:

— Burada ona kara su diyorlar, dedi.

Bu acayip, egzotik karşılaşmadan şaşırmış olan asker de bir şeyler homurdandı, güldü, kızardı. Mösyö de yeniden: "he, he..." deyip, başıyla hafif bir selam verdi ve geri geri yürüyerek uzaklaşırken:

— Çok iyi... Çok iyi... Dostlarım, hepiniz birer kahramansınız.

Sivillerin giydiği koyu renklerle, askerlerin giydiği parlak renklerden oluşan grup, üstünde ortancalar, jeraniumlar açmış koyu renk topraklı bir tarha benziyordu.

Grup bizden uzaklaştı. Bu sırada bir subay onlara:

— Gazeteci beyefendiler, görülecek daha çok şey var, diyordu.

Onlar gözden kaybolunca birbirimizle baktık. Biraz önce onlardan kaçıp, toprak altına saklanmış olanlar da meydana çıktılar. Hepsi kendilerine geliyorlar, toparlanıyorlar, omuz silkiyorlardı. Tirette:

— Bu efendiler gazeteciymiş, dedi.

— Gazeteci mi?

— Evet, bunlar gazete yumurtlayan efendiler, hâlâ söylediğimi kavramamış gibisin... Enayi pilakisi, her iş için adam lazımdır. Bu delikanlılar da senin gazetelerde okuduklarını yazıyorlar.

Biquet, sanki elinde bir kâğıt varmış da onu okuyormuş gibi, incecik bir sesle konuşmaya başladı:

— Almanya veliahtı delidir. Zaten, savaşın başlangıcında ölmüştür ve şimdi, dünyada bulunan bütün hastalıklarla boğuşmaktadır. Kayzer Wilhelm'e gelince; o bugün ölecek ya da yarın tekrar ölecektir. Almanların silahları tükenmiştir. Yemek yerine de tahta yemektedirler. En yetkili çevrelerce yapılan hesaplara göre, en fazla bu haftanın sonuna kadar dayanabileceklerdir. Ne zaman istersek, onları alacağız. Hem de silahlarımızı kullanmadan.

Bugüne kadar bekleyişimizin sebebi, siperlerde geçirdiğimiz hayatı terk etmek arzusunda olmadığımızdandır. Her katta gaz, su, duş olduğundan, rahat bir konfor içinde yaşamaktayız. Tek mahzuru kışın siperlerin fazla sıcak olmasıdır... Avusturyalılara gelince, onlar çoktan bozguna uğramışlardır, fakat uğramamış taklidi yapmaktadırlar.

On beş aydır biz böyle şeyler okuyoruz; on beş aydır, müdür, yazarlara: "Omuzdaşlar, siz bütün bunlarla şu kirletmemiz lazım gelen dört beyaz sayfayı bulayınız," diyor.

Fouillade:

— Ya, evet... Alay mı ediyorsun onbaşım, söylenilenler doğru değil mi?

— İçinde biraz doğrusu var ama, gene de siz gazeteden vazgeçemiyorsunuz. Eğer vazgeçebilseniz, kumbarada para biriktirebilirsiniz. Gazeteci geçti mi: "bana bana, bana," diye bağrışan sizlersiniz.

Blaire Baba:

— Bütün bunlardan sana ne?.. diye bağırdı.

Gazetelerle ne uğraşıyorsun? Aptal!.. Buradasın, ötesi yok. Sen de benim gibi yap, düşünme efendim, düşünme!..

— Aman usandırdın, çevir yaprağı eşek kafalı.

Dikkatler dağıldıkça, konuşmalar bölük pörçük parçalanıyor. Dört kişilik bir grup, akşam olup da iskambiller görülmeyinceye kadar altmışaltı oynayacaklar.

Volpatte, elinden kaçan beyaz bir kelebek gibi siperin üstünde uçan sigara kâğıdını yakalamaya çabalıyor.

Cocon'la Tirette, kışlada geçirdikleri yıllardan söz ediyorlar. Askerlik anıları, onlarda unutulmaz etkiler yaratmış. Çok zengin anılar bunlar. Askerlik yapmış olanlar on, on beş, yirmi yıldır iyi konuşmak ve çevresindekilerin ilgisini çekmek isterse, hep o zamanlara ait hikâyeler anlatırlar. Sohbet konularını bu kaynaklardan almaya alışmışlardır. Hatta on beş ay cephede, savaşın içinde bulundukları halde, gene de, bu konu, onların konuşmaktan hoşlandıkları başlıca konudur.

Onların karşılıklı konuşmalarını, parça parça dinliyorum şim-

di. Ve duymadığım bölümlerini de ezbere biliyorum. Çünkü bu dünyanın sonuna kadar, hatta sonsuzluğa kadar, hep aynı hikâyelerdir anlatılan. Bu eski kura erleri hep askeri geçmişlerinden söz ederler.

Hikâyeyi anlatan, her zaman, kötü niyetli bir üst'ün gagasını iki üç sözle çivilemiş, onu mum edip şamdana dikmişti. Ona öylesine yerinde karşılıklar vermiş ve öyle kafa tutmuştur ki, adam şaşırıp kalmıştır. Korkmadan ve suratına bağırarak konuşmuştur. Şimdi konuşan arkadaşın anlattıkları kesik ve eksik kulaklarıma çarpıyor:

— Ötekilere yaptığını bana da yapınca, direndim. Nonoil'in karşısında ve ona yüksek sesle: "Bakınız," dedim...

Sözün ötesini duyamadım, gürültüye karıştı.

— O, hayatında, daha bir erden böylesine sözler işitmemiştir. "pekala, pekala," dedi. Ve uzaklaştı. Sonra da karşımda kuzu oldu, zaten olmasaydı da, kafamı kırsaydı gene de söylerdim.

— Tıpkı benim başıma gelen senin de başına gelmiş. İznim sırasında, on üçüncünün sulu Dodor'u ile böylesi bir olay yaşadım. Şimdi Pantheon'a göndermişler onu, bekçi olarak tabii.

Hepsi birer tarihi terim kullanarak anlatıyorlardı ve her biri, "ben ötekiler gibi değilim, kimse diş geçiremez bana," diyordu.

* * *

— A... Postacı geliyor.

Uzun boylu ve geniş omuzlu bir adamdı gelen. Bir jandarma kadar özenli olan kıyafeti bize göre çok konforluydu.

Keyifsizdi, çünkü yeni emirler çıkmıştı. Her gün postayı götürmek için Albay'a kadar gitmek zorundaydı. Yeni emirler sanki kendi aleyhindeymişçesine kızmış, söylenip durmaktaydı. Her zamanki gibi, onbaşıları çağırıyor ve alınan haberleri, önüne gelene anlatıyordu. Bir yandan mektupların sicimlerini çözüyor, diğer yandan da haberleri sözlü olarak dağıtıyordu.

Önce, raporda kapüşon giymenin yasaklanmış olduğunu açıkça okuduğunu söylüyordu.

Tirette, Tirloir'e:

— Duydun ya, dedi, kapüşonunu artık çöpe atacakmışsın.

— Sık sık çıkar böylesi saçmalar. Dokunmaz bana bu emir, diye konuşan kapüşonlunun, gururundan çok rahatı tehlikedeydi.

— Nasıl dokunmazmış sana. Emir, ordu komutanı generalden geliyor.

— Vız gelir bana. Ordu komutanı, önce yağmur dinsin diye bir emir çıkarsın. Laf be!

Buna benzeyen hem de bu kadar acayip olmayan emirler bile, her zaman böylece tartışılırdı burada. Sonra da, onlara uyulmak zorunda kalınırdı.

Postacı, yeni bir haber daha verdi.

— Yalnız bu değil, sakallar kesilecek, saçlar da sıfır numara makine ile kazınacakmış.

Perçemi tehlikeye düşen Barque:

— Sus be! dedi. Ağzına küfür ettirme. Bakıp durma öyle. Allahın öküzü, bakıyor iki gözü.

Öteki:

— Deli mi ne? dedi. Saçını kesmişsin, kesmemişsin bana ne.

Yazılı emirlerin dışında, çok daha geniş çok daha inanılmaz, çok daha fantastik haberler vardı. Alayımız, altı hafta, tam dinlenmeye çekilecekmiş. Fas'a belki de Mısır'a gidilecekmiş.

— Ne diyorsun? Ooo... Aaaa!..

Kendilerini bu olağanüstülüğün, bu güzelliğin etkisine bıraktılar ama gene de mantık galip geldi.

— Sana bu havadisi kim verdi?

Postacı, havadisin kaynağını bildirdi:

— Yedek müfrezesinin komutan muavini. Şimdi genel karargahta angaryaya alınmış.

— Yaa?

— Zaten yalnız o değil, biliyorsun şu herif vardır ismini bilmediğim, Galle'ye benzeyen, ama Galle olmayan herif. Ailesinde kim olduğunu bilmediğim biri veya birileri var, hani tanıdın mı?.. Böylece de her haberi kolayca alıyor.

Hepsi habercinin etrafını sarmış; haberlere aç, onu dinliyorlar.

— E... sonra?

Heyecan ve merak içindeler.

— Demek Mısır'a gideceğimizi söylüyorsun. Mısır neresi pek bilmiyorum ama duydum ki, çok eskiden, benim bir kopil olduğum ve mektebe gittiğim zamanlarda, orada firavunlar yaşarmış; fakat o zamandan beri kim bilir ne oldu oralarda.

Kendileri pek farkında değildi ama bu fikir beyinlerine kanca atmıştı.

— Mısır'a ha!..

Blaire:

— Aman istemem, dedi, beni deniz tutar. Haydi diyelim ki deniz tutması devam etmez, vapurdan çıkınca geçer, ama bizim eksik etek ne der?

— Ne yapalım o da alışır. Orada yollarda zenciler ve kocaman kocaman kuşlar göreceğiz. Bizdeki serçeler gibi, onların da koca kuşları yolları doldururmuş.

— Ama biz Alzas'a gitmeyecek miydik?

Postacı:

— Birçok insan definelerin bulunabileceğini sanır, dedi.

— Bu bana yeterdi.

Mantık ve tecrübe galip geldi ve hayali kafalardan süpürdü. Kaç bin kere, hem de katiyetle çok uzaklara gidileceği söylenilmemiş miydi? Buna inanılmış ve çok kere hayal kırıklığına düşülmüştü. Şimdi sanki, birden uyanmış gibiydiler.

— Bütün bunlar palavra, bir kelimesine inanma ve boşver!..

Hepsi ellerinde mektupları, hafif, fakat çok mühim yükleriyle, köşelere çekildiler.

Tirloir:

— Şimdi bir mektup yazmalıyım, dedi, sekiz gün geçince mektup yazmadan duramıyorum.

Şimdi hepsi, mektuplarına cevap vermek için yerleştiler. Barque ayaktaydı. Kâğıdını, bir karnenin üstüne koymuş, karneyi de siperin duvarındaki bir girintiye yerleştirmişti. Tıpkı dörtnala giden bir süvari gibi, kendinden geçmiş, gözleri dalgın dalgın yazıyordu. İçine doğanların elinde esirdi.

Lamuse'e gelince, onun algısı biraz kıttı. Yere oturmuştu, gelen mektubu bir kere daha okuyordu. Yazacağı kâğıtları dizlerinin üstüne koymuştu. Bundan önce yazdıklarından başka ne yazabilece-

ği aklına gelmiyordu. Fakat gene de şimdiye kadar yazmış olduğu şeylerin dışında bir şeyler yazabilmek için inatla düşünüyordu.

Eudore:

— Ben de minik karıcığıma yazacağım, dedi.

— Mariyette, nasıl iyi mi?

— Hiç merak etme, gayet iyi.

Eudore büyük bir hassasiyet içinde görünüyor, bir kenardaki toprak çukuruna büzülüp oturmuş, tatlı bir hava içinde... Elinde kalem, gözleri kâğıdında, yazacağı şeyleri derinden düşünüyor. Hayal içinde olduğu anlaşılıyor. Gözleri dalgın bakıyor, öteki göğü görüyor. Biz de o eski göğün onu aydınlattığını görüyoruz. Bakışları o anda kendi yuvasına erecek kadar büyüdü.

Mektup yazdıkları saatlerde, buradakiler değişirler, geçmişte en iyi insan oldukları anların kimliğine dönerler.

Birçoğu, kendilerini geçmişe terk ediyor ve yiyecekten bahsediyorlar. Bu kaba ve karanlık kabuklar içinde, kalpler bir hatırayı mırıldanıyor ve geride, çok geride kalmış aydınlıkları anıyorlar. Köydeki odanın beyazlığı içinde, sabah ışığının bahçenin yeşilliğini soldurduğu saatleri ya da rüzgârın buğday tarlalarına verdiği ağır fakat kuvvetli kımıldanışları, arpa tarlalarını titreterek kadınca ürpertişleri anıyorlar. Blaire Baba, mektup yazmıyor, bir yuvarlak tahtaya geçirdiği alüminyum yüzüğü eğeliyor. Bu henüz tam şeklini almamış bir yüzük. Ona şekil vermeye uğraşıyor. Arada bir de eline alıyor, büyük bir sevgiyle, sanki o da kendisine bakıyormuş gibi yüzüğe bakıyor.

Bir kere de bana başka bir yüzük için şunları söylemişti:

— Biliyor musun, yüzüğün iyi veya kötü oluşunun hiçbir kıymeti yok! Kıymeti, benim o yüzüğü onun için yapmış olmamdadır. Yani karım için. Anlıyor musun? Heyheyler bastığı zaman bu resme bakıyorum. (Cebinden bir resim çıkarıp, bana göstermişti. Bu, şişman ve biçimsiz bir kadının resmiydi.) O zaman hemen yüzüğü yapmaya koyuluyordum. Sanki karı-koca, biz, bu yüzüğü beraber yaptık. Anlıyor musun? Yani bana, karım yanımdaymış gibi geliyordu. Yüzüğü yolladığım zaman karıma da "alfahaısmarladık," dedim sanki. Şimdi yüzük Blaire annede.

Şimdi, içine bakır da katacağı bir yeni yüzük yapıyor. Büyük bir hevesle çalışıyor. Kalbi, ancak bu şekilde kendini anlatabiliyor. Ve yüzüğü işlerken sanki, kendini kaligrafiye vermiş gibi bir hal alıyor.

Topraktaki bu çıplak çukurlar içinde, bu ilkel, bu hafif ziynetlere eğilmiş, onları kaba ve meşinleşmiş elleriyle saygıyla, ama beceriksizce tutuyorlar ve parmakları arasından kaydırıyorlar. Bu adamlar, herhangi bir vaziyetten daha fazla bu halleriyle; en vahşi, en ilkel ve en beşeri görünüyorlar.

Onları görünce insan dayanıklı şeylere, gördüklerinin şeklini ve duygularının ruhunu vermek istemiş olan sanatçıların babası ilk mucidi düşünüyor.

Siperin bize ait bölümünde gözcülük yapan Biquet:

— Şimdi geçecekler, gürültü duyuyorum, dedi.

O sırada göbekli, gerdanlı bir asteğmen göründü. Kılıcının kabzasını sallayarak:

— Yol açın, yol açın, size söylüyorum!.. Burada tembel tembel oturuyorlar. Haydi, kışt. Savulun önümüzden. Bir daha sizi yolumun üstünde görmek istemediğimi de bilin.

Gevşek gevşek yoldan çekilip, kenara diziliyorlar. Bir kısmı da yere çöküyor.

Gelenler ikinci hattaki toprak tesviyelerinde ve geçitlerin onarılmasında da kullanılan en yaşlı sınıftan askerler. Ellerinde aletleri, sefil bir kılıkta ve sürünür gibi yürüyerek geliyorlar. Onların teker teker yaklaştıklarını, geçtiklerini ve kaybolduklarını seyrediyoruz. Bunlar, çamura batmış yorgun ihtiyarlar. Lekeli etekleri lime lime; düğmeleri eksik paçavraya dönmüş kaputlar giyiyorlar.

Siper duvarına arkalarını dayamış olan Tirette'le Barque, bu iki şakacı, onların geçişlerini, önce ciddi ciddi seyrediyorlar, sonra sırıtmaya başlıyorlar:

— Sokak süpürücülerinin defilesi...

Bu sözleri Tirette söylüyor. Barque da:

— Üç dakika festival var, diyor.

Gelenlerden bazıları hakikaten çok gülünç, şimdi önümüzde olan, bacakları ve gövdesi incecik, bir şişe gibi de düşük omuzlu ama koca göbekli biri.

Barque artık kendini tutamıyor.

— Bidon amca, merhaba! diyor.

Tirette:

— Paltosu zayıf, dedi, adeta sıska bir palto! Önünden geçen yaşlı askerin, en eski kaputlardan çok daha eski, incelmiş, yırtık pırtık kaputuna bakıyordu.

Tirette ısrar etti:

— Hey eşantiyon baba, baksana buraya!

Öteki döndü ve ağzı açık, ona baktı:

— Rica ederim, bana Londra'daki terzinin adresini ver!

Adam tam gülerken başkaları geldi ve onu iteleyerek öne sürdüler, o da kaybolup gitti.

Az ilgi çeken bir iki figürandan sonra, yeniden bir gariban ortaya çıktı. Bu kırmızı ve pürtük derili, ensesinde koyun postu gibi tuhaf bir saç görünen, dizleri çıkık, sırtı kambur, vücudu öne doğru eğilmiş bir zavallıydı. Halinden çok yorgun ve hasta olduğu belliydi. Ayakta duracak hali yoktu. Onu parmağı ile gösteren Tirette:

— Bakın bakın, diye bağırdı. Akordeon-adam geçiyor. Panayırda onu para ile seyredersiniz. Burada seyri bedava!..

İhtiyar asker küfürler kekelerken etraftan kahkahalar yükseliyordu. Espri yapmak ihtiyacında olan ve bunu da çok çabuk gülebilen insanlar önünde yaptıkları için kolay sükse yapan iki kafadar, savaşın kenarında, onların sahasını hazırlayan ve tekrar tekrar düzelten, bunun için de gece gündüz işkence çeken ihtiyar silah arkadaşlarının zavallılıklarını gülünçleştirmekten çekinmiyorlardı.

Hele bu iki arkadaşın seyircileri, onlardan daha da beterdi. Onların esprilerinden daha sefil sözlerle alay ediyorlardı.

— Hey şuna bak, şuna. Hele buna!..

— Şu kıçtan bacaklının, şu "Azrail beni görsün de onu alsın"ın fotoğrafını çekiver!..

Kendisiyle alay edilen gariban, elindeki kazmayı bir mum gibi tutuyor; lumbagodan dertli vücudu, kazıklaşmış, yüzü buruşmuş, küçük adımlarla yürüyor.

Kendi hizasına geldiği zaman onun omuzuna dokunan Barque:

— Bir iki para ister misin dede? diyor.

Buna müthiş içerleyen adam, ona dönerek:

— İt oğlu it, diye küfretti.

Barque tiz bir sesle:

— Bok değirmeni, diye bağırdı. Biraz daha terbiyeli olamaz mısın?

Bütün vücuduyla ona dönen ihtiyar, bir kere daha küfrediyor. Adam müthiş öfkeli.

Barque gülerek:

— Altmış yaş daha genç olsa hepimizi öldürecek, diyor.

Ve Pepin de:

— Şimdi bile yapardı eğer sarhoş olmasaydı, laf olsun diye söze karıştı. Gelenlerin arasında yeniden alay edilecek birini de gözleriyle araştırmaktaydı.

Sürüklenir gibi yürüyen sonuncu ihtiyarın, çökmüş göğsü ve kambur sırtı nihayet gözden kayboldu.

Sanki düşmana benzeyen bu alaycı insanların önünden geçen, siperlerde eskimiş kirlenmişlerin defilesi de böylelikle sona erdi. Mağaralarından yarı çıkmış Troglodytes'lere benzeyenler, sonuna kadar onlarla alay ediyorlar.

Saatler geçiyordu; akşam olmuş, gökyüzü önce kurşuni daha sonra da siyah bir renk almıştı. Her şey yavaş yavaş siliniyordu. Ve gece, buradaki çoğunluğun cahil ve karanlık ruhuyla, kör talihine karışıyordu. O ruh ki burada gömülü idi.

Alacakaranlıkta gene ayak sesleri duyuldu. Şimdi bir başka takım aramızdan yol açıp geçiyordu.

Cezayir taburları. Onlar esmer, sarı yahut kahverengi tenleriyle seyrek sert veya kıvırcık sakallarıyla, sarı yeşil kaputları üstünde hilal olan çamurlu miğferleriyle önümüzden geçiyorlar.

Parlayan basık veya tam aksine pürtüklü çok köşeli yüzlerinde, gözleri fildişi ve akiki andırıyordu. Arada bir, sıraların arasında hepsinden uzun boylu bir Senegallinin kömürden maskesi görünüyordu. Bunlar keskin nişancıydılar. Geçen birliğin arkasından kırmızı renk üstünde yeşil bir el olan sancak geliyordu.

Herkes onları seyrediyor ve susuyor. Onlar kendilerini saydı-

nyorlar, hatta biraz da onlardan korkuluyor. Halbuki bu Afrikalılar çok neşeli, çok keyifli görünüyorlar.

Doğal olarak ilk hatta gidiyorlar. Bu onların yeridir. Ve onların geçişi çok çabuk yapılacak bir saldırının işaretidir. Onlar saldırılar için yaratılmışlardır.

Onlara ve 75'lik toplara birer mum borçluyuz. Bu Cezayir alayını her zaman, en tehlikeli anlarda ön hatlara sürerler.

Bu, sarı tahta, bronz ve abanozdan yapılmış şeytanlardan bazıları çok ciddi. Yüzleri kuşku verici, tıpkı görülen tuzaklar gibi sessiz. Bazıları gülüyor. Gülüşleri birtakım egzotik müzik aletleri gibi ötüyor. Evet, dişlerini göstererek gülüyorlar. Hücumlardaki kendilerinden geçmelerini, süngü hücumuna sarhoşmuş gibi atılmalarını, geride beklemekten hoşlanmadıklarını hep duymuştuk. Onlar hakkında kendilerinin de severek tekrarladıkları hikâyeler var. Onlar aynı sözler ve hareketlerle bunu anlatıyorlar. Kollarını kaldırıyorlar. "Arkadaş, arkadaş!" Yok arkadaş değiliz. Ve onlar sanki bir süngüyü karşılarındakine saplama, sonra da ayaklarının yardımıyla onu vücuttan çıkarma taklidini yapıyorlar.

Geçenlerden biri ne konuştuğumuzu duyuyor, keyifle gülüyor ve başını olumsuz anlamda sallayarak: "Hayır," diyor, "onlar, hiçbir zaman arkadaşımız olamazlar, olamazlar!"

Biquet:

— Onlar, bu çadır bezi renkli çehreleriyle bizden çok farklı, ayrı bir ırktan kimseler, diye itiraf etti.

Halbuki Biquet, çok cesur bir çocuktur.

— İstirahat onların canını sıkıyor.

Onlar, subaylarının saate bakıp: "Haydi yola," dediği zaman mutlu olurlar.

— Doğrusu onlar gerçek askerlerdir.

Şişko Lamuse:

— Biz asker değil, insanız! dedi.

Akşam çöktü, ama bu söz sabahtan, daha doğrusu aylardan beri burada bekleyenleri parlak bir ışıkla aydınlattı.

Buradaki adamlar iyi, sıradan adamlar. Hayatlarından ve hayattan birdenbire koparılmış zavallı adamlar.

Evet buradakiler sadece insandılar. Hayattan koparılmış sıradan adamlar. Yığınların içinden seçmeden toplanmış kimseler olarak, onlar cahil, dargörüşlü ve hiçbir şeye kıymet vermeyen, aklı selim sahibi fakat zaman zaman sapıtan kimselerdir.

Başkalarının idaresine kendilerini kolayca terk edebilen, kendilerine ne yapmaları söylenirse onu yapan ve uzun zaman ıstırap çekmeye tahammül eden biçareler.

Onlar daha da basitleştirilmiş, basit kişilerdi. Ve olayların zorluğu karşısında temel içgüdüleri bütünüyle su yüzüne çıkmıştı. Kendini koruma; bencillik ve bu hengâmeden kurtulup daha da çok yaşama umudu; yeme, içme, uyuma zevki hayatlarının her şeyiydi.

Zaman zaman insanlık çığlıkları, derin titreyişler, onların insan ruhlarının derinliğinden fışkırıyordu.

Artık hiçbir şey göremediğimiz zaman önce uzaktan bir mırıltı gibi gelen, sonra açıkça duyulan bir emir işittik:

— İkinci yarım-takım toplanınız!

Toplandık. Onbaşı:

— Haydi, dedi.

Aletler deposu önündeyiz. Her birimize ya bir kazma, ya bir kürek veriyorlar. Bir rütbeli, karanlıkta onların saplarını uzatıyor:

— Size bir kazma, haydi gidin. Size de bir kazma. Size bir kürek. Haydi çabuk olun burayı boşaltın.

Geçitlerden, durmadan değişen sınıra doğru gidiyoruz. Dışarıda, tepemizde dönen bir uçak sesi ve koyu lacivert göğü zaman zaman aydınlatan korkunç patlamalar var.

III

BASKIN

Kurşuni şafak, hâlâ siyah ve şekilsiz olan dünyamızın rengini yavaş yavaş solduruyor. Sağımızdaki koyu karanlıktan inen yokuşla Alleux ormanlarının bulutları arasında geniş bir saha var. Orman tarafında göremediğimiz fakat gürültüsünü işittiğimiz bir mühimmat ve yiyecek treninin harekete hazırlandığını duyuyoruz.

6. tabur, yani bizler, buraya sabaha karşı vardık. Silah çattık. Şimdi bu alacakaranlıkta tek başına duran hayaletler gibi bekleşiyoruz. Ayaklarımız çamur ve sislere gömülmüş, başlarımız yokuşa dönmüş onları bekliyoruz. Alaydan geri kalan 5'inci taburu...

Onlar ilk hattaydılar ve siperlerden bizden sonra ayrıldılar.

Bir mırıltı işitiliyor:

— İşte göründüler.

Batıda, karışık bir karaltı belirdi şimdi; gece karanlığı gibi yokuştan adeta dökülüyor. Çok şükür şu kıta değiştirme işi sona erdi. Dün akşam altıda başlamıştı, şimdi, son asker ayağını geçitlerden dışarıya çıkardı. Siperdeki hayatımızın bu son anı, müthiş oldu. En önde olan 18. tabur tamamen biçilmiş gibi, on sekiz ölü ve elliye yakın yaralı verdi. Dört gün içinde, mevcudunun üçte biri gitti. Ve bu iş; saldırı olmadan, sadece bombardımanlarla meydana geldi.

Bunu biliyoruz ve balçık içinde dolaşırken, karşılaştığımız bir tanıdığa veya o bize, hüzünlü bir sesle tekrarlıyor:

— 18. tabur ha, ne dersin.

Bu sözler söylenirken de şöyle düşünülüyor: "Bu böyle devam ederse, hepimiz ne olacağız, ben ne olacağım?"

Önce 17., sonra 19. ve 20. taburlar gelip silah çattılar.

— Nihayet 18'inciler.

İlk siperleri tuttukları için en son onlar geri alınmıştı.

Gün biraz daha ağarmış, her şeyi biraz daha soldurmuştu. Adamlarının önünde, tek başına yürüyen yüzbaşı, artık iyice seçiliyordu. Elinde bir baston vardı. Romatizmalarını azdıran eski yarası yüzünden zorlukla adım atıyordu.

Bu yarayı Marn'da almıştı. Fakat onu böyle bitkinleştiren asıl acı, daha da müthişti. Kapüşonun örttüğü başını öne eğmişti. Sanki bir cenaze merasimini takip ediyor gibiydi. Ve gerçekten de bir cenaze merasimindeydi. Onları düşünüyordu.

İşte askerler, oldukça düzensiz, darmadağınık bir halde yürüyorlar. Kalplerimiz buğulanıyor. Taburların içinde en kısası bu.

Yola atılıyor, 18'incilere doğru ilerliyorum. Hepsinin üniformaları toprakla boyalı. Sanki haki renginde giyinmişler. Üstlerinde çamurlara bulanmış elbiseler, sertleşip dimdik olmuş bir ağaç kabuğu gibi görünüyor. Başlar yorgun ve kömürleşmiş gibi, büyümüş gözlerse ateşli. Toz ve kir yüzlere yeni çizgiler eklenmiş. Toprakların dibinden ve korkunç maceralardan çıkmış bu adamlardan, kulakları sağır edecek bir gürültü yükseliyor. Hepsi aynı zamanda ve bağırarak konuşuyor, ellerini kollarını sallıyor, gülüyor, şarkı söylüyorlar.

Onları gören bir insan, bayram yapan bir kalabalıkla karşılaştığını zannedebilir.

İşte ikinci takım, başlarında ince, zayıf, dik ve uzun asteğmeniyle ilerliyor. Vücuduna sarılmış kaputu içinde, tıpkı kılıfına geçirilmiş bir şemsiyeye benziyor. Dirseklerimle çevremdekileri iterek, kendime yol açtım ve Marchal'ın mangasına doğru ilerledim. Onlar bu defa en çok kayıp vermiş kimselerdi. Aralarından yalnız üçü diri kalmıştı. Oysa onlar, bir seneden beri birbirlerinden hiç ayrılmamışlardı.

Bunlardan biri olan onbaşı Marchal beni görünce sevinçle ba-

gırdı ve yürekten gülümsedi. Sonra tüfeğinin kayışını ve iki elini birden bana uzatarak:

— Ooo, benim en eski arkadaşım, nerelerdesin yahu? dedi.

Başımı yana çevirdim ve alçak sesle:

— Zavallı kardeşim, dedim, bu defa gerçekten korkunçtu değil mi?

Birdenbire yüzündeki neşe söndü ve gayet ciddi bir ifade aldı:

— Ya, zavallı ağabeyciğim, dedi. Bu sefer korkunçtu... Barbier öldü.

— Duyduk, zavallı Barbier.

— Cumartesi günü, akşamın onbirinde, sırtı bir obüsle sıyrılıp gitmişti, sanki usturayla kesilmiş gibi. Besse'e gelince, bir şarapnel parçası onun hem karnını, hem de midesini delip geçmiş. Barthelemy ile Baudex, başlarından ve boyunlarından vuruldular. Bizlerse o yaylım ateşinden kurtulabilmek için, bütün gece siperde sağdan sola, soldan sağa koştuk durduk. Tanıyorsun değil mi? Küçük Godefroy vardı, vücudunun tam ortası yok oldu. Bütün kanı boşaldı içinden. Zavallı, sanki içi kan dolu bir kazandı. Ne kadar küçüktü biliyorsun, o kadar çok kanının olması şaşılacak bir şey. Vallahi siperde en aşağı elli metrelik bir dere yaptı. Gougnar'ın iki bacağı da kıyma gibi oldu... Bütün bunlar dinlendiğimiz sırada oldu. Ben de onlarla beraberdim, fakat obüs oraya düştüğünde ben sipere saati sormaya gitmiştim. Yerimde bıraktığım tüfeğimi, sanki elle yapılmış gibi ikiye bükülmüş buldum. Namlu tirbuşona dönmüştü, tahta kısımlar ise talaş olmuştu. İnsanı kusturacak kadar taze kan kokuyordu orası.

— Mondain de oradaydı değil mi?

— O mu? O ertesi gündü. O da bir başka türlü öldü, bir obüs göğsünü oymuştu. Sana Franco'dan bahsettiler mi? Orası yıkıldığı sırada, o da Mondain'in yanındaydı. Enkaz altından çıkarıldığı zaman, bel kemiği kırılmıştı. Başını yana doğru eğerek: "Ben ölüyorum," dedi ve öldü. Onu yıkıntılar arasından çıkardıkları zaman oturtmaya çalışmışlar ama oturamamıştı. Onların yanında, Vigile de vardı. Onu yerde uzanmış buldular. Vücudunun bir şeyi yoktu fakat kafası yamyassı ve kocamandı, bir peksimete benziyordu. Nah, şu kadar genişti. Onu böyle simsiyah ve biçimi

ni kaybetmiş bir halde yerde görenler, bir insandan çok bir gölge olduğunu düşünebilirdi.

— Vigile 13. sınıftandı, daha bir çocuktu. Şeritli oldukları halde Mondain ve Franco ne şeker insanlardı. Çok iyi, çok güvenilen eski arkadaşlardı değil mi Marchal'cığım?

— Evet! dedi, Marchal.

Birden o, kendi arkadaşları tarafından sarıldı. Ona sorular soruyorlar, itip kakıyorlardı. O da kendisini kurtarmaya çabalıyordu. Arkadaşlarının çılgın neşesine katılıyor ve hepsi beraber gülerek didişiyorlardı. Hepsinin yüzüne teker teker baktım. Müthiş yorgun görünen bu yüzler, büyük bir zafer kazanmış gibi pırıl pırıl parlıyordu.

Bunların nesi vardı? Eğer ilk hatta, şarap içmelerine imkân olsaydı 'hepsi sarhoştur' derdim. Çok keyifli, şarkı söyleyen ve ayağını da söylediği şarkının havasına uyduran biri vardı. Bu trampetçi Vanderborn idi.

— Ne oluyorsun Vanderborn, bu ne neşe?

Her zaman sakin bir adam olan Vanderborn:

— Görüyorsun, dedi, bu defa da gebermedik, işte karşındayım.

Ve tıpkı bir deli gibi omzuma yumruk attı.

Anlıyorum...

Cehennemden çıkan bu insanlar, her şeye rağmen mutluydular. Bu mutluluk, cehennemden kurtulmanın mutluluğuydu. Dönüyorlar, ölmemişler. Bir kez daha, tam karşılarında olan ölüm, onları bağışlamıştı. Her altı haftada bir bölükler ön hatta gider. Şimdi bunların önünde altı hafta var. Savaştaki askerler, küçük ve büyük meselelere bir çocuk felsefesiyle bakarlar. Ne uzağı ne etraflarını ne de önlerini görebilirler. Onlar yaşadıkları günü düşünürler. Şimdi bu adamların hepsi, biraz daha yaşayabileceklerinden eminler. Bunun için de, altında ezildikleri yorgunluklara, üstlerini, başlarını kanla lekeleyen, taptaze cellatlık sahnelerine, aralarından koparılmış alınmış kardeşlerine, evet her şeye ve kendilerine rağmen, onlar, bu tehlikelerden sonra, hâlâ yaşamakta olmanın bayramı içindeler ve hâlâ ayakta durmanın sonsuz onurunu duyuyorlar.

IV

VOLPATTE VE FOUİLLADE

Konaklama yerine gelince, bağrışıldı:

— Volpatte nerede?

— Ya Fouillade nerede?

5. tabur tarafından alınmışlar ve ilk hatta götürülmüşlerdi. Onları konakladıkları yerde tekrar bulacaklardı ama ortada yoklardı. Manganın iki eri kaybolmuş denilebilirdi.

Çavuşumuz:

— İşte, diyordu, adam ödünç vermenin belaları.

Durumu öğrenen ve çılgına dönen yüzbaşı:

— Ben, illa ki bu adamları istiyorum. İşte adamlarını ödünç vermek ne demekmiş, görünüz. Allah hepsinin canını alsın, dedi.

Bu işi öğrenen yüzbaşı küfretti, lanet etti ve:

— Bu adamlara ihtiyacım var, dedi, onları hemen bana bulsunlar, haydi gidip arayın.

Artık yavaş yavaş kıpırdamaz hale gelip, uykuya dalmak üzere olduğumuz sırada, samanlıkta, onbaşı Bertrand'ın sesi bizi çağırdı.

— Volpatte'la Fouillade bulunacak!

Çabucak ayağa kalktık. Ve kuşkuyla ürpererek, onları aramaya koyulduk. Bu iki arkadaşımız, 5. taburla birlikte o cehenneme götürülmüşlerdi, kim bilir şimdi nerelerde ve nasıldılar?

Şafaktan gece oluncaya kadar geçtiğimiz yolları, gene, sağlı sollu ve her yönüne giderek araştırıyoruz. Üzerimizde tüfek ve techizattan başka bir ağırlık yok ama, insan kendini felç olmuş

kadar yorgun hissediyor, üstelik de uykulu. Etrafta her şey o kadar kederli, gökyüzü sislerle öylesine tozlanmış gibi ki.

Kısa bir zaman sonra Farfadet, soluk soluğa kaldı, başlangıçta biraz konuşmuştu ama, şimdi yorgunluk onu zorla susturdu.

Farfadet, cesur ama çelimsiz bir gençtir. Bacaklarını hiç çalıştırmamış. Genç yaşından beri, memuru olduğu belediye dairesinde, soba ile kurşunileşmiş dosyalar arasında oturmuş ve hep yazıp çizmiş.

Tam ormandan çıkıp da, geçitlere giden vıcık vıcık çamurlu ve kaygan yokuşa vardığımız zaman, karşımızda iki ince gölge belirdi. Aralarındaki çanta ve tüfeklerinin namlusunu seçiyoruz. Sallana sallana gelenler, şimdi daha iyi seçiliyor.

— Onlar!

Bir tanesinin başı sarılı:

— İkisinden biri yaralı. Yaralı olan da galiba Volpatte.

Onlara doğru koşuyoruz, her adımımızda tabanlarımız çamura saplanıp, güçlükle çıkıyor ve gürültü çıkarıyor. Fişeklerimiz de fişekliklerin içinde çıngıraklar gibi ötüyor. Karşımızdakiler, oldukları yerde durup bizi bekliyorlar. Biz onlara bir hayli yaklaşınca Volpatte:

— Aşkolsun, nerelerdeydiniz?.. diye sesleniyor

— Yaralısın değil mi?

— Ne dedin?

Sargılarının kalınlığı onu sağır etmiş olacak. Ona bir şey duyurmak için, ta yanma kadar gidip bağırarak konuşmak lazım, biz de öyle yapıyoruz. O ise artık cevap veriyor:

— Bu o kadar önemli değil, biz 5. taburun bizi içine tıktığı delikten geliyoruz. Perşembeden beri oradaydık.

Farfadet, yüksek sesle ona soruyor:

— Yok canım, o zamandan beri hep orada mıydınız?

Fouillade:

— Ne zannettin ya, dedi, hep oradaydık. Kanatlarımız yok ki uçalım. Zaten olsaydı da, emir almadan yerlerimizden nasıl ayrılabilirdik!

İkisi de yere çöküp oturdular. Tepesinde düğümlenmiş sargı-

sıyla, sarı siyah lekeleriyle, Volpatte'ın başı bir kirli çamaşır çıkınına benziyordu.

— Sizi unuttular mı?

— Evet, bizi birazcık unuttular, tam dört gün bir çukurda unuttular. Burası bir obüsün açtığı çukurdu, tepemizden kurşunlar geçiyordu; üstelik de etraf pislik kokuyordu.

— Sen ne söylüyorsun? Bu delik normal servis zamanlarındaki dinlenme çukurlarına benzemiyordu. Bu sadece, her obüs çukuru gibi bir çukurdu, ne fazlası ne de eksiği vardı. Bize perşembe günü "Siz, şuraya yerleşiniz ve durmadan silah atınız," dediler.

İçini çekti, sonra devam etti:

— Ertesi gün, 5'inciden biri geldi, bir irtibat eri: "Burada ne yapıyorsunuz?" diye sordu. Biz de, "silah atıyoruz," diye cevap verdik ve: "Bize durmadan silah atınız dediler, biz de söylediklerini yapıyoruz, herhalde bir sebebi olmalı durmadan silah attık. Şimdi de bize yapılacak bir şey söylemelerini bekliyoruz."

Fouillade:

— Bizi oraya yerleştirenler bir somun ekmek, bir kova şarap ve bir sandık mermi verdiler. Fişekler kalmadı, şarabı da bitirdik. Gerçi ne olur ne olmaz diye biraz fişek ve ekmek sakladık ama şarabın dibine darı ektik.

Volpatte:

— Enayilik ettik dedi, İnsan öyle susuyor ki, acaba yanınızda gırtlağı ıslatacak bir şey var mı?

Farfadet:

— Bende bir çeyreklik kadar bir şey var, diye cevap verdi.

Fouillade, Volpatte'i göstererek:

— Şarabı ona verin dedi, ben yalnız susadım, ama o çok kan kaybetti. Ve sözüne devam etti: Gelen herif çok ödlekti, tepemizde gürleyenlerden de hiç hoşlanmıyordu. Havayı dinliyor ve "22'likler," diyordu.

Volpatte titriyordu, sargılar arasında görülen çekik gözleri sıtmalı gibi bakıyordu. Şarabı içti ve:

— Oh öldüm! dedi.

Nezaket icabı, şişenin dibinde kalanı yere dökerken:

— İki Alman'ın da icabına baktık, diye ekledi. Yerde sürünerek bize doğru geldiler, daha doğrusu doğrudan bize geldiler, tıpkı köstebekler gibi kapana tutuldular. Fazla kurşunumuz yoktu ama onları çukurda yakaladık, paket yaptık. Böyle bir şeyi hiç beklemiyorlardı. Sonra bize kadar gelen irtibat eri, bizi gördüğünü söylemeyi unutmuş olmalı ki, siz 6'ncılar bizi geri istemeyi unuttunuz, 18'inciler ise bizi büsbütün unuttular. Tabii burası muntazam şekilde nöbet değiştirilen bir yer olmadığı için, kimse bizi aramayı akıl etmedi. 204'üncünün sıhhiyeleri, yaralıları aramaya geldiklerinde bizi görüp bildirdiler. Biz ayaklarını, ellerini bağladığımız Almanları çözdük ve onları 204'lere teslim ettik. Ve işte karşınızdayız. Ha sahi unutacaktım, yolda bir de çavuş avladık. Bir çukurun içine büzülmüş duruyor, dışarıya çıkmaya cesaret edemiyordu. Yaralı değildi ama savrulup atılmış, her tarafı sızı içinde kalmıştı. Ona iyice çıkıştık da, biraz kendine geldi. Sonra da bize teşekkür etti. İsmi Sacredote çavuşmuş.

— Ağabey sen de yaralısın, nasıl yaralandın?

— Ben kulaklarımdan yaralandım. Başım şarapnellerin arasından geçti diyebilirim, ama adeta sürtünerek.

Fouillade:

— Bir görmeliydin halini dedi, iğrenç bir şeydi. Fukaranın iki kulağı aşağıya düşmüş sallanıyordu. İki pansuman paketimiz vardı, sonra sıhhiyeler bize bir üçüncüsünü verdiler. Şu kazana dönmüş kafasına üç pansuman bezi sardı.

— Haydi yüklerinizi bize verin de yola koyulalım.

Farfadet'le ben, Volpatte'ın yükünü aldık. Susuzluktan keyfi kaçmış, boğazı kurumuş olan Fouillade homurdanarak, kendisine ait eşya ve silahı vermemekte direniyordu.

Ve ağır ağır yola koyuluyoruz. Gerçekten sıra halinde yürümemek insana her zaman eğlenceli geliyor. Bu durum nadiren oluyor ve her defasında insanı şaşırtıyor ve insana iyilik, ferahlık veriyor. Biraz sonra dördümüzü de rahatlık verici bir özgürlük havası sarıyor. Sanki, kırlara keyif çatmak için çıkmışız gibi.

Volpatte gururla:

— Biz gezmeye çıkmış dört arkadaşız, diyor.

Biraz daha ileride, dünyayı büsbütün pembe görmeye başlıyor.

— Nihayet, yaram iyi bir yara, beni sanırım geriye gönderecekler.

Kulakları hizasında, kırmızılaşmış olan kocaman beyaz sargılar arasından görülen gözleri, pırıl pırıl.

Köy tarafından, onu çalan bir saat duyuluyor.

Volpatte:

— Saat bana vız gelir diyor, bizim saatle ne ilgimiz var.

Fazla konuşmaya başlıyor. Adımları yavaş yavaş ağırlaşırken sözleri onun hareketine uymamaya başlıyor.

— Hiç şüphesiz, kaputuma kırmızı bir etiket takıp, beni geri gönderecekler. Beni gayet terbiyeli bir insan götürecek. "Zavallı kardeşim diyecek, şuradan gidiniz, sonra sağa dönünüz." Ve sonra ambulans, sonra sıhhiye treni. Trende kızıl haçlı hanımefendilerin cilveleri. Allah! Yol boyunca devam edecek bu işveler, Crapelet Jules'e yaptıklarını bana da yapacaklar. Sonra gerideki hastanelerden biri... Bembeyaz örtülü yataklar ve bizimle uğraşmak, bize bakmak için orada bulunan insanlar ve horuldayan bir soba. Baş ucumuzda komodin, odada mobilyalar... Ehh, bir de büyük bir hastaneye düştün mü yaşadın. Senden iyisi yok vallahi, laf diye söylemiyorum. Bu böyle. Orada verilen gıdanın benzeri yoktur. Güzel yemekler yiyeceğim, banyo yapacağım. Ne kadar iyi şeyler bulursam hepsini alıp, hepsini yapacağım. Başkalarıyla savaşmak ve kan çıkıncaya kadar, bok içinde didişmeye mecbur olmadan yaşayacağım. İki elimi lüks bir eşya gibi kıpırdatmadan yorganın üstüne koyacağım. Yorganın altında bacaklarım, yukarıdan aşağıya sıcacık olacak.

Volpatte biraz sustu, cebini karıştırdı ve Soisso'dan getirdiği bir makasla birlikte başka bir şey daha çıkardı ve bana gösterdi:

— Bunu gördün mü?

Bu, karısının ve iki oğlunun fotoğrafıydı. Bana bunu birçok kere göstermişti. Dikkatle bakıyorum.

— İyileşince istirahat alıp eve gideceğim. Ve kulaklarım yeniden yerlerine yapışıncaya kadar karımla çocuklarım bana bakacaklar, ben de onlara bakacağım. Bu sırada savaş ilerleyecek. Ruslar! Kim bilir neler olacak.

Kendisini, mutlu kehanetlerinin kollarında sallıyor ve özel

bayramına kapılmış, bizden uzaklaşmış, bir kedi gibi ronron yaparak, yüksek sesle düşünüyordu.

Fouillade:

— Hergele, diye bağırdı. Allahın haydutu, amma da şanslı herifsin be.

Onu kıskanmamak mümkün müydü? Bir, belki iki, belki de üç ay için buradan uzaklaşacak, tehlike karşısında olmadan, sefil olmadan, paşalar gibi yaşayacak, bambaşka bir insan olacaktı.

— Başlangıçta "iyi yaralanma"dan bahsedildiği zaman şaşırdım. Hayırlı yarayı almak isteyenleri deli zannederdim. Halbuki aklı başında bir asker, başka ne isteyebilir ki?

Bu sözleri Farfadet söylemişti.

* * *

Ormanın yanından yürüyerek köye yaklaşıyorduk.

Ormanın bir kıvrımında, birden bir kadın şekli göründü. Işığa karşı durduğu için bir gölge gibi görünüyordu. Ağaçların bittiği noktada, ayakta duruyordu. Ağaçların yarattığı, koyu mor bir fon üstüne çizilmiş gibiydi. İnce bir endamı vardı. Sarı saçları ışıldıyordu. Solgun yüzünde, gece karanlığını hatırlatan simsiyah ve koca koca gözleri yanıyordu. Bacakları üstünde hafif hafif titreyen bu ışık kadar güzel yaratık, bizi gözetliyordu. Birdenbire geri döndü ve bir meşale gibi ağaçların arasında kayboldu. Serap gibi görünüp kaybolan bu yaratık Volpatte'a verdiği nutkun ipini kaçırttı.

— Bu kadın değil, bir geyik yavrusu.

Yanlış anlamış olan Fouillade:

— Hayır, dedi, ismi Eudoxie, daha önce de gördüğüm için biliyorum.

— Kendisi bir mülteciymiş, nereden geldiğini bilmiyorum ama Gamblin'de bir ailenin yanında olduğunu biliyorum.

Volpatte:

— Zayıf ve çok güzel bir şey, dedi, bal gibi şeker gibi bir şey!.. Piliç, gerçek bir piliç... Bir de gözleri var! Vay anam vay.

— Çok numara bir kız, sarı saçları tepesinde, kâh burda, kâh

şurda! Bir görünüp bir kayboluyor, işin yoksa ara da bul. Sonra da tehlike nedir hiç bilmiyor! Bazen onu, en ileri hatlarda görebilirsin. Onu kırlarda, siperlerin önünde, bazen dolaşırken görebilirsin. Dedim ya, deli bozuk bir kız.

— Bak gene hayalet belirdi, bizi gözden kaybetmek istemiyor. Acaba içimizden biriyle mi ilgileniyor?

Şimdi tam ışığın düştüğü yerde duran bu güzel gölge, şu dakikada ormanı bir başka güzelleştiriyor.

Yeniden geriye alınacağı düşüncesine kendini kaptırmış olan Volpatte:

— Kadınlar bana vız gelir, dedi.

— Bizim mangadan biri ona sırılsıklam âşık olmalı, hah işte iti an çomağı hazırla diye buna denir.

— İşte kuyruğu göründü.

— Daha pek göremiyorum.

Tam bu sırada sağımızda bir çalılık arasından, Lamuse'ün yüzü göründü. Kızıl tüylü bir yaban domuzunu andırıyordu.

Kadının izini takip ediyordu. Onu gördü, bir durakladı, sonra kuvvetini topladı ve ileriye atıldı ama, çabucak bizim karşımıza çıktı. Volpatte'la Fouillade'ı görünce sevinç naraları atmaya başladı.

Artık ellerimizdeki yüklerden bizi kurtarmaktan başka bir şey düşünmüyordu.

— Bunların hepsini bana verin, ben dinlenmiş durumdayım.

Her şeyi o taşımak istiyordu. Farfadet'le ben, Volpatte'ın pılı pırtısından sevinerek kurtulduk. Kuvveti tükenmiş olan Fouillade da, nihayet sırtındaki çantayı ve silahını vermeye razı oldu.

Lamuse şimdi yürüyen bir yığına döndü. Kocaman yükün altında, adeta gözden kaybolmuş bir durumda, düşmemek için de küçük adımlarla ağır ağır yürüyor.

Fakat gene de, onun aklına bir şeyin takılmış olduğu belli. Zaman zaman yana bakıyor. Biraz önce arkasından koştuğu kadın, başına bir sabit fikir gibi saplanmışa benziyor.

Sırtındaki yükü daha iyi yerleştirebilmek, soluk almak ve yağlı terini kurulayabilmek için her mola verişinde, gözleriyle sağı solu araştırıyor, ormanın kenarını ve her tarafı gizli gizli gözlüyor, fakat onu hiçbir yerde bulamıyordu. Ufkun her köşesini gözden geçirdiği halde onu göremiyordu.

O görememişti ama, ben gördüm ve bu defa da bana, onun içimizden biri ile ilgilendiği kanısı yerleşti.

O, bu defa solda ve ormanın yeşil gölgesinden yarı sıyrılarak görünmüştü. Bir eliyle dalları tutmuştu ve yalnız bir taraftan kuvvetle aydınlanan yüzünün bir yanında sanki bir yarım ay vardı. Ve siyah gözlerini bizim tarafa çevirmiş gülümsüyordu.

Onun bakışlarının yönünü izleyerek ben de bir şey öğrendim. O, bizim biraz gerimizde kalmış olan Farfadet'ye gülümseyerek bakıyor ve Farfadet de ona gülümsüyordu.

Genç kadın, bu çift gülümsemeyi beraberinde götürerek, yeşil yaprakların arasında kayboldu.

Ben de işte böylelikle bu filiz gibi kıvrılıp bükülebilecek kadar narin vücutlu çingene kızıyla, içimizde hiçbirimize benzemeyen, bir dal gibi yumuşak ve leylak gibi ürperen ince vücutlu Farfadet arasındaki anlaşmayı keşfettim.

Sırtındaki yükler altında ezilmiş, körelmiş Lamuse bunu fark etmedi. Benden ve Farfadet'den aldığı yükün altında eğilmiş yürüyordu. Taşıdığı yükün dengesini bozmamak ve ağırlaşan ayaklarını doğru bir yere basabilmek kaygısıyla o kadar kendinden geçmişti ki, bir şey göremedi.

Çok mutsuz bir hali var; inliyor, aklına takılan düşünce onu bunaltıyor. Göğsünden çıkan soluklar kalbinin sık atışlarını ve öfkesini hissettiriyor. Başı pansumanla sarılı Volpatte'la, kanlı vücudunun ebedi ihtiyaçlarını daima varlığında taşıyan ve onun derinliğini yalnız kendisi anlayan Lamuse'ı gördükçe, bu iki insandan hangisinin yarası daha derin diye düşünüyorum.

Nihayet köye indik.

Volpatte:

— Nihayet geriye alınacağım, dedi.

Lamuse:

— Mö, mö, diyordu.

Arkadaşlar bizi görünce bağrışmaya başladılar. Bize doğru koştular ve etrafımızda toplandılar. Şimdi köyün meydanındaydık. Buradaki kilisenin çifte kulesi vardı ve bir obüsle o kadar yıkılmıştı ki, ona karşıdan bakılamıyordu.

V

BARINAK

Geceye gömülmüş olan ve soluk bir çizgi gibi uzanan yol, gölgelerle tuhaf bir şekilde tıkanmış, kapanmış. Yürüyenler sanki yolu iki yana taşırıyor ve öne doğru yuvarlanıyormuş gibi geliyor bu koyu karanlıkta, insana. Halbuki tabur yeni bir yerde konaklamak için yürüyor.

Karanlığın ortasında tepeden tırnağa kadar yüklü bu ağır gölgeler, adeta bir kör dövüşü içerisindeydiler. Her dalga, arkadan gelen dalga tarafından itildiği için, önden gidenlere çarpıyor. İki yanda rütbelilerin, daha ince ve narin gölgeleri ise hayaletler gibi görünüyordu. Boğuk bir uğultu, şaşkınlık sesleri, konuşma parçaları, emirler, öksürükler, gıcıklar birbirine karışmıştı. Bu seslere kasaturaların, bidonların, mataraların madeni şakırtısı, yere çarpan ayakların sesi ve altmış vagonlu tabur ve savaş trenlerinin tekerlek sesleri karışıyordu. Uçsuz bucaksız gökkubbenin altında olduğumuz halde, burası bir aslan kafesi gibi kokuyor.

Sıralarımız içinde hiçbir şey görmüyoruz. Fakat bazen bir dalgalanış olunca ve insan başını biraz kaldırınca, beyaz karavana kaplarını, tüfeklerin namlusunu ya da bir miğferin tepesini fark edebiliyor. Bazen de bir çakmak çakılırken çıkan göz kamaştırıcı kıvılcımlarda veya yakılan bir kibritin cüce lambasının kızıl ışığında, eller ve başların ötesinde, bir dalga gibi sağa sola yalpalanan ve karanlıkları yenmek için de, ileriye saldıran insanların omuzları görülüyor.

Sonra her şey yeniden karanlığa gömülüyor ve karanlık içinde yürüyenlerden her biri, önünde gidenin sırtı zannettiği noktaya dikkatle bakarak adımlarını atıyor.

Düdükle verilen emirler üzerine, müthiş bir telaşa rağmen bu mürekkep karanlığı içinde, ümitsizlik veren bir ağırlıkla çattığımız silahlarımızın yanında, yere attığımız çantalarımızın üstüne çöküp de biraz dinlendiğimiz birkaç duraklamadan sonra, nihayet gök ağarmaya başladı. Aydınlık gecenin içinden sıyrıldı ve her şeyi sardı; gölgeler duvarını çökertti. Ve bir kere daha sonu gelmez bir göçebelik içinde, durmadan gezen askerlerden çok bir serseri güruhuna benzeyen bizler, muhteşem bir gün doğuşu seyrediyoruz.

Önce, merkezleri ortakmış hissini veren karanlıklar, biraz daha hafif karanlıklar ve alacakaranlıklar, sonra da, kederli ışıklar içinde, sayısız devirler yaptığımız geceden nihayet sıyrıldık. Bacaklarımız tahta gibi sertleşmiş, sırtımız uyuşmuş, omuzlarımız ezilmiş ve ortalık ağardığı halde yüzümüz siyah ve kurşuni renkte. Artık ne yapsak yüzlerimizin bu kirini temizleyemiyoruz.

Şimdi sekiz günlük bir istirahate geçiyoruz. İstirahat günlerini geçireceğimiz köyün adını kesinlikle bilmiyoruz ama, onun Gauchin-Labbe köyü olduğu söyleniyor. Bir harikaymış burası.

— Burası bal gibi bir yermiş.

Artık şekilleri ve yüz çizgileri fark edilen arkadaşlar, sabahın alacakaranlığında ve hatta, esneyen ağızlarına ve uykusuzluktan şişmiş yüzlerine rağmen tanınabiliyorlar. Şimdi de bu kalabalıktan sesler yükseliyor.

— Hayatımızda böyle bir konak bulamayız.

Orada hem tugay merkezi var, hem de askeri mahkeme. Dükkânlarında da ne istersen bulabilirsin.

— Eğer orada tugay varsa, piyadeler de vardır, yandık!

— Bizim manganın yemek yiyebileceği bir masa bulabilecek miyiz acaba?

— Canım, bana inan, ne istersen bulursun orada.

Bir felâket kâhini:

— Burada, hiç konaklamadık, nasıl bir yer olduğunu da bilmiyorum ama, şimdiye kadar konakladığımız yerlerden de farklı bir yer olmadığına eminim, dedi.

Fakat kimse ona inanmıyor ve o dağdağalı geceden çıkanlar, bu köyü bir vaat edilmiş toprak* zannediyorlar.

Ve doğuya doğru ilerleyip, bize ışık getirecek köye yaklaştıkça mutluluk duyuyoruz.

Bir dağ eteğindeki, hâlâ kurşuni sislerle örtülü evleri görünen bir köye varıyoruz.

— İşte burası!

— Off! Bu gece, tam yirmi sekiz kilometre yürüdük.

Aman! Ne oluyor? Burada durmuyoruz ve daha uykuda olan evleri geçiyoruz ve onlar, kendilerinden uzaklaştığımız derecede, yavaş yavaş sisten kefenlerine ve esrarlarına sarılıyorlar.

— Daha çok yürüyeceğiz galiba! Orada, çok daha ötede bir yere gidiyoruz. Makineler gibi yürüyoruz. Her bir organımız uyuşuk. Eklemlerimiz oynadıkça bağırıyor ve bağırtıyor da.

Gün ağarmakta gecikiyor. Sisten bir örtü toprağı örtüyor. Hava o kadar soğuk ki, molalarda kimse oturmuyor. Yorgunluktan ezilmiş olmalarına karşın, buna cesaret edemiyorlar. Ve yoğun nem içinde, hayaletler gibi bir aşağı bir yukarı yürüyüp duruyorlar. Kışın acı rüzgârı yüzleri kamçılıyor, inlemeleri ve konuşmaları savuruyor. Nihayet güneş, üstümüzde olan ve bizi ıslatan bu sisi deliyor. Sanki, dünyayı kaplayan bulutlar dağılınca, karşımıza çıkan bir peri ormanının seyrekleştiği bir yerde gibiyiz.

Alay gerindi, uyandı, ama bu defa sahiden uyandı ve adamlar yüzlerini, güneşin gümüşü hatırlatan ilk ışıklarına doğru kaldırdılar. Fakat çok kısa bir süre sonra güneş kızgınlaştı ve birden hava çok sıcak oldu.

Sıralarda solumalar başladı, herkes terliyordu. Biraz öncekinden daha fazla homurdamaya başlamışlardı. Evet, soğuktan dişlerimizin çarptığı ve sisin ıslak süngerini yüzlerimizden, ellerimizin üstünden geçirdiği zamandan daha kötüydü bu sıcak.

Geçtiğimiz memleket, tebeşir memleketiydi.

— Bu pisler, kireçli taşlar kullanırlar!

Yol gözleri kör ediyordu. Şimdi ayaklarımızın altından çıkan kireçli toz tabakası, başlarımızın etrafında uçuşuyordu.

* Vaat edilmiş toprak "arza mevut: Musa'ya inananlara söz verilmiş olan toprak" (Kudüs) –ç.n.

Yüzler kızarmıştı. Ter ve toz, askerlerin yüzlerini vazelin sürülmüş gibi pırıl pırıl yapmıştı. Ayaklar artık ayağa benzemiyor, sanki duvarcıların harçlarından yapılmış gibi. Sırt çantamız ve tüfeklerimiz beyaz bir pudra ile pudralanmış. Ve sıralarımız, sağımızda ve solumuzdaki otların üstüne süt rengi bir iz bırakarak ilerliyor.

Sanki bu da yetmezmiş gibi, bir ses bizi uyarıyor:

— Sağa! Karşıdan kamyonlar geliyor.

Aceleyle sağa çekilirken, birbirimizi itip kakıyoruz.

Arka arkaya gelen kamyonlar, cehennemi bir gürültü çıkarıyorlardı. Hay lanet olsun. Sadece gürültü çıkarsa iyi, geçerken yeri bir pamuk tabakası gibi örten beyaz tozları kaldırıyor ve bizim omuzlarımızın üstüne atıyordu.

Şimdi, açık griye bürünmüştük, yüzlerimizde ise solgun ve bembeyaz maskeler vardı. Bu tozlar en çok kaşlarımız, bıyıklarımız, sakallarımız üstüne yerleşmiş ve yüzümüzdeki çizgilerin içine girmişti. Bu durumda biz, hem kendimize, hem de çok acayip ihtiyarlara benziyorduk.

Tirette:

— Morukladığımız zaman işte böyle çirkin olacağız, dedi.

Barque:

— Bembeyaz tükürüyorsun, diye söylendi.

Mola verdiğimiz zaman, insanlığın kirli bir tortusu gibi görünen, alçıdan yapılmış heykellere benziyorduk.

Yine yola koyuluyoruz. Susuyoruz ve eziyet çekmekteyiz. Yüzler buruşuyor, toz tabakalarının yarattığı cüzzam tablosu içinde korkunç ve durgun kalıyor. Bitmeyen çaba, bizi gerginleştiriyor, bize benliğimizden taşan bir kesiklik veriyor, bizi her şeyden iğrendiriyor.

Nihayet, ne zamandan beridir peşinde yürüdüğümüz vahayı gördük. Karşımızdaki tepenin üzerinde, oldukça yukarıdaydı. Buradan, yeşil sebze rengindeki yaprakların arasından, kırmızı kiremitli evler görünüyordu.

Gideceğimiz köy orada. Göz onu kavrıyor, ama ona varamıyorduk. Biz ona doğru tırmandıkça, o bizden uzaklaşır gibi görünüyor.

Tam öğle vakti, bize gitgide inanılmaz ve efsanevi gelmeye başlayan bu konak yerine vardık.

Uygun adımla ve silah omuzda ilerleyen alay, Gauchin-L'abbe'nin sokağının yanına geldi. Pas-de-Calais'in pek çok köyü, tek bir sokak üstündedir. Fakat, nasıl bir sokak!.. Bu sokakların hemen hemen hepsinin boyu birkaç kilometredir. Burada, sokak belirli bir yerden, belediye binasının önünde iki çatala ayrılıyor ve iki ayrı sokak daha oluyor. Burası, iki tarafı birbirine benzeyen evlerle çevrilmiş büyük bir "Y"ye benziyor. Sivil personel, subaylar ve emir erleri bu hareket halindeki bloktan kopuyorlar ve bölüm bölüm ayrılanlar, samanlıkların kapısına ve evlere doğru ilerliyorlar. Bu evler subaylar ve onların bürolarına ayrılmıştır. Ama, onların içlerinde, belki de hâlâ boş olanları arayacaklar. Bizim manga, önce köyün öteki ucuna götürülüyor. Emirleri yanlış anlamışlar, yeniden, köye ilk girdiğimiz uca dönüyoruz.

Bu, gidiş gelişle zaman kaybediyoruz. Zaten çok yorgun olan takımımız, büyük bir sabırsızlık içinde; kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye, lüzumsuz yere atılmış bu adımlar onları sinirlendirmiş bir durumda, herkes heyecanlı bir memnuniyetsizlik gösteriyor.

Bir an önce bir yere yerleşmek isteniyor. Epey bir zamandan beri tasarlandığı gibi, yemek saatlerinde etrafında oturabileceğimiz bir masanın bulunduğu bir yeri, köylülerden birinin evinde bulmak istiyorduk. Mangamızın en büyük arzusu buydu. Bu konu üstüne çok konuşmuştuk, bu bize ne de tatlı gelecekti. Bu hususta anlaşmış, aramızda para toplamış ve bu lüzumsuz, üstelik gücümüzün de dışında olan masrafı yapmaya razı olmuştuk.

Ama bu, mümkün olacak mıydı? Her boş yer kapışılmıştı. Buraya bu konfor hayalini getiren yalnız bizim manga değil. Bizim ardımızdan üç bölük geldi, bizden önce de beş tane gelmiş. Bundan başka yazıcıların, hastabakıcıların, şoförlerin, yarı resmi ve asteğmenlerin de resmi olarak yemek yedikleri yerler var. Ne bileyim ben, daha neler var! Ve bütün bu insanlar bizim gibi basit erlerden çok daha üstün. Onlar istedikleri kadar çabuk hareket edebilirler. Daha çok imkânları var ve istedikleri zaman da planlarını uygulayabilirler.

Bize ayrılmış samanlığa doğru dörder dörder ilerlerken, açılmış ev kapıları önünde, ev kadınları gibi iş görmeye başlamış piyade erleri görüyoruz.

Tirette, inek ve koyun sesi çıkarıyor:

— İşte, diyor, ağıla, daha doğrusu, ahıra düştük biz.

Burası oldukça geniş bir samanlık. Samanlara bastıkça yükselen tozdan, lağım kokusu yayılıyor. Ağırlıklarımızdan kurtulup kendimize birer yer seçtik. Daha önce, özel bir cennet bulunacağını ümit edenler, büyük bir hayal kırıklığı içindeler.

— Burası da her yerde olduğu gibi berbat.

— Her taraf birbirinin eşi.

— Öyle ya. Allah belasını versin.

— Versin.

Şimdi, gevezelik etmek değil, vakit kaybetmeden başının çaresine bakmak gerek. Başkalarından önce işe başlayıp onları mat etmeden bu iş olmaz. D sistemini uyguladık; en büyük kuvvet ve en büyük çabuklukla işe giriştik.

Bacaklarımızın sızısını, belimizin ağrısını hiç düşünmeden dışarıya fırladık. Bir hafta sürecek bir rahatlığı kazanmak için bu en son gayreti gösterdik.

Mangamız ikiye ayrıldı. İkisi de adeta koşmaya başladı. Biri sağa, öteki sola gitti. Sokak erlerle doluydu. Bütün gruplar, birbirlerini gözetliyor, takip ediyordu. Oradaki evlerin hepsi de hınca hınç dolu. Bazı yerlerde, birbirlerine fazla rastgelmişler arasında, itişip kakışma ve hatta küfürleşme oluyor.

— Şuradan başlayalım.

Bütün erler arasında, umutsuz bir çatışma olduğunu hissettim. Bu çatışma, işgal ettiğimiz köyün sokağında oluyor. Marthereau:

— Savaş, dinmeyen bir güreş, bir çatışmadır, dedi.

* * *

Kapı kapı dolaşıyoruz. Kendimizi, istenmeyen bir mal gibi, utangaç utangaç teklif ediyoruz. Aramızdan birinin sesi yükseliyor:

— Affedersiniz madam, acaba askerleri barındıracak bir yeriniz var mı? Tabii parasını ödeyeceğiz. Cevap her zaman aynı:

— Mümkün değil, burada subaylar var yahut assubaylar var. Mızıkacılar yemek yerler; sekreterler, postacılar, ambulansçı efendiler yemek yerler burada.

Şanssızlık üstüne şanssızlık. Aradığımız kapıların hepsi birbiri arkası sıra yüzümüze kapanıyor. Ve kapanan kapının dışında, gözümüzdeki umut ışığı, her seferinde biraz daha eksilmiş olarak bakışıyoruz.

Barque:

— Aman Allahım, diyor, göreceksiniz hiçbir yer bulamayacağız. Bizden önce birçok koleralı gelip, buranın içine sıçmış!

Üç sokak gitgide doluyor. İhtiyarlar ve sakatlarla, kim bilir hangi gizli hastalığı veya gizli politik dostlukları olan gençler ve ninelerinin etekleri dibinde duran kaz beyazlığındaki genç kızlar, kaz yürüyüşüyle yerlileri temsil ediyorlar. Birden dar bir sokakta bir kadın gördüm. Bu Eudoxie idi. Ormanda bizi gözetleyen, Volpatte'ın yaralı döndüğü gün, Lamuse'un kovaladığını gördüğüm ceylan kadın. O gün karşılıklı bir gülümsemenin onu Farfadet'ye bağladığını anlamıştım.

Bu küçük sokakta, bir güneş ışını gibi gördüğüm oydu. Ve birdenbire duvarın gölgesinde kaybolmuştu. Demek şimdi buradaydı! O zorlu yolculukta bizi takip etmişti. Demek onu çeken bir şey gerçekten vardı. Zaten kendisi de öyle görünüyor. Bir an görüp kaybettiğim, sarı saçlarla bezenen yüzünde, vesvese içinde olduğunu gösteren ciddi ve aynı zamanda hülyalı bir ifade var.

Tam arkamda yürüyen Lamuse onu görmedi ve ben de ona genç kadından hiç bahsetmedim. Vücudunun ve benliğinin atıldığı ama ondan zararlı bir ateş gibi kaçındığı bu güzel alevin, burada olduğunu elbette çok geçmeden fark edecek. Zaten, şimdi o kadar zamandan beri kazanmak istediğimiz rahat köşeyi bulmaya çalışıyoruz. Mutlaka bulmalıyız. Umutsuzluğun verdiği bir enerji ile ava devam ediyoruz. Barque bizi peşinden sürüklüyor. O, işi dört elle kavramışa benziyor. Burnu ise havada; sanki koku almak istiyor. Bize, sarı boyalı şu kapıya gidip bir daha şansımızı denememizi teklif ediyor, biz de ileri atılıyoruz. Sarı kapının yanında ikiye bükülmüş gibi duran bir şekil var. Bu, postallarının

üstünde kurumuş alçıları bir çakı ile kazıyan Blaire. Sanki alçıdan heykel yapıyor. Barque şakalaşıyor:

— Senin ayakların, ömrün boyunca hiçbir zaman bu kadar beyaz olmamıştır.

Blaire:

— Şimdi, bok yiyip durma da bana şu arabanın nerede olduğunu söyle.

Sonra açıklıyor:

— Şu dişçi-arabayı bulmam gerek. Artık son kalan domino taşlarımı da söküp bana bir eğreti diş taksınlar, diye. Ağzımız için çalışan araba şimdi buradaymış.

Elindeki çakıyı kapadı ve çenesinin ağrısı ile meşgul olarak, duvar boyunca ileri gitti.

Bir kere daha dilenci tekerlememizi tekrarlıyoruz:

— Acaba sizde, yemek yiyebilecek, küçük bir köşe var mı? Elbet parasını ödeyeceğiz.

— Hayır!

Bu sırada, pencerede, yamyassı yüzü olan bir erkek göründü. Yüzünün her iki tarafından, bir kitap yazısı gibi koşut, birbirinin tam eşi çizgiler vardı.

— Aşağıdaki küçük yer var ya!

— Orada çamaşır yıkıyoruz, onun için yer yok orada.

Barque, sözü havadaki bir topu sıçrayarak kapar gibi kaptı:

— Bir görelim, belki de yetişir bize. Biz, öyle içki içip zil zurna sarhoş olanlardan değiliz. Görelim şu yeri.

Hâlâ ortalığı süpüren kadın, birden elindeki süpürgeyi bıraktı. Zayıf ve dümdüz vücutlu bir kadındı, yüzünde de hiçbir ifade yoktu. Donuk yüzü mukavvadan yapılmışa benziyordu. Üstündeki bluz, bir vücuda giyilmiş gibi değil de, bir portmantoya asılmış gibi duruyor. Bize baktı, duraksıyordu. Sonra isteksizce bizi bir yere götürdü. Yer diyorum ama burası bir oda değildi. Tabanı topraktı, karanlıktı, kirli çamaşırlarla doluydu.

Lamuse; büyük bir samimiyetle:

— Çok güzel bir yer, diye bağırdı.

Barque:

— Hele şu şekere bakın, diye boyanmış bir lastiğe benzeyen

yanaklarıyla orada duran, kirli burnunu kaldırıp teker teker hepimizi süzen, küçük kızın yanaklarını okşuyor.

Marthereau da küçük bir bebeği göstererek:

— Bir de şu tatlı şeye bakın, diyordu.

— Bunlar, sizin çocuklarınız mı madam?

Marthereau, yüzünde yediği şeylerin izi olan çocuğa, çekingen ellerini uzatıp, onun pis yanaklarını okşarken kadından boş yere cevap bekliyordu.

Biz orada lafı uzatarak, tıpkı henüz sadaka alamamış dilenciler gibi, alık alık dolaşıyoruz.

Lamuse, kulağıma:

— Mundar karı bir razı olsa, diye, fısıldıyor.

İçini büyük bir kuşku kemiriyor:

— Burası olağanüstü bir yer, diye ekliyor, zaten buradan daha iyisini bulamayız. Hepsi elden gitmiş!

Kadın nihayet konuştu:

— Ama burada masa yok.

Marque:

— Siz masa için sıkılmayınız, diye söze katıldı. Köşedeki, şu eski kapı bize masa vazifesi görebilir.

— Aman, burada ne var ne yoksa, hepsini, şuraya buraya sürükleyip evi tımarhaneye çevirmeyin.

Bizden ürküp, kuşkulanan karton-kadın, bizi hâlâ kapıdan kovmadığına çok pişmandı.

— Siz hiç üzülmeyiniz, şimdi göreceksiniz... Hey Lamuse, canımın içi, bana yardım et bakayım.

Bu erkeğe benzeyen kadının memnun görünmeyen gözleri önünde, eski kapıyı oradaki iki fıçı üstüne oturttular.

— Bir de temizlendi mi harika olacak! diyorum.

— İyice bir süpürüldü mü?

— İyice bir süpürülüş, örtü yerini tutar, anneciğim.

Kadın ne söyleyeceğini bilmiyor, bize kinli gözlerle bakıyor.

— Bende iki arkalıksız iskemle var. Siz kaç kişisiniz?

— On iki kadar bir şey.

— Bir düzine mi? Ey İsa! Ey Hazreti Meryem, koşunuz imdadıma.

— Burada bir parça tahta bulursak, onu kanepe yaparız, sen boş ver ötekine... Öyle değil mi Lamuse?

— Tabii, dedi, Lamuse.

Kadın:

— Bu tahtayı veremem, dedi, bana çok lazım. Sizden önce, burda oturan askerler onu benden çalmaya çok çabaladılar.

Lamuse:

— Ama, biz hırsız değiliz, diye üsteledi. Fakat kadını, darıltmamak için de ölçülü konuşuyordu.

Kadın:

— Ben öyle bir şey söylemedim, dedi, fakat askerler her şeyi berbat ediyor. Allah, şu savaşın belasını versin.

— Pekala! Artık anlaştık, şimdi söyleyiniz bize bakalım; masa ve sonra, ocakta yemek ısıtma kirası, ne olacak?

Ondan, söylediği miktar, zorla alınıyormuş gibi kasılmış olan kadın:

— Günde yirmi Su* dedi. Sizden önce burada olanlar, bunu veriyorlardı. Ve çok nazik mösyölerdi. Öyle ki, yemeklerinden de yararlanıyorduk. Askerler için, bu miktarın ödenmeyecek bir para olmadığını pekiyi biliyorum. Eğer, size pahalı geliyorsa, bu oda, masa ve ocak için, başka müşterileri kolaylıkla bulurum. Üstelik gelenler bir düzine de olmayacaklardır. Ve eğer istersek, onlar daha yüksek fiyatı seve seve vereceklerdir. On iki kişi!

Lamuse, telaşla:

— Evet, "Çok pahalı.." dedim, ama, gene de kabul. Bilmem arkadaşlar, siz ne dersiniz?

Lamuse'ün sorusuna olumlu cevap veriyoruz.

— Bir fırt çekmek isterdik, şarap satıyor musunuz?

Kadıncağız:

— Hayır, diyor, sonra öfkeden ateda titreyerek: Biliyor musunuz, askeri komutanlık, şarabı olanları, şaraplarını on beş Su'dan satmaya mecbur tutuyor. On beş Su!.. Allah, şu savaşın belasını versin. Lanet olsun bu savaşa! On beşe satarak, ziyana giriyoruz. Bu sebeple biz de satmıyoruz. Ben şarap satmıyorum, sadece ken-

* Su: Fransız kuruşu.

dimize yetecek kadar şarabımız var. Ben, arada bir halden anlayanlara şarap satıyorum gerçi, ama on beşten değil.

Lamuse, halden anlayanlardan biri... Kemerinde asılı duran matarasını çıkarıyor ve kadına uzatarak:

— Bana, bir litre veriniz, diyor ve ekliyor, kaçtan olacak?

— Yirmi ikiden. O da asker olduğunuz için, size göre bir fiyat bu. Bunda ben hiçbir şey kazanmıyorum.

Sabrı tükenmiş olan Barque, dişleri arasından, bir şeyler homurdanıyor. Kadın, ona gözlerini çeviriyor ve hain hain bakıyor. Lamuse'e de, matarasını geri vermek ister gibi bir hareket yapıyor. Nihayet, şarap içmek umuduyla sevinen ve şarabı sanki şimdiden içmiş gibi yanakları al al olan Lamuse:

— Korkmayın, diyor, bu aramızda kalacak anneciğim, kimse bilmeyecek.

Şarap tarifesine öfkeyle çatan kadın, orada, hareketsiz ve buruk, bir tahta gibi duruyor. Lamuse, nefsini yenemediğinden küçüldü ve:

— Ah, şu askerler, dedi, ne yaptıklarını kendileri de bilemezler! Onları anlamak için kafa yormaya değmez.

Nihayet, kadın bizi kilerine götürdü. Üç dev fıçı burasını dolduruyordu.

— Özel ihtiyacınıza sakladığınız şarap bu kadarcık mı? diye, birisi sordu.

Barque, gene dayanamadı:

— Kocakarı işini biliyor, diye homurdandı

Cadı karı, saldıracakmış gibi Barque'a döndü:

— Bu, Allahın belası savaş yüzünden iflas etmemizi mi istiyorsunuz. Şurada burada, tükettiğimiz para yetmiyor mu?

Barque:

— Paralarınızı nerelerde tüketiyorsunuz? diye dayatıyor.

— Sizin, paranızı tehlikeye atmadığınız belli.

— Biz, sadece canımızı tehlikeye atıyoruz, o kadar.

İkisi arasında geçen bu konuşmanın, çıkarlarımızı zedeleyeceği korkusuyla araya gireceğimiz sırada, kilerin kapısı sarsılıyor ve bir erkek sesi işitiliyor:

— Hey, Palmyre!

Kadın kapıyı ihtiyatla açık bırakıp, koşa koşa gidiyor.

Lamuse:

— Olur şey değil diyor, eğer ben...

Barque, olanları hazmedemiyor:

— İğrenç herifler, diyor, insanı kusturacak kadar iğrenç yaratıklar!

Marthereau:

— Evet, diyor, bu durum insanın midesini bulandıracak kadar iğrenç ve ayıp!

— Halini gören, böyle bir şey ilk defa başına geliyor zannedebilir.

Barque:

— Ya, sen Dumoulard, diyor, onun şarap fiyatını yükseltip bizi soymasına karşılık, onunla birlik olup da, "işte askerler böyledir" gibi bir şey söylediğin zaman çok bozuldum, sen de imansızın biriymişsin.

— Başka ne söyleyebilirdim? Ne yapabilirdim? Artık, her umuda veda etmek gerekecekti. Eğer, o bize şarabını kırk Su'dan satmak isteseydi, gene satın alacaktın değil mi? O halde kendimizi mutlu saymalıyız.

— Biliyorum, her zaman her yerde aynı hikâye! Fakat ne de olsa...

— Yerliler, üstümüze pislemiyorlar bile. İçlerinden bazılarının zenginleşmesi, varlık sahibi olması gerek.

— Ah, şu memleketimizin batısında yaşayan iyi halkımız!

— Ah, şu memleketimizin kuzeyinde yaşayan iyi halkımız!

— Kollarını açarak bizi karşılayan bu insanlar!

— Yalnız kollarını değil, ellerini de açıp, bizi karşılayan bu cömert insanlar!

— Haydi, kapat çeneni, kes artık.

Önce konakladığımız yere giderek başarımızı anlattık. Oradan alışverişe gittik. Yeni yemek salonumuza döndüğümüzde öğle yemeğini hazırlamak için itişip kakışmaya başladık. Barque, yemek dağıtılan merkeze gitmiş, aşçının karşı çıkmasına rağmen, bizim et ve patates payımızı, çiğ olarak almayı başarmıştı. Bu, ta-

bii, özel ilişkilerin yardımıyla olmuştu. Patates ve et; mangamızın on beş kişisine göre verilmişti.

Bir top şeklinde olan eritilmiş domuz yağını da on dört Su'ya almıştı. Patates kızartacağız. Dört kutu da bezelye getirmişti. Mesnil Andre'nin getirdiği dana eti jölesi çerez yerine geçecek.

Lamuse, gayet bahtiyar:

— Bütün bunların içinde hiçbir pislik olmayacak!

Mutfağı teftiş ediyoruz. Barque, mutfağın, bir duvarını işgal eden ocağın etrafında dönüp duruyordu. Çorba pişirmek için ocağa bir tencere koydu. Tencerenin kapağını açtı ve:

— Bu ateş çok kuvvetli değil, yarım saattir kaynıyor ama, ortada hiçbir şey yok... dedi.

Bir dakika sonra, onun ev sahibi kadınla tartıştığını işittik. Bunun sebebi, sonradan eklenen tencere idi. Ocağın üzerinde ona yeter derecede yer kalmamıştı. Kendisine yalnız bir tencereye ihtiyacımız var denilmişti. Ve o da inanmıştı. Eğer kendisine böyle güçlükler çıkarılacağını bilmiş olsaydı, bu odayı hiçbir zaman kiraya vermezdi. Barque cevap verdi, şaka etti, ve nihayet bu canavarı sakinleştirebildi.

Ötekiler birbiri arkasından geldiler. Göz kırpıyorlar, ellerini ovuşturuyorlar ve bir düğün sofrasına gelen davetliler gibi güzel yemeklerin hülyasına dalıyorlardı.

Dışarının parlak ışığından ayrılıp, bu karanlık yeraltına girenler gözlerini oyulmuş gibi hissedip birkaç dakika hiçbir şey görmeden, baykuşlar gibi önlerine bakıyorlardı.

Mesnil Joseph:

— Burası çok aydınlık değil, dedi.

— Ne yapalım arkadaş, sen daha ne istiyorsun?

Ötekilerin hepsi:

— Burada olağanüstü bir rahatlık içindeyiz, diye koro halinde bağrıştılar.

Bağırmayanlar da evet anlamında başlarını sallıyordu.

Farkına varmadan duvara dayanan Farfadet'nin üstü lekelenmiş, simsiyah olmuştu. Islak ve yumuşak duvar omuzunu berbat etmişti. Kendi üstüne çok itina gösteren Farfadet, bir daha duva-

ra sürünmemek isteyince, masaya çarptı ve kaşığını yere düşürdü. Senelerdir, düşen örümcek ağları ve toz toprakla kirlenmiş yerde, elleriyle kaşığını aramaya başladı. Onu bulduğu zaman, kaşık kömür tozu ile simsiyah olmuş ve üstüne örümcek ağları dolanmıştı. Burada yere bir şey düşürmek gerçek bir felâketti. Burada büyük bir dikkatle yaşamak gerekiyordu.

İki tabak arasına, domuz sucuğuna benzeyen elini koyan Lamuse:

— Sofraya buyurun, dedi. Yemek bol ve çok kaliteli.

Karşılıklı konuşmaların gürültüsü, açılan ve boşaltılan şişelerin sesine, ve dolmuş ağızların şapırtısına karışıyor. Her birimiz, oturduğumuz yerde, iyi bir yemek yemenin keyfi içindeyken, hava deliğinden giren ve içinde tozlar uçuşan ışık demeti, masanın üstünde hoş bir kare yaratıyor. Ben, neşeden coşup taşan, bu hazin ve biçare bayramımızı seyre dalıyorum. Biquet, çamaşırlarını yıkatacak bir çamaşırcı bulabilmek için ne güçlükler çektiğini, sonunda bulabildiğini anlatıyor. "Ama karı, anasının nikahını istedi," diyor. Tulacque, bakkalın önündeki kuyruğu anlatıyor: "İçeriye girmeye müsaade edilmiyor," diyor, "koyunlar gibi kapının önünde dizilmiş bekleşiyorlar."

— Kapının önünde, evet, dışarda olduğun halde, eğer kızıp da, biraz ağzını açtın mı, seni oradan kovuyorlar.

Daha bir sürü havadis. Köylülerden bir şey çalmak, zorla almak veya yağma etmek isteyenler için çeşitli ceza listesi var. Volpatte, geriye gönderilmiş, 93'üncüler de geriye alınacak, dede de bunların içinde.

Patates kızartmasını getiren Barque, ev sahibimizin sofrasında askerler olduğunu söylüyor. Mitralyözcülerin hastabakıcıları.

Fouillade:

— Onlar en iyiyi elde ettiklerini zannediyorlar ama, en iyiyi biz aldık, diyor.

Bu iğrenç ve karanlık delikte, gayet rahat ve mutlu olduğuna, samimiyetle inanmış olduğu belli. Oysa bu daracık yerde, tıpkı siperlerde olduğu kadar sıkışığız. (Ama bunu kim düşünüyor?)

— Bilmiyor musunuz, diyor, 9'uncunun delikanlıları, lüpe

konmuşlar. İhtiyar bir kadın onları bedava misafir etmiş. Bundan elli yıl önce ölmüş olan kocası süvari imiş; hatta onlara parasız bir de ziyafet çekmiş.

— Her yerde iyi insanlar vardır, ama 9'uncular bu köyde, en iyi insanın yaşadığı evin kapısını çalmakla, çok talihli olduklarını hepimize gösterdiler.

Palmyre, bize kahve getirdi. Bizim çocuklar, onu ehlileştirdiler, yalnız bize cevap vermekle kalmıyor, kibirli bir tavırla da olsa, bize sorular soruyor:

— Sizler, neden kahveye kara su diyorsunuz?

Barque, bir hikmet savuruyor:

— Çünkü o, kara bir su da ondan.

Kadın gittikten sonra, getirdiği kahve hakkında fikir yürütüyoruz.

— Görüyor musunuz, ne kadar berrak, dibindeki şeker olduğu gibi görünüyor.

— Bunu da on Su'ya satıyor.

— Filitreli su.

Kapı aralanıyor, beyaz bir çizgi yapıyor. Kapının önünde bir erkek çocuğu var, onu küçük bir kedi yavrusu gibi içeriye çekip, bir parça çikolata veriyoruz.

Güzel yavru kuş gibi cıvıldıyor:

— Adım Charlot, biz yandaki evde oturuyoruz. Bizde de askerler var. Biz onlara her istediklerini satıyoruz. Yalnız bazen, onlar zil zurna sarhoş oluyorlar!

Cocon, çocuğu çağırıp, dizleri arasına alıyor:

— Baban her zaman: "Ah şu savaş, daha devam etse," demiyor mu ha?

— Hiç demez olur mu amca, dedi. Babam deli mi? Savaş sürdükçe o kazanıyor. Mayısta tam elli bin frankımız olacakmış.

— Elli bin frank mı, ulan atıyorsun.

Çocuk:

— Evet, evet, diye tepiniyor, annemle babam böyle konuştular... Babam her zaman böyle olsun istiyor, annem bazen bu durumun devam etmesini istemiyor. Ağabeyim Adolph cephede de

ondan. Ama onu geriye almanın bir çaresini bulmuşlar. Ah, o zaman, savaş daha sürebilir.

Ev sahiplerimizin odasından gelen haykırışlar, çocuğun sözlerini kesti. İçimizde en canlı ve hareketli olan Biquet, ne olup bittiğini öğrenmek için oraya gitti.

Dönüşte:

— Bir şey değil, dedi, hardalı ayaklı bir bardağa koyduğu için herif, kadını azarlıyor. Ben de bunu bilmezdim.

Kalkıyoruz, pipoların, şarabın ve kahvenin kokusuyla ağırlaşmış bu bodrumdan çıkıyoruz. Fakat, kapının eşiğini geçer geçmez, gayet ağır bir sıcaklık yüzümüze çarpıyor. Ve mutfak kapısı ne zaman açılsa, burun direklerimizi kıran bir kızartma kokusu tahammül edilmez bir duruma getiriyor odamızı.

Biz geçerken vızıldayan, bir örtü halinde uçuşan kara sinekler, önünden yürüdüğümüz duvarlardan kalkıyorlar.

— Gene geçen yıla benzeyeceğiz, dışarda sinekler, içerde bitler.

— Mikroplar da daha içerlerde.

Eski eşyalar, geçen mevsimin tozlu artıkları, sönmüş bir güneşin külleriyle dolu kirli evde, aletler ve eşyalar arasında farklı olan, kıpırdayan bir şey var; bu, tüyleri yolunmuş tavuk boynuna benzeyen, uzun boyunlu bir ihtiyar adam. Profili de tavuğa benziyor. Çenesi hiç yok, burnuysa upuzun. Yüzünü kırçıl bir sakal örtüyor, yanakları çöküк, yuvarlak ve sertleşmiş gözkapaklarının hüzünlü ve donuklaşmış gözleri üzerinde açılıp kapandığı görülüyor.

Barque, onu gözetlemiş:

— Herifi dikizlesene, elindeki değnekle define arıyor. Kadının kayınpederiymiş. Görüyorsun ya, birdenbire yere dörtayak çöküyor ve elindeki değneği her köşeye çeviriyor. Farkına varmasın, belki yapmaz; gizli gizli dikizle onu.

İhtiyar elindeki değnekle metodik bir sondaj yapıyor. Duvarların altına ve tabandaki malta taşlarına vuruyor. Eve girip çıkanlar ona çarpıyorlar. Palmyre de, onu süpürgesiyle durmadan rahatsız ediyor. O, ihtiyara ses çıkarmıyordu. Çünkü, hiç şüphesiz, onun için, hayali kasalardan daha fazla gelen sefaleti istismar etmek, bir define bulmak zevkini veriyordu.

İki mahalle karısı, üstü bir sinek bulutuyla örtülü Rusya haritası önünde konuşuyorlardı:

— Picon satarken çok dikkatli olmak gerek, diyordu bir tanesi. Eğer eliniz usta değilse, her şişeden, on altı kadeh elde edemezsiniz.

Sesini alçaltıyor ve gizli bir şey konuşur gibi devam ediyordu:

— Ve çok az kazanırsınız; cepten verirsiniz demiyorum ama kazancınız az olur. Buna karşı koymak için, meyhane sahiplerinin aralarında anlaşmaları gerek. Fakat, anlaşmak ne mümkün. Hem de böyle, genel bir menfaat söz konusu olduğu zaman bile.

Dışarıdaki kuru aydınlıkta binlerce sinek var. Daha, birkaç gün önce, sayıları az olan sinekçikler, her gün biraz daha çoğalıyor. Her taraf küçük motorcukların vızıltılarıyla dolu.

Lamuse'la birlikte dışarıya çıkıyorum. Bugün biraz dolaşacağız. Bütün gece yürüdüğümüz için, bugün tam istirahat verildi. Bugün, kimse bizi rahatsız etmeyecek. İstersek uyuyabiliriz de, biz yine de gezinmeyi tercih ediyoruz. Yarın talim ve angarya başlayacak.

Bizden daha talihsizler, daha şimdiden angarya çarklarının dişlerine yakalanmışlar. Bizimle gezmeye gitmek istemeyen Corvisar, bir tıkaca benzeyen burunlu, dar ve uzun yüzünü elleyerek, Lamuse'a:

— Yapamam, diye cevap verdi. Angaryaya alındım.

Elindeki faraş ve süpürgeyi gösterdi. Temizlik işleri ve bir çeşit lağımcılıkla uğraşacak, duvarların dibindeki pislikleri temizleyecekti.

Ağır adımlarla yürüyoruz. Uyumuşa benzeyen kırlar, yemekle dolmuş midelerimizi ağırlığı altında eziyor. Aramızda konuşuyoruz. Bağrışmalar duyuyoruz. Barque, birtakım mahalle karılarıyla kavgaya tutuşmuş.

Saçları arkasında, dudakları uçuk, benzi soluk bir kız çocuğu ve kapılarının eşiğinde oturup, kaba elişleri işleyen köylü kadınları onları dinliyor.

Bir onbaşı ile altı er geçiyor, ellerinde yeni kaputlarla postallar var.

— Şakası yok, ayaklarıma yeni salapuryalar lazım. Kısa bir zaman sonra, ayak parmaklarımı bunların arasında göreceksiniz. Çıplak ayak nasıl yürüyebilirim?

Bir uçak homurtusu. Başlarımız geriye atılmış, boyunlarımız gerilmiş, parlak göğe bakmaktan gözlerimiz sulanarak uçağı seyrediyoruz..

— Bu makineler hiçbir zaman pratik olmayacak! Anlıyor musun, hiçbir zaman.

— Böyle bir şeyi nasıl söyleyebiliyorsun, çok kısa bir zamanda ne büyük ilerlemeler yapıldı.

— Evet, doğru ama, orada kalacaklar. Daha iyisini hiçbir zaman yapamayacaklar.

Artık tartışmıyorum, öyle kesin bir tavırla bunu reddetti ki... Bilgisizlik her zaman ilerleme vaatlerine karşı, böyle inatla karşı koyar. Ne söylersen söyle boşuna. Onu, bilginin ve sanayinin bütün çabalarının kendi inadıyla durduğunu düşünmesi için rahat bırakıyorum.

Şimdi, başını öne eğip sesini alçaltarak, en derin düşüncesini birdenbire açığa vuruyor:

— Eudoxie'nin burada olduğunu biliyorsun değil mi?

— Aa! diyorum.

— Evet, ya diyor, ben hemen fark ettim, ama ağabey, sen hiçbir şeyi fark etmezsin!.. (Lamuse, bana hoşgörüyle gülümsüyor.) Şimdi, çıkıyor musun? Buraya kadar peşimizden geldiğine göre, demek ki içimizden biriyle ilgileniyor. Bundan eminim.

Sonra devam ediyor:

— Ağabey sana bir şey söyleyeyim mi? O, buralara kadar benim için geldi.

— Zavallı Lamuse, bundan emin misin?

Öküz adam boğuk bir sesle:

— Evet diyor, çünkü ben o kadını istiyorum. Ağabey laf değil, iki kere geçeceğim yolda karşıma çıktı. Benim yoluma çıktı. Evet, iyi dinle. "Evet yoluna çıktı, ama senden de kaçtı?" diyebilirsin! Çok utangaç bir kız da ondan kaçtı. Bu doğru...

Sokağın ortasında birdenbire durdu ve yüzüme doğru baktı. Yağdan nemli görünen şişko yüzü gayet ciddi bir ifadeye bürün-

müştü. Bir küreyi andıran yumruğunu kumral ve itinayla burulmuş bıyıklarına götürdü ve onları büyük bir şefkatle burmaya başladı.

— Evet, onu çok istiyorum, onunla evleneceğim de, isminin Eudoxie olduğunu öğrendim, Eudoxie Dumoil... Eskiden onu almayı düşünmüyordum. Fakat, soyadını öğrendiğimden beri iş değişti. Evet, onunla evlenmeye karar verdim. Aman Allahım ne güzel bir kadın... Zaten yalnız güzel de değil. Ah!

Şişko delikanlı çok duygulanmıştı, çok heyecanlıydı. Bana kalbini açıyor ve duyduklarını sözlerle anlatmaya gayret ediyordu:

— Bazen öyle oluyorum ki, beni zincirle zaptetmek gerekiyor.

Bu sözleri teker teker söylüyordu. Yüzü ve açıkta kalan buynu kızarmıştı.

— Ne kadar güzel değil mi? Ve ben öyleyim ki yani... O, hiç kimseye benzemiyor. Sen de farkına vardın değil mi? Eminim, sen her şeyi görürsün. Evet bir köylü kadın ama, bir Parisli kadından hem de pazarlıklarını giyip süslenmiş bir Parisli kadından daha müthiş bir şey... O... Ben... Yani.

Kızıl kaşlarını çattı. Düşündüğü şeyin parlaklığını bana anlatmak istiyordu ama, içini dökmeyi beceremiyordu. Onun için de sustu. İtiraf edemediği heyecanı içinde yalnızdı; her zaman yapayalnızdı.

Evler boyunca yanyana yürüdük. Evlerin önlerinde, büyük fıçılar yüklü, tek atlı uzun ve dar arabalar sıralanmıştı. Sokak üstündeki pencereler, renk renk konserve kutuları ve askerlerin satın almaya mecbur oldukları çeşitli yiyecek maddeleriyle adeta çiçeklenmişti. Burada hemen hemen her köylünün bir bakkaliyesi olduğu belliydi. Önce mahalli ticaret harekete geçmişti. Ama, şimdi hız verilmiş, herkes işin içine girmişti. Fiyatlar gözleri kamaştırmış, akan para herkesin ticaret duygusunu kamçılamıştı.

Çanlar çalmaya başladı. Bir asker cenazesi vardı. Tabut bayrağa sarılmıştı. Arkada birkaç kişi, bir asteğmen, bir papaz ve bir de sivil adam vardı.

— Zavallı cenazecik, dedi Lamuse, ve içini çekti. Vallahi ölüler bizden daha mutlu. Evet, evet, her zaman değil ama, bazen daha mutlu...

Son evi arkada bıraktık, kırlardayız ve hemen karşımızda savaş

konvoyunu görüyoruz. Alay, oraya yerleşmiş. Seyyar mutfaklar ve onları takip eden malzeme ve kızılhaç arabaları, kamyonlar, ot arabaları, levazım subaylarının arabası, arabaların etrafına serpilmiş olan, arabaları kullananlara özel çadırlar. Etraf, şimdiden, çöplük haline gelmiş. Birçok şeyle dolu olan bu geniş kampın ortasında, birbirine hiç de benzemeyen dört asker sofra hazırlıyor. Bütün bu arabaların ortasında, beyaz ve tertemiz bir araba var. Blaire'in meşhur diş tedavisi arabası... Bir panayırdaki barakaların en göze çarpanı nasılsa, bu araba da diğerleri arasında o kadar dikkat çekiciydi.

İşte, Blaire de burada. Karşısına geçmiş onu seyrediyor. Herhalde epey zamandır burada ve gözlerini ondan ayırmadan etrafında dönüyor. Alayın sıhhiye çavuşlarından Sambreuse alışverişten dönüyor, elinde birtakım paketlerle, merdivenlerden arabaya çıkıyor. Blaire:

— Bu araba, dişçilerin arabası mı? diye soruyor.

— Başını kaldır da üstünde ne yazdığını oku! Eğer okuyamıyorsan, senin dişçiye değil, göz hekimine ihtiyacın var demektir. Göz hekimine git...

Arabaya biraz daha yaklaşan Blaire, onu incelemeye koyuldu.

— Amma da fino! dedi. İnsanın öpesi geliyor!

Arabaya daha da yaklaştı. Sonra da uzaklaştı. Çenesini burada tehlikeye sokmak istemediği besbelliydi. Fakat birden karar verdi ve ayağını merdivenin basamaklarına koydu, sonra içerde kayboldu.

*
* *

Gezintimize devam ediyoruz. Bir küçük keçi yoluna saptık. Tozlar iki tarafındaki çalılıkların üstüne sanki tuz biber gibi ekilmiş. Sesler yavaş yavaş kayboluyor. Her taraf ışıklar altında parlıyor, ışıklar insanı ısıtıyor, toprağı adeta pişiriyor, mavi göğün orasında burasında göz kamaştırıcı ve yakıcı beyazlıklar yaratıyor.

İlk dönemeçte bir ses duyduk, çok hafifti ve sonra hemen, Eudoxie ile karşılaştık. Lamuse memnuniyetten boğuk bir ses çıkardı.

Belki de yeniden kadının kendisini aradığına inanmıştı ya da talihinin güzelliğine inanıyordu. İri vücuduyla ona doğru ilerledi.

Arkasındaki ak dikenlerle çerçevelenmiş olan genç kadın, olduğu yerde durdu. Ona bakıyordu. İnanılmayacak kadar ince vücudu, solgun yüzü korku ve kuşku içindeydi. Güzel gözlerin en güzeli olan gözlerinin kapakları titreşiyordu. Başı açıktı. Korsajı yuvarlak şekilde boyunda bitiyordu ve teninin şafak rengi güzelliğini gösteriyordu. Güneşin ışığı altında, hakikaten tahrik edici idi. Teninin ay ışığına benzeyen rengi, insanın bakışlarını şaşırtıyor ve davet ediyordu. Gözleri ve dişleri pırıl pırıldı. Kalp biçimindeki dudakları taze bir yara gibi kıpkızıl ve yarı aralıktı.

Lamuse, soluk soluğa:

— Söyleyiniz bana... Ben size söyleyeyim... Siz benim çok hoşuma gidiyorsunuz!

Karşıda hareketsiz duran güzel kadına doğru ellerini uzatmış ilerliyordu.

Kadın korkudan sıçradı:

— Beni rahat bırakın sizden iğreniyorum, dedi.

Erkeğin eli, küçük ellerden birini kavramıştı. Kadın elini kurtarmaya çabalıyordu. Bu hareketle çözülen sapsarı saçları, alevler gibi pırıldıyordu. Lamuse onu kendine doğru çekmeye başladı. Boynunu ve dudaklarını öne doğru uzatmıştı. Onu öpmek istiyordu. Bunu bütün hayatıyla, bütün kuvvetiyle istiyordu. Dudağıyla ona bir kere dokunmak için ölmeye razıydı. Genç kadın debeleniyordu, boynunu geriye atmıştı. Kinin parladığı o güzel yüzü çirkinleşmişti.

Lamuse'a yaklaşıyorum ve omzuna elimi koyuyorum. Fakat benim karışınama lüzum yok. O kendiliğinden geri çekilip homurdanmaya başlıyor.

Eudoxie:

— Kendinizi kaybediyorsunuz, diye ona bağırdı.

Çılgına dönmüş, bozulmuş ve yıkılmış bir durumda olan Lamuse:

— Hayır! dedi.

Kadın hep aynı öfkeyle:

— Bir daha karşıma çıkmayın!.. Anlıyor musunuz? diye haykırdı.

Kadın adeta sallanarak gitti. Lamuse, onun arkasından bakmadı bile. Kadına saldırdığı yerde, kolları sarkmış, bedeni işkence içinde ve Eudoxie'den uyanmış ve artık bildiği duaların hepsini unutmuş bir halde orada duruyordu.

Onu adeta sürükledim. Beni takip etti. Konuşmuyordu fakat, saatlerce bir şeyden kaçmak için koşmuş gibi, hırıltıyla soluyordu. Bir blok gibi olan kocaman başını öne eğmişti. Antik Sicilya sahillerinde bir çocuğun ışıltılı kuvvetiyle terbiye edilerek, bir dev oyuncak haline getirilip Sicilya kıyılarına salıverilen zavallı sikloptan hiçbir farkı yok.

Oradaki nöbetçilere birkaç litre şarap satan seyyar şarapçı, üstündeki şarap fıçısının kamburlaştırdığı küçük el arabasını ite ite oradan uzaklaştı. Ve yolun bir dönemecinde, kamamber peynirine benzeyen sarı ve yassı yüzü, tozdan ağarmış seyrek saçları ve bol pantolonu içinde sanki sicimdenmiş gibi, ince görünen bacaklarıyla gözden kayboldu.

Şimdi orada toplanmış olan bazı işsiz erler, şu kuklaya benzeyen şarapçıdan konuşuyorlar. Bigornot:

— Herif pis bir şeye benziyor, zaten cepheye bu kadar çok başıbozuk sokmak doğru değil. Ben bunu bilirim, hele böyle ne idiği belirsizler...

Cornot:

— Sen her şeyi kendine dert edersin, dedi.

— Eşek suratlı, sen benimle uğraşma. Ben ağzımı açtığım zaman, bil ki doğruyu söylüyorum. Ben bilmediğim şeyi söylemem. Sivillere karşı gereken kuşkuyu duymuyoruz. Bunu bilir, bunu söylerim.

Canard:

— Sen bir halt bilmezsin, Pepere geriye alınıyor, haberin var mı? dedi.

Molette, kendi fikrinin peşindeydi. Aklındakini söylüyordu:

— Çok şükür, bu köyün kadınları birbirinden çirkin, insanda ilaç etkisi yaratıyor.

Muhafaza bölüğünden bazı erler, başlarını göğe kaldırmış

uzakta uçmakta olan bir uçağı seyrediyorlar. Bu bir düşman uçağı. Bu makine kuşlar, bazen siyah kargalara, bazen beyaz martılara benziyorlar. Patlayan şarapneller, gökte noktalar yaratıyor ve bu güzel havada birbirini izleyen kar tanelerine benziyorlar.

Artık dönüyoruz. Karşıdan gelen askerler de gezintiden dönüyorlar. Bunlar iki kişi. Carassus ile Cheyssier. Onlar da Pepere'in geriye alınacağını haber veriyorlar.

Yüzünün ortasında gayet acayip bir burnu olan Carassus:

— Blaire için ne talih, diyor.

Köyün sokakları Poilulerle dolu, çoğu bir arada. Konuşmaya dalmış olan çiftler ve yalnız olanlar onlara katılıyor, konuşmaya başlıyorlar, sonra bir ara ayrılıyorlar ve gene aralarındaki konuşmayı sürdürmek için birleşiyorlar. Sanki o tarafta bir mıknatıs var gibi.

Kâğıtlar arasında kargaşalık... Gazeteci bir Su'luk gazeteleri iki Su'ya satıyor. Fouillade bir tavşan bacağı kadar ince vücuduyla sokağın ortasında duruyor.

Bir evin köşesinde duran Paradis, jambon gibi pembe yüzünü sanki teşhir ediyor.

Biquet, bize bir polis elbisesi içinde katılıyor.

— Arkadaşlara rastladım, bir fırt çektik. Yarın artık tembellik bitiyor. Önce üzerimizdeki partalları ve sapanımızı temizlemek gerek. Yalnız, kaputumun temizlenmesi imanımı gevretmeye yetecek ya. Kaput, kaput değil, adeta kirden zırh haline gelmiş.

Montreuil, yazıhaneden çıkarak, Biquet'i çağırıyor:

— Ulan bok herif, nerelerdesin? Bir saattir seni arıyoruz.

— Ulan odun, ben hem başka yerde, hem de burada olamam, onun için bulamadın beni.

— İşte sana bir mektup.

Onu eline alıp inceliyor ve zarfı açarken:

— Bizim kocakarıdan, diyor.

Adımlarımızı yavaşlatıyoruz. Biquet, parmağını mektubun satırları üzerinde gezdirirken başını onaylar biçimde sallıyor ve dua okuyan sofu bir kadın gibi dudaklarını kıpırdatarak mektubu okuyor. Köyün merkezine yaklaştıkça, kalabalık artıyor. Ge-

zintiye çıkmış bir kadına benzeyen siyah papaz komutanı selamlıyoruz. Pigeon, Guenon, genç Escutenaire ve avcı Clodore bize bir şeyler soruyor. Lamuse, yürümekten başka bir şey bilmeyen bir sağır ve köre benziyor.

Bizourne, Chanrion, Roquette, gürültü ile geliyorlar ve büyük haberi veriyorlar:

— Duydunuz mu, Pepere'i geriye gönderiyorlar.

Biquet, mektuptan başını kaldırarak:

— İnsanlar, olmadık şeyleri kendilerine dert ederler, dedi, benim kocakarı benim için pek üzülüyor.

Ve annesinin mektubunun bir parçasını, heceleyerek bana okuyor. "Zavallı Eugene'ciğim, bu mektubu aldığın zaman, sen çamur içinde, soğukta ve her şeyden mahrum bir durumda olmalısın."

Gülüyor:

— Annem bu mektubu on gün önce yazmış, diyor, halbuki saatlerden beri hava çok güzel, üşümüyoruz. Mutsuz da değiliz, ziftlenip, dinlenecek bir de odamız var! Evet, çok süründük, çok çektik ama şimdi rahatız.

Kiracısı olduğumuz köpek kulübesine giderken ben onun sözlerini düşünüyorum. Onun, söylediği cümlenin, dokunaklı basitliği beni içlendiriyor ve bana binlerce ruhun derinliğini gösteriyor. Güneşi gördüğümüz, onun bir ışını bize kadar geldiği ve birazcık da konfor benzeri şeylere sahip olduğumuz için, o ıstıraplı geçmiş ve korkunç gelecek söz konusu değil, mevcut değil; "Şimdi iyiyiz, rahatız." Her şey bitti sanki.

Biquet, masanın başına bir beyefendi gibi yerleşti. Annesine cevap yazacak. Mürekkebi, kalemi, kâğıdı, özenli bir şekilde masaya koydu. Ve küçük kâğıdın üstüne, oldukça düzgün ve iri yazısıyla, satırları dizmeye başladı. Hem yazıyor, hem de gülümsüyordu.

— Kocakarıcığıma neler yazdığımı bilsen çok gülerdin, dedi bana.

Mektup bitince, onu içinden okudu, çok memnundu, gülümsüyordu.

VI

ALIŞKANLIKLAR

Kümeste kurulmuş oturuyoruz.

Kremalı peynir gibi bembeyaz bir kuluçka tavuk sepetin üstünde hareketsiz oturuyordu. Fakat, siyah tavuk ortalarda dönüp dolaşıyor, elastiki boynunu bir uzatıyor, bir içine çekiyor, edalı edalı geniş adımlar atıyor. Profilden bakıldığı zaman, pul gibi ışıldayan gözü fark ediliyor. Sesi madeni. Bir çingene kadının saçları gibi, cilalı tüyleri tatlı ışıklar saçıyor. Arkasında şuraya buraya serpiştirdiği sarı civcivlerden bir de kuyruğu var.

Bu küçük sarı yuvarlakçıkların içgüdüleri, onları tavuğun peşinden ayırmıyor. Zaman zaman da, yerde bir şeyler yiyorlar. Küçük fakat çabuk adımlarla, annelerinin peşinde kuyruk gibi dolaşıyorlar. Civcivlerin yalnız ikisi hiçbir şeyle ilgilenmiyor. Düşüncelere gömülmüş gibi dalgın, oldukları yerde duruyorlar.

Paradis:

— Bu kötüye alamet, düşünen tavuk hastadır, diyor ve ayaklarını birbiri üstüne atıyor, sonra da bozuyor.

Yandaki sıranın üstünde, bir arkadaş bacaklarını uzatıyor. Geniş geniş ve uzun uzun esnedikten sonra, yeniden tavukları seyre dalıyor. Kısacık hayatlarının seyri içinde, beslenebilmek için o kadar çaba gösteren tavukları seyretmeyi çok seviyor.

Aslında hepimiz onları seyrediyoruz. İhtiyar, tüyleri dökük, canı çıkmış horoza da bakıyoruz. Dökülmüş tüylerinin açık bıraktığı butları kızartılmış pirzolaya benziyor.

Horoz, kuru bir "olmaz" anlamında kafasını yana çeviren be-

yaz kuluçka tavuğa yaklaşıyor. Tavuk, gizliden gizliye emaye mavisi göz kadranı ile onu seyrediyor.

Burada gerçekten rahatız! diyor, Barque.

Bir başkası:

— Şu ördek palazlarını dikizle, diyor, ne şeker şeyler.

Ayaklı yumurtalar kadar genç kaz yavruları, bir sıra halinde önümüzden geçiyor. Kocaman başları sicim gibi boyunlarının yardımıyla, sıska ve topal gövdelerini büyük bir hızla ileriye doğru sürüklüyor.

Kulübesindeki köpek, onları sakin bakışlarla izliyor. Gözleri çok siyah olan bu köpeğin üzerine vuran güneş ışığı, ona kızıl bir görünüm veriyor. Çiftlik avlusunun ötesindeki yemişlikler, duvarın bir çatlağından görünüyor. Orada nemli ve kalın bir yeşillik toprağı örtüyor ve bir ekran halinde, küçük heykelcikler gibi beyaz, ince ipekten yapılmış rengârenk çiçeklerle bezenen bir yeşillik var. Bu renk renk çiçekler kravatcıklara benziyor. Daha ilerde çayırlar uzanıyor, kavaklar onların üstünü kâh nefti, kâh sarı çizgilerle bezemiş. Daha ilerde, yan yana oturuyormuş gibi görünen lahanalar var. Durmadan çalışan arıların vızıltılı müziği ise şiir gibi. Ve masallardakinin aksine ağustos böceklerinin hiç de alçakgönüllü olmayan şarkıları kırları dolduruyor.

Bir kavak ağacının tepesinden aşağı yarı siyah, yarı beyaz rengiyle, kısmen yanmış gazete kağıdına benzeyen saksağan kuşu uçup duruyor.

Askerler, taş bir kanepeye oturmuşlar, tatlı tatlı geriniyorlar. Ve bu geniş avluda kendilerini bir güneş banyosuna bırakıyorlar:

— Tam on yedi gündür buradayız, buraya geldiğimiz zaman, hemen ertesi günü gidiyoruz zannediyorduk.

Başını sallayıp, dilini şaklatan Paradis:

— İnsan hiçbir zaman olacakları önceden bilemiyor.

Dışarda gezenleri aralık kapıdan görüyoruz. Burunları havada, kendilerini keyif içinde güneşe bırakmışlar... Tellerue, sokağın ortasında yürüyor; sahibi bulunduğu kocaman göbeğini sağa sola sallıyor, etrafına bol bol ve cömertçe tükürerek, içeriye doğru çarpık ayakları üstünde ilerliyor.

— Burada, başka yerlerde olduğumuz gibi mutsuz olacağımızı zannetmiştik. Ama hiç de öyle olmadı. Burada sahiden dinleniyoruz. Hem de uzun ve rahat bir dinlenme...

— Çok talim de yapmıyorsun, fazla angarya da yok!

— Zaman zaman, burada yan gelip oturabiliyorsun.

Taş sıranın başında büzülüp oturmuş olan ihtiyar adam yerinden kalktı, bize yaklaştı, bir parmağını kaldırarak:

— Gençliğimde kadınlar beni çok beğenirdi... Az kız kandırmadım, dedi.

Hem böyle konuşuyor, hem de söylediklerini kendi onaylıyordu.

Sokaktan geçen bir arabanın sesini takip ediyor ve bu bunağın gevezeliklerini dalgın dalgın dinliyorduk:

— Şimdi yalnız parayı düşünüyorum.

— Ha! Evet anlıyorum, aradığınız defineyi düşünüyorsunuz değil mi baba?

İhtiyar köylü:

— Hiç şüphesiz onu, diye cevap verdi.

Etrafındakilerin ona inanmadığını seziyordu.

İşaret parmağını kafasına vurdu ve elini eve doğru uzatıp alçı üstünde koşan siyah bir böceği göstererek:

— Şuna bakın, dedi, duyuyor musunuz ne diyor: "Ben Hazreti Meryem'in ipliğini yapan örümceğim," diyor. Ve bu eski adam:

— Sonunun nasıl geleceğini bilmediğimiz için, hiçbir zaman ne yapıyoruz diye, hüküm vermeye gerek yoktur.

Paradis, büyük bir nezaketle:

— Çok doğru, diye ona cevap verdi.

Bu güzel havada, yüzünün ne kadar güzelleştiğini görmek isteyen Mesnil Andre bir yandan cep aynasını ararken, bir yandan da dişleri arasından:

— Amma da tuhaf adam, diye mırıldandı.

Barque rahat bir ifade ile kısaca:

— Ne bok herif, diye söylendi.

İçi içine sığmayan ve yerinde duramayan ihtiyar adam:

— Artık sizleri bırakıyorum, dedi ve yeniden definesini aramak için bizden uzaklaşıp sırtımızı dayadığımız eve girdi.

Açık kalan kapıdan, şöminenin önüne oturmuş bebeğiyle oynayan bir kız çocuğu gördük. İçimizden biri:

— Hakkı var, dedi, çocuk oyunları ciddidir, yalnız yetişmiş kimseler oyun oynarlar.

Bir süre, geçen hayvanları ve gezenleri seyrettikten sonra her şeye baktık... Geçen zamana bile...

Her şeyin yaşantısını görüyorduk; iklimi, doğayı, mevsimlerin boyadığı göğü seyrediyorduk. Biz memleketin bu köşesine daha fazla bağlandık. Çünkü tesadüf, sürekli göçebeliğimiz içinde bizi buraya her yerden daha fazla bağladı. Ve burada her yerden daha fazla huzur bulduk. Bunun için de biz, buranın her görünüşüne karşı daha duyarlıyız.

Ağustosun ertesi günü, Ekimin de dünü olan ayların en heyecan vericisi olan Eylül, o güzel günlerini bazı ince haberlerle noktalıyordu. İnsan serçe sürüleri gibi taşlarda sıçrayan ölü yaprakları görünce, yazın geçtiğini anlıyordu.

Gerçekte burada olmaya ve birlikte yaşamaya alışmıştık. Kaç kere kökümüzden sökülmüştük, şimdi kendimizi buraya yeniden ekilmiş gibi hissediyoruz. Ciddi olarak buradan ayrılabileceğimize, hatta bundan bahsettiğimiz zaman bile, ihtimal veremiyoruz.

Bir arkadaş:

— 10. tümen bir kere dinlenmede bir buçuk ay kalmış, dedi.

Barque, itiraz kabul etmez bir kesinlikle:

— 375. de tam dokuz hafta, diye ekledi.

— Bence en aşağı onlar kadar dinleneceğiz.

— Savaşı herhalde burada bitireceğiz.

Bu sözlerle cesaret bulan Barque:

— Bu savaş herhalde bir gün bitecek, dedi.

Hep bir ağızdan:

— Elbette, dediler.

Paradis:

— Bu muhakkak, dedi, fakat ne zaman, bunu kestirmek güç.

Bu sözleri, inançsız bir şekilde hafifçe söylüyor. Halbuki bu söz, aleyhinde tek söz söylenemeyecek bir söz. Diğerleri bunu tekrarlıyorlar ve sanki bir ninni gibi kendilerini onun ahengine bırakıyorlar.

Biraz önce bize katılan Farfadet, devrilmiş bir fıçının üzerine oturdu.

O, bizim hepimizden çok daha mutlu. Biz bunu çok iyi biliyoruz. Zaten o da bizim bildiğimizi biliyor. Başını kaldırıp hep aynı uzak bakışlarla, define aramaya giden ihtiyarın arkasından baktıktan sonra bizlere çevirdi bakışlarını, buradan hiç ayrılmayacağından söz eden bizim grubumuza.

Bu nazik ve duygulu arkadaşımızın üstünde adeta ışıldayan bencil bir onur var. Bu öyle bir şey ki, onu bizden başka bir varlık yapıyor. Onu adeta yaldızlıyor ve bizden tecrit ediyor. Sanki bu, onun isteği dışında olan bir şeydi, ona gökten birtakım sırma şeritler düşmüştü.

Onun Eudoxie ile olan aşkı burada da devam etti. Biz onun delillerini elde ettik; bir kere de kendisi bundan söz etti.

Kadın uzakta değil, hatta birbirlerine çok yaklaştılar. Geçen gün köy kilisesi boyunca, saçlarını bir örtü ile gizlemiş olarak, besbelli bir buluşmaya giderken görmedim mi onu? Kendi aralarında şimdilik verilmiş sözler ve kesin olarak bilinen duygular var ama, o daha şimdiden bu erkeğin kadını... Onu kolları arasında bu erkek tutacak. Bu kesin.

Sonra da Farfadet bizi terk edecek; geriye gidecek, genel kurmayda makineyle yazmasını bilen bir yazıcıya ihtiyaç varmış. Bu resmi bir haber, yazılmış bir şey. Diğerlerinin hayal bile etmek istemedikleri karanlık gelecek, artık onun için aydınlık ve açık seçik. Orada, ilerde, bir odanın karanlığına açılan pencereye bakıyor. Pencerenin ötesindeki karanlık, onun gözlerini kamaştırıyor. Umut ediyor, yani iki kat yaşıyor. Henüz erişemediğimiz mutluluk, dünyamızdaki en doğru mutluluktur. Bunun içinde çevresini hafif bir haset dalgası sarıyor. Paradis:

— Kimse geleceği bilemez, diye tekrarlıyor.

VII

SEVKİYAT YA DA BİNDİRME

Ertesi gündü; Barque:

— Sana olanları açıklayacağım, dedi. Yani yeniden pat...

Keskin bir düdük sesi onun sözünü bu hecede kesti.

Garda bir peronda idik. Bir alarm bizi uykumuzdan ve köyden koparmıştı. Buraya kadar yürümüştük. Dinlenme bitmişti. Mevki değiştiriyorduk. Bizi bir başka yere atıyorlardı. Gauchin'den, karanlık içinde, insanları ve çevremizi görmeden çıkmıştık. Onlara gözlerimizle veda edememiştik ve gözlerimizde oradan bir resim götürememiştik.

Tam yanımızda, neredeyse dirseklerimize sürtünen bir lokomotif, ciğerlerinin bütün kuvvetiyle anırarak manevra yapıyordu. Bu dev komşunun çıkardığı dumanla ağzı tıkanan Barque'ın dudaklarının bir küfürle titrediğini gördüm. Diğerleri kulakları sağır eden bu gürültü karşısında aciz, miğferlerinin çene altından geçen kayışlarının ortasında kalan yüzlerini buruşturuyorlardı. Kayışlı miğfer takıyorduk, çünkü garda nöbetçi idik.

Barque, düdük sesine o kadar sinirlenmişti ki:

— Ulan sus be! diye bağırdı.

Fakat kocaman makine kendisine söylenen sözleri, karşı konulmaz bir kuvvetle insanın boğazına tıkıyordu. Sustuktan ve çınlamasının kulaklarımızdaki yankısı söndükten sonra bile aramızdaki konuşma bir daha tekrar başlayamayacak şekilde kesilmişti. Barque:

— İşte böyle, diye sözünü kesti.

O zaman herkes etrafına bakındı.

Şehre benzeyen bu yerde, kendimizi kaybolmuş gibi hissediyoruz.

Kırk veya altmış vagonluk sonu gelmez katarlar dar sokaklarda yan yana dizilmiş, karanlık cepheli alçak ve tıpkı birbirlerinin eşi olan evlere benziyorlardı.

Önümüzde bu seyyar evlerin dizili olduğu yol her iki uçta da uzaklıktan ötürü göze görünmez oluyor, trenler yer değiştiriyor veya yeniden yerlerine geliyorlardı. Her taraftan katarların muntazam şekilde duyulan gürültüsü, acı ve tiz düdük sesleri, haber verici çanın çalışı duyuluyordu. Garın ortasında belediye dairesini hatırlatan bir bina yükseliyordu. Binanın ilk katında telefon ve telgrafların çıkardığı çıngırak sesleri vardı. Çevre kömür içindeydi. Açık kapılardan depoların ve hangarların tıklım tıklım dolu olduğu görülüyordu: Makasçıların kulübesi, makaslar, makas kolları, su depoları... Göğü, yazılmamış bir porteye benzeten teller görülüyordu. Şurada burada ise, yuvarlak işaret levhaları buharla işleyen ve tıpkı çan kulelerine benzeyen vinçler...

Daha ötedeki arsalarda, sıra sıra dizilmiş askeri arabalar, kamyonlar ve atlar vardı. Sıraların sonları görünmüyordu.

— Bu büyük bir iş

— Bütün bir kolorduyu bu akşam sevkedecekler.

— İşte geliyorlar bile.

Binaların aralarındaki boşluklardan görünen Avenue de la Gare'da ilerleyen nal sesleri ve dönen tekerlek gürültüleri duyuluyordu. Tozdan bir bulut bu uğultuyu kalın bir perde gibi örtüyordu. Tekerlek ve nal sesleri gitgide her şeye hâkim oluyordu.

— Şimdiden topları yüklemişler.

Gerçekten, ötede, uzakta yassı vagonlar üstünde iki piramide benzeyen cephane sandıkları arasında tekerleklerin profili, cephane sandıklarının sivri gagaları görünüyordu. Tekerlekler ve toplar kaplanlar gibi beneklenmiş, sarı, kahverengi ve yeşile boyanmıştı.

— Ne oldukları anlaşılmasın diye boyamışlar, araziye uysunlar diye. İlerde boyanmış binlerce at var. Nah! Bak? Şunu gördün

mü? Şu ayakları bir pantolon giymişe benzeyeni... O beyazmış, rengi değişsin diye boyamışlar onu.

Onun bahsettiği at diğer atlardan uzakta duruyordu. Onun uzak durduğu hayvanlar gümüşümsü, sarımsı renklere boyanmıştı ve sanki birbirlerinden kuşku duyuyorlardı. Renklerin sahteliği açıkça görünüyordu.

Tulacque:

— Zavallı hayvancıklar, dedi...

Paradis:

— Rezaleti görüyor musun, dedi, onları yalnız öldürmeye götürmüyorlar, bir de canlarına sıçıyorlar.

— Bunu onlara iyilik olsun diye yapıyorlar.

— Bize yaptıkları gibi... Her şey iyiliğimiz için...

Akşama doğru, askerler gelmeye başladı. Her yönden gara doğru akıyorlardı. Rütbelilerin emirler vererek, sıraların önünde bir aşağı bir yukarı koştukları görülüyordu. Sıraların taşmasını istemiyorlardı. Onları belirli hatlar içine alıyorlardı. Askerler silah çatıyor, çantalarını yere bırakıyor, dışarı çıkma izinleri olmadığı için bu alacakaranlığın içinde yan yana gömülüyorlardı.

Gelişler, hava kararadıkça, gitgide yayılan genişlikte birbirlerini takip ediyordu.

Bir yandan kıtalar, öteden otomobiller geliyordu. Bundan sonra limuzinlerin ve irili ufaklı kamyonların gürültüsü başladı. Bu insan ve araba okyanusundan, geniş bir mırıltı, ses ve gürültü yükseliyordu. Bu arabalar ve insanlar garın yanına varmışlardı ve içeriye girmeye çabalıyorlardı.

Rakam adamı Cocon:

— Bu daha bir şey değil, diyor, kolordu genel kurmayında yalnız subaylara mahsus otuz otomobil var.

Sonra ekledi:

— Bütün kıtaları bindirebilmek için, elli vagonlu kaç trene ihtiyaç var biliyor musun?

Bir an sustu ve devam etti:

— Bu insanlar ve bu pılı pırtıyı taşıyabilmek için, hiç arama ben hesapladım, tam doksan katara ihtiyaç var.

— Olacak iş değil, en aşağı otuz üç kıta var.
— Belki de otuz dokuz bitli kıtası var.

Gidiş geliş artıyor. Garı tıklım tıklım dolduruyor ve bununla da kalmıyor, bir o kadar daha doluyor... Gözün görebileceği uzaklığa kadar, bir kargaşalık içinde, kıpırdayan bir şekilde. Bu, paniğe benzeyen bir örgütlenme. Bütün rütbeliler, kollarındaki sırmaları pırıldatan hareketlerle geçit veriyorlar. Matadorlara benziyorlar. Oradan oraya koşuyorlar. Emirler ve eski emirlere karşı yenilerini veriyorlar.

Oldukça ağır ilerleyen emir erlerine göre bisikletliler, denizde yüzen balıklar gibi hızlıydılar.

İşte nihayet akşam oldu. Askerlerin üniformaları, çatılmış silahlar, etraftaki gruplar artık fark edilmez oldu; toprağa karıştı. Onların kalabalığı ancak yanan pipoları ve sigaralarının ateşiyle belli oluyor. Hiç aralıksız olarak yanan küçük noktalar karanlığı donanmış sokaklar gibi ışıldatıyor.

Bu karışık ve hareketli genişlik üzerinde birbirine karışan sesler, tıpkı dalgalı bir denizin kıyıya çarptığı zaman çıkartığı sesi andırıyordu. Ve bu sınırsız mırıltının üstünde, gene emirler, gene bağrışmalar, gene şikâyet sesleri, sandık, araç ve diğer şeylerin taşınmasından bindirilmesinden çıkan şamata... Vagonlara çarpan çekiç sesleri ve gitgide kızışan kazanların homurtuları... Hepsi kıyıya çarpan bir deniz homurtusu içine gömülüyordu.

Bu içi insan dolu karanlık, şurada burada yanan ışıklarla aydınlanmaya başladı. Bu ışıklar, subayların el feneriyle bisikletlilerin zigzaklar yaparak dolaşan asetilen fenerleriydi.

Bir asetilen fenerler gerçekten insanın gözünü kamaştırıyor... Diğerleri kurşuniliği yırtıp deliyordu, o kadar.

Gar, fantastik bir görüntü içindeydi. Birtakım gölgeler giriyor, ne oldukları anlaşılmayan cisimler birdenbire ortaya çıkıp koyu lacivert göğü kaplıyorlar. Üst üste olan eşya ve insan yığınları yıkılmış bir şehrin harebelerini andırıyor. Ölçüsüz uzunluktaki insanların hareket halinde olduklarını ve karanlığa gömüldüklerini seçiyoruz. Bu bilinmezler çukurundaki devasa kitle, karanlığın içinden hayal gibi belli belirsiz seçiliyordu. Solumuzdan kalın bir sel halinde süvariler ve piyadeler durmadan akıyordu. Ses sisi da-

ha da yayılıyor. Bazen fosforlu bazen de kırmızı bir ışık altında birkaç sıra görüyoruz ve gürültüye kulak kabartıyoruz.

Meşalelerin dumanlı ve dalgalı ışığında, sevkiyat askerlerinin hayvanları furgonlara doldurmaya çalıştığını, bunu istemeyenlerin nallarını hırçın hırçın yerlere vurduklarını işitiyoruz. Kapatılanlar daha gürültülü tepiniyorlar. Gitgide hayvanların direnmesi, tepinmesi ve onları zorla yerleştirmeye çalışanların öfkeli azarları artıyor.

Açık vagonlara arabalar yükleniyor. Yüklenecek eşyalar arasında, insanlar karıncalar gibi kaynaşıyor. Kocaman yem çuvallarını vagonlara yüklüyorlardı.

Paradis:

— Üç saattir ayakta duruyoruz, diye içini çekti.

Bir topluluğun içinden zaman zaman ışık yükseliyor... Bunlar acayip aletlerden çıkıyor.

Cocon:

— Bunlar projektör takımı.

— Hey arkadaş ayakta rüya görüyorsun galiba. Hayırdır inşallah.

Cocon:

— Şimdi Kolorduda bundan dört tümen var. Bu zaman zaman değişiyor, bazen üç oluyor, bazen beşe çıkıyor. Şimdi dört tümen var.

Reklam-adam bir soluk aldı ve devam etti:

— Bizim bağlı olmakla onur duyduğumuz, tümen de dahil, bütün tümenlerde üçer piyade alayı, iki piyade avcı taburu, iki ihtiyat piyade alayı var. Bunlara istihkâm, topçu ve tren alayları dahil değil. Sonra genelkurmay vesaire, vesaire... Üç alaya dört tren gerek. Bütün takımlar burada bindirilmeyecek... Değiştirme tarihlerine ve gidecekleri yere göre sevkiyat yapılacak.

Tulacque:

— Çok yoruldum, dedi, mideyi tutacak bir şey yiyemiyoruz. Moda olduğu için ayakta durabiliyoruz. Fakat artık benim gücüm kalmadı.

Cocon:

— Ben öğrendim, dedi. Bölükler, gerçek bölükler gece yarısın-

dan önce bindirilmeyecekmiş. Onlar şu on kilometrelik yerlerde, köylerde, kırlarda dağınık bir halde, dört bir tarafta hareket saatlerini bekliyorlarmış. Önce kolordunun bütün servisleri, sonra alaylara bağlı unsurlar. Bunlar araçlarıyla yola çıkacaklar: büroları, hastaneleri ve personelleriyle avcı tümeni.

Barque aptal aptal onların sözünü kesti:

— Avcı tümeni diye bir şey yoktur. Eğer olsaydı, onlara avcı alayı denilir miydi?

Cocon'un karartı halinde olan omuzlarını silktiğini görüyoruz. Gözlük camları da itirazla parıldıyordu.

— Sanki dünyanın en akıllısı sensin, dedi. Piyade ve süvari avcıları da yok mu?

Barque:

— Ha, ben atlıları aklımdan çıkarmıştım, dedi.

Cocon:

— Yalnız bu değildi ki, dedi. Kolordunun topçusu var, yani merkez topçusu, bunlar alaydakilerden ayrıdır. Bunlarda ağır toplar, istihkâm topları, topçu parkları, oto-toplar, uçaksavarlar, istihkâmcılar, askeri mahkeme, sıhhiye servisi, baytarlık servisi, muhafaza ve angaryalar için genel karargâha bağlı bir ihtiyat alayı; sonra, hayvan sürüleri, atların talimcileri, parayı idare edenler, otomobil servisi, telgrafçılar, elektrojen gruplar ve onların kolları ve kolları... Ve kokuşan kâtipler, emir erleri, daha neler de neler... Görüyorsun ya, bir zavallı generalin çevresini neler çeviriyor. Ordu komutanı olmak bela kardeşim.

Cocon durmaksızın anlatıyordu:

Tam bu sırada, ellerinde büyük sandıklar ve kâğıtlara sarılmış ve sicimle bağlanmış paketler ve bundan başka kendi ağırlıklarını da taşıyan askerler etrafımızı aldı. Taşıdıkları yükü yere bıraktılar ve bir "of" çektiler.

Cocon:

— Bunlar genel karargâhın yazıcıları, dedi. Genelkurmaya bağlılar, generalin maiyeti gibi bir şeydirler. Bir yerden bir yere sevkedilirlerken, arşivlerini, masalarını, sicil defterlerini beraber taşırlar; yazı yazmak için onlara gereken bütün pislikleri... Bir taraftan tüfeklerini taşıyan, bir taraftan ellerinde büyük bir yük olan

baba ile şu domuz sucuğuna baksana. Taşıdıkları şey bir yazı makinesi. Bundan başka daha neler yok ki, kolordunun bir de topoğrafya şubesi var. Bunlar tümenlere harita dağıtıyorlar. Havadan yapılan gözetlemelerden, gözcüler ve esirlerden alınan bilgi üzerine çizilmiş haritalar. Bütün bu yazıhanelerde çalışan subaylar, bir şef ve onun muavini emrindedirler. Ve kolordunun genelkurmayını teşkil ederler. Fakat, genel karargâh dediğimiz şeyin de, emir erleri, aşçıları, ambarcıları, işçileri, elektrikçileri, jandarmaları ve refakat süvarileri var. Bunlara bir komutan kumanda eder.

Hepimize birden şiddetle çarpan ve bizden özür dileyeceğine, başkalarıyla birlikte bir arabayı vagona doğru iten er:

— Kenara çekilsenize, diye bağırdı.

İşleri güçtü, yol yokuştu ve arabayı itmek için gayreti bir parça gevşettiler mi, araba geriye kayıyordu. Onu vagona yerleştirmek isteyen adamlar küfrederek, diş gıcırdatarak abanıyorlardı; bir canavarla dövüşür gibi.

Belini ovuşturan Barque, bu saldırgan ve bir deli gibi arabayı itene soruyor:

— Kart kaz, bu arabayı yukarıya çıkarabileceğini zannediyor musun?

Öteki hep kendi işiyle meşgul:

— Haydi git işine, diyor, arabayı harap edeceksiniz be.

Gene sert bir hareketle Barque'a çarpıyor. Bu defa daha da öfkelenerek çıkışıyor:

— Şöyle bir kenara çekilsene, ayak altında ne arıyorsun?

Barque:

— Hey bana baksana, diyor, sen sarhoş musun? Ayak altında ne arıyormuşum... Söylediği lafa bak! Enayi, bilmiyor musun neden burada olduğumu? Hay, bitler çetesi reisi, sen ceza olarak bu sözü birçok kere bana yazacaksın.

Değişik eşyalar taşıyan ve her birinin ne kadar ağır olduğu ezilmiş halinden belli olan bir takım askerin başındaki biri sesleniyor:

— Kenara çekilsenize...

İnsan artık hiçbir yerde duramıyor... Her yerde herkes birbi-

rini rahatsız ediyor. İleri gidiyoruz, dağılıyoruz ve bu kargaşa içerisinde tekrar geriliyoruz.

Cocon hep kendi söylediklerine takılmış bir bilgin gibi sakin:

— Sonra da, diyor, kolordular kadar organize edilmiş tümenler de var...

— Biliyoruz, sus artık.

Lamuse, birtakım yükler taşıyan topçu dalgası tarafından geriye itilirken, büyük bir hayranlık içinde:

— Söylenecek söz yok, diyor, her şey gayet iyi organize edilmiş.

Marthereau:

— Evet, diye onaylıyor. Bütün bunları yapmak kolay değil.

— Sen taşınmaktan bahsediyorsun. Ben ailemle birlikte, Marcoussis'ye yerleştiğim zaman bu kadar patırdı olmadı. Hoş ben de zaten gösterişi hiç sevmem ya!

— Gerideki kuvvetlerden bahsetmiyorum, onlar ön hatlarda bulunanlardan, iki misli daha fazla ve doksan milyona alınmış ambulanslarıyla günde 7000 hasta taşıyabilen ambulans servisleri de ayrı, evet, ben onlardan değil, sadece ön hatlardaki kuvvetlerden bahsediyorum. Çeyrek saatte bir hareket eden altmış vagonluk trenlerle nakletmeye kalksalar, kırk gün kırk geceye ihtiyaç vardır.

— Yaa! diyorlar.

Fakat, hayal güçleri bunu ölçmekten aciz kalıyor. Bu rakamlar onları tiksindiriyor. Esniyorlar, konuşmalardan, kaynaşmalardan ve dumandan yaşarmış gözlerle hafif ışıkları ve çakıp sönüşleri takip ediyorlar. İlerde, epey uzaklarda ufukta süzülen uğursuz zırhlı tren seçiliyor.

VIII

İZİN

Tarlalar arasından siperlere doğru giden yola sapmadan önce Eudore, yolun köşesindeki kuyunun başında bir dakika oturdu. Kollarını, kaldırdığı dizine dolamıştı. Solgun çocuk yüzünü kaldırmıştı. Burnunun altında bıyık yoktu, yalnız üst dudağının iki yanında birer tutam kıl vardı. Sabahın yüzüne karşı, gözlerinden yaş gelecek kadar geniş esnedi.

Ormanın seyrekleştiği yerde konaklamış olan ve göçebe çingenelerin kafilesini hatırlatan arabalardan, bir demiryolu eri bize doğru geliyordu. İki elinde iki kova vardı ve bu iki kova onun her adımında dans eder gibi sallanıyordu. Elinde şişirilmiş gayda taşıyan silahsız piyade askerine yaklaştı.

— İzinli misiniz, diye sordu.

Uykusuz görünen Eudore:

— Evet, dedi, izinden dönüyorum.

Demiryolcu asker:

— Ağabey, dedi demek acınacak halde değilsin. Geçmiş bile olsa, dağarcıkta altı günlük bir izin var.

Ayaklarındaki postallar çamurla kocamanlaşıp, postal karikatürüne dönmüş dört er, ağır ve telaşsız adımlarla tepeden aşağıya doğru iniyorlardı. Eudore'un profilini görür görmez bu dört er, aynı anda durdu. Sonra ona doğru atılarak:

— Eudore! Ey Eudore sen misin yahu! Ulan kart kabak! Döndün ha!

Kırmızı eldivenler giydikleri sanısını veren kırmızı ellerini ona doğru uzatıyorlar.

Eudore:

— Günaydın çocuklar, dedi.

— Hey oğlum söyle bakalım, iyi geçti mi?

— Evet, fena geçmedi.

— Biz şarap angaryasından geliyoruz... Biz de doldurduk mataraları... Gel beraber dönelim.

— Demek karıcığını, küçük Mariette'ciğini gördün ha? Sen onu görmek için yaşıyordun, ağzını yalnızca ondan konuşmak için açıyordun.

Eudore'un solgun yüzü buruştu:

— Karımı sadece bir kerecik gördüm, başka türlü olmadı. Şanssızlık işte ne yapalım, böyle oldu.

— Bu nasıl olur?

— Oldu işte... Bizim Ville L'Abbe'de oturduğumuzu biliyorsun. Burası dört evlik, evet ne bir eksik ne bir fazla, dört evlik ufacık bir köydür. Bir yol kenarındadır. Kahvehanemiz de, işte bu dört evden biridir. Bizim köy artık bombalanmadığından beri, karım yeniden kahveyi işletmeye başladı. İzin meselesi ortaya çıkınca, o benim morukla kocakarının oturduğu Mont-Saint-Eloi'ya geçebilmek için bir belge istemiş. Ben de oraya gitmek için izin almıştım. İşi kavradın mı? Akıllı bir kadındır, ne olur ne olmaz diye, o daha ben izin almadan kendi geçiş belgesini istemiş. Benim izin çıktı, gel gör ki, o daha iznini alamamış, böyle olduğu halde, ben yola çıktım, bölükte izin sırası gelince bunu geri bırakmak uğurlu değildir. Ben doğru morukların yanına gittim... Orada karımı bekledim. Ben onları çok severim ama, gene suratım asıktı, ben yanlarında sıkıldığım için onlar da sıkılıyorlardı, öte yandan yanlarında olduğum için de seviniyorlardı. Altıncı günün sonunda Florence'ın oğlu bisikletle geldi, bana bir haber getirdi. Mariette'den bir mektup. Bu mektupta iznini hâlâ alamadığını bildiriyordu.

Arkadaşlar:

— Amma da aksilik, diye bağrıştılar.

Eudore:

— Fakat, diye devam etti, ben hemen belediye başkanına gitmeye karar verdim. Askerlerden Villers'e geçmem için izin alma-

sını rica etmek için, çünkü tek çare benim oraya, hem de dörtnala gitmemdi.

— Bunu ilk günden yapacaktın.

— Eşeklik ettim, ama ben oraya giderken, o da oraya gelir zannediyordum.

— Nihayet onu görebildin ya?

— Evet, bir tek gün, daha doğrusu bir tek gece...

Lamuse:

— Adam olana yeter! diye çapkın çapkın göz kırptı...

— Senin gibi bir arslan, yalnız karısını memnun etmez, üstelik ona bir de yük bırakır, öyle döner, diye Paradis gülüyordu.

— Bir de şundaki yorgunluğa bakın, vay baldırı çıplak mikrop seni...

Eudore, açık saçık şakalar arasında soluk başını sallıyor ve:

— Kesin de devamını anlatayım, diyordu.

— Haydi yavrum anlat bakalım.

Eudore:

— Nereden başlayayım, bu bir hikâye değil ki dedi.

— Senin morukların arasında efkârlı efkârlı oturduğunu söylüyordun.

— Ah evet, zavallı tontonlar, Mariette'in yerini tutmak için, ellerinden geleni yapıyorlardı. Bana o güzel jambonlarımızdan kocaman dilimler, en güzelinden erik rakısı veriyorlar, çamaşırları tamir ediyorlar, bin türlü şeyle beni şımartıyorlardı. Her zaman birbirlerine çatan annemle babam, beni üzmemek için kavga bile etmez olmuşlardı, ama ben suratım asık kapıya bakıyordum. Haber gelince hemen belediye başkanına gittim. Böylelikle dün saat ikide, yani on dörtte orada kısa bir güzergâhta işleyen bir tren vardır. Küçük bir tren. Trene bindim. Camdan bakıyordum ama, gördüğüm yerleri bazen tanıyor, bazen tanıyamıyordum. Bazen, manzara bana çok şey söylüyor, sonra bazen de birdenbire hiçbir şey söylemiyor, susuyordu. Nihayet bir yerde trenden indik, son istasyona kadar, yaya gitmek gerekiyordu. Ben hayatımda, bu altı güne benzeyen gün görmedim. Altı gün gök dünyayı yıkadı. Ama yağmur nasıl yağdı, nasıl yağdı, görülecek şeydi. Yağmur bu dünyayı yıkıyordu ve tekrar tekrar yıkıyordu. Toprak yumuşu-

yor, kaypaklaşıyordu. Sular, delikler içine akıyor ve toprakta yenilerini açıyordu.

— Burada da öyleydi, yağmur daha bu sabah dindi.

— İşte benim talihim de buymuş. Her taraf dere gibiydi. Ve yenileri de kâğıt üstüne akmış ince sulara benziyordu. Tarlaların kenarlarına tepelerden sular akıyordu. Gecenin içinde çıkan bir rüzgâr kocaman yağmur bulutlarını önünde koşturuyor ve ellerimizi, yüzümüzü, boynumuzu kamçılıyordu.

İstasyona geldiğimiz zaman onun görünüşünü düşünün, ne kadar güzeldi ki, ben onu tanımayıp geri döndüm. Fakat, çok şükür ki, memlekete geldiğimiz zaman yalnız değildim. Yanımda başka izinliler de vardı ama onlar Villers'e gitmiyordu. Birbirlerini hiç tanımayan bizler beş eski arkadaş gibiydik. Ben hiçbir yeri bulamıyordum, oralarda bombardıman buradakinden daha da yıkıcı olmuş... Sonra su içinde gibiydik ve ortalık da karanlıktı.

Size bizim köyün dört hanelik olduğunu söylemiştim, bunlar birbirlerinden bir hayli uzak evlerdir. Biz tepenin eteğine gelmiştik ama ben hâlâ nerede olduğumuzu çıkaramıyordum. Civar köylerden oldukları için, burası hakkında pek az bilgileri olan arkadaşlar da bilemiyorlardı. Sonra da yağmur sanki üstümüze kovalarla boşanıyordu.

Yavaş yürümeye imkân yoktu, onun için koşmaya başladık. Taştan bir hayalete benzeyen L'Aleux'lerin çiftliğinin önünden geçtik. O, köyümüzün ilk evidir. Yıkılmış sütunlara benzeyen duvarlar, sular arasında görünüyor, çiftliği batmış bir eve benzetiyordu. Ondan sonra gelen ev de suda boğulmuş gibiydi. Bizimki üçüncüdür. Tam yokuşun başındadır. Yağmur yüzümüze çarpıp bizi kör ederken, biz yokuşu tırmanmaya devam ettik. Gözlerimize ıslak bir soğuk doluyordu.

Nihayet ev göründü. Deli gibi eve doğru koştum, Mariette'i kapının önünde gecenin ve yağmurun yarattığı kapkaranlık perde arkasından gördüm. Yağmur onu adeta kapıdan içeri itiyor ve köşelikteki bir Hazreti Meryem heykeline benzetiyordu. Karıma doğru uçar gibi koşarken, arkadaşlarıma beni izlemeleri için işaret vermeyi unutmadım. Mariette gülüyordu ve beni tekrar

görmenin sevinci ile gözleri yaşarmıştı. Baş başa kalabilseydik de, beraber gülüp beraber ağlasaydık. Arkadaşlara iskemle ve masaların üstüne oturup biraz dinlenmelerini söyledim. Mariette sordu:

— Bu askerler nereye gidiyorlar?

— Vauvelles'e gidiyoruz.

— Böyle bir gecede, bu kadar uzağa gidemezsiniz. Her yan bataklığa döndü, bütün yollar çöktü, gitmeye kalkışmayın.

— Peki, öyle yapalım, diyorlar, gidip yatacak bir yer arayalım.

Ben:

— Sizinle geliyorum, dedim. Sizi Asılmış Adam çiftliğine kadar götüreyim. Orada uyunacak yer eksik değildir. Sabaha kadar, istediğiniz gibi horlayabilirsiniz. Şimdi birer kadeh içelim.

Onları götüreceğim yer yokuşun başındaydı. Orası belki de o kadar suya batmamış olabilirdi. Dışarı çıktık. Allahım bu ne yuvarlanır gibi bir yürüyüştü. Sular tabanlarımızdan girmişti. Biraz daha yukarda, karanlıkta birdenbire karşımıza bir hayalet dikildi, sert bir sesle:

— Burada ne arıyorsunuz, dedi.

— Arkadaşlar izinli erattır, yerlerine kadar gidemeyecekleri için, geceyi Asılmış Adam çiftliğinde geçirmek istiyorlar, Vauvelles'e gidiyorlar da.

Öfkeli bir hareketle kapüşonu açılan adamın kolundaki sırma şeridi gördük.

— Siz ne söylüyorsunuz? Burada yatmak mı? Haydi canım, saçmalamayın. Burası polis karakolu, ben de nöbetçi asteğmenim. Ve binada domuz Almanlar var. Esirler. Size söylenecek şeyi hemen söyleyeyim. İki defa tünaydın diyecek zaman içinde buradan toz olun.

Yapılacak iş yoktu, soldan çark. Geriye döndük. Sanki kafamız tütsülenmiş gibi durmadan yanlış adımlar atarak, üstümüze çamurlar sıçratarak yürüyorduk. Arkadaşlardan biri:

— Nasıl olsa evimiz yok ve bol vaktimiz var bizim, dedi, onun için seni evine kadar götüreceğiz.

— Nerede yatacaksınız?

— Ararız, sen üzülme, neredeyse sabah olacak, saat dokuz. Biz kendimize bir yer bulamazsak bile kıymeti yok. Herhalde bir çare bulacağız. Yatacak yer olacak.

— Olacak demekle olmaz, şimdi bize girin de bir şey içip ısınalım.

— Bunu reddedemeyiz bir dakika gireriz.

Gene Mariette, bizim sırılsıklam olarak, arka arkaya girdiğimizi gördü. Bir saray olmayan evimizin tek odasını doldurduk.

Adamcağızlardan biri:

— Afedersiniz madam, dedi acaba sizin evinizde bir mahzen var mıdır?

Karım:

— Vardır, dedi, fakat şimdi içi son basamağa kadar su dolu.

Zaten on iki basamakla inilir, en üst basamağı su örtmüş.

— O halde iş yok. Dikkat ettim, tavan aranız da yok.

Kısa bir zaman sonra ayağa kalktı.

— Allah rahatlık versin, dedi, biz tüyüyoruz.

— Oh arkadaşlar, böyle bir havada nereye gidebilirsiniz?

— Sen ne zannediyorsun, dedi, seni karınla baş başa bırakmayacağımızı mı zannediyorsun?

— Saat dokuz oldu, ve sen, daha gün doğmadan evini bırakmaya mecbursun, Allahısmarladık... Ey siz gelmiyor musunuz?

— Hiç gelmez olur muyuz... Bayanlar baylar, Allahaısmarladık.

Kalktılar, ilerlediler ve kapıyı açtılar. Mariette'le ben birbirimize baktık, yerimizden kıpırdamadık, sonra tekrar bakıştık ve onların arkasından atıldık. Ben bir kaput eteği yakaladım, Mariette askerlerden birinin kaputunun arkasındaki kemeri. Bütün bunlar, sıkılması lazım gelecek kadar ıslaktılar.

— İmkânı yok sizi bırakmayız!

— Ama!

— Aması filan yok! diye ben cevap verirken, karım kapının sürgüsünü sürdü.

Lamuse:

— Ee sonra? diye sordu.

— Sonrası yok. Sabaha kadar, hep beraber uslu uslu oturduk.

Hepimiz birer köşede idik. Esniyorduk ve cenaze bekleyen kimselere benziyorduk.

Başlangıçta bir parça çene çaldık, arada bir içlerinden biri soruyordu: "Acaba yağmur hâlâ yağıyor mu?" diyor, sonra dışarıya bakıyordu.

Zaten yağmurun yağdığını biz de işitiyorduk. Bulgara benzeyen bıyıklı şişko, bir yabani gibi uykusuyla savaşıyordu. Bazen bir veya ikisi uyuyordu, bazen, aralarında nezaketen bir gözünü aralayan ve esneyen de bulunuyordu. Bazen de, bir başkası yarı kalkıyor ve yerine daha iyi olarak yerleşiyordu. Mariette'le ben gözümüzü kırpmadık. Bakıştık. Fakat zaman zaman, bize bakan, ötekilere de bakıyorduk. Ve işte geçti gecemiz, böylece...

Sabahın ilk ışıkları siyah camları ağarttı. Havanın nasıl olduğunu görmek için pencereye yaklaştım. Yağmur aynı şiddetle yağıyordu. Odada kımıldayan, kuvvetli kuvvetli nefes alan şekiller görüyordum. Bütün gece bana bakmaktan, Mariette'in gözleri kızarmıştı. Onunla benim aramda oturan bir Poilu titreye titreye bir pipo dolduruyordu.

Cama vuruldu, yerimden kalktım, camı araladım, sanki oraya rüzgârla itilerek getirilmişe benzeyen bir adamın sesi, rüzgârla birlikte pencereden içeri sızdı. Miğferinden şakır şakır sular akan adam:

— Kahvehane daha açılmadı mı? diye sordu. Acaba bir kahve içebilir miyim?

Mariette:

— Şimdi mösyö, hemen geliyorum, diye bağırdı.

Mariette yerinden kalktı. Vücudunun uyuşmuş olduğu halinden belliydi. Avuç içi kadar aynamızda, kendine baktı. Saçlarının üstünden ellerini geçirdi. Bütün bunları yaparken hiç konuşmamıştı. Fakat kapıya doğru giderken, bu iyi kadıncağız:

— Hepinize kahve yapacağım, dedi.

Kahvelerimizi içtikten sonra hepimiz yola koyulmak için doğrulduk. Zaten her dakika, yeni bir müşteri Mariette'i meşgul ediyordu. Aralık pencereden başlarını sokuyorlar: "Küçük annecik acaba sizde biraz kara su var mı? Yani üç-dört fincan kahve." Ve bir başka ses de: "İki fincan kahve," diyordu.

Geceki konuklarımız veda etmek için Mariette'e yaklaştılar. Bu gece bu evde, ne kadar sıkıcı olduklarını pek iyi biliyorlardı. Bunu hallerinden anlıyordum. Fakat, bundan bahsetmek mi, yoksa hiç bahsetmemek mi uygun olduğunu kestiremiyorlardı. Sonunda şişko Makedonyalı karar verdi ve karıma: "Küçük bayan," dedi, "biz de bu gecenizi bombok ettik ya." O, iyi yetişmiş bir insan olduğunu göstermek için bunu söylüyordu. Karım ona elini uzattı:

— Sağolun, dedi, bizi hiç rahatsız etmediniz. Size hayırlı bir izin dilerim.

Ben, onu kollarımın arasına alarak göğsümün üstünde sıktım ve mümkün olduğu kadar uzun uzun öptüm; yarım dakika kadar. Memnun değildim, bunun da sebebi açıktı.

Fakat gene de içimde bir huzur vardı, karım silah arkadaşlarımı köpek kovar gibi kapımızdan kovmamıştı. Ve ben de böyle yapmadığım için övünç duyduğunu hissediyordum.

İzinlilerden biri elini cebine soktu ve:

— Daha her iş bitmedi, dedi size kahve için ne borçluyuz?

Karım güldü:

— Bu akşam, bizim misafirimizdiniz, kahveyi de ben size ikram etmiş olmak isterim, dedi.

Adam:

— Aaaa bu olmaz!

Ondan sonra karşılıklı itirazlar, birbirimizin önünde eğilerek selamlaşmalar bir süre devam etti. "Arkadaşlar, siz ne söylerseniz söyleyin, bu nezaket ve terbiye gösterileri sahiden çok güzeldi."

İçlerinden biri:

— Haydi yelkenleyelim, dedi.

Teker teker çıktılar, ben en geride kaldım.

Tam bu sırada bir başka yolcu, pencereye vurdu. O da kahve istiyordu. Mariette kapıyı açtı, dışarıya sarktı:

— Bir dakika, diye bağırdı.

Sonra da elime hazırlamış olduğu bir paketi verdi:

— Bir jambon satın almıştım, bunu gece yemek için almıştım. Bir şişe de kapalı şarap. Fakat sizin beş kişi olduğunuzu görünce,

onu bu kadar kişiyle paylaşmak istemedim. İşte jambon, ekmek ve şarap. Onları doya doya ye ve iç, biz onlara çok şey verdik.

Evet, Mariette böyle dedi.

Eudore:

— Zavallı Mariette, diye içini çekti. On beş aydır onu görmemiştim. Bundan sonra kim bilir ne zaman görürüm. Zaten görebilecek miyim bir daha onu?..

Böyle düşünmüş olması çok güzeldi. Bunların hepsini elimden geri alıp çantama doldurdu.

Eudore, krem rengi ketenden olan çantasını açtı ve içini bize gösterdi.

— Bakınız arkadaşlar, benim eski arkadaşlarım, bu jambon, bu somun, şu da kiloluk. Biz şimdi ne yapacağız biliyor musunuz? Bunları aramızda paylaşacağız.

IX

BÜYÜK ÖFKE

Volpatte iki aylık nekahet izninden döndüğü zaman, herkes onu sevinçle karşıladı. Etrafını sardılar, fakat o bundan memnun değildi; ekşi, asık suratlı, az konuşan, köşelere kaçan biri olmuştu.

— Haydi Volpatte bize anlatacak bir şeyin yok mu? Anlatacakların yalnız bu mu?

— Hastanede neler gördün, iznini nasıl geçirdin? Ulan eski berduş! Buradan çifte sargıların ortasında parantez içine alınmışa benzeyen yüzünle gittiğinden beri neler gördün, anlatsana. Duyduğumuza göre sen yazıhanelerdeymişsin. Bu nasıl oldu?

Nihayet Volpatte:

— Şu kahpe hayatıma ait hiçbir şey anlatmak istemiyorum, dedi.

— Ne söyledi? Ne söylüyor?

— Ne söyleyeceğim? Ben insanlardan nefret ediyorum. Onlardan iğreniyorum. Bütün insanlara bunu söyleyebilirim.

— Sana kim ne yaptı?

Volpatte:

— İnekler! diye dişlerini gıcırdattı.

Yerlerine tekrar dikilmiş kulakları, tatarlar gibi elmacık kemikleri çıkık yanakları ile, onu çevirmiş olan meraklı arkadaşlarının ortasında, inatçı bir susuş içinde duruyordu. Konuşmuyordu ama, onun buruklaştığı ve bunalım içinde olduğu hissediliyordu. Mühürlenmiş gibi duran dudaklarından yavaş yavaş sözler

dökülmeye başladı. Geriye dönmüştü ve bitmez tükenmez uzaklıklara yumruğunu sallayarak:

— Bu melunlar pek kalabalık, diyordu, tahammül edilemeyecek kadar kalabalık.

Sanki hayalinde gördüğü sayısız hayalet selini tehdit ediyordu.

Biraz sonra ona gene sordular, bu küskün susuşun ilk fırsatta patlayacağını ve bu kadar öfkenin sadece onun içinde kalamayacağını biliyorlardı.

Arka hatların çok derin bir sıçan yolundaydık, toprak düzeltme işinde çalışmıştık, şimdi toplanmış yemek yiyorduk. Yağmur sağanak halinde yağıyordu, üstümüz açık olduğu için, yağmur sanki su haline gelmiş bir göğü başımızdan aşağı boşaltıyordu. Sırılsıklamdık ve hendeğe dolan sular durmadan bizi itip kakıyordu. Sıra sıra dizilmiş, yiyeceklerimizi ayakta yiyorduk. Yemeklerimizi korumaya çalışıyorduk. Ellerimiz ve yüzlerimiz kapüşonlarla kaplıydı, fakat yağmur bazen sert bazen kurnazca birdenbire yemeklerimizin içine ve yüzlerimize sızıveriyordu. Ayaklarımız gitgide batıyor, adeta hendeğimizin killi toprağına kök salıyordu.

Bazıları bıyıklarından sular damlatarak gülüyordu, bazıları sünger gibi su çekmiş ekmek ve çamaşır gibi yıkanmış et yedikleri ve her bir taraftan yağmur bombardımanına tutuldukları için somurtuyordu, halbuki üzerlerinde onları ıslanmaktan koruyacak şeyler vardı.

Sefertasını kalbinin üstüne dayamış olan Barque, anırır gibi bir sesle Volpatte'a seslendi:

— Demek geride yalnız inekler var? Öyle mi? Orada sen yalnız bunları görmüşsün ha.

— Her şeyi anlat bize. Oralarda inek olarak kimleri gördün?

Volpatte:

— Nah bu kadar var, dedi, gereğinden çok, gerçi bir tanesine bile ihtiyaç yok ya. Ama ne çok, ne çok bir bilseniz.

Terk ettiği yerde neler olduğunu söylemek istiyor fakat beceremiyordu. "Onlar çok, pek çok," diye tekrarlamaktan başka bir şey yapamıyordu.

Sıkıntı içindeydi, soluyordu. Yağmur suyu ile bozulmuş bir

ekmek lokmasını yuttu, aynı zamanda anılarını, düzensiz hayallerini de yuttu.

— Sen, ateş hattının gerisinde kalmayı becerenlerden mi bahsediyorsun?

— Sen ne söylüyorsun? Yediği sığır etinden arta kalanları dökerken içini çekti, bu onun ağzından bir süboptan çıkar gibi çok tiz çıkmıştı.

Umursamaz gibi görünen Barque, gene de acı bir ifadeyle:

— Onlar için canını sıkma, dedi. Zaten kendini üzsen de neye yarar?

Buz gibi suyun zırhlı bir tabaka yarattığı muşamba kapüşonunun altında kendini korumaya çalışıyordu. Ve sefertasını yağmura tutmuş yıkamaya çabalıyordu. Volpatte:

— Ben, o kadar ahmak değilim, dedi, geride bırakılan pezevenklere de ihtiyaç olabileceğini kabul ediyorum ama bunlar pek çok, sonra da her zaman aynı insanlar!

Döndüğünden beri hepimize huzursuzluk veren öfkesini açıklaması, bizi ve onu rahatlatmıştı. Volpatte üst üste serilmiş yağmur örtüleri arasından parça parça konuştu:

— Beni karşısına gönderdikleri ilk kurnaz heriften başlayarak her yerde, yalnızca bok herifler gördüm! Boktan herifler! Ve o zamandan sonra, onlar beni çok kötü bir şekilde etkilediler. Beni binbir servise gönderdiler: Alt servise, üst servise, müdüriyete, alt müdürlere, üst müdürlere; onların yanında çalışan, durmaksızın birtakım kâğıtlar yazan insanlarla dolmuş gruba. Bunların hepsinin de değişik isimleri var. Ben oraya ilk gittiğim zaman bu kadar çok servis, müdürlük ve gruba isim bulanın zekâsına hayran kaldım. Bütün bu gördüklerim benim mideme dokunmadı mı zannediyorsunuz? Başka ne yaparsam yapayım, kafamın yarısı bu işte. Bir de giyim kuşamları var bu hergelelerin; subay kaputları, subay çizmeleri giyiyorlar, en iyi şeyleri içiyorlar, bir yerine iki defa yıkanıyorlar. Kiliseye gidiyorlar ve geceleri sigara içmediklerine inanma! Hem de nasıl içiyorlar! Ot üstünde yatmıyorlar, aksine kuştüylerine gömülüp sigaralarını içerlerken gazete okuyorlar. Sonra da bu haytalar: "Biz savaş yaptık," diye böbürlenecekler.

Volpatte kafasını ve heyecanlı gönlünü darmadağınık bir şekil-

de rahatsız eden şeyleri, gene öyle darmadağınık bir şekilde anlatıyordu.

— Oradaki bu poiluler bizim gibi, kendi sefertaslarına doldurulmuş yemekleri, kendi kaşıklarıyla yemiyorlardı, ayakta da yemiyorlar... Onlar rahatlarını seviyorlar. Bulundukları yerdeki lokantalara gidiyorlar, kendilerine ayrılmış masalarda, her şeyleri özel. Siz, bu Allah belasını veresice cephe gerisinin ne olduğunu görmeden anlayamazsınız.

Volpatte'ın yanındaki er başını salladı:

— Onlar için ne mutlu, dedi.

Volpatte, yeniden: "Ben ahmak değilim," demeye başladı.

— Belki ama, ne de olsa aklı başında bir adam değilsin.

Bu sözü duyan Volpatte hakarete uğramış gibi sinirlendi. Yerinden sıçradı ve başını kaldırınca, yağmur bütün hızıyla yüzünü ıslattı.

— Yani ne demek? Benim aklım başımda değil mi?

Yanındaki er:

— Evet, evet dedi, sen böyle söyleniyorsun ama asıl bunun sebebi, onların yerinde olmak isteyişindir. Bu beğenmediğin heriflerin yerinde olmayı istediğin için böyle konuşuyorsun.

— Ne zannettin ya! Göt suratlı pezevenk! Önce biz tehlikeyle karşı karşıya kaldık, geride olmak bizim sıramızdı. Sana, deminden beri ne diyorum? Arkada olanlar hiç değişmiyorlar, diyorum. Her zaman aynı tipler... Sonra içlerinde boğa gibi kuvvetli çok sayıda genç de var. En kötüsü bunların çok fazla oluşu. Bunu söylüyorum. Çünkü bu böyle de ondan.

— Çok fazlaymış! Sersem herif, sen bu servislere kaç insan gerektiğini nereden biliyorsun?

— Bunların kaçına ihtiyaç olduğunu, bunların kimler olduklarını bilmiyorum ama çok kalabalık olduklarını biliyorum.

— Bir ordunun bütün işlerinin döndürülmesini sen pek kolay bir şey mi sanıyorsun?

— Bu bana vız gelir... Yalnız...

— Orada olanın sen olmasını istersin değil mi? diye homurdandı.

Gök rezervuarlarının, üstüne cömertçe döküldüğü kapüşonu

altında yüzü görülmeyen bu insan, Volpatte'ın meçhul komşusu, ya olan bitenlere karşı sonsuz bir kayıtsızlık duyuyor ya da Volpatte'ı büsbütün kışkırtmak istiyordu. Volpatte:

— Ben beceremem dedi.

Barque ince sesiyle söze karıştı:

— Senin yerine bu işi yapmayı başkalarına bırak. Karışma! Ben bunlardan birini gördüm.

Volpatte umutsuzca adeta ağladı:

— Ben de, üstelik, cepheden uzak değil, levazım dairesinde böyle bir solucan herife rastladım. Orada bir boşaltma hastanesi de vardı.

Üzerimizden geçen bir rüzgâr kulaklarımıza bölük pörçük bir soru getirdi.

— Bu nedir?

Bu sırada sesler duyuldu ve kötü hava Volpatte'ın sesini iyi kötü duymamızı sağladı.

— O bana, depoların bütün o dağınıklığı içinde kılavuzluk etti. Sanki kendisi de oranın görülecek bir şeyiymiş gibiydi. Burası da bir panayıra benziyordu. Beni evlerin dehlizlerine, salonlarına veya ek barakalara götürüyor, bazen etiketli bir kapı açıyor veya kapıyı dışından gösteriyor ve bana durmadan: "Şunlara bak, iyi bak!" diyordu. Buraları ben onunla birlikte gezdim ama, o benim gibi sipere dönmedi. Ve hiç üzülme bu herif cepheye bir daha da hiç dönmeyecektir. Ben onu ilk gördüğüm zaman, gayet yavaş yürüyordu. Bana: "görevdeyim," dedi. Ertesi gün konuştuk. Emir erliği bulmuş. Bunu beceremeseymiş, ertesi gün cepheye gidecek bir bölükte olacakmış. Savaşın başlangıcından beri işi böyle hep atlatabiliyormuş.

Sabah erken saatlarde onu gördüm, bütün geceyi rahat döşeklerde geçirdiği odanın kapısında, efendi edindiği şebeğin pabuçlarını boyayıp parlatıyor, adeta yaldızlıyordu. Yaptığı işi seyretmek için durakladım ve o da bana hikâyesini anlattı. Hiçbir zaman ağabey! O, cepheye gitmemiş, üçüncü sınıftan, hem de aslan gibi bir delikanlı olduğu halde. O, tehlike, yorgunluk ve savaşın zorlukları için yaratılmamış. Bütün bu şeyler başkaları içindir sanan biri o ve pek iyi biliyor ki, ateş hattına bir kere gi-

derse, ateş onun iflahını kesecek. Onun için dört elle olduğu yere sarılıyor, oradan kopmak istemiyordu. Boş yere onu yakalamak istemişlerdi. Fakat o, bütün yüzbaşıların maşaları arasından kayıp kurtulmuştu. Her çareye başvurulmuştu ama başarısız kalmıştı çareler. Bütün albaylar, bütün binbaşılar ona çok kızdıkları halde onu cepheye göndermeyi beceremişlerdi. Bana neler yaptığını anlattı: Birdenbire olduğu yere düşüp oturur, aptallaşır gibi dururmuş, bir kirli çamaşır yığınına benzermiş, bazen ayak ağrısından şikâyet eder, bazen: "Bütün vücudumda genel bir yorgunluk duyuyorum," diye sızlanırmış. Ötekiler onu nasıl ele geçireceklerini şaşırır onu bırakırlarmış. Anlayacağın herkes onu biraz kusarmış. Her duruma karşı başka çare arar, her işi vaktinde öğrenir, hiçbir fırsatı kaçırmazmış. Sevkiyat trenlerinin saatini bilir, depoda çalışan bir grup içine tatlı tatlı sızar, kendini kabul ettirirmiş. Sonra da orada o kadar işgüzar o kadar hamarat ve uysal bir arkadaş olurmuş ki, aileden sayılırmış. Arkadaşları uyurken, o, sabah daha üçte kalkar, onların kahvesini hazırlarmış, onlara su taşırken de ötekiler kahvaltı ederlermiş. O, bulunduğu yere yaranmak için uğraşır dururmuş. Ben onu, namuslu bir şekilde çalışıp yüz frank kazanabileceği bir zaman içinde, elli frankhk sahte banknot yapan bir kalpazana benzetirdim. Fakat işte bu zavallı herif, canım kurtaracak. Cepheye gelse de yanındakileri asla düşünmeyecektir. Hatta onlar toprak altına girip de savaşamaz oldukları zaman da onları düşünmeyecek, ve savaş bitip de döndüğü zaman, arkadaşlarına: "İşte sağ salim döndüm," dediği zaman hepsi çok sevinecek. Çünkü bu hınzır herif, terbiyeli, tatlı bir genç. Pis mikrop olduğu halde, insan onu çok seviyor. Onda şeytan tüyü var... Yalnız şunu iyi bilmek lazım ki bu yılanlar bir tane değil, onlar sayısızdır. Her depoda onlardan bolca var. Sevkedilecekleri noktaya geldiler mi oraya kenetleniyorlar: "Daha ileri gitmem," diyorlar ve yürümüyorlar, kimse onları cepheye kadar süremiyor.

Barque:

— Bunlar yeni bir şey değil ki, dedi, bunları hepimiz biliyoruz.

Seyahat hikâyesine heyecanla devam eden Volpatte:

— Sonra bürolar var. Evleri, sokakları, mahalleleri dolduran

kalemler... Benim gerideki yerim bir noktacık bile değildi. Ben o noktadan her şeyi gördüm; biz önde savaşırken, arkada iskemlelere kurulmuş oturan bu kadar çok insan olduğunu ben hiç düşünmemiştim.

Sıramızdan bir el uzandı, havayı kontrol etti:

— Yağmur dinmiş, dedi.

— Görürsün, şimdi yola çıkarız.

Haklı çıktı, o daha bitirir bitirmez, bir ses emir verdi:

— Marş!

Biraz önce üstünde yağmur tanelerinin kaynaştığı, ince bir derecik halini almış olan siperin zeminine basarak ilerlemeye başladık.

Volpatte'ın mırıltısı, kımıldanışların, ilerleyişimizin ve çamurlara yapışıp kurtulan ayaklarımızın sesinin yarattığı gürültü içinde duyuluyordu.

Şimdi sıra jandarmalardaydı. Volpatte:

— Sırtım cepheye döndüğün oranda, daha çok şeyler görürsün.

Onlara özel bir hınç duyan Tulacque:

— Onların savaş alanı bizimki değil, dedi. Onları karargâhların kurulduğu yerlerde görmeli. En önce iyi oturabilecekleri, iyi yatıp kalkabilecekleri yer peşinde görürüz, iyi yiyecek de ararlar. Sonra mataralarını doldurdular mı, bundan fazlasını içebilecekleri gizli meyhane peşine düşerler. Bunu bulmak için, gözlerinin ucuyla evlerin kapılarını gözlerler; bir kapıdan dışarı, halinden çok memnun görünen ve sağa sola yalpa vurup bıyıklarını yalayan bir poilu çıkacak mı, diye.

Biri:

— Ama hepsi kötü değillerdir ki, dedi, ben Cote-dor'luyum. Orada bir tanesi...

Tulacque, kesin bir tonla onun devam etmesini engelledi:

— Sus be, dedi, onların içinde adam yoktur. Al birini vur ötekine.

— Evet, mutlu olmasına mutlular ama memnun değiller, diyen Volpatte sözüne ekledi; çoğu şikâyetçi, evet evet şikâyetçi... Ben bunlardan birini tanıdım. Teori onun öyle canını sıkıyordu ki bi-

kmezsin: "Kuralları öğrenmeye hiç gerek yok," diyordu. "Onlar durmadan değişiyor. Örneğin hâkimler servisini ele alalım; bunun tüzüğünün ilk babı bir şeyler öğretir. Ama kısa bir zaman sonra hiçbir şey öyle değil, tamamiyle değişmiştir. Ah şu savaş ne zaman bitecek?" diye yakınıyordu.

Eudore:

— Bu zavallılar da ne "yap" denirse onu yapıyorlar, dedi.

— Tabii onlar suçlu değil, bu aylıklı ve nişanlı askerler –malum ya biz sivilleriz– savaşsaydılar, kim bilir ne acayip bir savaş yaparlardı?

Volpatte:

— Bir de ormancı gördüm, dedi, o da kendisine verilen angaryadan şikâyetçiydi: "Bize yaptıkları iğrenç bir şey," diyordu. Biz eski asteğmenleriz, en azından dört sene görev yapmıştık. Bize yüksek aylık veriyorlar, doğru ama sonra? Biz memuruz, fakat bizi küçültüyorlar. Genel karargâhta, bize çöpleri temizletip döktürüyorlar. Siviller, bize yapılan bu muameleyi görüp, bizi küçümsüyorlar. Biraz şikâyet ettin mi siperlere göndermekle tehdit ediyorlar, hem de piyade eri olarak! Söyleyin bana, bizim prestijimiz ne oluyor? Eğer savaştan sonra gene köyler veya ormanlardaki görevimize dönersek orada bizi görenler, bıyık altından gülerek bize: "X..'in sokaklarını temizleyen çöpçü sizsiniz değil mi?" diyecekler. Bütün bu yapılan şeyler hakkında tutanak tutulması gerek. Biri yorulunca, öteki yapmalı bu işi, tutanaklar tutmalı, tutanaklar. Hatta zenginlerin, hatta nüfuzluların aleyhinde bile tutanak tutulmalı.

Lamuse:

— Ben bir jandarma tanımıştım, dedi, o: "Jandarmaların çoğu ağır başlıdır, fakat her mesleğin içinde pisler vardır," derdi. Derdi ki, "jandarma bulunduğu yerin sakinlerini korkutur, bu bir gerçektir. İçimizde kimileri bundan yararlanır. Ama bunlar jandarma değil, onların süprüntüsüdürler ve kendilerine beleşten küçük kadehler ikram ettirirler. Ben onların şefi olsam alimallah hepsini eşek sudan gelinceye kadar döverdim. Çünkü birisi böyle yapınca suçu bütün jandarmalara mal ediyorlar."

Paradis:

— Hayatımın en mutsuz günü bir jandarmayı selamladığım gündür, dedi. Kollarındaki tuğla rengi şeritleri görünce, onu asteğmen zannettim. Tek tesellim onun beni görmeyişidir.

Önce sustular, sonra içlerinden bazıları:

— Ya bu böyledir, dedi, ne yapalım, boş vermek lazım.

*
* *

Bir süre sonra bir duvarın dibine çökmüştük, ayaklarımız toprağa gömülü, sırtımız taşlara dayanmış Volpatte'ın içini döküşünü dinliyorduk.

— Bir kere de deponun muhasebe kalemine girmiştim. Masalarla dolu bu koca salon, bir pazar yeri kadar kalabalıktı. Duvarların önünde ve ortadaki masalarda oturan herifler, tezgâhlarının başında duran, eski kâğıt satıcılarına benziyorlardı. Beni eski alayıma göndermeleri için bir istekte bulunmuştum. Bana: "Kendin bu işle meşgul ol," demişlerdi. Oradan oraya başvururken işim bir çavuşa düşmüştü. Poz yapan genç bir insandı bu, henüz yeniydi ama ikinci defa silah altına çağrıldığı için, hemen cepheye gitmemeye hakkı vardı. Ona: "Çavuşum..." dedim, beni duymadı bile, bir kâtibi azarlamakla meşguldü: "Bu gerçekten bir felâket, diyordu, oğlum, size yirmi kere söyledim ki bir tanesi icraya konulması için imzalı olarak Kolordu Genel Karargâhı Jandarma Bölüğü Komutanlığına, bir tanesi de, imzasız fakat imzanın *kimin* tarafından atıldığı belirtilerek, haberleri olsun diye, Amiyen Jandarma Komutanlığına zarf içinde gönderilecekti. Bu gayet basit bir şey."

Adamı havlar gibi azarlaması bitsin diye, birkaç adım geri çekildim, bekledim, nihayet ona tekrar yaklaştım: "Yiğidim dedi seni dinleyecek vaktim yok, şimdi kafam başka işlerle meşgul." Yazı makinesinin karşısında deli gibiydi, söylediğine göre makinenin büyük harf yazmasını sağlayan tuşa basmayı unutmuş. Adresin altını çizeceğine durmadan sekiz rakamına basmış. Bu makine bir Amerikan makinesi olduğu için Amerikalılara ağız dolusu küfrediyor ve hiçbir şey dinlemiyordu.

Bundan sonra, bir başka beceriksize çattı. Taksim kartları, taksim bordrosunda, iaşe gereçleri servisi, hayvan sürüleri ve 328 D.İ'nin idari kafilesi unutulmuştu.

Yanda bir teksir makinesi, başaramayacağı bir hızla kan ter içinde çalışıyor ve ancak okunamayacak birtakım sirküler çıkarıyordu. Başkaları da bahsettikleri şeyin ismini vermeden konuşuyorlardı: "Rica ederim, x.. de yerleşmiş elemanlar hangileridir?" Elemanlar... Bu ne biçim konuşma be yahu?

Volpatte devam ediyordu.

— Uzun masadaki heriflerin önünde kâğıt yığınları vardı. Ben de çavuşla konuşabilmek için, oraya sokulmuştum ama, o beni dinlemiyor, emirler veriyordu. Keşke bu masaya emirler vereceğine biraz düzen verseydi. Bir başkası hiçbir iş yapmıyor, parmaklarıyla, duvarın üstüne vuruyordu. O, izin kâğıtlarıyla meşgul olan görevliydi. Büyük taarruz başlamış ve izinler kesilmiş olduğu için, bu arkadaşımız hiçbir iş yapmıyordu: "Yaşadık," diyordu, halinden memnundu.

Size anlattığım herhangi bir deponun herhangi bir servisinin herhangi bir salonundaki, herhangi bir masadır. Ondan sonra başkalarını, daha başkalarını ve daha daha başkalarını gördüm. İnsan tozutur vallahi.

— Kolları şeritli eski askerlerden de var mıydı?

— Çok değil. Yalnızca ikinci hatta çokça bulunuyordu. Hayvanat bahçesi gibiydi içerisi. Ne ararsan vardı.

Benim bu şeritliler içinde gördüğüm bir otomobilci en matrağıydı. Üstünde saten gibi parıldayan, dradan şeritli bir üniforması vardı. Solmamış taptaze şeritler ve İngiliz subaylarının kullandığı derilerle bezenmiş bir üniforma. Süslü bir arabada oturmuş, dirseğini kenara, parmağını da yanağına dayamış adeta kırıtıyordu.

Halbuki o, bu arabanın uşağıydı, efendisi değil.

— Senin bu tarifine göre o, açık saçık dergilerde çizilen poilulere benziyormuş.

Bu konuda herkesin bir anısı, herkesin bir türküsü var ve hepsi taşarcasına ve hep bir arada konuşuyorlar, sözleri büyük bir uğultu yaratıyor, anlattıklarından fazla bir şey anlaşılmıyor. Biz

o somurtkan duvarın dibine çömelmiş, bu çok çiğnenmiş, gümüşi bulanık dekor içinde, yan yana dizilmiş çıkınlara benziyoruz.

— Önce yol servisinde emir eri, sonra ordu gereç işlerinde gene emir eri, sonra 11. grup iaşe işlerinde bisikletçi.

— Her sabah gereç dairesine, topçu plan dairesine, köprü taşıt takımına ve akşamları da A.D. ve A.T'ye bir mektup götürüyordu.

— Bir emir eri bana: "İzinden döndüğüm zaman tren yolunun kenarına dizilmiş, erkek ve kadınlar bizi alkışlıyorlardı," dedi. "Demek sizi asker zannetmişler," diye cevap verdim.

Bir başkası da şöyle konuşuyordu:

— ... "Ona, ahhh demek, sizi de askere aldılar," dedim, bana, "elbette," dedi, "fakat bakanlığın emriyle, Amerika'da bir seri konferans verdikten sonra... Acaba buna askere alınmak mı derler? Zaten dostum, dedi ev kirası vermediğime göre, muhakkak askere alındım."

— Ben de...

Sabrı tükenen Volpatte, oralardan dönüp gelmiş bir arkadaş otoritesiyle hepsini susturdu:

— Size son olarak şunu anlatacağım, dedi. Bir de hayvanlar gibi bağrışıp, kaynaşan insanlar gördüm. İki gün mutfakta aşçı yamaklığı yaptım. Tabii dilekçemin cevabını beklerken beni boş bırakamazlardı. Cevapsa, gelmekte acele etmiyordu, bir kere ve bir kere daha yazdım. Fakat, giderken ve dönerken sayısız bürolardan geçtiğinden cevap gecikiyordu.

Kısacası, mutfak denilen bu pazarda aşçı yamaklığı yaptım. Bir kere de servisi ben yaptım. Aşçıbaşı dördüncü izninden dönüyordu. Çok yorgunmuş. Vilayet konağı içinde olan yemek salonuna girdiğim zaman, buradakilerin konuşmalarının sıcak ve ışıklı gürültüsü yüzüme çarpıyordu.

Salonda yalnız silah altına alınmamışlar vardı, fakat daha gerilerde silahlı kuvvetlere bağlı olanlar da kıyılara sığınmış oturuyorlardı. Burada en çok ihtiyarlar vardı ve gençler aralara serpiştirilmiş gibiydi.

İçlerinden biri, "pancurları kapatalım; ihtiyatlı olmak lazım," deyince, bir bozuldum, bir bozuldum ki, hiç sormayın. Bizim çıt-

kırıldım, uçakların bombalamasından korkuyordu. İnsaf! Biz cepheden iki yüz kilometre uzaktaki bir salondaydık.

Tirloir:

— Benim bir kuzenim var, dedi, ismi Adolph'dur, bana bir mektup yazdı; Paris'e sevkedilmiş ve hep orada kalacakmış, 66'ya bağlı olarak.

"Sen orada iken, ben burada başkentte her an bir uçağın veya bir zeplinin kurbanı olabilecek durumdayım," diyor bu mektubunda.

Etraftan:

— Yuuuuuh!.. Çüüüüş! Ha ha ha... Sesleri yükseldi.

Bu sözler, gerçekten taze bir neşe yaratmıştı aramızda, sanki tatlı yemişe dönmüştük hepimiz.

Volpatte, devam etti:

— Bu cephe kaçakları yemek yedikleri sırada canım daha da sıkıldı çünkü yemek gerçekten iyiydi. Cuma günü olduğundan balık da vardı; dil balığı usulünde hazırlanmış morina balığı.

— Onlar buna Rosalie Süngüsü diyorlar değil mi?

— Onlar yemek yerken nasıl da kendilerinden bahsediyorlardı: "Ben çok hastayım. Ben zafiyet çekiyorum. Halime bakın harabeye döndüm. Ben artık bunadım." Böyle içlerinde olmadık hastalıklar ararken bir taraftan da oburlar gibi tıkıştırıyorlardı.

"Harbe gitmeyi çok istedim ama, bende bir fıtık, iki fıtık, üç fıtık var..." diyordu. Herkesin cepheye gönderileceğinden bahseden sirkülerden de, soytarının biri vodvilden söz eder gibi konuşuyordu: "Bütün bu arapsaçı işleri çözen bir sonuncu perde vardı. O da üçüncü perdeydi. Bu üçüncü perde de:

... Servisin ihtiyaçları buna engel olmadıkça... diyen paragraftır." Bir başkası da bana şöyle söyledi: "Bana omuz verebilecek üç dostum vardı, onlara müracaat etmek istiyordum, onlara baş vurmadan önce üçü de arka arkaya cephede çarpışırken öldü. Ne kadar şanssız olduğumu görüyor musunuz?"

Bir tanesi de, cepheye gitmeyi çok istediğini, fakat baş hekimin kendisini zorla silahlandırılmışlar dışına ayırdığını anlatıyordu. "Nihayet kaderime razı oldum. Şimdi de kendi kendime diyorum ki, zekâmı vatan görevine verdiğim vakit, vatanıma sırtımda çan-

ta taşıdığım zamandan daha yararlı olacağım." Yanında olan adam saçları dik ve kalkık başıyla "Evet," diyordu. Pis Almanların yaklaşmasıyla Paris'in tehlikeye düştüğü o zamanlarda 'şık şehir' olan Bordo'ya gitmişti. Tehlike geçince de Paris'e dönmüştü. Açıkça şöyle konuşuyordu: "Ben bu yeteneğimle Fransa'ya yararlıyım. Ve bu yeteneğimi Fransa için korumak zorundayım."

Aralarında başkalarından da konuşuyorlardı. Aralarında olmayanlardan... Bu defa da komutandan söz ediyorlardı. Çok geçimsiz bir insan olduğundan şikâyet ediyorlar ve yıprandıkça sertleştiğini söylüyorlardı. Arkalara sığınmasını becermiş olanları saptamak için en olmadık zamanlarda teftişler yapıyordu ama, şimdi hastaydı. Yatakta yatıyordu. "Muhakkak ölecek, artık durumu endişe vermiyor!" diyorlardı. Bir taraftan böyle konuşuyorlar, bir taraftan da üstteki enayilerin, cephedeki askerlere yolladıkları sigaraları tellendiriyorlardı: "Biliyor musun," diyorlardı. Şu küçük Frazy var ya, şu melek yüzlü, kız gibi delikanlı. Kendisi hukuk mezunu ve noter yardımcısı olduğu halde geride kalmak için yolunu buldu. Mezbahada manda kesmek için adam lazımmış, oraya girdi. Tabii, torpili vardı. Küçük Flandrin'e gelince, o da yol bekçisi olmuş.

— O mu yol bekçisi olmuş? Onu uzun zaman bu işte bırakacaklarını zannediyor musun?

— Yol bekçileri yerlerinde çok uzun zaman kalırlarmış.

Marthereau:

— Salaklardan bahsediyorsun, diye çıkıştı.

— Hepsi Bourdin isimli bir adamı kıskanıyordu. Eskiden Paris'te yaşıyormuş. Öğle-akşam şehirde yemek yermiş. Günde on sekiz ziyaret yapar, beş çayından başlar, şafağa kadar dostlarını dolaşırmış. Bütün eğlenceleri hemen hemen o idare eder, davetleri, toplantıları o organize edermiş. "Tiyatroları adeta yutar, hele otomobil gezintilerini hiç kaçırmazdı. Tabii bunların hepsi şampanyayla sulanırdı. Fakat, işte savaş geldi çattı. Şimdi biçare yavrucak biraz geç yatmaya izinli değil, şimdi onun uslu uslu ocak başında pineklemesi lazım! Sonra onun gibi bir Parisli için taşraya gidip, siper içine gömülmek ne demek? O bunu ölür de kabul etmez..." Bir serseri de: "Ben diyordu, şimdi kendime dikkat edecek

yaşa geldim, otuz yedi yaşındayım. Kendime bakınam lazım.." diyordu. Böyle konuşurken ben de av bekçisi Dumont'u düşünüyordum. Kırk iki yaşındaydı. 132 rakımlı tepede, yanımda vurulmuştu. Onun başına kurşun girdikten sonra benim vücudum onun vücudunun titremesinden bir titremiş bir titremişti ki. Birbirimize bu kadar yakındık. Dumont kırk ikisindeydi diyorum.

— Eh bu antikaların seninle arası nasıldı?

— Umurlarında bile değildim. Fakat bunu pek belli etmiyorlardı. Yalnız arada sırada artık kendilerini tutamadıkları zaman, göz ucuyla bana bakıyorlar, bana sürünmemek için çok dikkat ediyorlardı. Çünkü ben hâlâ savaşın kirlerini taşıyordum.

Onların içinde olmaktan biraz tiksinti duyuyordum, fakat kendi kendime: Boş ver diyordum. Sen burada kalıcı değilsin, geçicisin. Fakat bir kere bir tanesi: "Döndüğümüz zaman, ama acaba dönebilecek miyiz?" deyince zıvanadan çıktım. Kerataya bir şey yapabilirdim. Bak... Bak... Bak! ne diyor. Ulan insan böyle bir lafı ağzına alabilmek için ona layık olmalı. Bu bir nişana benzer, layık olmak gerek bu söze. Haydi, geriye kaçtılar razıyım ama, cepheden kaçtıktan sonra tehlike karşısında olan insanlar gibi konuşmaları bir yana, bir de çarpışmalardan söz ediyorlar, şaşarsın. Çünkü, büyük savaş makinesinin nasıl işlemekte olduğunu, onlar senden iyi biliyorlar. Sonra: "Eğer dönersek! Döndüğümüz zaman!" gibi sözler ediyorlar. Bu palavracılar kalabalığı içinde, elindeki ve dilindeki küçücük gerçeğinle sen yalancı olacaksın. O akşam dumanlı ışıklar altında ve bu düğün havası içindeki başlar hayatın tadını çıkarıyorlar, barıştan yararlanıyorlardı. Onlar bir tiyatroda seyredilen baleye benziyorlardı, bu olağanüstü bir şeydi.

Volpatte, gözleri kamaşmış gibiydi:

— Bunların daha niceleri, niceleri vardı, dedi, yüz binlercesi... diye de sözünü bitirdi.

Başkalarının güvenliğini kendi kuvvetleriyle, kendi hayatlarıyla ödeyenler onunla alay ediyorlar, onu boğan bu öfkeyle eğleniyorlardı.

— 1914'te Millerand, yani savunma bakanı: "Cepheden kaçmanın yolunu arayan tek kimse yoktur," demişti.

Volpatte:

— Millerand, diye homurdandı, bu adamı ben hiç tanımıyorum, ama eğer bunları söylemişse pek pis bir herifmiş.

*
* *

— Ağabey, onlar kendi memleketlerinde beğendiklerini yapıyorlar, ama her tarafta, hatta bizde, ön hatta yerleşmiş bir alayda bile kaçaklar veya eşitsizlikler var!

Bertrand:

— İnsan her zaman birini kendine siper eder, dedi.

— Bu çok doğru! İsmin ne olursa olsun her zaman kendinden az ve kendinden fazla hin oğlu hin olan birini bulursun.

— Bizde de, sipere çıkmayanların, ön hatlara gitmeyenlerin, hatta arada bir gidenlerin hepsine kaçak denir. Şeritleri yalnız gerçek savaşçıya verselerdi, sen o zaman daha kaytarıcı bulunduğunu görürdün!

Cocon:

— Her iki taburluk alayda iki yüz elli, dedi.

— Emir erleri de var, hatta bir zamanlar...

— Aşçıları ve yamakları da unutmayalım.

— Başçavuşlar, onlardan fazla da konakçı ve iaşeci astsubaylar.

— Karavana onbaşıları ve angaryacıları da saymak gerek.

— Kalemdekiler ve bayrak muhafızları...

— Postacılar...

— Kondüktörler, işçiler, bisikletleri ve rütbelileriyle ve istihkâmlarıyla birlikte bütün bir birlik.

— Bisikletliler, bütün bisikletliler...

— Hepsi değil.

— Hemen hemen bütün sıhhiye teşkilatı...

— Ama sedyecileri düşün, onlar da ilk hatta yerleşiyorlar. Ve işler kızıştı mı. Yok, onların işi kolay değil.

— Ama hastabakıcılar.

— Onların hepsi ve papazlar, hele geridekiler, sen ne demek istediğimi anladın mı? Yani şunu söylemek istedim. Rahipler sırt-

larındaki torbada hiçbir şey taşımazlar, yani ağır bir şey, ben kendi hesabıma böylesini hiç görmedim. Sen gördün mü?

— Ben de görmedim. Daha doğrusu, gazetelerdeki fotoğraflardan başka bir yerde görmedim.

— Bu savaşın yükü piyadenin omuzlarında.

— Bizim gibi tehlike karşısında olan başkaları da var.

Tulacque acı bir sesle:

— Yok dedi, bu savaş hemen hemen en fazla bizim için tehlikeli.

*
* *

— Bana ne diyeceğini biliyorum: "Otomobilcilerle, ağır topçu Verdun'da az kayba uğramadı," diyeceksin. Fakat gene de bizim yanımızda onlar kaçak sayılırlar. Bizler her dakika ölümle burun burunayız. Onlar bir kere o hale geldiler. Bizim kurşun ve bombalarımız onların üstüne atılanlardan da çoktu. Onlar bir defa on sekiz ay oldukları yerde kaldılar. Tavşan yetiştirdiler, omlet yiyip keyif çattılar. Asıl her an tehlike karşısında olan biziz. Arada bir tehlikede olmak mesele değil. Paris'te, çocuk arabası süren bir dadı da onlar kadar tehlikede demektir. Demin arkadaşımız anlattı ya, kuzeni ne diyormuş? Paris'in her an bir uçak ve bir zeplin tarafından bombalanabileceğini yazıyormuş.

— Çanakkale'ye ilk gönderilenler arasında, bir eczacı yaralanmış. Düşün yakası yeşil bir subay.

— Şubede bir at bakıcısı vardı, ismi Mangouste idi. Bir kamyon tarafından yaralanmıştı. Ona: "Tesadüf," diye yazdım.

— Evet, benim dediğim de bu. Paris'te veya Bordo'da bir gezinti yaparken sokağa pekala bir bomba düşebilir.

— Evet, evet bu böyle. Yoksa: "Tehlike tehlikedir. Arada hiçbir fark gözetmeyelim denemez." Kazın ayağı böyle değil. Savaş başladığından beri onlardan birkaçı, feci bir tesadüf yüzünden öldü diyelim. Halbuki aramızdakilerden ancak birkaçı mutlu bir tesadüf sonucu yaşıyor. Bu iki durum birbirine benzemiyor. Üstelik de insan bir kere öldü mü bu pek uzun bir zaman için oluyor!

— Bunlar doğru ama, siz de kafa şişiriyorsunuz, diye Tirette onlara çıkıştı. Bıktım bu gizlenenlerin hikâyelerinden. Mademki buna karşı elimizden bir şey gelmiyor, yaprağı çevirmek gerek. Sizin bu hikâyeleriniz bana eski bir kır bekçisini hatırlatıyor. Geçen ay bulunduğumuz Chery'in bekçisi... Gözleriyle sürekli olarak çevreyi araştırıyordu. Bulmak istediği, silah altında olması lazım gelen yaştaki sivillerdi. Görevinde yan çizen, işini kaytaran madrabaz askerleri hemen buluyordu. Bir gün iriyarı, şişko bir cadaloz kadının karşısına dikilmiş: "Hey sen, demiş, buralarda ne arıyorsun, cepheye gidemez misin?" Meğer kadın bıyıklıymış.

Pepin:

— Kaytaranlar, yarı kaytaranlar, dümenini bulup geride kalmasını becerenler benim umurumda bile değil. Bunlarla uğraşmak boşuna zaman kaybetmektir. Ama ben Volpatte gibiyim. Kaçıyorlar, nihayet insanlıktır. Fakat sonradan gelip de: "Ben bir savaşçıydım," diye böbülenmesinler, buna dayanamam. İşte örneğin gönüllüler.

— Haksızlık etme, gönüllülerin hepsi bir değil. Şartsız olarak gönüllü yazılmış olanların ve cephede ölmüş olanların karşısında saygı ile eğilirim ama, ötekiler, istihkâm ve topçu birliklerindeki, hatta ağır topçu birliklerindeki gönüllüler sinirime dokunuyor. Onlara tahammül edemiyorum. Sonunda kırım kırım kırıtarak: "Ben savaşa gönüllü olarak katıldım," diyecekler.

Ah ne güzel bir şey yapmışsınız. Ateşe kendi istediğinizle göğsünüzü açmışsınız.

Evet madamla markiz, bu bir varoluş meselesi. Ben böyleyim işte... Haydi, git işine zevzek, bre hokkabaz herif.

— Ben uçak parklarında çalışmak şartıyla gönüllü yazılmış bir bay gördüm. Çok şık üniforması vardı. İki dirhem bir çekirdek! Hava ordusuna gönüllü kaydedileceğine, Opera Komiğe kaydedilseydi çok daha iyi olmaz mıydı?

— Sonuçta hep aynı hikâye. Yoksa sonunda köftehor: "Bakınız bana, ben, işte savaşmak için gönüllü yazılmış bir insanım," diyemeyecek.

— Yok canım! Eğer benim söylediğimi yapmış olsaydı, çok iyi ederdi. Çünkü başkalarını sinirden güldüreceğine, eğlendirerek güldürmüş olacaktı.

— İşte bunlardaki sadece gösteriş, bunlar binbir özenle süslenmiş sahte Çin vazosu. Nişan bile alırlar ama hiçbir zaman ateş hattına girmezler. Eğer bütün delikanlılar onlar gibi olsaydı, Alman domuzları çoktan Bayonne'da olurlardı.

— Savaş olunca, insan kendini feda etmeli değil mi onbaşım?

Bertrand:

— Evet, dedi. Öyle bir an gelir ki görevle tehlike tek anlam taşır. Memleket, adalet ve özgürlük tehlikeye düştü mü, insan onları bir kovuğa saklanarak koruyamaz. Savaş istisnasız herkes için, ama herkes için, ölüm tehlikesi ve hayatı feda anlamını taşır; ve taşımalıdır da. Kimse kutsal değildir. Gerçekte sonuna kadar doğru gitmeli, yoksa ütülü bir üniforma giyip böyle yapar görünmenin hiçbir önemi yoktur. Şüphesiz ki, arkadaki işlerin otomatik olarak yapılması gerekir. Ama bunu gerçekten hasta, gerçekten zayıf olanlar yapmalıdır.

— Biliyorsun, savaşın başında birçok nüfuzlu, zengin ve onlarla ilişkisi olan kimseler: "Fransa'yı kurtaralım! İşe önce kendimizi kurtarmakla başlayalım," diye nutuklar attılar. Sonra kaytarıcıların büyük harekâtı başladı sonra bakınız ne oldu, en fazla vatansever nutukları atanlar en önce kaytarmanın yolunu buldular. Ben bu küçük köşemden her şeyi gördüm. İnsan kaçak ve kaytarıcı ise, demin arkadaşların dediği gibi yapacağı en büyük ineklik kaçmamış, kaytarmamış gibi görünmektir. Başkalarına: "Hayatımı feda etmek benim için işten değildir," diye görünmek en iğrenç şey. Çünkü gerçekten hayatlarını tehlikeye atanlar, ölenler kadar hürmete layıktır.

— Eh sonra? Bu hep böyle olmuş, insanları değiştiremezsin.

— Yapacak bir şey yok. Kavga mı edeceksin, şikâyet mi edeceksin? Ha, bak şikâyet dedim de aklıma geldi; sen Marqoulin'i tanıdın mı?

— Şu bizim oralı bir Marqoulin vardı, şu iyi oğlancık. Crassier'de öldü zannedip de bıraktıkları çocuk.

— Evet o... O, yüzbaşıya bütün bu şeyleri şikâyet edeceğini hep söyler dururdu. Mesela gerek ondan gerek başkasından, gerek komutandan, herkesin sırayla sipere çıkarılmasının teminini isteyecekti. Her yemekten sonra: "Evet, derdi, hepsini söyleyece-

ğim, şuradaki çeyrek litre ne kadar gerçekse benim de sözüm o kadar gerçek." Biraz sustuktan sonra: "Eğer ben söylemiyorsam, burada hiçbir zaman çeyreklik şarap yok da ondan söylemiyorum," derdi. Biraz sonra da: "Vay bu şişe çeyreklik şarap mı? O halde konuşacağım." Halbuki sonuçta hiç konuşmadı. Şimdi bana: "Öldü de ondan," diyeceğini biliyorum. Doğru ama, daha öncesi var. Eğer cesaret edebilmiş olsaydı bunu iki bin kere yapabilirdi.

Blaire homurdandı:

— Bütün bunlar benim canıma okuyor.

— Biz bir şeyler görseydik, bir şey de gördüğümüz yok! Ama görmüş olsaydık!.. Ordunun bütün birlikleri seferber olurken, gerideki bütün kaytarıcıları barındıran bu depolara –ama sözümü iyi dinle– evet, bu depolara, Sen, Luar, Garon ve Ron nehirlerini akıt ve onları bütün bu sularla yıka, burası onlardan gene de arınmaz. Onlar gene bunların içinde yaşayacaklar her gece, her gece sakin sakin burada uyuklayacaklardır.

Asker sustu. Uzakta geçirilmekte olan geceyi sanki görüyordu. Kendi üstüne büzülmüş ve çevreyi dehşet ve dikkatle dinleyenlerin, her top patlayışının yarattığı şafakta, delik deşik çenesinin silueti ortaya çıkan, dinlenme çukuru içindekilerin halini görüyordu.

Cocon acı bir sesle:

— Bütün bunlar insana ölmek isteği vermiyor, dedi.

Başka biri çok sakin bir ifade ile:

— Evet, evet, bal gibi veriyor. Her şeyi büyütme, tuzlu balık derili herif.

X

ARGOVAL

Akşamın alacakaranlığı, kırlardan doğru geliyordu. Hafif tatlı sözlere benzeyen rüzgâr ona eşlik ediyordu.

Büyük bir caddeye benzeyen geniş bir köy yolundaki evlerin soluk pencereleri artık gökten gelen ışıkla beslenmiyordu. İçerisi yanmaya başlayan lambalar ve şamdanlarla aydınlanıyordu. Öyle ki akşam karanlığı evden çıkıyor ve böylece karanlıkla ışığın derece derece yer değiştirdiği görünüyordu. Ağırlıklarını bırakmış olan askerler, burunları havada, köyün kenarında dolaşıyorlardı. Günümüzü huzur içinde bitiriyorduk. İnsan bitkinlik derecesinde yorgun olduğu zaman ancak iyiliğini tattığı bu müphem işsizlikten, sonsuz zevk duyuyordu. Hava güzeldi, istirahatimizin başlangıcındaydık ve hayaller kuruyorduk. Gitgide yaklaşan gün batımı, insan şekillerini büsbütün karalamadan onlara bir ciddiyet veriyordu. Ve herkes, çevredeki huzuru düşünüyordu.

Çavuş Suilhard bana yaklaştı, koluma girip beni sürüklerken:

— Bak, sana ne göstereceğim, diyordu.

Köyün kenarını cömertçe süsleyen, sıra sıra ağaçlar boyunca gidiyorduk. Kocaman ve sakin ağaçların iri dalları hafifçe esen rüzgârın etkisiyle nazlı nazlı sallanıyordu. Suilhard önden gidiyordu. Önce dönemeçli ve çukur bir yola girdik. Yolun her iki yanında dorukları birleşen çalılar vardı. Tatlı yeşillikler arasında bir süre ilerledik. Gün ışığının son şevki yaprakların arasına sanki altın paralar serpiştiriyordu.

— Ne güzel, dedim.

Konuşmuyordu, gözleriyle sağı solu araştırıyordu. Birden:

— Şurası olmalı, dedi.

Bayırı tırmandık, çabucak bir tarlaya vardık. Burası dört köşe olarak dikilmiş ağaçlarla sınırlanmıştı ve yeni biçilmiş ot kokuyordu.

— A; bak! dedim, burası hep çiğnenmiş. Burada bir tören yapmış olacaklar.

Suilhard bana tekrar:

— Gel, dedi.

Beni bir başka tarlaya götürdü, kısa bir kazık –ancak bir metre boyunda– burada küçük fidanlardan yapılmış çitlerin yanına kakılmıştı.

Suilhard:

— Bu sabah, 204'ten bir eri burada kurşuna dizdiler. Kazığı daha geceden oraya çaktılar. Zavallıcığı şafakta buraya getirdiler. Kendi bölüğünün erleri öldürdü onu. Siperlerden değiştirme sırasında geride kalmış, sonra usulca konaklanan yerde takımına katılmış. Bundan başka *bir suçu yoktu. Herhalde onu ötekilere* ibret olsun diye kurşuna dizdiler.

Ötekilerin konuşmalarına karışıyoruz. İçlerinden biri:

— Hayır! Hayır! diyordu. O bir haydut değildi. Senin bazen gördüğün o kaya gibi insanlardan değildi, biz beraber askere gelmiştik. Senin *gibi, benim gibi, iyi bir insancıktı. Ne bizden fazla* ne de bizden eksik bir yanı vardı. Savaşın ilk gününden beri ön hatlardaydı. Ben onu tek gün sarhoş görmedim. Ama doğru olmalı. Her şeyi olduğu gibi konuşmalı. Onlar iki kişi olarak bunu yapmışlar, ötekine yalnız iki yıl hapis cezası verdiler. Fakat Gajard* sivilde iken bir kere ceza görmüş olduğu için *hafifletici* sebeplerden yararlanamamış. Sivilken, sarhoş olup bir delilik yapmışmış. Sabıkalı olunca...

Yere eğilmiş olan bir er:

— Yerde biraz kan görüyorum, dedi.

Bir başkası:

— Bütün usulü uyguladılar, dedi. Önce tard ettiler, albay at

* Askerin ve olayın geçtiği yerin adını değiştirdim –H.B.

üstündeydi. Töreni A'dan Z'ye kadar eksiksiz uyguladılar. Sonra onu bu alçak kazığa bağladılar. Hayvanlara mahsus bir kazık. Böyle bir kazığa bağladıkları için ya yere diz çökmüştür ya da oturmuştur, buna mecbur olmuştur.

— Diğerlerine ibret vermek için diye çavuş söylemeseydi, doğrusu anlaşılır iş değil bu.

Burada erler tarafından ağaçlara çizilmiş yazılar ve protestolar vardı. Bir de tahtadan kaba şekilde yapılmış bir haç görünüyordu ve haçın üstünde şu sözler yazılıydı:

"Ağustos 1914'ten beri, silah altında olan Gajard'a Fransa'nın şükranları."

XI

KÖPEK

Rüzgârla yağmur, gelen geçene saldırıyor, yolları basıyor, dövüyor, bozuyordu.

Angaryadan dönmüştüm. Köyün diğer ucundaki konaklama yerimize gidiyordum. Yağmur altında her şey kirli sarı bir renk almıştı ve gök simsiyahtı. Sağanak küçük değnekleriyle, yalaklardaki suları kamçılıyordu. Duvarların dibinden bazı insan şekilleri, utanmış gibi küçülüp bükülerek, çamurda bata çıka, yağmurdan kaçıyorlardı. Yağmura, soğuğa, rüzgâra rağmen, bizim konakladığımız çiftliğin önünde birçok insanın toplanmış olduğunu uzaktan görüyordum. Birbirlerine sırtlarını vermiş erler tıpkı karıncalar gibi kaynaşan, kocaman bir süngere benziyorlardı. Omuzların üstünden ve başların arasından görenler gözlerini iri iri açıyorlar ve:

— Bu sadece bir yiğit değil, bir babayiğit! diyorlardı. Sonra meraklılar, kızarmış burunları ve yüzleri sırılsıklam olanlar sağanağın vuruşları ve rüzgârın çimdikleri altında, hayretten göğe kaldırmış oldukları ellerini indirerek ceplerine sokuyorlardı. Bu yağmur altında toplanan insanlar ortasında, bu insanları buraya toplayan biri vardı. Bu beline kadar soyunmuş olan ve sağanak altında yıkanan Fouillade'dı. Bir böcek kadar zayıftı ve ince hareketlerle şiddet ve heyecanla sabunlanıyor, kaburga kemiklerinin göze batan son hizasına kadar yıkanıyordu. Çökük yanakları, içi sabun köpüğü dolmuş bir çamaşır teknesini andırıyordu. Başının tepesindeki sabunlu saçları yapışık bir topuz yaratmıştı.

Yağmur onu gitgide bundan kurtarıyordu. O başını, boynunu, göğsünü suya tutuyordu.

Üç karavana kabını kova yerine kullanıyordu. Ve bunları bu köyde hiç bulunmayan su ile kim bilir nasıl doldurmuştu.

Bu dünyevi ve uhrevi yağış içinde, bu köyde herhangi bir şeyi temiz bir yere koymak ihtimali olmadığı için Fouillade, kullandıktan sonra hemen havlusunu pantolonunun kemerine sokuyor ve her kullanışından sonra da sabununu cebine saklıyordu.

Buradakilerin bir kısmı onu seyretmeye devam ettikleri için gerçekten bu havada, böyle bir şey yapmasının anlamını kavrayamıyorlar ve başlarını sağa sola sallayarak:

— Onda bir temizlik hastalığı var! diyorlardı.

— Biliyorum. Volpatte'la o çukurda geçirdikleri günler için onlara nişan vereceklermiş.

— Benim domuz arkadaşım. Onlara bu nişanları çaldılar denilemez!

Onun bu soğuk havada yıkanmaya cesaret edişiyle, ilk hatta yaptığı yararlığı birbirine karıştırıyorlar ve onu bir kahraman sayıyorlardı. Halbuki o, bu sırada soluyor, burnunu çekiyor, güçlükle nefes alıyor, sesi kısılıyor, tükürüyor ve gökten gelen bu duş altında acele acele kurulanıp giyiniyordu.

Yıkandıktan sonra üşüdüğünü hissetti. Olduğu yerde önce bir döndü sonra yatıp kalkmakta oldukları samanlığın önünde durdu. Esen kuzeydoğu rüzgârı onun yanakları çökük ve uzun yüzünü benek benek lekeliyor, gözlerinden adeta çekerek aldığı yaşları yüzüne serpiştiriyordu. Zaten burnu da akıyordu. Boyun atkısını başına dolamış olduğu halde onu kulaklarından yakalayan rüzgârın, sürekli dalamaları karşısında yenilmiş bir durumdaydı. Rüzgâr aynı şiddetle, sarı dolakları sardığı horoz bacaklarına benzeyen bacaklarına da saldırıyordu.

Bitkin bir yürüyüşle samanlığa girdi ve hemen çıktı. Gözleri vahşi bir bakışla dolmuştu. Savaş yüzünden sürülmüş olduğu bin kilometre uzaktaki memleketinin gırtlağına yerleşmiş şivesiyle: "Keşiş orospuları," diye mırıldandı ve: "hırsızlar" diye ekledi.

Dışarıda ayakta duruyordu ve hiçbir zaman bu kuzey dekoru içinde, o, bu kadar sıladan uzak ve şaşırmış görünmemişti. Rüzgâr

ona çarpıyor, tekrar tekrar çarpıyor, içine işliyor ve onu sarsıyordu. Bir korkuluğa benzeyen etsiz vücudunu sarsıyordu.

Bu dinlenme süresinde hemen hemen içinde oturulamayacak bir samanlıkta barınıyorduk. Burası, tıpkı bir kuyu gibi nemli ve dardı. Yarısından fazlasını su basmıştı. Suyun üstünde kocaman sıçanların yüzdüğü görünüyordu. Erler buranın öteki yarısında üst üste toplanmışlardı. Kurumuş çamurla yapıştırılmış tahta latalardan olan duvarlar her taraftan kırılmış, delinmiş harap bir haldeydi. Üst tarafı da, çok geniş bir şekilde delinmişti. Burasını, ilk geldiğimiz gece elimizden geldiği kadar kapamaya çalışmıştık. Kertenkeleler ta yanımıza kadar geliyordu. Biz bu delikleri, ince dalları kafes gibi örerek, aralarına da yapraklı dallar tıkıştırarak kapatmaya çalışmıştık. Fakat yukarıdaki açık yerler damdaki gibi gene açık, gene açık... Yukarıda hafif bir ışık sanki asılmış duruyor, fakat rüzgâr bütün şiddetiyle içeriye dalıyor. Rüzgâr her delikten her taraftan giriyor, bizim bölük sürekli bir hava akımı içinde. Buraya girdiğimiz zaman ayakta duruyoruz. Bu karmakarışık loşluk içinde ellerimizle etrafı yoklayarak soğuktan titriyor ve inliyoruz.

Dışarıdaki soğuğa tahammül edemeyen Fouillade gene içeriye girdi; yıkandığına bin pişman. Böbrekleri, böğrü hep ağrıyormuş. Buna karşı bir şey yapmak istiyor, istiyor ama ne yapabilir ki?

Otursa mı? Mümkün değil. Burası pek pis; yer ve kenarlar çamur içinde, yatmak için kullandığımız otlar, içeriye sızan sulardan ötürü çok rutubetli.

Eğer otursanız donuyorsunuz, eğer yatarsanız, tezek kokusu ve kuvvetli bir amonyak kokusu size nefes aldırmıyor. Fouillade ne oturuyor, ne yatıyor, uzakta yatacağı yere bakarak, ucundaki sivri sakalıyla daha uzun görülen çenesini çıkaracakmış gibi geniş geniş esnemekle yetiniyor.

Eğer burası biraz daha ışıklı olsa onun sakalındaki tek tük beyaz kılları seçebileceğiz.

Marthereau:

— Öteki arkadaşların hali bizden daha iyi değil, diyor. Ben yemekten sonra, 11'incideki bir arkadaşı görmeye gittim, onlar revirin yanındaki çiftliğe yerleştirilmişler. Yanlarına girmek için ar-

ka taraftan, gayet kısa bir duvar merdivenini kullanmak gerek. Bu kümesin, bu tavşan ininin içine girdin mi, herkes seni itip kakıyor, sen herkesi rahatsız ediyorsun. Ben ayaklarımı nereye koyacağımı şaşırdım ve bir köpek gibi dörtayak oradan kaçtım.

Cocon:

— Ben de, diyor, yemekten sonra biraz ısınmak için nalbanta girdim, para da verecektim, dün kara su satıyordu birtakım itler bu sabah oradan geçmişler, zavallı korkudan tir tir titriyor. Kapısını içeriden kilitlemiş. Fouillade onların içeriye girdiklerini ve yataklarının ayak ucuna yıkılır gibi oturduklarını görmüştü.

Lamuse tüfeğini temizlemeyi denemişti. Burada bu işi yapmaya imkân yok, üstelik kapının önünde otursan ve bir sarkıt gibi kapıyı örten katı, ıslak ve biraz da donmaya başlamış çadır bezini açsan bile burası öyle loş ki!

— Zaten yavrum, insan burada bir kere bir vida düşürdü mü mahvoldu demektir! Dörtayak olup da, ellerinle yeri araştırsan, bir şey bulamazsın. İnsan parmaklarını ve ellerini hayvanlar gibi kullanıyor, yani onlarla iş göremiyor vesselâm.

— Dikmem gereken bazı giysilerim var ama pek mümkün görünmüyor, diyorum.

Burada yapacak bir şey daha var. O da samanların üstüne uzanmak, başını bir mendil veya bir havlu ile sarıp kokuşmaya başlamış samanlardan çıkan iğrenç kokuları duymadan uyumak. Bugün angaryası ve nöbeti olmayan ve bütün günü boş olan Fouillade, ne isterse onu yapmaya karar verebilirdi. O da bir mum yaktı ve eşyalarını karıştırmaya koyuldu.

Kapının önünde birdenbire beliren kapüşonlu birinden kuvvetli bir ses çıktı:

— Haydi kuzularım, haydi yola!

Bu, Henriet çavuştu, şirin bir kabalıkla şaka yapardı. Şimdi kimse görevden kaçmasın diye her yeri teftiş ediyordu. Dışarıda sonsuz yağmur altında ve şırıl şırıl akan sularla örtülü kırlar üstünde, ikinci müfreze tesbih taneleri gibi dizilmişti. Onlar da çavuş tarafından devşirilmişlerdi. Bir araya getirilmiş iki müfreze yokuşu tırmandık, seyyar mutfağın kokular yaydığı, balçıktan tepeceği aştık:

— Haydi evlatlarım! Bir göz atalım. İşi hep beraber yapalım ki daha çabuk bitsin. Hey bizim köylü: sen orada ne söyleşip duruyorsun. Bu, işin daha çabuk bitmesine yaramaz ki! Zaten sen daima lakfak edersin ya!

Yirmi dakika sonra işimiz bitmişti ve yerlerimize adeta dörtnala döndük. Şimdi samanlıkta el yordamıyla ilerlerken, dokunduğumuz her şey ıslak, nemli; daha doğrusu sırılsıklam ve buz gibiydi. Ve ıslanmış hayvan kokusu, çürümüş samanlardan çıkan pis kokuya karışıyordu. Bize yatak olan çürümüş samanların kokusu... Şimdi ayakta samanlığın damını örten kalın kerestelerin etrafında toplanmışız. Bu kerestelerin yanından, aşağıya ince çubuklar halinde su akıyordu, yerden sıçrayan sular, onları belirsiz sütunlara benzetiyordu. Bu sırada iki kişi kapıdan giriyor. Bunlar Lamuse ile Barque'tı.

Etraftan:

— Geliyorlar, diye bağırıştılar.

Onlar bir mangal yahut bir maltız bulmaya gitmişler, bir şey bulamadıkları için ekşimiş bir suratla geri dönmüşlerdi.

— Hiçbir ocak bulamadık, zaten ne odun ne de kömür var. Bunları satın almak için iflas etmeyi göze alsan da nafile.

Barque:

— Ben bir yerde bir işi başaramadım mı onu kimse başaramaz, diyordu.

Bundan önce binbir başarıyla bu sözünü doğrulamış olan Barque haklı bir gururla böyle konuşabiliyordu.

Sayısız sefaletle daha da kararttığımız bu daracık yerde ya olduğumuz yerde duruyorduk ya da büyük güçlükle yer değiştiriyorduk.

— Bu gazete kimin?

— Benim! dedi Becuwe.

— Gene ne zırvalıyorlar, bu karanlıkta okunmuyor ki. Ama gene de okudum; şöyle yazıyorlar: "Bu saate kadar askerlere gerekli olan her şey, muhtaç oldukları her şey sağlanmıştır. Siperler ısıtılmıştır, onların yünlü gömlekleri, mangalları, maltızları, kömürleri verilmiştir. Onların her şeyi vardır. En ön siperlerde bile bu böyleymiş."

Samanlığın bahtsız esirlerinden bazıları:

— Vay canlarına! diye homurdanarak gazeteye ve uzakta bilinmeyen bir noktaya doğru yumruklarını salladılar.

Fouillade hiçbir şeyle ilgili değildi. Yarı karanlıkta, Don Kişot gövdesini öne eğmiş, keman tellerinden yapılmışa benzeyen uzun gövdesini germiş, bir yere bakıyordu. Onu ilgilendiren bu şey de tam önünde duruyordu.

Onu ilgilendiren, öteki bölüğün köpeği Labri'ydi.

Labri bir çoban köpeği azmanıydı, bir bekçi köpeğiydi. O tozdan bir küçücük yatak üstünde yatıyordu.

Fouillade ona, o Fouillade'a bakıyordu.

Becuwe onlara yaklaştı ve Lille civarı şivesiyle:

— Bu köpek, ona verilen yemekleri yemiyor. Ey Labri sana ne oldu? İşte ekmeğin, işte etin. Bunlar çok iyi şeylerdir. Onun müthiş canı sıkılıyor, acı çekiyor. Göreceksiniz, bu sabahların birinde kuyruğunu titretecek! Evet geberecek!

Labri mutlu değil. Ona bakan er, ona karşı çok sert, onu çok hırpalıyor. Hem bunu seve seve yapıyor, bundan başka da onunla hiç ilgilenmiyor. Köpek bütün gün bağlı, üşüyor, hali fena, terk edilmiş bir durumda. Kendi hayatını yaşamıyor zaman zaman çevresindekilerin telaşlı hareketlerini görünce dışarıya çıkabileceğini zannediyor.

Ayağa kalkıyor, geliniyor, kuyruğunu sağa sola sallamaya başlıyor, ama bu bir hayalden başka bir şey değil, ondan sonra yerine yatıyor. Hemen hemen dolu yemek kabından özellikle başını diğer tarafa çeviriyor.

Köpeğin müthiş canı sıkılıyor. Varlığından nefret ediyor. O da bizim gibi obüs ve kurşunlardan kendisini saklamaya ne kadar gayret etse de, burada ölecek.

Fouillade, zayıf elini hayvanın başına koyuyor, köpek ona dikkatle bakıyor, her ikisinin bakışları tıpkı birbirine benziyor. Yalnız şu farkla ki; birisi aşağıdan, diğeri yukarıdan bakıyor. Fouillade bütün titizliğine rağmen yere oturmuştu. Ellerini kaputunun kıvrımlarında saklamıştı. Uzun bacakları katlanan bir sedir gibi vücuduna yapışmıştı. Morarmış göz kapaklarıyla gözlerini örtmüş, hayal ediyordu. Bu, uzaklaşmış olduğumuz memleketin

dayanılmaz tatlılıklarının akla geldiği dakikalardı. Mis gibi kokan bin renkle bezenmiş "Hergult ve Cette'nin sokakları". Bunları o kadar iyi ve o kadar yakından görüyordu ki, Midi kanalındaki şalopaların gürültülerini ve doklarda boşaltılan yüklerin sesini bile duyuyordu. Ve ona yakın bu sesler adeta onu oraya çağırıyordu.

Yolun üst tarafı o kadar ölümsüz bir kekik kokusuyla dolardı ki, bu koku damakta kekik lezzeti bırakırdı. Bu lezzeti ona getiren sıcak ve güzel kokulu bir meltemdir. Ve bu, küçük barakalarının çevresini yeşerten çiçeklerden ve Saint-Claire tepesini aşan güneş ışınlarından başka bir şey değildir. Oradan aynı zamanda şişe yeşili olan Thau gölcüğü ile mavi renkte olan Akdeniz aynı yerden görünürdü. Hatta zaman zaman çivit rengi göklerin ötesinde, Pirene dağlarının hayaleti seçilirdi.

O burada doğmuştu, burada özgür ve mutlu büyümüştü. Burada altın ve tuğla rengi toprak üstünde oynamıştı; hatta askercilik oynamıştı. Bir tahta kılıcı iyi sallamak, şimdi çukurlaşmış, adeta uçuruma dönmüş, fakat o zaman yusyuvarlak olan yüzünü kızartırdı. Gözlerini açarak etrafına bakındı ve başını bir şeye hayıflanır gibi iki yana salladı. Savaşa ve onura karşı tertemiz, coşkun ve güneşli duyguları olduğu zamanları hatırlıyordu. Fouillade aklından geçen anıları sanki görmek istemiyormuş gibi elleriyle gözlerini örttü.

Şimdi her şey bambaşkaydı.

Daha sonra aynı yerde, Clemence'ı tanımıştı. İlk defa onu gördüğü zaman, güneşin ona bağışladığı bir lüks içindeydi. Kucağında bir demet saman vardı. Clemence kendisine o kadar sarışın görünmüştü ki, kucağındaki saman demeti bu sarışınlık yanında kestane rengi gibi görünüyordu. İkinci defa ona rastladığında yanında bir de kız arkadaşı vardı ve ikisi de Fouillade'ı iyice incelemek istiyorlarmış gibi karşısında durup onu süzmüşlerdi. Fouillade onların aralarında birbirlerine bir şeyler fısıldadıklarını işitmiş ve onlara dönmüştü. Onlarsa yakalandıklarını anlayınca eteklerini hışırdatarak ve keklik ötüşü gibi gülüşerek kaçmışlardı. Sonradan gene aynı yerde ikisi evlerini kurmuşlardı. Avluda, hangi mevsimde olursa olsun hasır şapkayla baktığı bir asma ile bahçe-

nin girişinde bir gül fidanı vardı. Ve fidan; dikenlerini, kendisini ancak bir an alıkoymak için kullanırdı.

Acaba oraya, onların yanına bir daha dönebilecek miydi? Şimdi geçmişin derinliklerini o kadar yakından görmüştü ki, geleceği bütün korkunç kesinliğiyle görmemesine imkân yoktu. Her nöbet değişiminde, alayın ne kadar eksildiğini görüyordu. İnen büyük darbeleri ve daha inecekleri düşünüyordu. Sonra da hastalıklar vardı, yıpranma payı. Birden ayağa kalktı ve sanki olanlardan ve olacaklardan kurtulmak ister gibi şiddetle silkindi ve birden rüzgârla savrulan samanlığın ortasında dağınık bir halde duran ve ne yapacağını bilemeyen körler gibi, hiçbir şey görmeden akşamı bekleyen insanlar arasında bitap düşüverdi ve titremeye devam etti.

Uzun ayaklarıyla attığı bir çift adım, onu kendilerini avutmak ve teselli etmek için yemekten konuşan bir grubun arasına düşürdü.

İçlerinden biri:

— Sen ne söylüyorsun? diyordu, bizde nah şöyle araba tekerleği gibi büyük ve yuvarlak ekmekler yapılır.

Adamcağız sanki köyünde yapılan ekmekleri görüyormuş gibi gözlerini iri iri açıyordu.

Zavallı bir güneyli!

— Sizde ziyafetler o kadar uzun sürermiş ki, yemeğin başında taze olan ekmekler sonunda bayatlarmış.

— Bir küçük şarabınız vardır, sanki hiçbir şey değildir. Eğer bu şarap on beş derece değilse, bir derece bile değildir. Yani en aşağı on beştir derecesi.

Fouillade o zaman bir kırmızı şaraptan söz etti, adeta mor renkteymiş. İçki karmasına sanki özel olarak onun için yapılmış gibi uyan bir şarapmış bu.

— Bir Juranconvadır, ama ben sana Paris'ten getirip de içki satan depolardan söz etmiyorum. Ben bunu yapanlardan birini özel olarak tanıyorum diyen bir Bearne'li söze karıştı. Fouillade:

— Eğer bizim tarafa yolun düşerse, dedi, bize gel, bende Muskat şarapları vardır, hem de nasıl. Her cinsten ve her renkten.

Onların renklerini görürsen, kumaş eşantiyonları sanırsın. Hem de ipekli kumaş eşantiyonu. Sen bana gel bir ay otur. Ben sana her gün eşi bulunmaz bir yenisini ikram edebilirim, ama gel yavrum.

Onun bu sözleri karşısında er:

— Ama sen sanki bir düğünden konuşuyorsun, dedi ve minnetle baktı.

Fouillade'm içine daldığı bu şarap anıları onu heyecanlandırıyor ve oradaki sofrasının sarımsak kokusunu hatırlıyordu. Bu kokular ve renk renk şaraplar kafasına vuruyordu. Bu sırada samanlık içinde dışardaki fırtınanın hiç olmazsa yarısı hüküm sürüyordu.

Fouillade birdenbire, konakladıkları bu köyde, Bezeiers'li bir meyhanecinin bulunduğunu hatırladı. Magnac isimli bir hemşehrisi ona: "Bugünlerde bana gel arkadaş, oradan gelmiş şarapları içeriz. Marcdelle şarabını. Bende onlardan birkaç şişe var, hele bir iç, sonra bana fikrini söylersin," demişti.

Bu ihtimal birdenbire Fouillade'ın gözlerini kamaştırdı. Yüzü bütün uzunluğuyla büyük bir zevkle titredi. Sanki artık yolunu bulmuş gibi rahatlamıştı.

Ssevgili güneyinden gelen bir şarabı içebilme ihtimali ona gerçekten heyecan veriyordu. Zaten güney şarabı da olmasa, ne çıkar? Bir gün bile olsa hayatı pembe görmek az şey mi? Sarhoş olmaya ve hayatı pembe görmeye ihtiyacı vardı.

Magnac'ın meyhanesinde hemen bir masaya oturmak için birdenbire konuşanlardan ayrıldı. Kapıyı açar açmaz, onbaşı Boyer ile çarpıştı. Onbaşı, bir seyyar satıcı gibi hem sokaklarda koşuyor hem de her açılan kapıdan içeriye:

— Rapor okunacak, diye bağırıyordu.

Takım toplandı. Ve seyyar mutfağın islerini yolladığı balçıktan tepecik üstünde dört köşe çizdiler.

Fouillade içinden:

"Rapor okunur okunmaz, meyhaneye giderim," diye düşündü.

Aklı başka şeyle meşgul, raporun okunmasını dinlemeye çaba-

ladı. Fakat kafası ne kadar başka şeyle meşgul olsa da okunanları duyuyordu.

Şefin okudukları şunlardı: "Saat on yediden önce ve yirmiden sonra konaklamış olduğumuz yerlerden çıkmak yasaktır." Yüzbaşı, poilulerden yükselen mırıltıları dinlemeden bu emri yorumluyor.

— Şimdi burası tümen genel karargâhı, burada bulunduğumuz süre içinde kendinizi kimseye göstermemeye gayret ediniz, saklanınız. Eğer tümgeneralimiz sizi sokakta görürse, hemen angaryaya alacak. Bir tek eri bile ortada görmek istemiyor. Bütün gün konakladığımız yerde gizleniniz. Ne isterseniz yapabilirsiniz, ama kimse kendini göstermesin.

Ve samanlığa döndük.

* * *

Saat daha iki, ancak üç saat sonra, cezaya çarptırılmak tehlikesi olmadan sokağa çıkabileceğiz. Çünkü o zaman gece karanlığı her şeye hâkim olacak.

Bu saati beklerken acaba uyumalı mı? Fouillade'ın artık hiç uykusu yok. Şarap içebilmek umudunun suya düşmesi, onu bir hayli sarstı. Ayrıca eğer gündüz uyursa, gece uyuyamayacağını biliyor. Gece sabaha kadar açık gözlerle yatmak, kabustan beterdi.

Hava daha da kararır. Rüzgârla yağmur, hem içerde hem de dışarda iki misli kuvvetlendi.

O halde? Ne olacak? İnsanlar kımıldamadan duramaz, yatamaz, dolaşamaz, çalışamazsa ne yaparlar?

Etleri sızım sızım sızlayan ve gövdelerini ne yapacaklarını bilemeyen bu askerlerin üstüne gitgide ağırlaşan bir acı çöküyor.

— Allahım bu ne eziyet.

Biçareler bunu duydukları acıdan şikâyet etmek ve yardım dilemek için söylüyorlardı. Ve birden içgüdüleri bu dünya yüzünde vakit geçirmek için yapabilecekleri tek şeye onları itti ve daracık yerde bir aşağı bir yukarı volta vurmaya başladılar. Böylece ken-

dilerini soğuktan ve eklemlerini yapışmaktan kurtarmak istiyorlardı.

İşte şu üç adımlık daracık yerde enine boyuna birbirlerine sürtünerek, çarparak ve daire halinde birbirini izleyerek gövdeleri öne doğru eğilmiş, elleri ceplerinde hızlı hızlı yürüyorlar, arada bir de ayak tabanlarını kuvvetle yere vuruyorlardı. Buz gibi rüzgârların, kıvrılacakları samanların üstünde bile peşlerini bırakmadığı bu yerde, tıpkı alçak bir gök altında bir hayır kurumunun kapısı önünde bekleşen, şehirlerde barınamayıp buralara kaçışmış birtakım sefillere benziyorlardı.

Fakat kapı açılmıyordu, açılmayacaktı da. Ve dört gün sonra, yani, istirahatten çıkar çıkmaz, bir akşam bu kapı açılacak ve bu, yeniden sipere sevkedilecekleri gün olacaktı. Tek başına bir köşede çömelmiş olan Cocon'u bitler yemekte... Fakat rutubetten ve soğuktan o kadar halsiz düşmüş ki, çamaşır değiştirmeye hali yok. Orada asık suratlı, hareketsiz ve bitler tarafından kemirilerek öylece duruyor.

Saat beşe yaklaşınca, Fouillade şarap içmenin hayaliyle adeta sarhoş oluyor ve ruhunda bu ışıkla saati bekliyor.

— Saat kaç? Beşe çeyrek var. Beşe beş var! Haydi gidelim!

Artık gecenin karanlığı içinde, geniş sıçramalarla çalkalanarak Magnac'ın meyhanesine doğru yürüyor. O, cömert ve tatlı sözlü Bitterli'nin meyhanesine doğru. Onu bulmakta güçlük çekti. Bu mürekkep gibi siyah gecede burasını bulmak çok güçtü. Tanrım burada ışık yoktu. Bin güçlükle bulduğu zaman, kapalı olduğunu da anladı. Kocaman elinin bir abajur gibi örttüğü kibrit ışığında burasının kapatılmış olduğunu okudu. Magnac herhalde kanunlara karşı bir şeyler yapmış, yakalanınca artık çalışamaz hale gelmişti.

Tek başına yaşayan meyhaneciye hapishane olan binaya, arkasını dönen Fouillade gene de bütün gün kurduğu içmek hayalinden vazgeçmiyor. Başka yere gidecek. Ucuz şarap içecek ve parasını verecek.

Elini cebine attı ve kesesini okşadı. İçinde otuz yedi Su olacaktı. Bu bir servet değildi ama...

Birdenbire sıçradı, elini cebinden çıkardı ve alnına şiddetli bir tokat vurdu. Karanlığın maskelediği upuzun yüzü buruştu.

Hayır onda artık otuz yedi metelik yok! Vay eşoğlu eşek vay! Nasıl da unutmuştu. Dünkü karavananın makarnası gümüşi renkte olduğu için tiksinmiş yiyememiş, bir kutu sardalya satın almıştı. Sonra da postallarının altına çaktırdığı çiviler için verdiği para. Cebinde yalnız on üç Su vardı. Sefaletti bu. Biraz canlanmak ve bu sürdüğü hayattan gereği gibi öç almak için en az bir buçuk litreye ihtiyacı vardı. Vay canına, burada kırmızı şarabın litresi yirmi birden... Kendisi buna erişemez.

Karanlığı gözleriyle araştırıyor. Belki de ona bu parayı ödünç verebilecek bir arkadaşa rastlayabilir. Hatta ona içki ikram edecek birine...

Fakat kim, kime? Analığından on beş günde bir tütün ve mektup kâğıdı alabilen Becuwe'den isteyemez. Ödünç vermeye asla yanaşmayacak olan Barque'ı da bir kalem geç. Hasis olduğu için halini anlamayacak Blaire'i de bir yana bırak. Ona her zaman içerliyormuş gibi bakan Biquet ile başkalarını kendi davet ettiği halde hesabı ödemeyen Pepin de olmaz. Ah eğer, Volpatte orada onlarla beraber olsaydı. Mesnil Andre var ama, ona da masada ikram ettiği üç dört tur borçlu. Onbaşı Bertrand var ama, aksi gibi bugünlerde araları pek açık. Farfadet'ye gelince onlar aralarında konuşamazlar bile, Farfadet'den böyle bir şey isteyemeyeceğini gayet açık hissediyor. Kimleri nerede arayacak. Zaten bütün bu insanlar bu saatte nerededeler?

Ağır adımlarla dönüp yattıkları samanlığa doğru yürüdü. Fakat birden geri döndü. Duraksamalı adımlarla geldiği yere doğru ilerledi. Ne olursa olsun şansını bir kere deneyecekti. Belki de şimdi şuralarda, masalara yerleşmiş arkadaşlar vardı. Gecenin dünyayı tamamen karanlığa gömdüğü saatte köyün merkezine geldi.

Meyhanelerin ışıklı pencereleri ana caddenin buzları üstüne yansımış. Her yirmi adımda bir tanesi görünüyor. Çoğunlukla hep beraber gelen askerlerin gölgeleri yollarda güçlükle seçiliyor. Bir otomobil gelince hepsi sıraya girip kenara çekiliyorlar. Tekerleklerin attığı zifoslarla üstleri büsbütün çamurlaşan ve otomobil

fenerlerinden gözleri kamaşan poiluler kendilerini yolun kenarına atıyorlar. Meyhanelerin miğferli askerler tarafından tıklım tıklım doldurulmuş olduğu buğulu camlardan bile görülüyor.

Fouillade bunlardan birine rastgele giriyor. Daha eşikten geçer geçmez, burasını ılıklaştırmış nefesler, ışık, koku ve içerideki hayhuy, insanın kalbini yumuşatıyor. Bu masalarda oturmak her şeye rağmen geçmişten bir parçadır. Bu salonda olanların hepsini yakından görüp, içlerinde tanıdık bulmak için Fouillade, her masaya teker teker ve dikkatle bakıyor ama hiç kimseyi tanımıyor.

Bir başka meyhane de bunun eşi. Şansı yok vesselâm. İstediği kadar boynunu uzatıp bir ahbap arasın, bir teki bile yok. Bu arada ya gruplar halinde ya da ikişer üçer oturmuş, aralarında gürültüyle konuşan erler içinde, ilaç için tek tanıdık yok. Hepsi içiyor, tek başına olanlar mektup yazıyorlar.

Kendisine yardım edecek tek can bulamayınca, elinde olan parayı sonuna kadar harcayıp içmeye karar verdi. Tezgâh başına gitti ve:

— Bir yarım litrelik dedi.

— Beyaz mı?

— Elbette!

Patron kadın ona dolu bir yarım şişe verdi, bir de bardak verdi ve on iki Su'yu alırken:

— Oğlum, siz güneylisiniz, dedi.

Daha önce dört kişi tarafından işgal edilmiş olan bir masanın kenarına ilişti. Bardağını tepeleme doldurdu. Birdenbire boşalttı; sonra tekrar doldurdu.

Lacivert renkte kömürlü bir iş gömleği giyen çatık kaşlı biri oraya yeni geliyor ve neşeli bir sesle:

— Sağlığına, diyor. Ama dikkat et, kadehi kırma. Bu, solgun yüzlü komik kafasıyla, silahçı Harlingue.

Susamış olduğunun izlerini yüzünde taşıyan bir arkadaş varken, tek başına bir kadeh karşısında oturmak ona fazla onur vermiyor. Karşısında sırıtarak dolaşan ve ikramı bekleyen arkadaşının ne istediğini anlamazlıktan gelen Fouillade, kadehini dikip boşaltıyor. Öteki ona sırtını dönüyor ve giderken de kendi kendine: "Şu güneyliler, paylaşmayı sevmiyorlar," diye düşünüyor.

Fouillade, çenesini iki yumruğunun üstüne dayayarak, poilulerin biriktikleri, dirsek dirseğe geldikleri ve geçmek için de birbirlerini itip kaktıkları bir köşeye görmeden bakıyor.

Bu küçük beyaz şarap oldukça iyiydi. Fakat Fouillade'ın içindeki çöle bu birkaç damlanın ne yararı vardı. Bu birkaç damla, Fouillade'ın efkârını dağıtabilir miydi? Hayır, hatta daha da arttırmıştı! Bir an dağılan efkâr yeniden geri dönmüştü. Karnındaki iki bardak şarabın bizim güneyliye ne yararı vardı. Yola çıktı. Cebinde artık bir tek su ve midesinde biraz önce içtiği şarapla gene bir başka meyhaneyi araştırmaya gitti. Çevreyi gözleriyle taradı ve sonra: "Hilde-put hiçbir zaman aranılınca bulunmaz," dedi.

Sonra konakladıkları samanhğa gitti. Burası hâlâ sağanak halinde yağan yağmurun sesi ve damlalarıyla doluydu. Şamdanını yaktı ve sanki uçup gitmek ister gibi çırpınan küçük alevciğin ışığında Labri'nin yanına gitti. Elindeki küçük şamdanıyla, belki de kendinden önce ölecek köpeğin karşısına çömeldi. Labri uyuyordu ama hafif bir uyku ile. Çünkü o karşısında çömelir çömelmez tek gözünü açtı ve hemen kuyruğunu oynatmaya başladı.

Onu okşadı ve:

— Yapacak hiçbir şey yok. Hiç, hiçbir şey.

Köpeğe keder vermemek için fazla bir şey söylemedi. Fakat köpek gözlerini tekrar yummadan önce başını öne doğru sallayarak bu sözü onayladı.

Paslanmış eklemleri sızladığı için yerinden biraz güçlükle doğruldu ve gidip yerine yattı. Şimdi artık tek şeyi umut ediyordu: *Uyuyabilmeyi, ki bu ağır ve hiç* olan gün artık ölsün diye. Çünkü savaşın, belki de hayatının son gününe gelinceye kadar böyle günleri kahramanca karşılayacağı ve tahammül edeceği daha nice nice günler geçecek.

XII

KEMERALTI

— İster misin? Gidelim mi?

Bunu söyleyen Paterloo'ydu. O iyi, o sarışın başını bana çevirmişti. Masmavi gözleri başını sanki şeffafmış gibi gösteriyordu.

Paterloo Souchez'liydi. Avcılar Souchez'yi geri aldıklarından beri onun bütün isteği, bir zamanlar mutlu bir ömür sürdüğü bu köyü görmekti. Eskiden 'insan' olduğu zamanlarda yaşadığı bu köyü.

Bu, tehlikeli bir ziyaret olacak. Bunun nedeni Souchez'nin uzaklarda olması değil, biz Souchez'den uzakta değiliz. Altı aydan beri yaşadığımız siperlerden, geçitlerden seslensek Souchez'den duyulabilirdi. Oraya gitmek için dosdoğru burayı tırmanmak yeter. Çünkü bizim siperlerimiz bu yol boyunca uzanıyor ve onun altında da barınaklarımızın hücreleri gizleniyor.

Bu yoldan aşağıya dört-beş yüz metre inilirse Souchez'ye ulaşılır. Mesele uzaklık değil. Burası çok tehlikeli bir mıntıka. Almanlar burasını ellerinden kaçırdıklarından beri sürekli olarak bombalıyorlar, obüsler yolluyorlar, bunu acımasızca ve düzenli olarak yapıyorlar. Biz de toprak altındaki yerlerimizde, onun gök gürültüsüne benzeyen sesini duyuyor ve olduğumuz yerde sallanıyorduk. Siperin eğik duvarı üstünden bazen şuradan, bazen buradan, çok yükseklere doğru siyah renkte, toprak ve yıkılan şeylerin parçaları kaynak gibi fışkırıyor. Kiliseler gibi kocaman ve düşey bulutlar gördük. Niçin Souchez'yi bombalıyorlar? Köyde artık hiçbir insan, hatta sağlam kalan hiçbir şey yok. Önce Alman-

lar tarafından alınmış sonra da geri alınmış bu köyde ayakta bir şey kalmamış.

Fakat gerçekten, bugün çok kalın bir sis her şeyi örtüyordu. Nihayet bu tehlikeyi göze alabilirdik, çünkü insan görülmeyeceğinden emin olabilirdi. Ve bu yoğun sis, durmaksızın Lens ve Langres'den bizi gözetleyen düşmanın görüşünü engelliyor.

— İş uygun, dedim, Paterloo'ya.

Asteğmen Bathe'e, durumu anlatıyordu. Başını yukardan aşağıya eğiyor ve görmezlikten geleceğini bize anlatmak için göz kapaklarını kapıyor. Siperden çıkıyoruz. İşte ikimiz de Bethune yolu üstündeyiz.

Bu yolda gündüz ilk defa yürüyorum. Bu müthiş yolu biz her zaman çok uzaktan gördük. Halbuki biz, onu karanlıkta eğilip sıçrayarak kaç kere geçtik, kurşunların çıkardığı ıslıklar arasında.

— Ooo ağabey, sen de geliyor musun?

— Birkaç adım sonra birden durdu. Yol boyunca pamuk gibi uzanan sis içindeydi, ufak gözlerini ve al dudaklarını açmıştı.

— Vay, vay, vay!.. diye mırıldandı.

— Ona döndüğümde başını sallayarak bana yolu gösterdi.

— Bu eski yol ha! O yol, vay canına! Şu üstünde olduğumuz bölüm yok mu, bin onu öyle iyi tanırım ki. Gözlerimi yumunca onu, eskiden nasılsa yine aynı şekilde görüyorum. Ağabey inan bana onu, böyle bu durumda görmek korkunç bir şey. İki yanı ağaçlarla bezenmiş çok güzel bir yoldu bu. Şimdi şu hale bakın, içi dışına uğramış, ne idüğü belirsiz uzun bir şey o kadar. Sonra da kasvetli mi kasvetli. Her iki yanında boydan boya uzanan iki siper. Bellenmişe benzeyen huni gibi oyulmuş delikleri olan kaldırımlar. Bu köklerinden çıkmış, bir odun kesicisi tarafından testerelenmiş gibi, kırılmış, dört bir yana dalları dağılmış ve kurşunlarla delik deşik olmuş ağaçlar. Ve bu kevgire bak! Ah kardeşim kardeşim, bu yol nasıl değişmiş aklın almaz.

Her adımda yeniden şaşırarak duruyor, sonra ilerliyor.

Gerçekten iki yanına, iki ayrı ordunun siper kazıp karşı karşıya dövüştüğü bu yol, olmadık, düşünülmedik bir resim gösteriyor. Burada bu iki ordunun patlayan silahları tam bir buçuk sene birbirine karıştı. Bu yalnızca kurşunların ve obüslerin üstünde

yarıştığı bir yoldur, onu yıllardır obüsler altüst etmiş, ona çukurlar açmış, kırların toprağıyla yer yer onu örtmüş, bazen de onu kemiklerine kadar açmıştır.

Burası felâkete uğramış, renksiz, harap olmuş lanetli bir geçide benziyor.

Paterloo bana:

— Ah, dedi, sen onu eskiden görmeliydin, onun her şeyi bir arada ve tertemizdi. Ağaçlar yerlerindeydi; yapraklar, renkler kelebekler gibi hep yerli yerinde. Ve bu yolun üstünden geçtiğin zaman, ama her zaman, sana 'günaydın' diyecek birine rastlardın. Örneğin kollarında iki sepet taşıyan bir kadıncağız, ya da üstü kapalı iki tekerlekli arabada oturup yüksek sesle konuşan balon gibi bol gömlekli iyi insancıklara... Ah bir bilsen; eskiden burada hayat ne kadar güzeldi.

Sisten bir ırmak gibi görünen yolu izleyerek parmaklıklara doğru gitti ve onlara dayandı. Belli belirsiz görülen çıkıntılar üstündeki haçlara baktı. Sis perdesi altında belirli uzaklıklarda görülen haçlar, tıpkı bir kilise içindeki haç yoluna benziyordu.

Onu geri çağırdım. Eğer böyle, bir dinsel tören alayında yürür gibi yürürsek, istediğimiz yere varamayacaktık. Ben önde, başı dalgın ve ağırlaşmış olan Paterloo arkamda ilerledik. Boş yere çevresinde aşina bir resim görmek için çabalıyordu. Bu manzara onu bunaltıyordu. Nihayet, geldiğimiz yer daha aşağıda olduğu için, bir dönemeç onun kuzeyden görünmesine engel oluyordu. Bir parça daha tehlikesiz olan bu yerde gidip gelenler az da olsa görülüyordu.

Pis bir arsada kurumuş bitkiler arasında, ölüler yanyana uzanmış yatıyorlar. Geceleri siperleri ve dışarısını boşattıkları zaman hepsini buraya naklediyorlar. Onlar burada bazen de çok uzun zaman kalıyorlar. Bir gece, gerideki mezarlığa nakledilmeyi bekliyorlar.

Yavaş yavaş onlara yaklaşıyoruz, birbirlerinin yanına sıkı sıkı dizilmişler. Hepsinin vücutları, can verirken hissettikleri acıya göre şekillenip taşlaşmıştı. Bazıları küflenmiş, bazıları paslı gibi sarı üstüne siyah benekli tenlerini gösteriyorlardı. Birçoğunun yüzleri sanki katranlıymış gibi simsiyahtı. Kocaman şişmiş du-

dakları vardı. Üflenerek şişirilmiş zenci başlarıydı sanki bu başlar!.. İki ceset arasında hangisine ait olduğu anlaşılmayan kesilmiş bir yumruk ve ucunda sinirden bir topçuk vardı.

Diğerleri artık şekilsiz bir yığındılar. Onlara dikkatle bakıldığı zaman bulanık bir halde, eşya kalıntıları ve bir iki kemik parçası seçiliyordu.

Daha ileride, kim bilir hangi durumda kaldırdıkları bir ceset vardı; yolda düşüp kaybolmasın diye onu demir tellerle sarmışlar, sonra da iki ucuna kazıklar geçirmişler, buraya kadar öyle getirmişlerdi. Kazıklarla toprağa çakılı olarak onu buraya bırakmışlardı. Şimdi bir yığın olan bu cesedin neresi baş, neresi ayak belli değildi.

Sadece, bir pantolonun cebine girip çıkan bir kurt görünüyordu.

Büsbütün çürümeye yüz tutmuş bu cesetlerin etrafında birtakım kâğıtlar dağıtılmıştı. Bazıları uçuşuyordu. Ben bunlardan çamura yapışıp kalmış olan bir tanesine eğilip baktım ve üstüne yazılmış şu sözleri okuyabildim: "Sevgili Henri, bugün senin isim günün. Bugün hava o kadar güzel ki..."

Yüzükoyun yatıyor –beli bir kalçasından ötekine kadar açılmış– yarası çok derin, başı biraz çevrilmiş; oyulmuş göz çukuru görülüyor.

Şakağında, yanağında ve boynunda bir çeşit yeşil yosunlar bitmiş.

Burada mide bulandırıcı pis bir hava var. Bir tarafta çürüyen cesetler, bir tarafta kandan çamurdan katılaşmış elbise, çadır ve çürüyen bir sürü şeyler. Obüslerin yakıp da kömür haline getirdiği kumaşlar ve bırakılmış eşyalar. Bütün bunların üstünde kaynaşan ve araştıran canlılar tabakası. Bu insanı rahatsız ediyor. Başımızı sallayarak birbirimize bakıyoruz ve fena koktuğunu itirafa cesaret etmeden uzaklaşıyoruz, ama ağır ağır.

İşte birden sisin içinde ellerinde bir şey taşıyan, sırtları kamburlaşmış iki adam belirdi. Bunlar ölüleri yaralıları taşıyan sedyeciler. Yeni bir ceset yüklenmişler, saçı başı dökülmüş, ter içinde oflaya puflaya yüzlerini buruşturarak bize doğru geliyorlar. Böyle geçitler içinden, hele çamurlu bir günde iki kişinin bir ceset taşıması gerçekten insan üstü bir güç ister.

Yepyeni üniforma giymiş ölüyü yere bırakıyorlar. Taşıyanlardan biri:

— Bırak allahaşkına, diyor, zavallı daha kısa bir zaman önce ayaktaydı. Birkaç gün sonra izinli gidiyordu. Meydanda bırakılmış bir Alman tüfeğini, evine gittiği zaman göstermek için siperden çıktı, fakat o, bırakılmış tüfeğe varmadan önce kurşun ona yetişti, başından vuruldu. Daha iki saat önce yaşıyordu. Kendisi 405'incinin 14'üncü sınıfından bir çavuştu. Üstelik çok tatlı küçük bir çocuktu.

Yüzüne örttükleri mendili sıyırdı ve bize onu gösterdi; çok genç bir delikanlı, uyuyor gibi görünüyor. Yalnız gözleri yukarı dönmüş, bebekleri kaybolmuş, yanakları balmumu renginde, burnundan akan pembe bir su ağzını ve gözlerini yıkıyor. Bu çöplükte temiz bir nokta olan ve daha sertleşmemiş olduğu için onu kımıldattıkları zaman başını sağa eğen bu genç ölü, insana çocukça bir kanı veriyor. O, ötekiler kadar ölmemiş, daha az ölmüş sanki!

Fakat yüzü gözü parçalanıp değişmemiş olduğu için insana daha yakın daha dokunaklı geliyor. İnsan ona bağlanıyor. Bu yok edilmiş insan yığını karşısında bir şey söyleyebilsek; belki de: "Zavallı yavrucak" derdik.

Buradan sonra yol, Souchez'in bulunduğu yere iniyor. Sisin beyazlığı içinde bu yol bize yoksul bir vadi gibi görünüyor.

Belkemiği parçalanmış, kaldırım taşlarının üstünde çirkefli bir batak haline gelmiş, iki yanında yığın yığın insan pisliği, süprüntüler, yıkıntılar, oradan artık bir daha sökülmeyecek bir halde duruyor. Bunların üstüne, yerlerinden koparılmış, parçalanmış ağaçların dalları serpilmiş ve orasını doldurmuş. Meyiller obüslerle yıkılmış, altüst olmuş. Bu yolun her iki yanında, mezarların üstüne dizilmiş haçlar ayakta duruyor. Belki yirmi defa altüst edilmiş, kapatılmış ve sonra tekrar kazılmış siperler, delikler, delikler üstünde geçitler, toprak yarıkları çevresinde çitler.

İlerledikçe her şey daha altüst, her şey daha korkunç görünüyor. Her taraf çöplük gibi ve kokuyor. Obüslerin patlayan parçalarıyla döşenmiş yollarda her adımda ayaklarımız bunlardan birine çarpıyor, sanki tuzağa tutulmuş gibi sendeliyoruz. Kırılmış silahların, makinelerin, elektrik tellerinin Alman ve Fransız dona-

tımının kızıl ve kahverengi acayip bir sakıza bulanmışa benzeyen elbise parçalarının karmakarışıklığı içinde ilerliyoruz.

Bir de patlamamış obüslere dikkat etmek gerekiyor. Bunlar her yanda vardı ve kırmızı, lacivert, is rengi yanlarını veya diplerini gösteriyorlardı.

— Burası domuz Almanların sonunda terk etmeye mecbur kaldıkları siper.

Bunların bazı yerleri tıkanmış, bazı yerleri de obüslerle delik deşik olmuş, toprak torbaların karınları delinmiş, yırtılmış, yuvarlanmış, silkinmiş ve boşalmıştı. Payandaların tahta kısımları binbir parça olup etrafa savrulmuştu. Siperler toprakla ve daha kim bilir nelerle doluydu. Ezilmiş, genişletilmiş ve çamurlu gibiydi. İnsanlar tarafından terk edilmiş ve kurumuş bir çaya benziyordu. Bir yerinde siper gerçekten obüslerle tamamen yok edilmiş. Artık burası taze topraklı bir tarla. Simetrik bir şekilde enine boyuna ve yan yana çizilmiş çukurlar.

Paterloo'ya sanki muazzam bir sabanla izlenmiş olan bu toprağı gösteriyorum, fakat o bu köyün dış görünüşünün değişikliğiyle öylesine, ta ciğerlerinin içine kadar meşgul ki bunu görmüyor bile.

* * *

Sanki rüyadan hemen uyanmış gibi şaşkın bir yüzle ilerdeki bir noktayı parmağıyla gösterdi:

— Kızıl meyhane, dedi.

Burası, tabanı kırık tuğlalarla döşenmiş bir meydandı.

— Bu da ne?

Bu acayip bir şeydi. Olmayacak kadar beyaz bir insan kafatası ve ondan biraz ötede bulunan çizmeler ve bu ikisi, ortasında acayip bir yığıntı olan bir bütündü.

— Ya bu nedir?

Bir sınır taşı mı? Hayır. Bu bir sınır taşı değil. Bu bir baş. Kapkara bir baş, köşeleşmiş bir şey. Ağzı çarpık. İki yandan dikilmiş bıyıkları görünüyor. Kömürleşmiş bir kocaman kedi başına benziyor. Kadavra bir Alman'a ait ve ayakta gömülmüş.

— Gel, sis hafiflemeye başladı, acele edelim.

Yoğunluğundan biraz daha kaybeden sisin en inceldiği noktada, ıslık çalarak gelen bir obüs patlıyor. Biraz sonra bizim geçeceğimiz yerden yüz metre kadar ilerde, biz aşağıya doğru indikçe bayır dikliğinden kaybediyor.

Yan yana yürüyoruz. Arkadaşım bir söz söylemeden sağa sola bakıyor.

Sonra, daha önce yaptığı gibi bir kere daha duruyor. Onun gayet yavaş bir sesle mırıldandığını duyuyorum:

— Bu ne bu? Geldik... Geldik ha!

Biz ateşle dağlanmış, körleştirilmiş ovayı bitirmediğimiz halde, işte Souchez'ye varmış bulunuyoruz.

*
* *

Köy kaybolmuş. Hayatımda bu derecede kaybolmuş bir köy görmedim. Ablain-Saint Lozaire ve Carency hâlâ bir köy formu taşıyorlar. Yıkılmış, parçalanmış evleri, kiremit ve alçılarla örtülmüş avluları ile bir zamanlar buralarda bir köy olduğu anlaşılıyordu. Burada bizi örten sisin ve bizi çerçeveleyen katliama uğramış ağaçların ortasında, bu hayali dekor içinde hiçbir şekil yoktu. Hiçbir şey ayakta değildi. Ne bir duvar parçası, ne bir demir parmaklık, ne bir giriş kapısı çerçevesi. Bütün bu birbirine karışmış kalasların, demirlerin, taşların altından kaldırımtaşları görünüyordu. Burası demek ki vaktiyle bir sokakmış.

Burası kirli bir arsadır şimdi. Evet bir şehrin kenarmda kalmış ve yıllar yılı üstüne bu şehrin molozları, yıkıntısı, hurdaya çıkan döküntüsü, kullanılmaz hale gelmiş aletleri ve bütün süprüntüsü, muntazam dökülmüş bataklık halinde bir arsa. Ve biz bütün bunların içine bata çıka çok büyük bir zorlukla yürüyoruz. Ağır ağır ilerliyoruz. Bombardımanlar her şeyin şeklini o kadar değiştirmiş ki, inanılmayacak gibi bir şey. Değirmene su getiren dereciğin yolunu bile değiştirmiş; o, şimdi köyün meydanında, eskiden hacın bulunduğu yerde bir gölcük yaratmış.

Bazı obüs çukurlarının içinde, şişmiş, gerilmiş at ölüleri, diğer-

lerinde de eskiden insan iken artık şekillerini kaybetmiş olan zavallılar çürümüş kalmış.

İşte bir çöküntünün seli halinde, buraları basmış yıkıntı parçaları üstünde ve alçaklaşmış bir göğün yoğun kederi altında uyuyormuş gibi yatan bir adam var. Fakat, onun vücudu toprağın üstünde yamyassı duruyor ve bu, uyuyan bir adamla bir ölünün arasındaki farktır. Bu, karavana angaryasında hizmet gören bir asker. Bir kolan üstüne iri tesbih taneleri gibi dizilmiş ekmekler. Deri askılarına tutturulmuş olan arkadaşlarının mataraları. Herhalde bu gece bir şarapnel onun sırtını böyle delip, oymuş olacak. Herhalde onun cesedini ilk gören biziz. Gösterişsiz bir ölümle yok olmuş meçhul bir asker. Kimlik plakasını arıyorum. Yanındaki pıhtılaşmış kana yapışmış sağ elinin bileğinde kanlı harflerle yazılı olan adını not ediyorum. Başkaları onu bulmadan önce acaba çürüyüp yok olur mu?

Ben bu işi yaparken Paterloo beni yalnız bıraktı. O tıpkı uyur gezere benziyor. Dört bir yana bakıyor, bakıyor. Bu delik deşik olmuş, kaybolmuş, yok olmuş şeyleri, bu yokluk içerisinde, ta ufuklara kadar sonsuz bir arayışla araştırıyor.

Bir kalasın üzerindeki eski bir tencereyi tekmeyle oradan uzaklaştırdıktan, sonra üstüne oturuyor. Ben de yanma oturuyorum. Yağmur çiseliyor. Sisin rutubeti minicik damlacıklar halinde yağıyor ve her şeyin üstüne hafif bir cila vuruyor.

Paterloo yavaş bir sesle:

— Vay canına! Vay anasına! Vay geçmişine! diye fısıldıyor.

Alnını siliyor. Bana yalvaran gözlerle bakıyor. Dünyanın bu köşesindeki bu yıkılışın anlamını kavramaya, matemini içine sindirmeye uğraşıyor. Sonu gelmez sözler, ahlar oflardan ibaret sesler çıkarıyor. Kocaman miğferini başından çıkarmış, kafasından duman çıkıyor. En sonunda adeta zorlukla konuşuyor:

— Ağabey, anlayamazsın, gözünün önüne getiremezsin, kavrayamazsın mümkün değil kavrayamazsın.

Ve devam ediyor:

— Demin yolun kenarında, Alman'ın başını gördüğümüz yer, kızıl meyhane, kırmızı tuğladan yapılmış bir evdi, yanında alçak

iki yapı daha vardı. Kaç bin kere o yıkıntının bulunduğu ve şimdi pislikten vıcık vıcık olan yerde mola verdim ve daha sonra, o tuğla yapının kapısı önünde duran o kadıncağızla, biraz önce meyhanesinde içtiğim şarapla ıslanmış dudaklarımı, mendilimle kurularken ona veda ettim ve onunla şakalaştım, Souchez'ye doğru ilerlerken de dönüp dönüp onunla şakalaştım. Ah, sen bunu anlayamazsın.

Elini uzatıp, bütün etrafı saran boşluğu göstererek:

— Ve şu hale bak şimdi.

— Burada çok kalmamalıyız, bak sis kalkıyor. Sonra fena olur.

Zorlukla yerinden kalkıyor.

Yapacağı en güç şey, bu yoklukta, evinin eski yerini bulmak.

— Hah burası... Hayır, hayır burası değil. Yerini geçmişim. Burası da değil. Ama benim ev nerede? Daha doğrusu neredeydi? Bilmiyorum, bulamıyorum. Aman Allahım ne felâket, ne büyük acı.

Umutsuzlukla ellerini ovuşturarak orada ayakta duruyor. Fakat bunu güçlükle yapar bir hali var. Etrafı sıva parçaları ve döşeme tahtalarının kalıntıları sarıyor. Bir an geliyor, bir yeri bulabilmek için, tek bir işaret noktası olmayan bu ovada kendini kaybediyor. Tıpkı bir çocuk ya da bir deli bilinçsizliği içinde gökyüzüne bakıyor. Sonsuzluğa dağılmış olan bu eski odaların tatlı mahremiyeti ve rüzgârın savurduğu odaların içindeki yarı loşluğu ve şekilleri gözleriyle gökte araştırıyordu.

Birkaç kere gidip geldikten sonra, bir yerde durdu ve birkaç adım geri giderek:

— İşte burası, dedi. Şüpheye gerek yok. Yanılmıyorsam, tam burası. Gel bak, bunu nasıl fark ettiğimi göstereyim sana. Şu taşı görüyor musun, şu taşı? Orada ufak bir hava deliği vardı, üstündeki demir çubuklar uçmuş ama iz bırakmışlar.

Burnundan soludu, başını salladı ve kendini tutamadı.

— İnsan ancak her şeyini yitirince bir zamanlar ne kadar mutlu olduğunu anlıyor. Acaba sahiden mutlu muyduk?

Bana doğru geldi, sinirli sinirli gülüyordu.

— Bu pek olağan bir şey değil. Sen de öyle buluyor musun?

Ben eminim, hayatında şimdiye kadar böyle bir şey görmemişsindir. İçinde yaşadığı evi bulamayan bir adam sık görülen bir olay değildir.

Geri döndü ve beni buralardan o uzaklaştırdı.

— Haydi, mademki ortada görülecek bir şey kalmamış, kırıp boynumuzu gidelim. İnsan bir saat eski şeylerin boş yerlerine bakmakla bir şey kazanmıyor.

Ve buradan, üstünde canlı iki leke olduğumuz bu dumanlı rüya diyarından, toprağın üstüne serilip dağılmış köyü çiğneyerek uzaklaşıyoruz.

Yukarıya doğru tırmanıyoruz. Hava açıyor, sis hızla dağılıyor. Burnunu yere eğmiş olan ve geniş adımlarla ilerleyen arkadaşım, bana bir tarlayı işaret ediyor:

— Burası eski mezarlıktı. Her yere yayılmadan ve bulaşıcı bir hastalık gibi dünyayı sarmadan önce, ölüler burada yatardı.

Yokuşun ortasına doğru daha ağır ilerlemeye başladık. Paterloo bana doğru yaklaştı:

— Görüyorsun değil mi, bütün bunlar çok, hem de pek çok. Sen de gördün ya, bugüne kadar olan hayatım silinmiş, köküne kadar kazınmış. O kadar silinmiş ki bana korku veriyor.

— Haydi kötü duygulara kendini kaptırma. Karının sağ ığı yerinde, kızının da öyle. Zaten bunu sen de biliyorsun.

Tuhaf bir yüz ifadesiyle:

— Karım... diyor, sana bir şey söyleyeceğim. Karım...

— Ehh karına ne oldu?

— Onu gördüm.

— Karını gördün mü? Halbuki ben onu işgal altındaki topraklarda zannediyordum.

— Evet; karım Lens'te annemle babamın yanında. Ama işte ben onu gördüm. Zaten artık her şey bana vız gelir. Sana her şeyi anlatacağım. Üç hafta önce Lens'teydim, ayın on birinde, demek yirmi gün olmuş.

Ona şaşkınlıkla bakıyorum. Fakat o yalan söyleyen bir kimseye benzemiyor. Aydınlık içinde yanında ilerlerken, anlaşılmayacak kadar karışık bir ifade ile ve anlaşılmayacak kadar çabuklukla konuşuyor:

— Hatırlıyor musun, hani demişlerdi ki, ha sahi o zaman sen yoktun. Billard koşutundaki hatlarda bulunan demir tellerin güçlendirilmesi, sağlamlaştırılması gerekiyormuş. Bunu şimdiye kadar yapamamışlar, çünkü siperlerden acayip bir adı olan bayıra çıktın mı, tabak gibi ortada kalıyormuşsun.

— Tobbongan'dır onun ismi.

— Evet, tamam orası; karanlıkta da aydınlıkta da domuz Almanlar görseler de görmeselerde tehlikeliymiş, çünkü günün ve gecenin her saatinde tüfekler ve mitralyözler ona çevriliymiş ve ortalık kararıp da bir şey görünmediği zaman Almanlar orasını hep kurşunla tararlarmış. Ama bu işi yapmak zorunlu olunca, saf dışı bırakılanlardan birkaç er almışlar. Fakat bunlardan çoğu kaçmış. Onların yerine bizden gözde olan birkaç poilu seçtiler. Ben de onların arasındaydım. Ne yapalım yerimizden çıktık, tek tüfek patlamadı.

"Ne oluyoruz? Bu da ne demek," biz bu soruları sorarken karşımızda bir Alman belirdi. Bir, iki, üç belki on, belki de daha fazla kurşuni üniformalılar, siyah bir delikten durmadan dışarıya çıkıyorlardı. Bizi görünce; "Arkadaş, arkadaş," diye seslendiler ve bize işaret etmeye başladılar. Karanlıktan, dışarıya çıkarlarken: "Biz Alsazlıyız, size silah atmayacağız, dediler. Korkmayınız dostlarımız, siz de bizi rahat bırakınız da ölülerimizi gömelim." Bir de ne bakarsın, her iki taraf da kendi işini yapmaya başladı. Ve Alsazlı oldukları için de, kolaylıkla konuşmaya başlamıştık. Bize savaşın ve subaylarının kötülüklerinden söz ediyorlardı. Çavuşumuz, düşmanla konuşmanın yasak olduğunu biliyordu, hatta bize, onlarla yalnızca silahla konuşmamız gerektiğini söyleyen bir emir okumuşlardı. Fakat demir örgüleri onarabilmek için, bunun tek çare olduğunu anlamış olduğundan göz yumuyordu. Mademki onlar bizim kendi aleyhlerinde çalışmamıza karışmıyorlardı, bundan yararlanmak en doğrusuydu.

Birden bu Almanlardan biri: "Acaba içinizde işgal edilmiş yerlerden olan ve ailesinden haber almak isteyen biri var mı?" diye sordu.

Ağabey kendimi tutamadım. İyi ya da kötü yaptığımı hiç düşünmeden ilerledim onlara doğru ve: "Ben varım," dedim. Alman

bana sorular sormaya başladı. Ben de karımın Lens'te olduğunu söyledim, kızımla birlikte, benim ihtiyarların yanında bulunduklarını da ekledim. Nerede oturduğunu sordu, yeri anlattım. Burasının neresi olduğunu hemen anladığını söyledi ve bana: "Bir mektup ver bana, hem karına götürürüm hem de cevabını getiririm," dedi. Sonra bu Alman birdenbire avucuyla alnına vurdu, bana biraz daha yaklaştı: "Dinle arkadaş, dedi, bundan daha da iyisi var, eğer benim sana söylediklerimi yaparsan, ben seni nasıl görüyorsam, sen de öylece karını ve çocuklarını görebilirsin." Bunun için kendisiyle buluşmam, bir Alman kaputu giymem ve onlarla birlikte, Lens'e kömür angaryasına gitmem gerekiyormuş. Tabii kaputu bana o sağlayacakmış. Beni evime kadar götürecekmiş. Ancak ben onları, kendimi göstermemek şartıyla görebilirmişim. Bana angaryadaki erler için garanti verebileceğini ama evde bulunan asteğmenler hakkında hiçbir garanti veremeyeceğini söyledi. Ne dersin arkadaş, ben teklifi kabul ettim.

— Çok tehlikeli bir şey yapmışsın.

— Çok tehlikeli de söz mü? Tabii çok tehlikeliydi. Fakat ben hiç düşünmeden, düşünmek istemeden karar verdim. Küçük dünyamı bir kere görebilmek imkânı gözlerimi kamaştırmıştı. Bunun sonunda kurşuna dizilmek varsa bana vız geliyordu. Yaptığımın sonucunu görecektim.

Ne dersin ağabey, tek aksilik çıkmadı. Sadece, kocaman kafama uygun bir Alman miğferi bulmak için epey zahmet çektiler, sonunda kelleye uygun bir kehlek kutusu bulabildiler. Ayaklarımda zaten Alman çizmeleri vardı. Hani şu Caron'daki çizmeler. Ve işte böylece Alman siperlerinin içine daldık. Onların siperleri de bizimkilerin eşi, yanımdaki Alman askerleri de benim kadar akıcı bir Fransızca ile korkmamamı söylüyorlardı.

Her şey tatlı ve sade geçti. Alman kaputunun altında kendimi bir Alman zannediyordum. Akşamüstü Lens'e ulaştık. Perche'in önünden geçip 14 Temmuz caddesine doğru ilerledik. Bizim konak yerlerimizde olduğu gibi, burada da, sokaklarda adamlar dolaşıyordu. Akşamın karanlığında onları tanıyamıyordum, onlar da beni gene akşam karanlığından ötürü seçemiyorlardı. Zaten benim burada olmam da imkânsızdı, görseler bile gözlerine inanmazlardı.

Bizim evin bahçesine girdiğim zaman, etraf göz gözü görmeyecek kadar siyahtı.

Kalbim hızlı hızlı vuruyordu; vücudum sanki bir kalpmiş gibi her taraftan çarpıntımı duyuyordum, titriyordum, mutluydum. Gülmek ve yüksek sesle Fransızca şarkılar söylemek istiyordum. Hem de heyecanlıydım. Böyle yapmamak için kendimi güç tutuyordum. Alman arkadaşım bana: "Bir iki kere daha pencerenin önünden geçersin, sanki içeriyi dikizlemiyor gibi yapmaya çok dikkat et," demişti. Gerçekten bu adam çok iyi bir insandı. O böyle konuşunca birden bütün heyecanımı tuttum. Kendimi topladım. Eğer ben yakalansaydım, asıl kabak onun başına patlayacaktı, değil mi?

Bilmem gördün mü, bütün Pas-de-Calais, kapılarının, altı tam ortasına kadar bir tür tahta perde gibidir. O kapalı tutulduğu zaman da üst kısımdaki kepenkler açık kalabilir, yani bizde insanlar kapılarını yarım örtüp, üst taraftaki kepengi açık bırakabilirler.

Bizim evin tahta kepenkleri açıktı. Yemek odası ve aynı zamanda da mutfak olan kısımdan sesler geliyordu ve orası ışıklıydı. Boynumu gererek, o pencereden içeriyi görmeye gayret ede ede, oradan bir kere geçtim ve yuvarlak masanın çevresinde erkeklerin ve kadınların bulunduğunu gördüm, gözlerim hemen Clotilde'i bulup yakaladı. Onu iyice gördüm. İki herifin arasında oturuyordu. İki Alman asteğmenin... Galiba bunlar da karımla konuşmaktaydılar. O ne yapıyordu? Hiç. Hiçbir şey yapmıyordu. Lambanın ışığıyla yaldızlanan sarı saçlarıyla çerçevelenen nazlı yüzünü öne doğru eğmiş, gülümsüyordu.

Evet gülümsüyordu. Bu rütbeli Alman domuzların arasında, kendini iyi hissediyordu.

Evet lambanın ışığında uzaktan bana ılıklığını üfleyen bu ateşin yanında memnun bir hali vardı. Oradan geçtim ve geriye dönerek bir kere daha geçtim. Ve onu bir kere daha gülümser gördüm, bu zoraki bir gülümseme değildi. Hiçbir karşılık beklemeyen sahici bir gülümsemeydi. Bu onun içinden gelen ve başkalarına isteyerek yaptığı bir şeydi. Ve iki kere geçtiğim bu kısa zaman içinde, yavrumu da gördüm; ellerini, kolları şeritli bir şişkoya uzat-

mış, onun dizlerine çıkmak istiyordu. Bir şimşek çakışı kadar kısa bir zamanda onların yanında, birini daha gördüm. Kimdi bu? Ha bu, Madeleine Vandaert'ti, 9'uncudaki arkadaşım Vandaert'in karısı. Arkadaşım Marne'da Montyon'da ölmüştü.

Yas tuttuğuna göre, onun öldüğünü öğrenmişti. Matem elbiselerine bakmadan gülüyor, açıkça gülüyor ve şakalaşıp eğleniyordu. Ve etrafındakilere bakarak adeta hali ve tavrıyla: "Hayattan memnunum, burada olmaktan memnunum," diyordu.

Oradan çıktım ve beni geri götürmek için bekleyen arkadaşlarımı buldum. Nasıl döndüm bunu anlatamam. Sanki başıma ağır bir sicimle vurmuşlardı. Allahın lanetine uğramış gibi sağa sola yalpalar vurarak ilerliyordum. O dakikada benim canımı sıkan bir şey olsaydı, yüksek sesle kükreyebilirdim. Kendimi öldürtmek ve bu pis hayatı bitirmek için bir rezalet yapmak istiyordum.

Bilmem, anladın mı? Savaşın bugününde benim karım, benim Clotilde'im gülümsüyordu. Yani bu neyi gösterir, insan yerine sayılmamak için bir zaman uzakta kalmış olmak yeterdi. Savaşa gitmek için, evinden gidersin ve her şey yıkıldı zannedersin, ama işler öyle değildir; sen bunu böyle zannederken herkes yeniden yaşamını düzenler ve yavaş yavaş sanki sen yokmuşsun gibi olur ve eskisi gibi mutlu olmak ve gülümsemek için senden vazgeçerler. Ben rahat rahat gülen öteki orospudan söz etmiyorum, ben benimkinden, Clotilde'imden söz ediyorum. Onu tesadüfen gördüğüm şu dakikada ben varmışım yokmuşum umurunda değil, etrafına gülümsüyordu.

Eğer kendi dostları ve akrabaları ile birlikte olsaydı. Ama iş öyle değildi, o, Alman asteğmenlerle birlikte oturmuş gülümsüyordu. Şimdi söyle bana, odaya sıçrayıp girmek ve karıma birkaç tokat atmak ve öteki matem kıyafetine bürünmüş orospunun gırtlağını sıkmak gerekmiyor muydu?

Evet, evet. Bunu yapmayı düşündüm, ileri gitmek istedim, evet fazla ileri gitmek olurdu bu ama, ne yapayım sanki aklımı yitirmiştim.

Şunu iyi bil ki, söylediklerimden fazla bir şey düşünmüyorum. Clotilde, iyi bir kızdır, onu tanırım ve ona güvenim vardır. Başka türlü olmaz. Ben ölürsem o, ömrünün sonuna kadar ağlar. Ama

benim hayatta olduğumu biliyor. Bunu anlıyorum. Ama iş o değil. Sıcak bir ateş karşısında iyi bir lamba altında ve başkalarının eşliğinde oldu mu, çiçekler gibi açmaktan, kendini rahat ve tatmin edilmiş hissetmekten alıkoyamıyor. İster yanında olayım, ister olmayayım, bu hiçbir şeyi değiştirmiyor.

Paterloo'yu adeta sürükledim:

— Sen işi gereksiz yere büyütüyorsun arkadaş, haydi bakalım kendine gel. Yavaş yavaş yürümüştük, daha yeni yokuşun ortasına yaklaşıyorduk. Sis büsbütün kalkmadan önce ortalık gümüş kaplanmış gibi oldu. Güneş çıkacaktı. Güneş çıktı.

Paterloo:

— Careney'den dönüp arkadan çıkalım, dedi.

Kırlardan yürüdük, birkaç dakika sonra:

— İşi büyütüyorum, dedin değil mi? İşi büyütüyorum ha... dedi.

Bir süre düşündü, sonra:

— Hımm! dedi.

Sabahtan beri hep yaptığı gibi başını sallayarak:

— *Öyle diyorsun ama, ortada gözle görülmüş bir şey var*, diye ekledi.

Yokuşu tırmandık, soğuk olan hava şimdi ılınmıştı. Bir düzlüğe geldiğimiz zaman:

— Yerimize varmadan önce, biraz dinlenelim, diye teklif etti.

Oturdu. Karmakarışık ve derin düşüncelerle ağırlaşmış bir hali vardı. Alnı kırış kırıştı. Sonra sanki benden bir iş isteyecekmiş gibi çekingen bir tavırla:

— Söylesene, dedi, hakkım var mı yok mu?

Bana bunu sorduktan sonra, kendisi, olanlara bakmaya başladı, benden çok onlardan akıl danışmak ister gibi...

Gökte ve yeryüzünde bir değişiklik oluyordu. Sis artık bir rüya olmuştu. Uzaklıklar, tüllerinden sıyrılıyordu. Kurşuni renkli, asık suratlı, dar vadi genişlemiş gibiydi. Gölgelerini kovuyor ve renkleniyordu. Yavaş yavaş aydınlık batıdan doğuya kadar vadiyi kapladı. Tıpkı iki kanat gibi...

Ve birdenbire, ağaçların arasından Souchez'i gördük. Aydınlığın ve uzaklığın etkisiyle küçük köy yeniden onarılmış gibi güneş altında, ayakta görünüyordu.

Gitgide yavaşlayan, sendeleyen Paterloo:

— Acaba hakkım var mı, diye sordu?

Daha ben konuşmaya vakit bulmadan önce o, kendi kendine cevap verdi. İlkin çok alçak sesle konuştu:

— O, çok gençtir. Yaşı yirmi altı. Gençliğini gemleyemez ya. Bu gençlik onun her bir yerinden fışkırıyor. Lambanın ışığı altında ve sıcak bir yerde oturduğu zaman, o güler... Gülmeye mecburdur bile... Kahkahalarla gülmüş bile olsa bu onun gırtlağından şarki söyleyen gençliğidir. Bunu başkaları için değil kendi için yapar. Bunun doğrusu bu. Hayat budur. Ve o yaşıyor. Evet yaşıyor. Ve mesele bu. Yaşıyorsa, bu onun suçu değil. Ölmesini istemezsin ya. O halde kadıncağızın ne yapmasını istiyorsun. Her gün sabahtan akşama kadar ağlasın mı? Şikâyet mi etsin? İnsan, on yedi ay boyunca, durmadan ağlayıp şikâyet edemez. Sana söylüyorum, bu bela çok uzun sürüyor, asıl mesele bu.

Bir ara sustu ve pırıl pırıl aydınlanmış olan Notre-Dame-de Lorette'i hayran gözlerle seyretti.

— Çocuklara gelince, onlar abuk sabuk şeyler yaparlar. Ve onlar kendilerini yanından kovmayan birini buldular mı, hemen kucağına çıkarlar. O belki kucağına tırmandığı kimsenin, babasının bir dostu ya da amcası olmasını yeğ tutar, kim bilir... Fakat ne de olsa, her zaman yanında olanın kucağına tırmanmaya çalışır, bu gözlüklü bir domuz da olsa, kopil böyle yapar.

— Ah... diyerek yerinden kalktı. Bana yaklaştı ve ellerini kollarını sallayarak, bana bir tek sorunun cevabını versinler, dedi. Ben dönmezsem ne olacak? Cevabını ben söyleyeyim. Eğer ben dönmezsem, boku yedim demektir. Artık ne Clotilde ne de aşkım olacak. Günün birinde, kalbindeki yerimi bir başkası alacak. Bunu değiştirmeye imkân yok. Onun içindeki yavaş yavaş silinecek ve onun üstüne bir başka resim yerleşecek. Ve karım için yepyeni bir hayat başlayacak. Ah evet, eğer ben savaştan dönmezsem...

Çok tatlı bir gülümsemeyle:

— Ama benim niyetim başka, dedi, ben geri döneceğim. Görüyorsun ya orada olmam gerek. Eğer orada olmazsan, ister azizlerin ister meleklerin yanında ol, her zaman zararlı çıkarsın. Hayat bu. Fakat ben buradayım. Dünyada.

Yerinden kalktı, onun omuzuna vurarak:

— Hakkın var arkadaş, dedim, bütün bunlar bitecek.

Ellerini ovuşturuyordu ve artık sözlerinin ardını kesemiyordu:

— Elbette bu bela bitecek, hiç üzülme bitecek, diyordu.

Elbette bitmesi için çok çalışacağını çok iyi biliyorum. Bittikten sonra, hele ondan sonra çok iş olacak. Her şeyi yeni baştan yapmak gerekecek. Her şeyi yeni baştan yapmak gerekli olacak. Evi mi yapacağız yoksa bahçeyi mi? Evi de yapacağız, bahçeyi de... Onlar ne kadar yıkılsalar, biz onları o kadar çok yeniden yapacağız. Nihayet hayat budur. Bizler bozulanı tekrar kurmak için yaratılmışız. Öyle değil mi? Birlikte hayatı ve mutluluğu da yeniden kuracağız. Gündüzleri de geceleri de yeniden kuracağız. Kaybolan her şeyimizi. Ötekiler de kendi dünyalarını yeni baştan yapacaklar. Sana bir şey söyleyeyim mi? Belki de bu iş sandığımız kadar uzun sürmeyecek.

Örneğin Madeleine Vandaert, elbette bir başka delikanlı ile evlenecek, o duldur, ama on sekiz aydır duldur. Bu çok uzun bir zaman dilimidir. Sen de öyle düşünmüyor musun? On sekiz ay sonra matem elbisesi bile giyilmez. Artık yas tutulmaz. Zaten biz ona "pis orospu" dediğimiz zaman, geçen bu zamanı hiç hesaplamayız. Ve zavallıdan kendisini öldürmesini isteriz. Acaba... Hayat böyledir. İnsan unutur, unutmaya yükümlüdür... Bunu yapan başkaları değildir. Hatta kendimiz bile değiliz. Unutmanın kendisidir. Şimdi birdenbire bunu buldum. Halbuki onu başkalarıyla şakalaşırken gördüğüm zaman çok bozuldum, tepem attı. Sanki kocası dün ölmüş gibi... Bu insanlıktır. İşin kötü tarafı, öteye göçmüş zavallı delikanlının hali. Uzun bir süredir, hem de çok uzun bir süredir biz artık kendimiz değiliz. Ama ihtiyatlı olmamız, oraya tekrar dönmemiz ve eskisi gibi olmamız, olmaya çalışmamız gerek. Evet yeniden eskisi gibi olmamız gerek.

Yolumuza devam ederken bana göz kırpıyor, cesaret ve neşesini buluyordu. Çünkü bütün fikirlerini dayayabileceği kök bir fikir bulmuştu:

— Bunu daha şuradan görüyorum. Savaştan sonra bütün Souchez'liler, kendilerini yaşamaya ve çalışmaya verecekler. Ah ne işler olacak. Bak şu baba Ponce vardır, her işte kılı kırk yarar.

Bahçesindeki çimen atelyesini at kuyruğundan yapılmış süpürgelerle süpürürken, bazen yere diz çökmüş çimenleri makasla keserken görürdüm... İnan bana o yeniden bunları yapmayı başaracak. Bir de madame İmaginaire vardır bizde. Carleur Şatosu tarafındaki, son evlerden birinde oturur. O şişman bir kadındır. Soba borusu gibi ayak bileklerinin altında tekerlek varmış gibi, yürümez adeta kayar. Ve her yıl bir çocuk doğurur. Ne eksik ne de fazla. O da yeniden eski uğraşılarına dönecektir.

Bir an sustu, sonra çok hafif, adeta içinden denilecek kadar hafif bir gülümsemeyle:

— Bak sana bir şey söyleyeceğim, önemli bir şey değil ama, ben farkına vardım. İnsanlar bir şeye bakarken, gözlerinin ucuyla da başka bir şey fark edebilirler. Bizim ev, benim orada bulunduğum zamandan daha temizdi.

Ve sanki bu parantezin küçükçe bir şey olmasından utanıyormuş gibi:

— Çok önemli bir şey değil ya, diye tekrarladı.

Kuru otlar altında, yukarıya tırmanan raylar vardı. Paterloo çizmeleriyle onları işaret ederek:

— Bu da bizim ünlü demiryolumuz, dedi. Bizim çok dolambaçlı demiryolumuz. O kadar ağır yol alırdı ki, bir sümüklü böcek onunla aynı hızda yol alabilirdi. Onu da yeniden onaracaklar, ama gene de eskisinden daha çabuk yol almayacak, çünkü çabukluk ona yasaktır.

Yokuşun başına geldiğimiz zaman durdu, başını geriye çevirdi. Biraz önce ziyaret ettiğimiz harabeye bir kere daha baktı. Aradaki mesafe şimdi onun ne halde olduğunu pek göstermiyordu. Dalları koptuğu için, uzaktan genç fidanlara benzeyen ağaçların arasında, uzaklık köyü yeniden yaratmış gibiydi. Hatta, havanın güzelliği, orasını dolduran yıkıntı ve döküntülerin pembe ve beyaz renkleri üstüne bir çeşit hayat, bir çeşit fikir ve düşünce izleri serpmişti. Taşlar bile bu yenileşme gücünün etkisi altındaydı. Güneş ışınlarının güzelliği, ileride neler olacağını müjdeliyor ve geleceği gösteriyordu. Bunu hayran hayran seyreden askerin yüzü de öldükten sonra dirilişin ışıklarını yansıtıyordu. İlkbahar ve

umut, onun yüzünde gülümseme oluvermişti; pembe yanakları, çok açık mavi gözleri ve altın sarısı kaşları hemen şimdi boyanmış gibi taptaze bir renkle parlıyordu.

*
* *

Sıçan yoluna giriyoruz. Burası da güneşli. Sıçan yolumuz kuru sarı ve sesli. Sıçan yolumuzun, geometrik derinliğini ve kürekle düzleştirilerek cilalanmış iç yanlarını çok güzel buluyor, beğeniyorum. Tabanlarımızın kuru toprağa ya da birbiri arkasına uzatılmış ve döşeme görevi gören küçük tahtaların üstünde yarattığı açık ve tok sesi dinlemekten zevk duyuyorum. Saatime bakıyorum, bana saatin dokuz olduğunu gösteriyor, aynı zamanda renk renk olmuş kadranında, göğün pembe bulutlu maviliğini ve siperin iki yanına dikilmiş çalıların girintili çıkıntılı bir oymaya benzeyen dallarının uçlarını gösteriyor.

Acayip bir sevinçle Paterloo ve ben bakışıyoruz. Belirli bir zaman geçtikten sonra birbirimizi yeniden görmüşçesine memnunuz.

Benimle konuşuyor. Onun kuzey lehçesine alışık olduğum halde şarkı söylüyor zannediyorum. Soğuk, su ve çamur içinde trajik gecelerimiz, çok kötü günlerimiz oldu. Daha kış olduğu halde, ilk güzel havalı sabah bize çok kısa bir zaman sonra, yeniden bahar geleceğini müjdeliyor ve bizi buna inandırıyor. Zaten siperin üstü ince bir yeşillikle bezendi. Bu yeni doğmuş yeşilliklerin ürperişleri arasında çiçekler görünüyor. Kısalmış dar günler neredeyse geride kalacak. İlkbahar yukarıdan ve aşağıdan geliyor. Yüreklerimiz sevinçli, nefes alıyoruz ve sanki biraz uçar gibiyiz.

Evet kötü günler bitiyor. Savaş da bitecek, şeytan götüresi, canı cehenneme gidesi savaş. Ve muhakkak ki, bu mevsim de, evet şu gelen ve bizi şimdiden aydınlatan ve hafif rüzgârı ile okşamaya başlayan bu güzel mevsim de bitecek.

Bir ıslık sesi. Kör bir atış mı?

Bir kurşun mu? Yok canım! Bir karatavuk!

Ne garip, ne kadar birbirlerine benzerlermiş. Karatavuklar, yavaş yavaş öten kuşlar, kırlar, mevsimlerin törenleri, ışıkla giyin-

miş odaların mahremiyeti... Oh, artık savaş bitecek. Bir daha ayrılmamak üzere bizimkilerin yanına döneceğiz. Karılarımızın, çocuklarımızın, bizim için eş ve çocuk olanların yanına döneceğiz. Daha şimdiden bize bunu bildiren bu ışık içinde onlara gülümsüyoruz.

Tam iki sıçan yolunun birleştiği yerde, kemeri hatırlatan bir şey var. Bunlar birbirine dayatılmış iki direk, aralarında birbirine karışmış gibi görünen elektrik telleri var, bu teller sarmaşık dalları gibi sarkıyor ve çok güzel görünüyorlar. Bu sanki özellikle yapılmış bir şeye, bir tiyatro dekoruna benziyor. Gerçekten bu sarmaşık dalı da nereden ortaya çıkmış anlaşılmaz, fakat şimdiden direklerden birine tırmanmış; gözle dalı takip ederseniz, ikinci direğe geçmeye cesaret ettiğini saptayabilirsiniz. Zemini, güzel bir atın böğrü gibi ürperen otlarla kapanmış, sıçan yolunun üstünü bir kemer gibi örtecek bu dal.

Nihayet Bethume yolu yanındaki siperimize vardık.

Artık yerimizdeyiz. Arkadaşlarımız hep oradalar. Grup halinde yemeklerini yiyorlar ve güzel havadan yararlanıyorlar.

Yemek bitince, sefertasları ve alüminyum tabaklar, birer ekmek parçasıyla temizleniyor.

— Vay canına, güneş kayboldu.

— Evet, genişleyen bir bulut onu örttü.

— Evlâtlarım gene yağmur yağacak.

— İşte bizim talihsizliğimiz, tam da yola çıkarken.

Fouillade:

— Allahın belası memleket, diye homurdanıyor.

Sorun şu ki bu kuzey köşesinin iklimi berbat bir şey. Yağmur çiseler, sis olur, pus olur, yağmur yağar. Güneş çıksa bile bu rutubetli göğün ortasında çabucak söner.

Siperde geçirdiğimiz dört gün sona erdi. Akşam olunca nöbet değiştireceğiz. Gitmek için ağır ağır hazırlanıyoruz. Sırt çantalarımızı, erzak torbalarımızı dolduruyor, tüfeğimizi gözden geçiriyor ve sarıyoruz.

Saat dört oldu. Sis o kadar çabuk çöktü ki, biz birbirimizi göremez olduk.

— Yandık; yağmur başladı.

Önce birkaç damla ve sonra sağanak. Kapüşonlarımıza ve çadır bezlerine bürünüyoruz. Sığınağa, diz kapaklarımıza kadar çamurun içine giriyoruz. Yalnız dizlerimiz değil, ellerimiz ve dirseklerimiz de çamur içinde, çünkü yeniden siperin tabanı vıcık vıcık çamur oldu. Duvarlardan çamur akıyor.

Girdiğimiz sığınakta bir taşın üstüne dikili duran mumu yakmaya ve çevresinde soğuktan titreşmeye başlıyoruz ki, bir ses:

— Haydi yola... diyor.

Dışardan gelen ıslak ve rüzgârlı karanlık içinde doğrulduk. Paterloo'nun heykel gibi vücudunu gördüm. Biz ne zaman sıraya dizilsek hep yan yana oluruz. Yürümeye başlarken ona seslendim:

— Hey arkadaş neredesin?

— Buradayım, tam senin önündeyim, diye cevap verdi.

Bana bunu söylemek için döndüğü zaman, suratına rüzgârla yağmurdan oluşan bir şamar yedi. Fakat gülüyordu. Hâlâ sabahki yüzünü taşıyordu. Onun sağlam ve dayanıklı kalbindeki neşeyi sağanak öldüremedi. Ve birkaç saat önce aklına girmiş olan güneşi, suratsız bir gün söndüremezdi. Yürüyoruz, birbirimizi itip kakıyoruz, bazen sürçüyoruz. Yağmur devam ediyor, siperlerde su içinde yüzüyoruz. Yere konulmuş tahta ızgaralar, yumuşamış toprak üstünde, sağa sola kayıyor.

Kimi sağa kimi sola. Biz de bunların üstünde kayıp duruyoruz ve en kötüsü de insan bunları karanlıkta göremiyor. Böylece dönüşlerde, insan ayağını olduğu gibi suyun içine daldırıyor. Kurşun renkli gece içinde, Paterloo'nun bir dam gibi sırılsıklam olmuş ve şırıl şırıl akan kiremit rengi miğferini ve dört köşe olan heybetli vücuduna sardığı ve ayna gibi parıldayan kapüşonunu ve omuzlarını gözden kaybetmiyorum. Tam arkasından gidiyorum. Zaman zaman da onunla konuşuyorum. Bana hep keyifli, sakin ve net cevaplar veriyor. Artık tahta ızgaralar yok, kalın bir çamur içine bata çıka yürüyoruz. Ve artık her taraf simsiyah. Kafile birdenbire duruyor, ben Paterloo'ya çarpıyorum. Epey önümüzde birisi, yarı kızgın bir sesle küfrediyor ve:

— Hey sersem yürüyecek misin? Yoksa ötekilerden ayrılacağız.

— Ne yapayım, bizim nallar çamura saplandı, çıkaramıyorum. Diğerinin acınacak bir halde olduğu sesinden anlaşılıyor.

Çamura saplanmış olan zavallı, nihayet kendisini kurtarıyor. Ötekilere yetişmek için koşmamız gerek. Solumaya, inlemeye, başta olanlara küfretmeye başladık. Çünkü sürekli olarak hep sendeliyoruz. Ellerimiz çamura bulanmış, artık yürüyüş maden şakırtısı ve küfür gürültüsü içinde bir bozguna, bir kaçışa benziyor.

Yağmur şiddetini bir kat daha arttırıyor. İkinci molada gene aynı şiddetle devam ediyor. Birisi düşüyor, büyük bir şamata oluyor.

Düşen adam yerinden kalkıyor. Yola devam ediyoruz. Ve ona zaman zaman:

— Nasılsın, diye sesleniyorum.

Biraz soluyarak ve biraz da burnunu çekerek:

— Çok iyiyim, diyor yüksek sesle. Çınlıyor ve şarkı söylüyor gibiydi sesi.

Bu, maden kuyularında çalışanların yürüyüşüne benzeyen zahmetli yürüyüş sırasında sırt çantalarımızın kayışları kısılmış, omuzlarımızı acıtıyordu. Siper yeni bir yıkıntı ile kapanmış, biz onun içine dalıp geçiyoruz. Her adımda ayaklarınızı, çok yükseğe kaldırarak, yapışkan çamurdan kurtarıyorsunuz. Buradan kurtulur kurtulmaz, bir çamur deresinin içine daha düşüyorsunuz. Postallar yerde iki çizgi çizmiş; ayaklar, çukur raylara benzeyen bu yivlerin içine yerleşiyor. Bazen de su birikintilerinin içine dalıveriyorlar. Bir noktada sıçan yolunun üzerinde çamurdan yapışkan hale gelmiş köprünün altından geçmek için ilerliyoruz. Bu o kadar kolay bir şey değil. Çamurda diz çökmek zorundayız. Ezilmiş gibi yere yapışıp birkaç adımlık arayı sürünerek geçmek hayli zor. Biraz daha ilerde ise, geçidin ortasına sular yüzünden yıkılmış bir kazık var. Ona tutunarak zorlukla buradan geçebiliyoruz.

Dört yol ağzına vardığımız zaman, çavuşun bir köşede durup bize yol verdiğini gördük.

— Haydi aslanlarım, diyordu, çabuk ilerleyin, burası iyi bir yer değil.

Birisi:

— Tükendim, bir adım daha atamayacağım, diye adeta böğürüyor.

Konuşanın sesi o kadar kısık, kendisi o kadar soluk soluğa ki, ben bu sesi tanıyamıyorum.

Gücünü ve soluğunu yitirmiş bir başkası:

— Bana vız gelir, diye inliyor, bıktım artık, ben burada kalıyorum.

Çavuş:

— Ne yapmamı istiyorsunuz, dedi, olanlar benim suçum değil. Bundan önceki değiştirmede, burasını fena halde bombardıman etmişler. Size burası çok tehlikeli diyorum. Acele edin.

Fırtına, su ve rüzgâr içinde ilerliyoruz. İnsana bir delikten aşağıya durmaksızın iniliyormuş gibi geliyor. Durmadan kayıyoruz, düşüyoruz, kenarlara çarpıyoruz. Gene ayağa fırlıyoruz. Bizim yürüyüş aslında çok uzun bir düşüş. Kendimizi nasıl ve nerede tutabilirsek oraya yapışıyoruz. Mesele; öne eğilip en doğru şekilde sendeleyebilmekte.

Neredeyiz? Sel gibi akan yağmura rağmen gözlerimi kaldırıyorum. Ve karanlık olmasına rağmen, gene de göğün üstünde, siperlerin çevresindekileri ve iki direği görüyorum, birbirine yaslanmış o iki direği... birkaç saat önce altından geçerken bir kemere benzettiğim direkleri.

Sonra başımı öne eğiyor ve sadece balçıklaşan çamura girip çıkan ayakların sesini, süngü kabzalarının şakırtısını ve yorgun göğüslerin soluyuşunu duyuyorum.

Bir kere daha şiddetli bir karışıklık oluyor. Paterloo'nun üstüne düşüyorum ve onun sırtına dayanıyorum. Bir ağaç gibi, sağlık gibi, umut gibi sağlam sırtına.

Bana:

— Cesaret arkadaş, neredeyse varıyoruz, diye bağırıyor.

Olduğumuz yerde hareketsiz duruyoruz. Geriye gitmek gerek. Hayır ilerliyoruz.

Birden üstümüzde büyük bir patlama oluyor. Bedenim ta kafatasımın içine kadar sarsılıyor. Madeni bir ses, bütün başıma doluyor. Burun deliklerimden giren yakıcı bir kükürt kokusu da ne-

fesimi kesiyor. Önümdeki toprak yarılıyor. Havalandığımı ve kenara atıldığımı hissediyorum. Kıvrılmış, boğulur bir durumda ve bu yıldırımın ışığında yarı kör bir haldeyim. Halbuki iyice hatırlıyorum. Bu korkunç anda, içgüdüsel olarak perperişan, şaşkın gözlerle silah arkadaşımı aradığım zaman, onun ayakta olarak yerden yükseldiğini gördüm. Kolları gergin olarak açıktı ve başının olduğu yerde bir alev yanıyordu.

XIII

KÜFÜRLER

Barque yazdığımı gördü. Bana otların üstünden dörtayak yürüyerek yaklaştı ve kızılımsı samanlarla püsküllenmiş başını, canlı gözlerini, ıslak ucunu ellerinde tuttuğu bir çikolatayı çiğnediği için sağa sola ve her yana dönen ağzıyla, uyanık yüzünü yaklaştırdı.

Ağzından bir şekerci dükkânının kokusunu savurarak:

— Söyle bana, yazdığına göre, ileride bizden, yani askerlerden söz eden yazılar yazacaksın değil mi?

— Evet oğlum, senden, öteki arkadaşlardan, buradaki yaşantımızdan söz eden şeyler yazacağım.

— Öyleyse, şimdi bana söyle bakalım.

Başıyla not almakta olduğum kâğıtları işaret ediyor. Kalemim hareketsiz onu gözlüyorum, onu dinliyorum. Anlıyorum, bana bir soru sormak istiyor:

— Dinle bak, tabii sana bir şey ısmarlayacak değilim ama senden isteyeceğim bir şey var. Söyle bakalım, bizim gibi biçare erciklerden söz ederken, onlar konuştuğu, yani onları konuşturduğun zaman, onlar bizim gibi küfürlerle yani pis ağızla mı konuşacaklar yoksa. Çünkü biz poiluler ağzımızı açtık mı küfür ve pis sözler söyleriz. Bu bizim kavgamız değildir, konuşmamızdır. Peki senin kitabını basacak olanlar bu sözleri basmaya razı olacaklar mı? Ya olmazlarsa o zaman ne olacak? Senin yaptığın portre gerçeğe uymayacak ve bize benzemeyecek... Yani, sanki bir resim yaptığın zaman en göze çarpan ve her yerde olan bir

rengi koymamak gibi bir şey olacak. Böyle bir şey de yapılamaz.

— Ben küfürleri, kullanıldıkları yerlere yerleştireceğim, korkma, çünkü gerçek böyledir.

— Ama bana doğru söyle, bu herifler, gerçeği görmezden gelerek sen böyle yazdığın için, sana "bok herif" demeyecekler mi?

— Böyle diyeceklerini zannediyorum, ama ben o herifleri dikkate almadan gerçeği yazacağım.

— Bak, ben sana bir şey söyleyeyim mi? Ben kitap işinden pek anlamam ama, sen böyle yaparsan, bu büyük bir cesaret olur çünkü kimse buna cesaret edemiyor. Eğer cesaret edersen, fena olmaz ama, galiba yapamazsın, çünkü sen çok kibar birisin. Zaten tanıdığımdan beri sende bulduğum bir kusurdur bu. Bir de insana kötülük yapar bahanesiyle sana verilen içkiyi bir başkasına vermeyip, kafana dökme adetine pek içerlerim.

XIV

DONATIM

Çok alçak olduğu için bir ine benzeyen Muets çiftliğinin samanlığı avlunun en dibine açılıyordu. Bizim payımıza evlerde bile olsak her zaman yer altında, mahzenlerde ya da inlerde yaşamak düşerdi. Ayaklarımızın altında bir sünger sesi çıkararak ezilen gübrelere basarak geçmek gerekiyordu ya da ona basmayıp, yanından geçmek isteyince bu defa yolun daracık kaldırımında denge bulmak çok güç oluyordu. Samanlığın kapısı açılınca da içerisi hiç görünmüyor. Eğer ısrarla bakılırsa sis içinde birtakım yığınların bir yere büzülmüş, uzanmış ya da volta atarak dolaştıkları görülüyor. Sağda solda küçük alevleri yuvarlak ve uzaktaki ay gibi bakır rengi görünen iki soluk mum ışığı var. Ve bunlar insana, ağızlarından ya tütün dumanı veya soğuktan duman çıkaran insan şekillerini çağrıştırıyordu. Şimdi içine daldığımız bu geçici barınağımız bu akşam büyük bir hareket içinde. Siperlere yarın dönüyoruz. Sabah erkenden. Samanlığın sisli kiracıları bagajlarını hazırlamaya başlamışlar. Akşamın gözlerimi örten ilk alacakaranlığı içinde, yerlerde bırakılmış, unutulmuş mataralara, sefertaslarına filan çarpmamak için gayret ediyorum ama gene de olmuyor. Çünkü tam ortada bir yerde, tıpkı bir şantiyede yığılmış kaldırım taşları gibi bir araya konulmuş olan bütün bunlara çarpıyorum.

Nihayet yerime geliyorum. Yünlere sarınmış yusyuvarlak bir insanla karşılaşıyorum. Yerde ışıldayan birtakım ufak şeylerin üstüne eğilmiş duruyor. Bir kuzu derisiyle örtülü sırta vuruyorum.

Yüzünü bana çeviriyor. Yere kakılmış bir süngünün üstüne dikilmiş mumun parlayıp alçalan ışığında, onun yüzünün yarısını, bir gözünü, bir parça bıyığını ve açık tuttuğu ağzının bir tarafını görüyorum. Dostça bir homurtu çıkarıyor, sonra gene dönerek dökümtülerine dalıyor.

— Orada neler yapıyorsun?

— Topluyorum, toplanıyorum.

Çaldıklarının neler olduğunu araştıran bir hayduta benzeyen bu insan, bizim Volpatte'dan başkası değil. Dikkatle bakınca da ne yaptığını anlıyorum, yatağının, daha doğrusu üstünde yatması için ona ayrılmış olan ot parçasının üstüne serdiği çadır bezini yere yaymış, üstüne de ceplerini boşaltmış. Şimdi iyi bir ev kadınının mallarını sevgiyle örten bakışlarıyla, hem onları hayran hayran seyrediyor hem de kimse onları çiğnemesin diye hücuma hazır bir dikkat içinde. Bu geniş sevgiye, dikkatle bakıyorum.

Mendilin çevresinde pipo, içinde sigara kâğıdı, bıçak, para çantası, çakmak, yani gereken her şeyin bulunduğu bir tütün torbası var. Ve bunların çevresinde, karmakarışık dökülmüş bir sürü şey. İşte şurada, bir kutu içine konulmuş saat ve kutunun üstüne solucanlar gibi sarılmış deriden iki potin. Kutu eskidikçe acayip bir şekilde ağarmış ve donuklaşmış. Sonra biri yuvarlak, öteki dört köşe iki ayna, bu ikinci kırık ama en iyi cinsten. Bir terebentin esansı şişesi, bir madeni esans şişesi, bu ikinci hemen hemen boş gibi ve üçüncü boş bir şişe. Bunların hepsi küçük. Üstünde "Allah bizimledir", "Got miluns" yazılı bir Alman kasatura kayışı plakası. Bir de aynı kökenden gelme kılıç püskülü. Bir kağıda yarım yamalak sarılmış küçük bir uçak okçuğu. Ucu sivri olan bir çelik kalem, sonra açılır kapanır bir makas ve gene öyle bir kaşıkla bir çatal. İçinde afyon hapları da bulunan bir asprin tüpü ve daha birkaç boş kutu.

Özel servetini kontrol ettiğimi görüyor Volpatte ve benim bazı eşyanın ne olduğunu anlamama yardım ediyor.

— Şu gördüğün bir subay eldiveni, halis güderi. Parmaklarını keserek namluyu kapatıyorum. Şu da gördüğün gibi telefon teli, kaputunun düğmeleri kopmasın istersen bununla iliştirmek gerek. Şunun içinde ne var diye sorarsan, bu da beyaz iplik, ama

sağlam iplik, sana yeni çamaşır verdikleri zaman, hemen iki gün de kopan, sökülen cinsten değil. Bunlar da bir kartpostal üzerinde dikiş iğneleri ve kancalı iğneler... Bak görüyor musun benim yazıhaneyi? Kâğıtlar hep burada.

Gerçekten orada Volpatte'ın ceplerinden çıkmış bir sürü kâğıt vardı. Bunlar arasında askerlik belgesi, mektuplar, karısının çocuklarının resimleri bulunuyordu.

Aradan resimleri çekip bir kere daha bana gösteriyor. Madam Volpatte'la bir kere daha tanışıyorum, vücudu çok şişman, fakat yüzü tatlı ve yumuşak, yanında biri ince, öteki top gibi şişko beyaz yakalı iki minik oğlu var.

Yirmi yaşında bir delikanlı olan Biquet:

— Bende yalnız morukla kocakarının resimleri var, diyor.

Bir başkası:

— Benim de yanımda benimkilerin resimleri var, diyor, ben de bizim yuvadaki kuşlarımın resimlerini bir dakika üstümden ayırmam.

Bir üçüncü de:

— Elbette ya, her birimiz kendi dünyamızı yanımızda taşıyoruz, diye ekledi.

Barque:

— Bu olmayacak bir şey ama, dedi, ne oluyor bilmem, bir resme bakıldıkça o resim soluyor, ne kadar çok bakarsanız o kadar *çabuk soluyor.* Onlara çok sık bakmamak ve hele uzun uzun bakmamak gerek. Arada ne geçiyor bilmiyorum ama, benzerlik azalıyor.

Blaire:

— Hakkın var, dedi, bana da öyle geliyor, tıpkı senin dediğin gibi.

Volpatte:

— Kâğıtlarımın arasında, bir de bölgenin haritası var.

Bunu söyleyen Volpatte, kıvrıldığı yerleri incelip şeffaflaşmış bir harita açtı. Sonra onda, poiluler hakkında yazılmış bir gazete kupürü gösterdi.

— İşte bizim hakkımızda yazan bir gazete. Bir de roman (İki Kere Bakire). Yirmi beş santime satılan bir roman. A, bak, burada bir

başka gazete daha var. Etampes Arısı, bu gazeteyi niçin sakladığımı bilmiyorum. Herhalde bunun bir sebebi olmalı. Sakin kafayla bakmak en iyisi. Sonra iskambillerim de var. Bir de dama oyunu bir çeşit hamurdan ve kâğıttan yapılmış bir şey.

Bize yaklaşmış olan Barque:

— Benim derinliklerimde, bunlardan daha da çok şeyler var, dedi.

Sonra dönüp Volpatte'a:

— Sende, dedi, Alman askerlik karnesi var mı? İod ampulleri ve bir de brovning var mı, bitli herif? Bende bunlarla birlikte iki de bıçak var. Bir de...

Volpatte:

— Ben de revolver yok, dedi, Alman askerlik karnesi de, fakat isteseydim, iki değil, on bıçağım olurdu. Benim tek bıçağa ihtiyacım var.

Öteki:

— Adamına göre değişir dedi, sende mekanik düğmeler var mı?

Becuwe:

— Cebimde var dedi.

Lamuse:

— Bizim gibi bitliler onsuz edemezler, dedi. Yoksa askılıklarına ne tutturabiliriz.

Blaire:

— Ben dedi, yüzük yapacağım aletleri hep cebimde taşırım.

Bunları cebinden çıkardı, bir gaz maskesi şasesi içindeydi. Onları salladı; birbirine çarpan eğe ve henüz işlenmemiş alüminyum halkaların metalik sesi duyuldu.

Biquet:

— Ben yanımdan sicim eksik etmem, dedi, en gerekli olan şey budur.

Pepin cebinden çıkarıp, avucunun içinde tuttuğu bir büyük, bir orta, bir küçük çiviyi göstererek:

— Hiçbir şey, gerçekten bir çivi kadar gerekli değildir dedi.

Yavaş yavaş ötekiler de birtakım şeyler onarır ve toplanırlarken teker teker yanımıza yaklaşıp konuşmamıza karıştılar. İnsan

bu yarı karanlığa da alışıyordu. Ellerinin becerikliliğiyle ünlü onbaşı Salavert'in bir kamamber peynir kutusu ile telden yaptığı abajura mum dikmiş, tavana doğru çekmiştik. Şimdi onun ışığı altında toplanmış konuşuyorduk. Her birimiz bir anne gibi taraf-sızlık yapmadan ve tercihini gizleyemeden cebindekileri sayıp dökü-yordu.

Birisi:

— Acaba kaç cebimiz var, diye sordu.

— Kaç cebimiz mi var? On sekiz... diye biri söze karıştı. Pek tabii bu canlı hesap makinesi Cocon'du.

Lamuse:

— Ulan köpek boku, dedi, desteksiz atma.

— Tam on sekiz, eğer bana inanmıyorsan üşenme say.

Lamuse, hak kazanmak istiyordu, ışığa yaklaştı, kiremit ren-gindeki kirli ellerini ışığa tuttu ve kalın parmakları üstünde say-maya başladı. Kaputun arkasında içeride torba gibi sallanan iki cep, pansuman paketi cebi ki o tütün için kullanılıyor ya. Kapu-tun içinde önde iki cep. Gene önde ve kaputun üstündeki tokalı iki cep, pantolonda üç, hatta küçük yassı cep de sayılırsa üç bu-çuk cep.

Farfadet:

— Ben oraya küçük bir pusula koyuyorum, dedi.

Tirloir:

— Ben, dedi, karımın bana: "Eğer yaralanırsan, öttürürsün de arkadaşların gelir seni kurtarır," diye gönderdiği bir bekçi düdü-ğünü koyuyorum.

Bu çocukça sözlere hep birlikte gülüşülüyor.

Tulacque, hoşgörü ile araya giriyor ve Tirloir'a:

— Geridekiler savaşın ne olduğunu anlamıyorlar. Sen de şim-di geriden söz etsen ne pis şeyler söylersin.

Onbaşı Salavert:

— O cep çok küçüktür, onu hesaba katmayalım, böylece on oluyor, dedi.

— Dört de cekettekiler. İşte hepsi on dört etti.

— Hayır, iki tane daha var. Fişek için yeni eklenmiş kayışla tutulanlar...

— Haa evet, onları unutmuşum, on altı ediyor.

— Sizi kaz kafalılar, açın da şunlara bakın. Ceketinizin iç ceplerini neden saymıyorsunuz? Sivilken tirbuşonunu, tütününü, bir şey götürüyorsun, gideceğin yerin adresini oraya koymaz mıydın?

Onbaşı Salavert, bir malı teslim alan memur ciddiyetiyle:

— Evet, dedi, hakkın var, on sekiz ediyor. tartışmaya gerek yok.

Bu sırada kapının önünde bir insan, galiba dengesini yitiriyor ve yeniden buluncaya kadar, birkaç kere sendeliyor, ayaklarıyla eşinen bir beygirin nal sesleri gibi sesler çıkarıyor, küfür de ediyor. Sonra bir sessizlik oluyor, arkasından tok ve otoriter bir ses:

— Hey içerdekiler, diyor, hazırlanıyor musunuz? Hem de denkler çok sağlam olmalı ha, ilk hatta gidiliyor. Hava da kızışacakmış galiba.

Birkaç ses dalgın dalgın:

— Peki peki, başefendi, diyor.

Yerde dörtayak duran ve bir zarfın üstünü yazmaya çabalayan Benech:

— Kuzum "Arnesse" nasıl yazılır, diye soruyor.

Cocon, ona bunu "Ernest" olarak tek tek hecelerken, uzaktan başçavuşun yanımızda ve daha ötelerde konaklamış olanlara, bize söylediklerini tekrarladığını duyuyoruz.

Blaire, konuşmaya başlıyor:

—Evlatlar, her zaman –ama sözlerime dikkat edin ve dinleyin–, evet her zaman, şarap mataranızı cebinizde taşıyınız. Ben, onu her tarafa taşımaya uğraştım sonunda en pratik şeyin, onu cepte taşımak olduğunu anladım. İnanın bana eğer sen tam teçhizatla yürüyüşte isen, ya da teçhizatsız öyle ulu orta siperde dolaşıyorsan ne zaman bir fırsat olsa, o hep senin elinin altındadır. Örneğin yanında bolca şarap olan bir arkadaşa da rastlarsın, içinden kopar, sana bir iyilik yapmak ister "ver mataranı doldurayım" der, her zaman çeyrekliği cepte taşımalı.

Lamuse:

— Ben öyle şey yapmam, dedi, ben onu askılıklarıma bağlayıp, emniyet altına almayı tercih ederim.

Maske torbasını yaptığımız gibi, onu bir kaput düğmesine asmak en iyisi, farzet ki donatımı çıkardın, o sırada da şarap geçiyor yandan demektir.

Barque:

— Bende bir Alman matarası var. Yassı bir şey, istersen yan cebe koyabiliyorsun, istersen fişekliğin içine de sığıyor, tabii birçok fişek kullandıktan ya da fişekleri kumanya çantasına yerleştirdikten sonra...

— Alman matarası bir işe yaramaz. Bir kere ayakta durmaz. İnsana yük olmaktan başka hiçbir işe yaramaz. O ekstra bir şey değildir.

Psikolojiden çakan Tiret de:

— Bu defa saldırıya gidiyoruz, dedi, bizim sulusepken bunu böyle söyledi. Senin de eline bir Alman matarası geçerse o zaman hemen ekstra ekstra olur.

Eudore:

— Saldırıya mı geçecekmişiz? Çavuş öyle mi söyledi, ben duymadım.

Cocon:

— Alman mataraları bir çeyrekten fazla alıyor. Çeyreğin dörtte üçü çizgi ile işaretleniyor. Tabii böyle daha fazla alan bir mataran olunca elbette kârlısın, çünkü sana şarap kahve veya su verdikleri zaman asla ağzına kadar doldurmazlar. Doldururlarsa, bu defa da sen dökersin.

Paradis:

— Hiçbir zaman ağzına kadar doldurmazlar. Bundan söz ederken, fena halde öfkelenmiş görünüyordu; şarabı akıtırken, bir parmağını mataranın içine daldırır, parmağıyla birlikte mataranı doldurur. Sonuç? O parmağı çekince mataranın dörtte üçü dolmuş olarak kalır. Sen de ancak üç fırt çeker, beline birbirinden güzel üç kemeri üst üste takmış olursun o kadar.

Barque:

— Çok doğru söylüyorsun ama, sen dağıtan adama büyük bir kap uzattın mı o zaman da çekinir, şarabı titrete titrete boşaltır ve sana daha fazla vermemek endişesi içinde, daha az verir, gene de zararlı çıkarsın.

Herkes böyle konuşurken, Volpatte biraz önce sergi gibi yaydıklarını birer birer ceplerine yerleştiriyordu. Sıra para çantasına gelince, onu merhametle seyreder bir tavır takındı:

— Vatandaş pek sıska, dedi, karnı beline yapışmış.

Saymaya başladı:

— Üç frank kalmış, vay anasına be. Yeniden tüylenmem gerek, yoksa iflahım kesilir.

— İçimizde ilk kokoz sen değilsin.

— Erler, kazandıklarından çok daha fazla harcarlar, aylığından başka bir geliri olmayanlarımız acaba ne yaparlar?

Paradis çok sade bir ifade ile:

— Geberirler, dedi.

Pepin, neşeli gözlerle bize bakarak:

— Şuraya bakın, cebimde neler var, diyor ve bize gümüşten çatal kaşık gösteriyor.

— Grand-Rozzoy'da evinde oturduğumuz cadalozun bunlar.

— Bilmem ama herhalde, bunlar da onundur gibi geliyor bana. Cadalozu ben pek iyi tanırım, o ömrünün sonuna kadar gümüş çatal kaşığını arayacak.

Volpatte:

— Benim kadar şanssızı da yoktur. Bir tek kere makas yürüttüm, onu da bir kere bile kullanamadım, lazım olmadı.

— Ben de arada bir bazı şeyler aşırdım ama, hayatta beni de öyle bir yakıp tutuşturdular ki, benim yaptıklarım, bana yapılanlar karşısında solda sıfır kalır.

— Boşver ağabey, insan ne yaparsa yapsın, sonunda gene bir imansız onun canını yakar...

Sıhhiye eri Soron:

— Yanımda tentürdiyot var. İsteyen var mı? diye bağırıyordu.

Blaire:

— Ben karımın mektuplarını saklıyorum, dedi.

— Ben onları saklamam.

— Ben onları saklarım, işte burada.

Eudore, bir paket kâğıt çıkardı. Bunlar eskimiş, yağlanmış, pırıl pırıl parlayan ve karanlıktan, kirden kurşunileşmiş bir tutam kâğıttı. Bize sakladığı bu kâğıtları göstererek:

— Onları saklıyorum ve arada bir de yeni baştan okuyorum. İnsan kendini iyi hissetmezse, üşürse, bunu okuduğu zaman ısınmış gibi oluyor. Sahiden ısınmak değil, ama ona benzer bir his.

Bu garip cümlenin, herhalde çok derin bir anlamı olacak, oradakilerden birçoğu başlarını kaldırıp ona: "Evet, böyle oluyor..." dediler.

Konuşma başsız sonsuz devam ediyor. Samanlık içinde durmadan hareket eden iri gölgeler ve köşelerine sinmiş karaltılar fantastik görünüyor. Oraya buraya serpilmiş mumların yanıp sönen ışıkları da ürkütücü bir görüntü veriyor.

Onların gidip gelişlerini, yere çöküp kalkışlarını görüyorum. İşleri başından aşkın bu göççüler, yere eğilip dağılmış eşyalar içinde durmadan çıkınlarını, çantalarını hazırlıyorlar ve zaman zaman hazinelerini birbirlerine gösteriyorlar:

— Nasıl, nefis değil mi?

— Ne demezsin?

Sahip olmadıkları her şeyi istiyorlar. Bölüğümüzde herkesin haset ettiği efsanevi hazineler var. Bunlardan biri, usta bir atışla genişletilmiş olan Barque'ın iki buçuk litrelik bidonu, öteki de Bertrand'ın boynuz kabzalı ünlü bıçağı.

Bu kaynaşma içinde zaman zaman bu müzelik eşyalara, gözlerinin ucuyla bakanlar, tekrar işlerine koyuluyorlar, "işporta"larını düzeltip yerleştirmeye çabalıyorlardı.

Eşyaları gerçekten pek fakir, askerler için imal edilmiş her şey çirkin, adi ve kötü cinsten... Ayakkabılarından, kötü biçilmiş, kötü dikilmiş, kötü boyanmış; kıvrım kıvrım kötü kumaşına kadar –hatta deriden kısımlar bile– incelmiş, çekilmiş. İç çamaşırları pamukludan daha ince; tütünleri ota benziyor. Yanımda duran Marthereau, bana arkadaşları gösteriyor:

— Şu zavallı moruklara bak. Darmadağınık bir dükkâna benzeyen eşyalarını nasıl seyrediyorlar. Tıpkı yavrularını seyreden analara benziyorlar. Şu karşıdakilerden biri, örneğin: "Bıçağım," dediği zaman sanki yavrusuna: "Charles, Leon ya da Dolph," diye çağıran analara benziyor ve biliyor musun? Onlar için yüklerini eksiltmek mümkün değil. Onlar bu kadar yükü taşımak ister-

ler mi zannedersin? İstemezler ama, başka türlü yapamıyorlar. Halbuki askerlik mesleğinde bu yükler insana daha fazla kuvvet vermez.

Yükler gerçekten müthiş ve bu da bilinen bir şeydir ki, her eşya onu biraz daha acımasız yapar. Çünkü en küçük eşyalar bile, onun bir fazla yara, bir fazla ezik almasına sebep oluyor.

Çünkü yük, yalnız ceplere ve torbalara sıkıştırılan şeyler değil, asıl donatım sırtta taşınan çantadır. Sırt çantaları çanta değil, birer sandık, hatta birer dolap sayılabilir. Eski bir asker, eşyalarını gayet dikkatle ve her şeyi yerli yerine yerleştirerek, onu adeta mucizevi şekilde genişletmiş, büyütmüştür. Asker bunların içine kendi özel eşyalarını; mutfak ve işlerinde gerekli olacak araç gereçleri koyar. Zorunlu yüklerden başka iki maymun kutusu*, on iki bisküvi, iki tablet kahve, iki çorbalık konserve, şeker, çamaşır ve onu değiştirmesi için ikincisi, yedek postallar... Bir de bunlara ek olarak bir iki konserve kutusu, tütün, şokala, mumlar, ispirtoluk, katı ispirto, üstü bez altı ip kunduralar, sabun, yünlüler arasında bataniye ile ayak örtüsü, çadır bezi, portatif araçlar, sefertası ve kampta gereken araçlar. Bu sebeple yükümüz büyür, anıt gibi heybetli ve ezici olur. Komşum doğru söylüyor. Kilometrelerce yol ve kilometrelerce sıçan yolunu geçip yerine varan poilu bundan sonraki yürüyüşte, eşyaların bir çoğundan kurtulmaya karar verdiğini, omuzlarını böylece biraz olsun sırt çantasının zulmünden kurtaracağını söyler, hatta böyle yapacağına yemin eder. Fakat yol göründü mü, insan gücünü aşan bu yükü tekrar sırtlar, onu hiçbir zaman terk etmez. Evet her zaman da ona küfrettiği halde...

İçimizde bazı açıkgözler var, onlar kendi yüklerini bir çaresini bulup ya birliğin arabasına ya da sıhhiye arabasına yüklemek, onunla taşıtmak istiyorlar. Ben bunları yapan birkaçını tanıyorum. Bir tanesi böyle bir şey yaptı bile. Ama ne de olsa takımda iki yüz elli adamız, zaten bu açıkgözlülüğü herkes biliyor. Sonra rütbeliler, hele asteğmenler... Sonra komutanın yolda arabaları kontrol edeceği de kesin. Buldu mu yükünü olduğu yerde bırakır.

* Askerlerin sığır eti konservelerine taktığı ad.

Üstelik de kodesi boylarsın, doğru değil mi? Üstüne bir de azar işitirsin zehir zemberek.

— İlk zamanlar her şey açıkça yapılırdı, yolda kumanya torbasını, sırt çantasını bir çocuk arabasıyla götüren askerler çok görülürdü.

— Ne söylüyorsun? O savaşın en güzel devriydi. Sonradan her şeyi değiştirdiler.

Bütün nutuklara kulaklarını tıkamış olan ve omuzlarına şal gibi attığı battaniyesiyle sihirbaz bir karıya benzeyen Volpatte, yerdeki bir şeyin etrafında dönüyor ve kendi kendine konuşuyordu.

— Şu kamp tenceresini götüreyim mi, götürmeyeyim mi? Şimdiye kadar hep taşıdım. Çünkü bizim bölükte bundan bir tane var.

Bir türlü karar veremediği için bu hakiki bir veda sahnesi oluyor.

Yandan onu gözetleyen Barque, onunla alay ediyor. Barque'ın yavaş sesle: "Bunak maraz herif," dediği duyuluyor.

Fakat Barque birden susuyor ve sonra da:

— Eğer biz de onun yerinde olsak, onun kadar salak olurduk, diyor.

Volpatte kararını erteledi:

— Yarın sabah bir kere Philibert'e göstereyim, sonra karar veririm, dedi. Önce cepler doldurulduktan sonra, sıra torbaya ve fişekliklere geliyor. Barque, nizami olarak üç fişekliğe konulacak iki yüz fişeği paketleriyle birlikte koymaya çok gayret etti. Olmayınca, ayakta başı eğik, paketten çıkardığı fişekleri teker teker birbirlerinin yanına yerleştirdi. Şimdi onun da belinde hepimiz gibi aşağı yukarı altı kilo ağırlığında bir kemer var. Tüfeklerimizi daha önce temizlemiştik, fakat gene de namlu dibinin kundaklanmış olup olmadığı ve tıpalama durumunu bir kere daha kontrol ediyoruz. Bu, siperdeki toprak bakımından gereklidir.

Herkesin kendi tüfeğini çabucak tanıması da gereklidir.

— Ben kayışıma kertikler yaptım, görüyorsun ya, kenarlarını nasıl işlemişim.

— Ben kayışın üst tarafına bir ayakkabı kordonu sardım. Onu gözümle gördüğüm gibi elimle de görebiliyorum.

— Ben mekanik bir düğme koydum, karanlıkta bile onu buluyorum. Bu benim karabinam diyorum, çünkü öyle delikanlılar var ki, başkaları silahlarını temizlerken, onlar dalga geçiyorlar. Ondan sonra tatlı tatlı temizlenmiş bir tüfeği omuzluyorlar ve sonunda da utanmadan: "Yüzbaşım benim silahım çok iyi temizlenmiştir," diyorlar. Ben bu dalavereye sapmam. Buna sistem D diyorlar. Bazen bunu yaparken insan boka saplanıyor.

Tüfekler de el yazılarına benzerler, hepsi birbirinden farklıdır.

Marthereau:

— Bu akşam çok acayip burası. Yarın cepheye çıkıyoruz burada hâlâ ne bir zom var ne de körkütük sızacak biri. Dinle, şimdiye kadar bir kavga da çıkmadı.

Sonra sözünü değiştirerek:

— Şuradakilerin kafaları biraz tütsülü, hatta vıcıklaşmaya bile başlamışlar, ne de olsa epeyce tutmuşlar kafayı.

— Onlar Broyer'in bölüğünden Poitron ile Poilpot.

Yattıkları yerde yavaş sesle konuşuyorlar. Bir tanesinin ağzı kadar parlayan yuvarlak bir burnu var. Tam mumun yanında oturduğu için bunlardan birinin bir şey anlatmak için işaret parmağını kaldırdığını görüyoruz.

Poitron:

— Ben ateş yakmasını bilirim ama, ateş söndü mü, bir daha yeniden yakmasını beceremem.

Öteki:

— Budala, diyor, eğer sen ateş yakmasını biliyorsan, tekrar yakmasını da bilirsin. Ateşi yaktığın zaman niçin yakarsın? Sönmüş olduğu için değil mi? Ve sen de onu yaktığın zaman yeniden yakıyorum diyebilirsin.

— Söylediğin şeyleri hepsi kafa şişiriyor. Ben öyle hesaplardan anlamam. Şu yaptığın tekerleme de bana vız gelir. Sana diyorum, hem de tekrarlıyorum. Bir ateş yanacak mı, ben oradayım, yakarım, ama bir ateş söndü mü bana bakma yakamam, yeniden yakamam bundan açık sana ne söyleyeyim.

Poilpot, ne söyledi nasıl ısrar etti, duymadım ama, ötekini tekrar duyuyorum, adeta hırıldayarak:

— Be hey Allahın belası inatçı herif... diyor. Mademki sana otuz defadır yakamıyorum diyorum, demek doğruyu söylüyorum. Ne eşek kafalı şeysin.

— Şu dinlediklerimiz ne abuk sabuk... diyen Marthereau, çabuk çabuk konuştu.

Bu dumanlı ve saman içindeki kulübede, kiminin ayakta durduğu, kiminin eğilip bir şeyler tamir ettiği, kiminin de çullarını, aletlerini, kumanyasını sardığı, topladığı bu alacakaranlıkta, içilen veda şarapları hummalı bir hava yaratmıştı. Ortada, konuşulanların yarattığı uğultu ve hareketlerin yarattığı bir kargaşa hüküm sürüyordu. Duvarlarda damı tutan kalasların çıkıntılarının ve bunların arasında kocamanlaşmış el gölgeleri vardı. Bunlar kulaklara benziyorlardı. İnsan boyundaki bir duvarla bölünmüş samanlığın iki tarafında da birdenbire içkili sesler yükseldi. Diğer tarafta, iki kişi umutsuzca bir kudurganlık ve şiddetle birbirlerine saldırıyordu. Hava dünya yüzündeki en galiz küfürlerle titriyordu. Fakat bunlardan biri, başka bölükten gelmiş bir yabancı olduğu için, yan samanlığın kiracıları tarafından kapı dışarı edilince ötekinin küfürleri zayıfladı ve söndü.

Marthereau biraz da gururla:

— Bak biz kendimizi tutuyoruz, dedi.

Bu doğru, bunu alkolizme karşı aşılmaz bir kini olan Bertrand'a borçluyuz. Bizim bölüğümüzdekiler şaraba ve anzaruta en az düşkün olanlar.

Bağırışıyorlar, şarkı söylüyorlar, etrafta olmayacak bir sürü şeyler yapıyorlar. Ve sonu gelmez bir şekilde gülüyorlar. Gülüşler insan organizması içinde makine sesi çıkarıyor. Bu gölgeler sirkinde, bu yansılar kafesinde bazı fizyonomiler dokunaklı bir kabartma gibi göze çarpıyor. İnsan onları derin derin tanımak istiyor. Fakat bunu yapamıyor. Onları görüyoruz, fakat içlerini göremiyoruz.

Bertrand:

— Haydi çocuklar, dedi, çiğ etleri tahta bezlerine sarmak zamanı geldi. Biliyorsunuz yarın Azor'a çıkacağız. Uyumak gerek.

O böyle deyince, herkes birer birer yatmaya başlıyor. Fakat gevezelikler bitmiyor. Acele etmek gerekmediği zaman, asker her

hoşuna gideni, ona rahatlık veren her şeyi yapar. Samanlıkta daha gidip gelenler var, hepsinin elinde bir şeyler var. Şimdi bir şamdanın önünden geçen Eudore'un ölçüsüz uzamış çok hareketli gölgesini duvarda görüyorum. Parmaklarının ucunda iki kâfuru şişesi sallanıyor.

Lamuse, rahat bir pozisyon almak için durmadan kıpırdıyor. Kendini rahatsız hissettiği belli. Bugün gereğinden fazla yemek yediği açıkça görünüyordu.

Mesnil Joseph:

— Çenenizi kapatın, diye bağırıyor, uyumak isteyenler var yahu, ulan inek sürüleri, diye bağırıyor.

Bu çıkış bir an sessizlik yaratıyor. Ama sonra yeniden hayhuy ve gidiş geliş başlıyor. Paradis:

— Yarın birinci hatta gittiğimiz bir gerçek, bunu hepimiz biliyoruz; ama bir tekimiz bile umursamıyor.

Yavaş yavaş herkes yerine geliyor ve samanların üzerine uzanıyor. Marthereau, benim yanımda uzanıp kendisini battaniyeye sarıp sarmalıyor. Kocaman bir insan içeriye giriyor, kimseyi rahatsız etmemek için ayaklarının ucuna basarak büyük bir dikkatle yürüyor. Bu, Marist mezhebi rahiplerinden olan sıhhiye çavuşu. Gözlüklü ve sakallı kocaman bir adam. Kaputunu çıkardığı, ceketle kaldığı zaman bacaklarını göstermekten çekindiği için acele soyunup, sakallı bir deniz aygırına benzeyen vücudunu saklamaya gayret ediyor. Soluyarak, iç çekerek bir şeyler mırıldanarak yatıyor.

Bana onu başıyla işaret eden Marthereau:

— Şu herifi görüyorsun ya. Bunlar yalnızca palavra söylemek için yaratılmışlardır, kendisine: "sivilken ne iş yapıyordunuz?" diye sorarsan, sana gözlüklerinin üstünden ve gözlerinin yarısıyla bakarak: "okullarda rahiptim" diyeceğine "Profesördüm" diyor. Sabahları dinsel törene gitmek için erken kalkıyor, sizi de uyandırıyor, fakat "duaya gidiyorum" demiyor: "Karnım ağrıyor, biraz dışarıya çıkacağım" diyor.

Biraz ötede peder Ramur memleketinden söz ediyor:

— Bizim doğduğumuz yer çok büyük bir yer değildir. Benim

ihtiyarım ister çalışsın ister dinlensin, hep pipo içer, dumanını da ya tencere dumanına karıştırır ya havaya üfler.

"Siz saz nedir biliyor musunuz ooo."

Rahip, pipoların nasıl içilip nasıl kullanılması gerektiği konusundaki vaazı dinleyici bulamadığı için kesmek zorunda kaldı. Şimdi yalnız iki mum yanıyor ve yatan adamların yaptığı yığını, büyük bir gölge kanadı sarıyor. Bu ilkel yatakhanede hâlâ konuşmalar işitiliyor. Benim kulağıma da bu sözlerden kimi bölümler geliyor. Rahip Ramure, şimdi komutanın aleyhinde konuşuyor.

— Komutana boşver, diyor, dört sicim parçası takınakla insan adam olamaz. O daha pipo içmesini bilmiyor be. Durmadan çekiyor ve yakıyor. Onun ağzı insan ağzı değil, hayvan ağzı. Onun piposunun tahtası kavruluyor, çatlıyor. Ve bu suretle pipo tahtadan değil, kömürden yapılmış bir pipo oluyor. Topraktan yapılmış olanlar daha dayanıklıdır, ama ne de olsa, onları da bozuyor. Bak, hayvan ağzı dedim ya, sana söyleyeyim, şimdiye kadar hiç olmamış bir şey olacak, ağaracak kadar kızdığı ve iliklerine kadar piştiği için bir gün pipo komutanın ağzında patlayacak.

Biraz sonra samanlıkta sessizlik ve karanlık hüküm sürmeye başladı. Ve böylece karanlığın içinde olanların hepsi gömüldü. Dev gibi paketlere benzeyen, şu battaniyelerine sarılıp yan yana uzanmış adamlar tıpkı kocaman bir orga benziyorlar. Hepsinden bir başka şekilde ve bir başka seste horlamalar yükseliyor. Artık burnunu battaniyeye sokmuş olan Marthereau kendisinden bahsediyor:

— Ben paçavra satıcısıyım, daha doğrusu paçavracıyım, ama toptancıyım, süprüntü küfelerini karıştıranlardan değilim. Ben onlardan satın alırım, depoma koyarım. Depom bir tavan arasıdır. Ben bütün döküntüleri alırım, çamaşırdan konserve kutusuna kadar. Fakat asıl fırça sapları beni ilgilendirir, bir de çanta ile eski pabuçlar, ve tavşan derisi spesialitemdir.

Bir süre daha geçiyor, gene bana söylediklerini işitiyorum:

— Beni görüyorsun, diyor, ufak tefek cılız bir şey olduğum halde hâlâ bugün ayaklarımda partallarla, dayama merdivenle,

sırtımda yüz kilo taşıyarak çatıya çıkıyorum. Bir gün acayip bir tiple işim oldu. Beni güç bir duruma soktu.

Birdenbire Fouillade'in sesi duyuldu, kendi kendine bağırarak konuşuyordu:

— Benim en hoşuma giden şey şu dinlenme günlerinde bizi yürüyüşe çıkarmaları. Böbreklerim kıyma gibi oldu. Zaten çökük sırtlıyım, şimdi belimi doğrultamaz oldum.

Volpatte'ın tarafından bir demir sesi geliyor, delik olduğu için küfür ede ede eski tenceresini almaya karar vermiş.

Daha ilerde yarı uykuda bir adam:

— Aman Allahım, bu savaş ne zaman bitecek, diye inliyor.

Bu sesten daha da donuk bir ses:

— Bizim derimizi istiyorlar.

Çok daha sonra, saat ikiyi vurduğu zaman uyanıyorum. Soluk bir ışık var. Ay ışığı olacak. Uzakta bir horoz ötüyor. Sonra Pinegal'in kısık sesi duyuluyor:

— Daha gece yarısı değil, bir horoz ötüyor. Herhalde bu çok olgunlaşmış bir horoz olacak.

Gülüyor ve tekrarlıyor:

— Evet, çok olgunlaşmış bir horoz.

Sonra da gülmekle horlamak arasında bir ses çıkararak tekrar uyumaya başlıyor.

Pinegal konuşunca canlı hesap makinesi Cocon'u uyandırmıştı. Şimdi de o yüksek sesle düşünmeye başlıyor.

— Bizim bölük sefere çıktığı zaman on yedi kişiydik. Gene de on yediyiz. Yani boş kalan yerler kapatıldı. Şimdiye kadar bu on yedi kişi muhakkak ki adam başına dörder kaput eskitmiştir. Bu kaputların ilki lacivertti, sonrakileri duman renginde verdiler. Adam başına ikişer üniforma, altışar çift postal, ikişer de tüfek mutlaka verildi. Gömleklerin, iç çamaşırların hesaplanması imkânsız. Yedek kumanyalarımızı tam yirmi üç kere değiştirdiler. On yedimiz günlük emirde, on dört kere övgü ile anıldık. Bunların ikisi tugayın, dördü tümenin, biri de ordunun çıkardığı günlük emirle oldu. Bir defa arka arkaya on altı gün en ön siperde kaldık. Ve kırk yedi değişik köyde konakladık, oturduk. Savaşın başından bu yana varlığı iki bin olan alaydan tam on iki bin kişi geçti.

Onun sesini, ne dediği anlaşılmayan acayip bir ses kesti. Bu iyi konuşamayan adam Blaire'di. Yeni dişlerini taktırdığından beri ne yemek yiyebiliyor ne de konuşabiliyordu. Ona: "Alışırsın" demişler, o da her gece büyük bir cesaretle bu dişleri takıyordu. Bir savaş meydanında yapıldığı gibi başımı hafifçe doğrultuyorum. Çeşitli bölgelerden ve çeşitli hadiselerden geçmiş, buraya kadar gelmiş ve burada üst üste yığılmış insan yığınına bakıyorum.

Hepsi de, eylemsizlik ve utanma uçurumunun ta dibine batmışlar. İçlerinden yalnız birkaçı hâlâ kenarlara yapışmaya, bir şeylere tutunmaya çabalıyor. Yürek parçalayıcı üzüntüleri, çocukça içgüdüleri ve köleliklerinin cehaleti içinde bir şeyleri kavramaya uğraşıyorlar.

Uyku sarhoşluğuna yenik düşüyorum. Fakat, ben gene de onların neler yaptıklarını ve neler yapmakta olduklarını hatırlıyorum. Ben zavallı insanlığın uğursuz gecesinin karanlık kefeniyle örtülü bu inde bilemem ki gene hangi büyük ışığı düşünüyorum.

XV

YUMURTA

Ellerimiz böğrümüzde ne yapacağımızı bilmez bir haldeydik. Açtık, susuzduk ve konakladığımız bu yerde hiçbir şey bulmaya imkân yoktu. Burada hiçbir şey yoktu. Karavana düzenli gelmiyordu ve yoksunluk son raddeye gelmişti.

Zayıf, soluk, sararmış grubumuz diş gıcırdatıyordu. Dört bir yanı ev iskeletleri, kel kalmış telgraf direkleri, üstleri soyulmuş siperlerle, gizli geçitler arasında kalan grup, her şeyin eksikliğini daha fazla duyar olmuştu.

— Mide, bağırsak duvar kesildi. Mataracık bomboş, elektrikli kemeri takmak en hayırlısı.

— Ne peynir, ne tatlı, ne tereyağ var.

— Bağırıp çağıracağına derdine kendin bir çare bulamazsan halin yaman.

— Ne yaparsan yap yavrum, ortada satıcı yok ki, ne alabilirsin. İster Roçild ol, istersen askere üniforma veren müteahhit terzi, servetin hiçbir işe yaramaz.

— Dün zavallı sıska bir kedi ronronlayıp duruyordu. Onu yemek yapıp afiyetle yediklerinden eminim.

— Ne yapabilirler? Hiçbir çare yok, doymak gerek.

Blaire:

— Siz öyle söylüyorsunuz ama, buraya gelir gelmez köşe başındaki bakkaldan bidonlarla sofra şarabı alanlar oldu.

— Vay inek oğlu inekler, demek onlar kafayı cilalamanın yolunu bulmuşlar. Gırtlaklarından aşağı bunları atıp duruyorlar ha.

— Ama çok kötü bir şeymiş, içilmeyecek gibi...

— Bazıları bundan zilzurna sarhoş olup yıkılıp kalmışlar.

Fouillade:

— Aman Allah, dedi.

— Ben hiçbir şey bulamadım. Sadece bir kutunun dibindeki çayı şekerle çiğnedim. Bir de sardalyam kalmıştı.

— Bütün bunlar yemekten sayılmaz.

— Eğer senin sıçan yolların yamyassı bile olsa ve sen çok az yiyen birisi bile olsan gene de yetmez.

— İki gündür bir tek çorba, altın sarısı bir şey. Zannedersin ki, altını eritmişler de veriyorlar çorba diye, içinde bir damla et suyu yok, ne de bir kızartma, hiçbir şey kalmadı artık.

— Zannedersin ki her şeyi mum gibi erittiler.

— İşin en kötüsü pipoları yakmak mümkün değil.

— Çok doğru. Bu artık sefaletin sonu. Kibritim kalmadı. Bazı kırıklar vardı o bit pazarına benzeyen cebimde ama, gidin işinize, bir şey ummayın; ceplerimi aradım taradım, ilaç için bile bir tane yok. Satın almaksa, rüyada görürsen hayra yorma.

— Bende ufacık bir şey var ama saklıyorum; ne olur ne olmaz.

Bu gerçekten kötü, yakamadıkları pipoları, sigaraları, tevekkülle ceplerine koyan poiluleri görmek insana acı veriyor.

Allahtan Tirloir'in içinde hâlâ biraz benzin kalmış bir çakmağı var. Bunu bilenler onun etrafını alıyorlar. Ellerinde doldurulmuş soğuk pipoları, çakmağın ateşinden tutuşturup diğerlerini yakmak için bir kâğıt parçası bile yok. Çakmaktan yakmak gerek ve herkes bir böcek karnı kadar küçük olan çakmak içindeki benzini harcıyor.

Bu benim şansım oldu, Paradis'yi gördüm. Aydınlık yüzü kayıtsızdı, ağzında bir tahta parçası çiğneyip duruyor ve homurdanarak yürüyordu.

Ona:

— Al şunu, dedim.

Aklını oynatacaktı, birden öylesine sevinmişti ki.

— Bir kibrit kutusu, diyordu ve ona uzattığım kutuya bir değerli mücevhere bakar gibi bakıyordu.

— Vay anasına. Kibrit ha. Olur şey değil.

Bir dakika sonra, kibriti çakıyor, kırmızı yüzü renkli bir kokart gibi görünüyor.

Hepsi:

— Aaa Paradis'nin kibriti var, diye bağırışıyorlar.

Bu sefil köyün akşam alacasında, iki sokağın kesiştiği yerdeki yıkık bir kapı önünde yine Paradis'yi görüyorum.

Paradis bana bir işaret yapıyor:

— Pişşşt!

Bir şeyden utanıyormuş gibi acayip bir hali var.

— Biraz önce, diyor...

Duygulanmış bir hali var. Hep ayaklarının ucuna basarak:

— Evet, diye tekrarlıyor, biraz önce sen bana bir kibrit kutusu vermiştin, şimdi onun ödülünü göreceksin. Tut şunu bakayım.

Elime bir şey sıkıştırıyor.

— Dikkat et kırılır, diye fısıldıyor.

Bana verdiği hediyeye, haşmetinden ve beyazlığından gözlerim kamaşarak ve gözlerime inanamadan bakıyorum. Bu bir yumurta!

XVI

SAF BİR AŞK HİKÂYESİ

Yanımda yürüyen Paradis bana:

— Belki bana inanmazsın ama, dedi, o kadar bitkinim ki, yenilmiş durumdayım. Bu benim gücümü çok aştı. Şimdiye dek bu kadar çok yürüyüş yaptık, hiçbirinden bu kadar bezmemiştim.

Adeta ayaklarını sürüyordu, gövdesini de öne doğru eğiyordu. Dört köşe kafası, yüksekliği ve karmakarışıklığı ile profilden aklın alamayacağı biçimde görünen kocaman sırt çantasının altında çok çaresizdi. İki kere ayağı bir şeye çarptı, sendeledi.

Paradis dayanıklıdır ama, bu gece bütün ötekiler uyurken, irtibat eri olduğu için siperde koşup durmuştu.

Onun için de:

— Bu da nesi? diye homurdanıyordu, galiba bu kilometreler lastikten olmalı, yoksa yol bu kadar uzar mıydı? Üç adımda bir beliyle yaptığı sert bir hareketle sırtındaki çantayı düzeltiyordu. Sık sık nefes alıyordu. Orasına burasına taktığı, iliştirdiği paketler sallanıp duruyordu. Ve fazla yüklenmiş eski bir araba gibi adeta gıcırdıyordu.

Rütbelilerden biri:

— Yerimize varıyoruz dedi.

Üstler her zaman böyle konuşurlar, bu defa da hiçbirimiz bu söze inanmadık. Ama gene de yerimize gerçekten vardık. Köy, mavi bir kâğıda benzeyen bir gökyüzüne tebeşir ve kara mürekkeple çizilmiş gibi görünüyordu. Köyün kilisesi, göğe bir gölge gibi çizilmiş sipsivri çan kulesi ve ondan daha sivri diğer iki kulesiyle kiliseden çok yan yana dizilmiş selvilere benziyordu.

Konaklayacakları bir köye gelen bu askerlerin çilesi henüz dolmamıştı. Çok nadiren bölük veya takım, kendisine daha önceden bildirilmiş olan yere yerleşebilir. Yanlış anlamalar aynı yerin iki değişik takıma yer verilmesi sonucunu doğurur ki, onların köye gelir gelmez yerleşmesine engel olur. Karışıklıklar olur, karışıklıklar çözümlenir, birkaç çeyrek saatlik konuşma ve çekişmelerden sonra iş düzelir ve erler geçici evlerine yerleşirler.

Bilinen karışıklıklardan sonra, bir hangar olan yerimize girebildik. Bu dam dört kalasla tutuluyordu. Burada bizden önce yerleşmiş bir saban, bir eski at arabası vardı. Dam da gayet iyi örtülmüştü. Bu da bizim için çok değerliydi. Biz de saban ve at arabasının yanına yerleşmeye koyulduk. Biraz önce bütün o gidiş gelişler sırasında hep inlemiş, hep şikâyet etmiş olan Paradis önce sırtındaki çantayı, sonra kendini yere attı ve bir süre sanki kafasına bir şey yemiş de bayılmış gibi hareketsiz kaldı. Ve yattığı yerde tabanlarının sızladığından, bütün organlarının uyuştuğundan, bütün eklemlerinin ağrıdığından yakındı durdu.

Fakat birden hangarın ait olduğu evde bir ışık yandı. Ev tam karşımızdaydı. Askeri, kurşuni renkli bir akşamda, arkasında bir lamba yanan pencereden başka hiçbir şey cezbedemez insanı.

Volpatte:

— Gidip bir tekmil alalım mı, diye teklif etti.

Paradis:

— Ne olur ne olmaz, dedi. Bir şansımızı deneyelim. Yerinden hafifçe doğruldu, sonra ayağa kalktı, önce alacakaranlıkta kendini gösteren ışıklı pencereye, sonra kapıya doğru ilerledi. Volpatte onu izledi. Bense en arkadan gidiyordum. Bize kapıyı açmış olan, şurasında burasında beyaz pamukları andıran tutam tutam saçlarla bezenmiş, kullanılmış bir şapka kadar eski titrek başını gösteren ihtiyara, satılık şarabı olup olmadığını sorduk. İhtiyar, yer yer beyaz pamukların bittiği başını sallayarak:

— Bizim şarabımız filan hiçbir şeyimiz yok, dedi.

— Biranız, kahveniz, herhangi bir şeyiniz yok mu?

— Hayır evlatlarım hiç ama hiçbir şeyimiz yok, biz göçmeniz, buralı değiliz.

— Mademki bir şeycikler yok, biz de kırıp boynumuzu gidelim.

Yandan çark edip geriye dönüyoruz ama ne de olsa gene kazançlıyız, içerdeki sıcaklıktan ve lambayı görmekten mutluyuz. Volpatte artık kapının eşiğini geçiyor ve omuzları karanlıkta kayboluyor.

Çıkarken mutfağın köşesine çökmüş bir işle uğraşan ihtiyar bir kadın gözüme ilişiyor.

Paradis'in kolunu çimdikliyor ve kulağına:

— Bak evin güzeli köşede oturuyor, gidip ona kur yapsana, diyorum.

Paradis şahane bir kayıtsızlık içinde. Bir buçuk yıldır kadınlar ona vız geliyor, hiçbiri hoşuna gitmiyor, zaten onun hoşuna gitse de onlar umursamıyor.

Esnemeye koyularak:

— İhtiyarın da gencin de canı cehenneme, diyor.

Fakat gene de ne yapacağını bilemediğinden veya tembellikten ötürü evden çıkmadı ve orada kaldı. İhtiyar kadına yaklaştı, esnemesini keserek:

— Tünaydın nineciğim, dedi.

İhtiyar kadın titrek bir sesle:

— Tünaydın evlatlarım, diye cevap verdi.

Onu şimdi yakından görüyoruz, yüzü bumburuşuk, kemikleri çökmüş, vücudu bir böcek gibi kıvrılmış ve yüzü bir duvar saati kadranı gibi bembeyaz.

Acaba ne yapıyor? Masa ile iskemle arasına sıkışmış, bir çift kadın ayakkabısını parlatmaya uğraşıyor. Onun çocuk elleri için bu çok güç bir iş; yaptığı hareketler doğru olmuyor, bazen fırça boşa kaçıyor. En kötüsü de ayakkabılar çok kirli.

Ona saygı ile baktığımızı gördüğü için, bize bu akşam torununun ayakkabılarını temizlemek zorunda olduğunu söyledi. O, şehirde şapkacılık yapıyormuş ve sabah erken gidiyormuş. Paradis bu kadın ayakkabılarını daha iyi görmek için kadına biraz daha eğildi ve birden:

— Bırakın, bırakın büyükanne, ben genç kızın bu minik ayakkabılarını şipşak parlatırım, dedi.

İhtiyar kadın: "Olmaz," demek için başını ve omuzlarını sallıyordu. Ve güçsüz vücudunun olanca gayretiyle buna karşı koymaya çalışırken, benim Paradis'im ayakkabıları otoriter bir hareketle onun elinden almıştı.

Şimdi potin şeklindeki bu ayakkabılardan her birini bir eline almış, onları nazla tutuyor... Onlara bir an hayran gözlerle bakıyor ve onları biraz sıkıyor denilebilir.

Bizimle konuştuğu her zamanki sesine hiç benzemeyen bir sesle:

— Amma da minicik şeyler, diyor.

Şimdi fırçaları da almış ve özenle çalışıyor. Bakışları işine takılmış gülümsüyordu.

Bütün çamurlar çıkınca fırçaya cila sürüyor ve okşar gibi cilayı deriye yediriyor.

Ayakkabıların incecik, süsüne düşkün bir genç kıza ait olduğu besbelli. Onları bir sıra ufak ve parıldayan düğmeler süslüyor.

Paradis kulağıma:

— Bir tanesi bile eksik değil... diye fısıldıyor.

Onun artık uykusu kaçtı, esnemiyor, aksine dudakları sımsıkı kapalı. Çehresini bir ilkbahar ve gençlik ışığı sarmış. Biraz önce uyuyucak gibi olan Paradis, sanki yeni uykudan uyanmış gibi; şimdi üst tarafının genişliği, bacağın en alt kısmının şeklini gösteren ayakkabının derisi üstünde parmaklarını hafif hafif gezdiriyor. Biraz önce onları parlatmak için çok usta olan parmakları şimdi onları okşayarak çevirirken hafif bir gülümseyişle uzakları, çok uzakta kalmışları düşünüyor. Bu sırada kadın beni tanık göstererek:

— İnsanları minnet içinde bırakan ne askerlerimiz var, diye ellerini yukarı doğru kaldırıyor.

Artık iş bitti, ayakkabılar ayna gibi ışıldıyorlar. O bunları, kutsal bir eşyaymış gibi adeta saygıyla masanın yanına bırakıyor ve ellerini onlardan çekiyor.

Bir süre gözlerini onlardan ayırmıyor, sonra burnunu yere eğerek kendi postallarına bakıyor; onları birbiriyle karşılaştıran

bir kahraman, bir çingene veya bir rahip kaderine sahip koca oğlanın tatlı tatlı gülümsediğini hatırlıyorum.

İhtiyar kadın iskemlesi üzerinde rahat duramıyordu. Bir fikri vardı:

— Ona sizin yaptığınız iyiliği söyleyeceğim, size teşekkür edecek.

Arkaya dönen ihtiyar kadın oradaki bir kapıya doğru:

— Josephine! diye seslendi.

Fakat Paradis, beni mutlu eden bir hareketle ona engel oldu.

— Hayır, onu rahatsız etmeye değmez. Onu bırakın. Bizler gidiyoruz. Gerçekten onu rahatsız etmeye değmez, dedi.

Söylediği şeyi o kadar kuvvetle düşünüyordu ki, sözleri bir emir gibiydi. Ona itaat eden ihtiyar kadın olduğu yerde hareketsiz kaldı ve sustu. Biz de, bizi bekleyen sabahın kollarında uyumak için hangarımıza gittik.

O zaman Paradis tekrar esnemeye başladı, yanan bir mumun ışığında yüzünün hâlâ gülümsemekte olduğu görülüyordu.

XVII

SIÇAN YOLU

Kiminin bir mektup almaktan duyduğu büyük sevinç, kimininse yalnız kartpostal almaktan duyduğu yarım sevinç yaratan posta dağıtımından sonra, bir arkadaş elindeki mektubu sallayarak bize inanılmaz bir haber verdi.

— Hatırlıyorsunuz değil mi? Gauchin'de bir Fouin baba vardı.

— Şu define arayan manyak mı?

— Evet, defineyi bulmuş.

— Haydi saçmalama be.

— Sana ne söylemem istiyorsun, vaaz mı vereyim, ben bunu beceremem, ben sana, bana yazılanları söylüyorum, ihtiyarın evi bombardımanda yıkılmış. Avlu duvarının dibinde bir kasa para meydana çıkmış. Rahip efendi yavaş yavaş işe karışmış ve şimdi de bunun kendi kerameti olduğundan dem vurarak hazıra konmak istiyormuş.

Herkesin ağzı açık kalmıştı.

— Bu olmayacak şey. Bir hazine ha. Bir define ha. Biz alay ederdik ama meğer bunağın hakkı varmış.

Bu beklenmedik haber hepimizi bir düşünceler uçurumuna düşürüyor.

— Bu adam bunu nasıl hissetmişti? İnsan hiçbir şey anlamıyor...

— Bu palavracının ne söylediği anlaşılıyor muydu ki, ne çok şeyler anlatıyordu, insanın kafası şişiyordu, onu palavracı zannediyorduk. Biz orada iken, hiçbir şey bilemeyiz derdik. Hatırlıyor

musun, hiçbir zaman hiçbir şey bilinemez derdik, meğer ne kadar hakkımız varmış.

— Gene de insanların yüzde yüz emin oldukları bazı şeyler vardır.

Bunu, Gauchin'den konuşulduğundan beri ona tapılacak bir güzellik gülümsüyormuş gibi tatlı bir hayale dalmış, aramızdan uzaklaşmış olan Farfadet söylemişti:

— Evet ama, doğrusu bu define hikâyesine hiç inanmamıştım, diye ekledi. Savaş bitince, oraya döndüğüm zaman, ihtiyarı kim bilir nasıl azametli göreceğim.

Başçavuş aramıza gelip:

— Kazmalara yardım etmek için gönüllü bir ere ihtiyaç var, dediği zaman, herkes homurdandı, hiç kimse yerinden kıpırdamadı.

Başçavuş:

— Toprak altında kalmış arkadaşları kurtarmak için bu çok gerekli... deyince homurtu sustu, birkaç baş doğruldu ve önce Lamuse elini kaldırarak:

— Geliyorum, dedi.

— Hazırlan şişkocuğum ve benimle beraber gel.

Lamuse battaniyesini dürdü. Çantasını kapattı, torbalarını hazırladı.

Umutsuz bir aşk krizi geçirdiğinden beri eskisinden çok daha suratsız ve içine kapanık biri oldu. Gene de bir çeşit uğursuzlukla şişmanlamaya devam ediyor, hem de kendisini yediği, herkesten kaçtığı ve hiç konuşmadığı halde.

*
* *

Akşam siperlerin ötesinde bir cisim belirdi. Yerdeki çukurlar ve tümsekler yüzünden kâh yükselip kâh alçalan bu cisim sanki karanlığın içinde yüzen, arada bir de kollarını imdat ister gibi geren bir adam.

Bu bize dönen Lamuse'du. Üstü başı toz toprak çamur içinde, kendisi de kan ter içindeydi. Hem de titriyordu. Korkan bir insana benziyordu. Dudakları sıkılmıştı ve kapalı ağzının içinde

"hımm humm" gibi sesler çıkarıyordu. doğru dürüst, lafa benzeyen bir şey söylemiyordu. Boş yere ona:

— Nen var? Ne oldu sana, diye soruldu.

Hiçbir şey söylemeden yere yıkıldı, uzandı.

Ona şarap verdiler, bir baş işareti ile reddetti, sonra bana döndü, başıyla yanına çağırdı ve yanına gittiğimde sanki kilisedeymiş gibi fısıldadı.

— Eudoxie'yi gördüm... Nefesini kaybeder gibi göğsü soluk soluğa inip kalkıyordu. Gözbebekleri bir kâbusun üstüne dikilmişti. Söner gibi kuvvetsiz bir sesle:

— Çürümüş, diye ekledi.

Daha önce düşmünü terk edilen bu yer, on gün önce yeniden geri alınmıştı.

Önce sıçan yolu için çukur açıldı, canla başla çalışıyordum; onlardan daha fazla iş çıkarıyordum, birden kendimi onların önünde gördüm, ben açıyordum arkadan gelenler yolu genişletiyor ve sağlamlaştırıyorlardı. Fakat birden birtakım kalın demir çubuklarla taban direkleri, kiriş tahtaları gibi bir şeylerle karşılaştım. Burası içi yarısına kadar dolmuş bir istihkâmdı. Daha da yer vardı. Tahta parçalarını tek tek kaldırıyordum. Orasını temizliyordum. Birden önüme bir direk çıktı. Direğin üstünde bir kum torbasına benzeyen çok acayip bir cisim sallanıyordu. Birden etrafını temizlediğim direk çöktü ve torba sandığım şey uzunlamasına üstüme düştü ve beni bir köşeye sıkıştırdı. Pis bir koku gırtlağımı tıkıyordu. Bu tıkan şeye korkulu gözlerle baktım ve bir baş gördüm. Aşağıya doğru sarkan saçlarıyla bir insan başı. Ve ben dünyada bir eşi daha bulunmayan bu saçları tanıdım. Işık azdı ama gene de tanıdım. Sonra küflenmiş elleri, yenmiş çökük yüzünü gördüm, boynu hamur gibiydi. Herhalde öleli bir ayı geçmişti ve bu Eudoxie'ydi, sana söylüyorum, oydu, onun cesediydi.

Evet bu eskiden hiçbir zaman yaklaşamadığım o kadının cesediydi, sanki pırlantalar gibi sadece uzaktan gördüğüm, hiç dokunamadığım o kadın, biliyorsun her yerde gezer, koşar, ilk hatlarda dolaşırdı. Bir gün ona bir kurşun isabet etmiş olmalı ve olduğu yerde kalmış... Bu temizleme işi oluncaya kadar ölü ve kayıp olarak kalmış.

Anlıyorsun, değil mi? Bir elimle onu tutuyor bir elimle de çalışmaya devam ediyordum. O, bütün ağırlığıyla üstüme düşmek istiyordu; bana sanki, "vaktiyle beni öpmek isterdin, haydi gel gel, şimdi kucakla beni," diyordu. Saçlarında bir tutam çiçek vardı. Onlar da çürümüşlerdi ve sapları küçük bir hayvancığın cesedi gibi burnumu kamçılıyordu. Onu kollarımın arasına almam gerekiyordu. Bunu yaptım; ikimiz birlikte yavaşça döndük, burası o kadar dar o kadar sıkışıktı ki, hiç istemeden onun cesedini göğsüme kuvvetle bastım. Hiç istemeden, onu sağ iken istediğim gibi kollarının bütün kuvvetiyle sıktım. Evet o vaktiyle istemiş olsaydı nasıl sıkacaksam öyle sıktım. Tam yarım saat kendimi onun dokunuşundan ve üstüme üflediği kokudan kurtarmak için uğraştım. Ben şimdi çok çalışmış bir hayvan kadar yorgunum.

Yüzüstü yattı, başını toprağa dayadı ve kendisini loş ve aşkın karıştığı bir çeşit rüyaya iten bir uykuya daldı.

XVIII

KİBRİTLER

Akşamüstü siperin alacakaranlığında, onların kıpırdayan siluetini gördüm.

Onlar siyah ve ürkünç görünüyorlar. Topraktan bu oyuk içindeki yağmurun ve ihmalin söndürdüğü ocağın etrafına oturmuş dört aşçı, küllerin içinde gömülmüş yanık odunlara, alevleri uçmuş, kaçmış ve şimdi soğuyan kütüklere bakıyorlardı. Volpatte sallanarak gruba yaklaştı, omzundan yere doğru bir şey attı.

— Bunu Metris siperinden kopardım, dedi, ama oradan söktüğümü kimse anlayamaz, işi usturuplu yaptım.

— Odunumuz var, diye Blaire söylendi, ama ateşi nasıl yakacağız. Yakamazsak şu kayışı nasıl pişiririz.

Siyah bir asker:

— Ah! diye inledi. Bu çok güzel bir parça. Ben sığırın bu karın kısmına bayılırım.

Volpatte:

— Ateş gerek, ateş, dedi. Kibritimiz yok, bir şeyimiz yok.

Ayı gibi cüssesiyle sağa sola sallanan Puopardin:

— Ateş gerek ateş, dedi.

Metris siperinden, bacadan çıkan bir ocak temizleyicisi gibi kapkara çıkan Pepin:

— Dönüp durmak bir şeye yaramaz, onu yaratmak gerek dedi.

Blaire öfkeli ve kararlı bir sesle:

— Sen üzme kendini dedi, elbet bulacağım çaresini.

Blaire'in aşçılığı yakın bir zamanda başladı. Ama zor durumlarda, işine lâyık olduğunu göstermeye azimli. Martin Cezar hayatta iken böyle konuşurdu. Bazı yüksek rütbeli Fransız subayları nasıl Napoleon'u taklit ederlerse, Blaire de her zaman bulmasını beceren efsanevi aşçının taklidi olarak yaşıyor.

— Eğer gerekirse, komutanlığın bütün tahtalarını da sonuna kadar sökeceğim, nerede kibrit bulsam el koyacağım, diyordu.

— Haydi kibrit bulmaya gidelim.

Önde Poupardin; yana yana kararmış bir tencere içi gibi yağlı, kara bir yüzü var. Her tarafını sıkı sıkı sarmış. Yarısı kahverengi, yarısı beyazımsı ve geometrik desenli bu deriler onu ecinnilere karışmış, bir acayip hayvana benzetiyor. Pepin'in başında simsiyah parıldayan bir külah var, bu onun kliye benzeyen meşhur pamuk bonesi. Volpatte, içine tıkıştırdığı yünlü çamaşırları ve üstüne giydiği şeyler yüzünden yürüyen bir ağaç kütüğüne benziyor. Dört köşe bir yarıktan solgun yüzü görünüyor. Yukarısı katı bir ağaç bloğu gibi olan bu vücudun alt tarafında iki çarpık bacak görünüyor.

— 10'uncular tarafına gidelim, onlarda her zaman ne lazımsa o vardır. Onlar Pylon yolu üstündedirler. Boyau-Neuf'den biraz daha ötede.

Bu dört korkunç adam, emniyetsiz, ışıksız, kaldırımları döşenmemiş bir çıkmaz sokağa benzeyen siperlerin içinde önlerindeki izi takibe koyuldular. Zaten burası birinci ve ikinci hatlar arasında bir geçit olduğu için, içinde oturan kimseler de yok.

Kibrit aramaya çıkan aşçılar, akşamın alacakaranlığında, iki Faslı askerle karşılaştılar. Birisi rengi siyah olan çizmeyi, öteki ise sarı potini hatırlatıyor. Aşçıların kalplerinin derinliklerinde bir umut ateşi yanıyor:

— Hey delikanlılar, acaba kibritiniz var mı?

Faslı:

— Ne gezer, diyerek gülüyor ve ağzının tütün rengi marokene benzeyen derisi ortasında, fayanslar gibi ışıldayan sivri dişleri görünüyor.

— Tütün? Acaba bir tutam tütününüz var mı? diye genç onla-

ra yaklaşıyor. Reseda rengi yeni içindeki, ceviz boyasıyla boyanmış ve tortusu avucundaki çizgiler içinde kalmış olan ve tırnaklarla biten bir ceviz dalına benzeyen kolunu onlara uzatıyor.

Pepin homurdanıyor ama, gene de cebinden aldığı tozlarla karışmış bir tutam tütünü ona uzatıyor.

Biraz daha ilerde toprakların üstüne oturmuş yarı uykuda bir nöbetçiye rastlıyorlar. Yarı uyanık olan bir asker onlara:

— Önce sağa, sonra tekrar sağa, sonra düz, bir yere sapmadan. Ama sakın şaşırmayın, diyor.

Yürüyorlar. Çok uzun bir zaman yürüyorlar.

Nihayet içlerinde birikmiş yarım saatlik bir yalnızlığın yükü altında gereksiz yere atılmış adımlardan sonra, Volpatte:

— Amma da uzaktalar, diyor.

Blaire:

— Hay kör şeytan, diyor, biz bir dik yokuştan aşağıya iniyoruz. Size de öyle gelmiyor mu?

— Hey moruk, eğer korkudan dizlerinin bağı çözülüyorsa sen bizi ortada bırakabilirsin.

Her tarafı gitgide kaplayan gece karanlığı içinde gene yürüyorlar. Hâlâ siper bomboş. Burası uzunluğuna giden korkunç bir çöl. Ve şimdi burası yıkılmış acayip bir durum içinde. Yan yükseklikler, korkuluklar, çökmüş yıkıntılar panayır yerlerine kurulan ve küçük arabalar içinde kayılan "Rus Dağları" isimli o inişli çıkışlı eğlence aletine benziyor.

Bir çeşit hayaletler geçidinde ilerledikçe, dört kibrit avcısını bir kuşku, bir korku sarıyor. Şimdi, önden gitmekte olan Pepin, olduğu yerde duruyor ve bir eliyle onlara durmalarını işaret ediyor.

Gölgeler içinde alçak bir sesle:

— Ayak sesleri var, diye fısıldaşıyorlar.

Ta içlerinde bir korku kıpırdıyor. Barınaklardan bu kadar uzaklaşmamalıydılar. Hata ettiler. Kim bilir neler olabilirdi?

Yerdeki bir kovuğu göstererek:

— Şuraya saklanalım, çabuk çabuk, diyor Pepin.

Şimdi el ile araştırıldığı zaman bir barınağın menfezi olduğu anlaşılan oyuktan birbiri arkasına girdiler, sona kalan telaş edi-

yor, ötekileri ileriye doğru itiyordu. Oyuğun içinde birbirlerine yapışmış bir halde durdular.

Daha açık duyulan konuşma ve ayak sesleri yaklaşıyordu. Bir blok oluşturan bu dört kişi arasından, eller çıkıyor ve etrafı yokluyordu.

Birden Pepin, boğuk bir sesle:

— Bunlar da ne? diye mırıldandı.

— Ne var? diye ötekiler sordular.

Küçük raflar üzerinde Alman şarjörleri. Biz Almanların sıçan yolundayız.

Dördü birden acele ile ileri atıldılar, biri:

— Durun yahu, ayak sesleri duymuyor musunuz?

Şimdi bir insanın, yürümesinin yarattığı kuru ayak seslerini duydular. Susuyorlar, kıpırdamıyorlar, hatta nefes bile almıyorlardı. Toprak hizasında olan delikten, gözleriyle dışarıda ilerliyorlardı. Bu karanlık içinde bile gözleri yavaş yavaş seçti, sağdan bir çift bacağı olan bir gölge geliyordu. Bu gölge önce onlara yaklaştı, sonra önlerinden geçti ve uzaklaştı. Bu gölgenin miğferini bir örtü örtmüştü, fakat gene de onun altındaki miğferin tepesindeki sivri çıkıntı tahmin ediliyordu. Çevrede bu tek başına giden insanın ayak sesinden başka bir şey duyulmuyordu.

Alman geçer geçmez, daha önce aralarında kararlaştırmış olmadıkları halde, dört aşçı adeta birbirlerini ite kaka, delikten fırladılar ve yalnız giden Almanın ardından deli gibi koştular, üstüne atıldılar.

Alman:

— Arkadaşlar... Mösyöler... diye kekeledi.

O anda bir bıçak parlayıp söndü. Almanın vücuduna daldırılmıştı bıçak. Adam yere yığıldı. Sanki toprağa gömülmüştü. Pepin düşen adamın miğferini kaptı ve elinde sakladı.

Poupardin:

— Defolup gidelim, dedi.

— Üstünü bir arayıp tarayalım da.

Şimdi onun yüzünü çeviriyorlar, o daha yumuşak ve ılık. Onu kaldırıyorlar; birden öksürüyor.

Ölmemiş.

— Yok ölmüş, bu içinde kalan hava.

Bütün ceplerini çevirerek boşaltıyorlar. İşleriyle meşgul olan bu dört siyah adamın sık nefes aldığı işitiliyor.

Pepin:

— Miğfer benim, diyor, kimseye vermem. Onu ben hacamat ettim.

Cesedin içinde hâlâ sıcak kâğıtlar olan cüzdanını, dürbününü, portmonesini, ayağındaki tozlukları alıyorlar.

— Vay, diyor Blaire sevinçle, bakınız kibritleri de varmış. Elindeki bir kutuyu sallıyor.

— Vay namussuz vay. Şimdi çabucak hava değiştirelim.

Cesedi bir kenara koyuyorlar ve hemen dörtnala koşmaya başlıyorlar. Paniğe kapılmışlar. Koşarken çıkardıkları gürültüyü bile düşünemiyorlar.

— Buradan, buradan gideceğiz, çocuklar haydi durmayın. Konuşmadan ve boş olan sıçan yolunda koşarak ilerliyorlar. Bu hiç bitmeyen bir yol.

Sendeleyen Blaire duruyor:

— Tıkandım, nefes alamıyorum, diyor.

Kuru ve nefes nefese bir sesle Pepin ona:

— Haydi eski makine, sana biraz yağ vereyim, bir fırt çek, açılırsın, diyor.

Sonra onu kolundan tutarak ileriye doğru sürüklüyor. Ona bu iş tıpkı ayak direyen bir inatçı, bir yedek hayvanı sürüklermiş gibi geliyor.

Poupardin birdenbire:

— İşte geldik, dedi.

— Evet, bu ağacı ben de tanıyorum.

— Pylon yolundayız.

Nefes alırken bir motor gibi sarsılan Blaire:

— Öyle mi, diyor ve kendisini yeni bir hamle ile ileriye atıyor, sonra biraz daha ötede, yere yıkılır gibi oturuyor.

Bir nöbetçi:

— Dur... diye bağırıyor.

Sonra, karşısında dört poiluyu gören adam şaşırıyor:

— Bu da nesi diyor. O taraftan, nereden geliyorsunuz?

Terden sırılsıklam ve kana bulanmış olan dört siyah adam, kuklalar gibi sıçrayıp gülüşüyorlar. Bu arada Pepin'in elindeki Alman subayına ait miğfer parıldıyor.

Ağzı açık kalan nöbetçi:

— Vay canına!.. diyor.

Bir taşkınlık içinde durmadan hareket ediyorlar, adeta deliye dönmüşler.

Hepsi bir arada konuşuyorlar. Yavaş yavaş farkına vardıkları dehşeti karmakarışık bir ifadeyle anlatıyorlar. Yarı uyumuş nöbetçiden ayrıldıkları zaman şaşırıp uluslararası sıçan yoluna giriyorlar. Bunun yarısı Almanlara, yarısı bize ait ve ortada bir tarafsız bölüm var. Her iki taraf da kendilerine ait olan bölümün başlangıcına birer muhafız koyuyor. Bunlar gözcü görevini yapıyorlar. Herhalde Alman gözcüsü ya yerinde değildi, ya da dört Fransız eri görünce korktu, saklandı. Ya da takviye almaya gitti, belki de Alman subayı tarafsız bölgede fazla ileri gitmişti. İşin ne olduğunu pek iyi anlayamadan biraz kavrıyorlar. Nihayet tarafsız bölgede ilerliyorlar.

Pepin:

— İşin en gülünç tarafı, bunların böyle olduğunu yola çıkmadan önce de bildiğimiz halde aklımıza hiçbir kuşkunun gelmemesi, diyor.

Volpatte:

— Ateş arıyorduk, dedi.

— Ve de bulduk. Hey moruk kibritleri kaybetmedin ya.

Blaire:

— Oldukları yerde duruyorlar. Zaten Alman domuzlarının kibritleri bizimkilerden daha iyidir. Olmasa da bizim, bundan başka ateş yakacak bir şeyimiz yok, kaybetmek ne demek, hele biri gelip onu benden zorla almayı denesin, dünyaya geldiğine onu pişman ederim.

— Haydi biraz hızlanalım. Yemek için aldığımız su belki donmuştur bile. Önce yemekle uğraşalım. Sonra arkadaşlarımızın yanına gider, şu Alman domuzuna yaptıklarımızı anlatırız.

XIX

BOMBARDIMAN

Uçsuz bucaksız ova sis ve duman içinde.

Ortalık lacivert renkte. Gün ağarmasına yakın biraz kar yağmaya başladı. Herkesin omuzlarına, yerlerdeki kırışıklara biraz pudra serpiyor. Kafamızdaki kapüşonlarımızla dörder dörder yürüyoruz. Ve bir kuzey memleketinden bir başka kuzey memleketine göç eden göçmenlere benziyoruz.

Çöküntü halindeki Ablain-Saint-Nazaire'i geçtik. Yıkılmış evlerin beyazımsı yığınlarını, karanlık örümcek ağları gibi sarkan dallarını belirsiz bir şekilde seçtik. Bu köy o kadar uzun ki, gecenin ortasında içine girdik. Çıkarken şafağın dondurduğu solgun binaları gördük. Bir mahzen içinde ölü şehrin bekçileri tarafından yakılıp sönmemesine özen gösterilen ateşi de parmaklıklar arasından gördük. Bataklık halindeki tarlalarda bata çıka yürüdük, balçığın bize ayaklarımızdan yapıştığı ıssız, sessiz bölgelerde adeta kaybolduk. Sonra da Caracy'den Souchez'ye giden bir başka yol üstünde dengemizi zor koruyarak ilerledik. Yolun iki kenarındaki söğütler ortalarından yarılmış, dalları kopmuş, daha ilerde, gövdeleri delik deşik ağaçlar bir noktadan sonra sütunlaşmış yolun iki yanına dikiliyorlar. Sonra gene karanlıklar içinde sanki bizimle birlikte yürür gibi uzanıp giden bodur ağaç hayaletleri. Tepeden aşağı doğru yarılmış ve palmiyelerle bezenmiş olanlar ya da sanki üzerlerinde kötü işlenilmiş de tiftik tiftik olmuşlar, bir kısmı da kendi üzerine eğilerek yere diz çökmüş. Zaman zaman topraktaki yarıklar, çukurlar yürüyüşü aksatıyor, her şeyi karış-

tırıyor. O yol küçük bir göl veya büyük bir su birikintisi oluverince de, topuklarımıza basarak yürüyoruz, ayaklarımız kürek sesleri çıkarıyor. Yollara yer yer tahta ızgaralar konulmuş, ama balçıkla örtülüp de ters dönmüş olanların üstlerine basan ayaklar kayıyor. Bazen su yüksek olunca üzerinde yüzüyorlar, üstlerine basanın ağırlığıyla flak diye suya batıyorlar. Bazen de dengesini kaybedip yere düşüyor, sonra da deli gibi küfrediyorlar. En talihlisi bu durumda işi sendeleyerek atlatıyor.

Saat sabahın beşi olmalı. Kar dindi. Çıplak ve dehşet içindeki dekor gözde gitgide daha beliriyor ama gene de her şeyin çevresinde muazzam karanlık ve sisten fantastik bir çember var.

Gidiyoruz, durmadan gidiyoruz, ilerde, eteğinde bir insan kalabalığının kaynaştığı kara bir tepe görülüyor.

Müfreze şefimiz:

— İki iki ilerleyin, diyor. Her iki kişilik ekip nöbetleşe bir tahta ızgara bir de dal kafeslerden alacak.

İş başlıyor. Adamlardan biri kendi tüfeğinden başka bir de arkadaşının tüfeğini alıyor. Öteki büyük bir güçlükle yerdeki çamurlu ızgarayı sökmeye çabalıyor. Hafif bir şey değil ki, en aşağı kırk kilo. Bazen de yapraklı dallardan örülmüş ince kafesi, ya onu ya ötekini alıyor, sırasına göre. Bunlar bir kapı kadar büyük ve ancak sırtta taşınabiliyor. Eller havada iki büklüm bir vaziyette kenara tırmanıyorlar.

Şimdi, gümüşi bir renk almış yolun üstünde serpilmiş dağınık bir halde yürüyoruz, gayet yavaş gayet ağır yürüyoruz. İniltiler ve homurtu gibi söylenen küfürler, yükün ağırlığıyla daha boğazlarından çıkamadan boğuluyor. Her yüz metrede bir ekipler yüklerini değiştiriyorlar. Böylece iki yüz metre sonra sabah ayazının, rüzgârın sertliğine rağmen, rütbelilerden başka herkes terden sırılsıklam. Birden ötelerde, gitmekte olduğumuz yerlerin üstünde zorla ışıklar saçan bir yıldız belirdi. Işığı diğer bütün yıldızları sildi. Bu bir füze olmalı. Göğün bir dilimi onunla aydınlanıyordu. Sonra nazlı, tıpkı bir peri edasıyla yere doğru inmeye başlıyor. Tam karşımızda hızla çakan bir şimşek, bir patlayış.

Bu bir obüstü.

Patlayışın göğün alt yanında yatay bir biçimde yarattığı ışın içinde gayet net olarak, bizden bir kilometre kadar uzaklıkta doğudan batıya doğru bir çıkıntı görünüyor. Herhalde bir istihkâm sırtı olacak. Gözümüzde öyle şekilleniyor.

Muhakkak bu istihkâm sırtı bizim. Herhalde buradan görünen kısmıyla burasını en tepesine kadar bizim askerlerimiz işgal ediyor. Tepenin öteki inişinde yani bizimkilerin son hatlarında, yüz metre ötede Almanların ilk hattı.

Obüs tepeye, bizimkilerin içine düştü. Demek atanlar onlar.

Bir obüs, bir obüs ve bir üçüncü obüs daha. Hepsi tepenin üstüne morumsu bir ışıkla yanan alevden ağaçlar dikiyorlar ve onlar da bütün ufku kederli bir ışıkla aydınlatıyorlar.

Birdenbire, gene tepenin üstünde parçalanan yıldızların cömert parıltıları ve gene birdenbire fosforlu bir ışık ormanı beliriyor. Gecenin siyah uçurumunda bu mavi ve beyaz ışıltı adeta gözlerimize asılıp kalıyor, bir peri masalı tablosu gibi.

Bütün kuvvet ve dikkatlerini, taşıdıkları şu çamurdan vıcık vıcık olmuş ağır yüklerine bağlamış olanlar; onları ellerinden sırtlarına kaydırıp düşürmemek ve kendileri de kayıp düşmemeye çabaladıkları için hiçbir şey görmüyorlar, hiçbir şey işitmiyorlar. Diğerleri: üşüyüp titreyenler, burunlarını çekenler ya da mendillerine sümkürenler yırtık paçavraya dönmüş yola küfür ve lanet ederek yürüyenler, bir yandan bu manzaraya bakıyorlar, öte yandan bu gördükleri hakkında fikir yürütüyorlar.

— Tıpkı havai fişeklere benziyor.

Bölüğümüzün karşısında kaynaştığı, çalkalandığı, sırtlarına uzandığı bu hayal alemi içinde, birdenbire bir kırmızı bir yeşil yıldız yanıyor.

Sıralarımız içinde basit insanların çıkardığı karışık bir hayranlık sesi çıkıyor, gözlerin kullanılabilen yarısı onlarda.

— Vay canına, bir kırmızı, vay canına, bir yeşil.

Almanlar işaret veriyorlar, bizimkiler de top istiyorlar, yol kıvrılarak çıkıyor. Gün nihayet belirmeye karar verdi. Şimdi her şey bütün kirliliğiyle görünüyor. Yolun iki kenarı açık gümüşi boyalı, biraz da beyaz karışık. Gerçek dünya hüzün veren renkle-

riyle artık karşımızda, arkamızda enkaza dönüşmüş evler yığını... Platformlardan ibaret kalmış olan sahayı arkada bıraktık, sola sapıyoruz ve bir delikten içeri giriyoruz, artık sıçan yolundayız. Elimizdeki yükü bunlar için yapılmış yuvarlak bir yere atıyoruz. Hem ısınmış hem de aynı zamanda donmuşuz. Ellerimiz ıslak, kramplı, sıkılmış, tırmıklanmış bir halde. Buraya yerleşiyor ve bekliyoruz. Boyumuza kadar toprağın içindeyiz. Göğsümüzü bizi koruyan toprağın yüceliğine bırakmış karşımızdaki derin ve göz kamaştırıcı dramı seyrediyoruz. Bombardıman devam ediyor, tepedeki ışıktan ağaçlar şimdi dumandan yapılmış paraşütlere benziyor. Şafağın soluk ışığında, içlerindeki ateşten ufak birer benek gibi görünüyor. Sonra hava aydınlandıkça her şey daha açık seçiliyor. Ani oluyor, 119 rakımlı tepenin toprağı üstünde dumandan tüyler, gri ve beyaz devekuşu tüyleri yükseliyor. Sonra yavaş yavaş kayboluyor. Burası altı yüz metre ötede. Bu gerçekten bir ateş sütunu. Ve dumanla bu ateş birden anafora tutulmuş gibi görünüyor ve birlikte dönüyorlar.

Tepenin üstünde koşuşan, kendisini toprağın üstüne atan, oradaki çukurlara saklanan bir grup insan görünüyor.

"Gelenler" çabuk anlaşılıyorlar, her atışta gökte çevresi siyahla çevrilmiş kükürtlü ve beyaz bir yumak oluşuyor. Yerden altmış metre kadar yüksekte iki misli oluyor ve serpme bulutlar gibi yayılıp dağılıyor. Sonra kulaklarımız, sarı yamağın kudurmuş bir hırsla yere attığı kurşun paketinin ıslığını hemen duyuyor.

Bu birbiri arkasından altı kere patlıyor. Pan, pan, pan, pan, pan, pan... Bunlar 77'ler.

Bizde 77'leri çok küçümsüyorlar, şarapnellerini beğenmiyorlar, gene de Bleshois ondan öldü ya. Hemen her zaman çok yüksekte patlıyorlarmış.

Hepimiz bildiğimiz halde gene de Barque bize onu anlatıyor:

— Başındaki oturak, kurşun bilyalara karşı kelleyi iyice koruyor. Onlar omuzlarının canına okuyorlar ve seni yere çarpıyorlar, ama canını üflemiyor. Bu iş devam ederken sakın unutma, gövdeyi başı kaldırmak yok, yağmur yağıyor mu gibilerden eli de uzatmak yok. Ama bizim 73'ler.

— Onlarda yalnızca 77'ler yok ya, her cinsten var.

Acı acı öten, kâh titreyen kâh gıcırdayan, işaret verir gibi olan ıslıklar. Ve tepenin ötesinde, sonsuz şeffaflıkların göründüğü ve bizimkilerin sığınaklarda olduğu yerde her şekilde bulutlar yığınlanıyor.

Tutuşmuş dev gibi büyük sisli tüyler, buhardan püsküllere karışıyor. Sorguçlar dikine lif lif uzanıyorlar. Dağılan kuştüylerine benzeyen duman, inerken daha da genişliyor, bazen beyaz, bazen yeşile kaçan gri, bazen kömürleşmiş bazen bakırlaşmış gibi kâh altın renkli akisleri var, kâh mürekkeplenmiş gibi. Son iki patlama çok yakında oldu. Şimdi, ilerdeki, toprağı düzeltilmiş sahada, kızıl veya siyah renkte kocaman toplar var. Tozdan topraktan toplar. Yayıldıktan sonra rüzgârların önünde telaşsız uzaklaşıyorlar. Görevlerini bitirdikten sonra, masallardaki ejderhaların siluetini andırıyorlar. Yan yana toprağa dayalı yüzlerimizi o tarafa çeviriyor ve bu ışıklı ve paralayıcı hayaletlerle dolu memleketin ortasındaki ve bu alçak göğün altındaki çukurdan bakışlarımızla olan biteni takip ediyoruz.

— Bu 150'likti.

— Hayvan kafalı... Bunlar 210'du.

Toprağa bir obüs düştü. Yerde bir yelpaze gibi açılarak yükselen koyu bir sis içinde, enkaz ve toprak yükseldi. Sanki dünyanın derinliklerinden bir korkunç yanardağ fışkırıyordu.

Etrafımızı bir cehennem gürültüsü sarmış; inanılmayacak, işitilmemiş bir hız ve kudurganlıkla her an büyüyen zalim bir öfke, ardı gelmeyen bir belalı hırs. Dünyanın üstüne sert ve boğuk darbelerin, gazap haykırışlarının, tiz hayvan seslerinin fırtınası saldırıyor.

Bizim gırtlağımıza kadar gömülü olduğumuz toprak, bu saldırı önünde döküntü ve duman içerisinde kalmış toprak, sanki obüslerin yarattığı rüzgârla yalpa vuruyor.

Enayi gibi artık Almanların silahsız kaldığını, cephanesiz kaldığını bana söylediler, ben de enayi gibi dinledim.

— Bu gazetelerin yazdıkları palavraların başka türlüsüdür.

Bunları da çok işittik.

Bütün bu karışık gürültüler arasında, donuk bir tiktak sesi,

kendini ayrıca işittiriyor. Bir kaynana zırıltısının sesine benzeyen, bütün savaş sesleri içinde insanın kalbini delen en tahammül edilmez sestir bu....

— Kahve değirmeni çalışmaya başladı. Bak dinle, bu bizimkilerden, bizimkilerin sesi düzenlidir. Ama Almanların öyle değil. Onlar; tak... tak... tak... tak... tak... tak... yapıyor.

— Sen gitgide salozlaşıyorsun. Bu mitralyöz değil. 31. sığınak yolunda bir motorsikletin sesi. Nah şurada olan sığmak yolunda.

Gözlerini göğe kaldırıp bir uçak arayan Pepin:

— Bence ses ta yukarıdan geliyor, diye alay etti, galiba bunu yapan uçağın dümenini deneyen bir pilot.

Bir tartışmadır başladı. Neden böyledir bilinmez. Ne kadar alışık olsak da bu seslere, gene de yanıltıyor. Geçenlerde bir ormanda, katır anırması duyan bütün bir bölük bunu gelmekte olan belanın ilk hışırtısı zannetmişti.

Lamuse:

— Söylesenize, bugün gökteki sosislerde bir hal var. Ne oluyor acaba?

Gözler yukarıda, sayıyorlar. Onları herkesten ve çok önce saymış olan Cocon:

— Gökte bizim sekiz, onların sekiz balonu var.

Gerçekten ufkun yukarısında, mesafenin uzaklığından ötürü küçük görünen sekiz Alman balonunun karşısında, ordumuzun hassas ve uzun sekiz gözü var. Ve bunlar doğrudan doğruya komutanlığa bağlı:

— Allahım sen bilirsin! Biz onları nasıl görüyorsak, onlar da bizi öyle görüyorlar. Bunların elinden nasıl kurtulunur.

— İşte onlara cevabımız.

Gerçekten arkamızda 75'in net çatırtısı kulakları sağır eden bir tiz tarrake ile patladı ve artık... Artık çatırtı, ardı arkası kesilmeden devam etti.

Bu gürleyiş bizi coşturdu, bizi sarhoş etti. Her top patlayışta o sesle birlikte bağırıyoruz. Bu gürültü içinde birbirimizi işitmeden bakışıyoruz. Yalnız koca baş Barque'ın keskin sesi duyuluyor. Bu her vuruşu bir top atışı olan fantastik davul sesi içinde, bir tek işitilen ses onun sesi. Sonra boyunlarımızı geri, gözlerimizi öne çevi-

riyoruz. Tepede, müthiş kökleri görünmeyen düşmanın bulunduğu bayırda, simsiyah olmuş cehennem ağaçlarının bir dizi gölgesi var.

— Bu da ne?

Bir taraftan yüz metre ardımızda olan 15. bataryanın, ölçüsüz dev bir çekicin örs üstüne inen ve baş döndürücü öfkeli bir çığlığın izlediği gürültü devam ederken, birdenbire beklenmedik müthiş bir uğultu duyuldu ve bütün seslere hâkim oldu. Bu da gene bizim taraftan geliyordu.

— Bu hepsinin dedesi.

Obüs belki de, başlarımızın bin metre üstünde göğü deliyordu. Gürültüsü sanki gökyüzünden gelir gibi her şeyi bastırıyor. Nefesi ağır bunun, içinde daha şişkin, daha çok, daha büyük bir patlayıcı olduğu hissediliyor. Onun geçtiğini ve öne doğru inmeye başladığı zaman istasyona yaklaşan bir metronun gitgide titreşen ağır ve büyüyen gürültüsünü işitiyoruz. Karşı tepeye dikkatle bakıyoruz. Birkaç saniye sonra onu kayısı rengi bir bulut kaplıyor ve rüzgâr bu bulutu ufkun yarısına yayıyor.

— Bu gamma noktasındaki bataryanın 220'lerinden.

— Bu obüslerin topun ağzından çıktığı görülüyor, hele o yöndeysen gözle de görülüyor. Ne kadar uzakta olsan bile.

Bunu söyleyen Volpatte. Bir başkası:

— Bak... Bak, diyor, görüyor musun? Bunu da görmedin mi? Çok çabuk bakmadın da ondan. Sende kumanda merkezi laçka olmuş. Bak bak; gene mi görmedin?

— Görmedim?

— Hırpani, bu açıkgözlülük sana babandan mı kaldı? Çabuk şuna bak. Görüyor musun?

— Gördüm, hepsi bu kadar mı?

Bazıları başucundan gagasını yere doğru daldıran, kanatlarını toplamış bir karatavuk görüyorlar.

— Biliyor musun ölmüş bit kabuğu. Şu gördüğün tam 118 kilo ağırlığında.

Bunu söyleyen Volpatte devam ediyor:

— Eğer bir metris siperi üstüne düşerse alttaki bütün insanları öldürür patlayışıyla. Paralanmayanlar, meretin rüzgârından tıkanırlar ya da soluk alamayıp boğulurlar.

— 270'in obüsleri de gayet iyi görünüyor. Havan topu onu bir fırlattı mı, hemen başının çaresine bakmak lazım.

155'lik Rimailholar da mükemmel ama onları gözden çarçabuk kaybediyorsun. Çünkü hem düz gidiyorlar hem de çok uzağa gidiyorlar. Ona ne kadar çabuk baksan o kadar çabuk kayboluyor.

Bütün kırları yanmış kumaş, kükürt, kara barut, kömürleşmiş toprak kokusu bir örtü gibi kaplıyor. Her şey zincirlerini kırmış, böğürmeler, kükremeler, homurdanmalar... Hepsi dargın, hırçın ve acayip... Karnımızı delen, kulaklarımızı tırmalayarak yırtan kedi miyavlamaları... Ya da deniz ortasında tehlikeli durumda kalmış bir geminin imdat sirenleri, iki gürültünün birbiriyle karışmasının yarattığı insan sesleriyle çınlayan nidalar... Kırlar yer yer yükseliyor ve sonra çöküyor. Ufkun bir ucundan öteki ucuna kadar gözlerimizin önünde bu şeylerin bir kasırgası var.

Çok büyük parçalar uzakta, çok uzakta, çok silik. Çok boğuk bir sesle homurdanıyorlar. Fakat kulaklarımızın içine dolan rüzgâr bize onların çok kuvvetli toplar olduğunu anlatıyor.

İşte bombardımana tutulan saha üzerinde yeşil renkli bulut yığınları dolaşmaya ve her tarafa doğru dağılmaya başladı. Bu tablo içindeki bu değişik renk herkesin ilgisini çekti. Kafesteki esirlerin hepsi başlarını bu korkunç derecede çirkin olan patlama sahnesine çevirdi.

— Galiba gaz bombası attılar, gaz maskelerimizi hazırlayalım.

— Vay hınzırlar vay!..

Farfadet:

— Ama bunu yapmaları dürüst değil, dedi.

Barque alaylı bir sesle sordu:

— Ne dedin?

— Bu dürüst değil, dedim. Evet, yani ne demek istiyorum?

Barque:

— Sen beni bu dürüst ve dürüst olmayan savaş usulleri anlayışınla bıktırıyorsun; illallah be. Yani içleri delinmiş, testere ile kesilmiş gibi ikiye bölünmüş gövdesi yukarıdan aşağıya doğru tamamiyle biçilip ot demetine dönmüş, en derinliklerine kadar karınları delinmiş, içlerinde ne varsa hepsi dışarı çıkıp etrafa yayıl-

mış, evet, çatalla yayılmış gibi karınlar, yarılmış insanlar, dev bir lobutla tepelerine vurulmuş gibi başları ciğerlerinin ortasına kadar gömülmüş olanlar veya içinden beyin karışmış firenk üzümü reçeli sızıp, göğsü, sırtı ve etrafı cömertlikle boyamış kafasız boyunlar... Arkadaş biz bunları gördük. Bunları gördükten sonra, bunları adi bir obüs yapmış diye nasıl olur da buna dürüst diyebiliriz, sonra da, birisi karşımıza çıkıp bize: "Bunlar bir savaşı kazanmak için dürüst, temiz araçlardır," diye bizimle konuşursa... Yok canım.

— Senin bütün bu söylediklerin, obüsün dürüst bir savaş aracı kabul edilmesini değiştirmez.

Barque:

— Sana bir şey söyleyeyim ister misin? Sen şu hayatta beni güldürdüğün kadar hiçbir zaman ağlatamayacaksın... dedi ve arkasını döndü.

— Hey çocuklar dikkat.

Kulaklarımızı açıyoruz. İçimizden biri kendini yere yüzüstü atıyor. Bazıları içgüdüleriyle gözlerini yetişemeyecekleri barınağa çeviriyorlar. Dev bir keski gıcırtısıyla obüs bize yaklaşıyor, nihayet gök gürültüsüne benzeyen bir çatırtıyla yere boşaltılan bir sac yığını gibi yere çarpıyor, hedefine ulaşıyor.

Bu seferki bizden çok uzağa düşmedi. Belki iki yüz metre ötemize. Siperin içinde eğiliyoruz. Hep bu durumda kalarak, büyük patlamanın ardından gelen küçük patlamaların bitmesini bekliyoruz.

— Bu kadar uzaktan bile olsa, bunların pancurlarınıza çarpması hayırlı olmaz.

Bunu söyleyen, siperin duvarına biraz önce çarpmış olan bir cismi oradan çıkıyor. Bu bir küçük kok parçasına benziyor. Üzerinde kirpi tüyleri gibi dik fakat aynı zamanda kesici kılçıklar ve noktalar var. Paradis birdenbire şiddetle başını eğiyor.

Bsss... Bssss.

— Üstümüzden şarapnel kovanı geçiyor.

Kovan yükseliyor, sonra düşey olarak düşüyor. Müsademe tapası, patladıktan sonra parçalanmış olan bütünden ayrılır ve çoğunlukla düştüğü yerde bazen gömülü kalır, bazen de yerinden

fırlar istediği yere gider. Beyaz ateş haline gelmiş büyük bir çakıl taşı gibi. Ondan korunmak ve çekinmek gerekir. Patlamadan bir hayli sonra akla gelmedik yollardan çalıların üstünden veya yerlerdeki çukurlardan tekrar karşımıza çıkar.

— Müsademe tapası kadar, domuz oğlu domuz bir şey yoktur bu dünyada? Bakın benim başıma bir şey geldi.

11'inciden Bags:

— Bütün bunlardan daha beteri var, diye onun sözünü kesiyor. Bunlar da Avusturyalıların obüsleri, 130 ve 74'leri; işte bunlar beni korkutuyor. Onların nikelli oldukları söyleniyor. Bunu bilmem ama bildiğim şey, çok hızlı oldukları, çünkü bunların arasındaydım. Bir horultusunu duymanla, senin içinde patlaması bir oluyor, onlardan sakınmaya imkân yok.

— Almanların 105'leri de öyle, sesini duyduktan sonra, yere atılmaya pirzolalarını toprağa yapıştırmaya vakit vermezler... Oradadırlar.

— Bak, sana bir şey söyleyeceğim, deniz kuvvetlerinin topları yok mu? İşte onlar sahici bela, daha sesi bile duyulmadan seni delip öbür tarafa geçer.

Bir de şu yeni obüsler var. Toprağa dalıp çıktıktan ve on metrede bir, birkaç kere aynı şeyi yaptıktan sonra patlayanlar. Karşımda bundan birisi varsa beni geç. Benim dizlerimin bağı çözülür.

Oradan geçerken erlerin sözlerini işiten çavuş durdu ve başını sallayarak:

— Bize Verdun'da attıkları obüsler yanında bunlar hiçtir. Orada olup da görmeliydiniz. Ben oradan geliyorum. Başımıza neler yağdırdılar. Hem de en belalılarını; 380'ler, 420'ler, iki 44'ler. İnsan orada, bu gülle yağmurunu yedikten sonra, bunun ne demek olduğunu anlayabiliyor. Ve gülle yağmuru nedir ben bilirim diyor. Ağaçlar ekin gibi tırpanlanmış, bütün sığınaklar keşfedilmiş, bombalanmış, ezilmiş, çökmüştü. Üç kalas kalınlığında olanlar bile. Bütün yol kavşakları silinmiş, süpürülmüş uçmuş, onların yerinde insan, malzeme, taş ve toprağın birbirine karışmasından meydana gelmiş uzun tümsekler ortada kalmıştı.

Cesetler sanki bir kürekle rastgele kenara atılmıştı. Orası parçalanmış kovan yığını halini almıştı. Yol kavşağına düşen bir gülle otuz kişiyi birden yere seriyordu. Biraz ötede zavallı insanların döne döne on beş metre yüksekliğe uçtuğunu görüyordunuz. Daha ayakta olan ağaçların üstünde sahibi parçalanmış pantolonlar sallanıyordu.

Verdun'da bir evin damından girip iki katını deldikten sonra patlayan ve bütün evi uçuran gülleler, kırlarda bütün bir alayı panik içinde bırakıyor, herkes yerlere yatmış her biri küçük ve savunmasız bir av hayvanına benziyordu. Kol kalınlığında ve işte nah bu boyda demir parçaları, patlayan mermilerden fırlıyordu. Bu demir parçasını yerden kaldırmak için dört poiluye ihtiyaç vardı. Bütün oraları kayalık bir yer zannederdin. Ve bu şey aylarca böyle sürdü.

Çavuş içini çekti ve:

— Sen ne söylüyorsun, sen ne söylüyorsun, diye iki defa tekrarlayarak bizden uzaklaştı. Herhalde anılarının özetini bir başka yerde anlatmaya gidiyordu.

— Hey onbaşım, şu karşıdaki delikanlılara baksana, ne yapıyorlar, akıllarını mı kaçırmışlar, yoksa salak mıdırlar nedir?

Bombardımana tutulan sahada küçücük görünen birtakım insanlar koşuyorlardı, patlamaların olduğu noktaya doğru.

— Bunlar topçular, dedi. Bir mermi patladı mı, hemen kovanı araştırmaya gidiyorlar, onu gömüldüğü yerden çıkaracaklar. Çünkü kovanın durumu, saplanış şekli ve derecesi incelenince bataryanın hangi yönde olduğu tesbit edilebilir. Mesafe ise kovanın üstünden okunabilir. Obüs atıldığı zaman o kendiliğinden kovanın üstünde işaretlenir.

— Maşallah... Amma da yürekli şeyler. Böyle bir bombardımanda ortaya çıkmak... Bu arkadaşlar gerçekten cesurmuşlar.

— Topçular babayiğittirler.

Orada dolaşan ve bir başka bölükten biri söylemişti bu sözleri. Bir an sustu, sonra ekledi:

— Evet... Topçular ya çok babayiğittirler ya da çok korkaktırlar. Yani anlayacağın ya kahramandırlar ya da pısırık heriflerdir.

— Bunu her bitli er için söyleyebilirsin.

— Ama ben şimdi onlar için söylüyorum. Ve sana da şunu söylüyorum ki...

— Çocuklar derince bir yer bulalım da kemiklerimizi serelim. Burada dolaşırken başımıza gereksiz yere bir şarapnel yemeyelim.

Siperlerin içinde aşağı yukarı dolaşıp duran acayip adam bize anlatmadığı hikâyesini bir başka tarafa götürdü.

— Senin teklifine uyarsak sıkıntıdan çatlarız, burada bile eğlencemiz bizi tıka basa doyurmuyor.

Bizim sağ taraftaki hâkim mevkilerimizi işaret eden Paradis:

— Bakın bakın, torpil atıyorlar, dedi.

Torpiller göğe dümdüz, daha doğrusu çayır kuşları gibi yükseliyorlar. Yükseldikleri süre içinde, kuvvetli titreyişleri ve bir hışırtıları var, sonra birden duruyor, tereddüt gösteriyor ve gene düz olarak düşüyorlar. En son dakikada düşüşlerini, çok bilinen o çocuk haykırışlarıyla haber veriyorlar. Burada, tepede sıralanmış birtakım görünmeyen insanlar top oynuyorlarmış gibi geliyor insana.

Lamuse:

— Kardeşim mektubunda yazıyordu. L'Argonne'da onların Kumrular ismini taktıkları kocaman gülleler varmış, diyor. Bunlar tıpkı kumru sesleri çıkararak geliyorlarmış. Yakından atılıyorlarmış: "bir patladı mı diyor, gök kubbe başına yıkıldı zannedersin."

— Bunlar peşinizden koşar gibidir. Sonra da birden üzerinize çullanırlar. Siper topları, onlar bazen siperin içinde bile patlıyorlar.

— Bak bak, duyuyor musun?

Bize doğru bir ıslık sesi yaklaşıyordu, fakat birdenbire sustu. Düşen mermi patlamamıştı.

Paradis:

— Bu mermi, "Sizin savaşınız bana vız gelir," dedi.

Hepimiz yeni bir sesi işitmek, daha doğrusu işitmemek için kulak kabartıyoruz.

Lamuse:

— Buradaki bütün alanlar; kırlar, yollar, köyler patlamamış

obüslerle dolu. Her kalibreden.

Doğruyu söylemek gerekirse, o tarafta da bizim patlamamış mermilerimiz vardır, ama onları biz görmüyoruz. Ben kendi kendime soruyorum; acaba her şey bitip de topraklarda yeniden çalışmak gerektiği zaman bu işin içinden nasıl çıkılacak, bunlar nasıl temizlenecek diye.

Kinden, öfkeden kendinden geçmiş bir tekdüzelikle ateş ve demir sağanağı hâlâ devam ediyor. Şarapneller taşkın bir öfkeyle ıslık çalıyor. Madeni bir ruhun sonsuz dehşetiyle dolup taşan büyük kovanlar, birdenbire duvara çarpan bir lokomotif gürleyişi ve sonra bir yerden boşalan raylar veya çelik kafeslerin bayırdan aşağı yuvarlanışının sesiyle dolu bu kıyamet gürültüleri sürüp gidiyor. Artık atmosfer fazla yüklü ve donuk... Obüsler onu ağır nefesleriyle delip geçiyorlar. Ve dört bir tarafta, dünyanın katliamı devam ediyor. Gitgide daha derin, gitgide bütün olarak.

Şimdi yeniden başka toplar da işe karıştı. Bunların, bizim 75'in patlamasına benzeyen bir sesi var. Fakat daha kuvvetli daha uzun yansıyor. Gök gürültüsünün dağlardaki yankısı gibi.

Bunlar uzun menzilli 120'ler. Onları ormanın seyrekleşen kıyısına yerleştirdiler. Bunlar çok güzel toplar. Gümüş renginde, çok afilli şeyler, bir manivelaya benziyorlardı. Ağzı minicik, gövdesi de incecik. İnsanın onlara: "Hanımefendi" diyesi geliyor. Onlar köpek başını andıran ve obüsünü aşağıdan yukarıya doğru tüküren 220'liklerin tam tersi; 220'ler çok iş çıkarıyor ama bir konvoy içinde onlar, bacakları kalçadan kesildiği için ufacık tekerlekli kutuların içinde ellerinin yardımıyla yürüyen sakatlara benziyorlar.

Konuşma yavaş yavaş söndü. Şurada burada insanlar esniyor.

Topçuların bu zincirlerini koparmış kudurganlığı başlıyordu. Sesler, boğulmuş sesler, adeta kendilerini duyurabilmek için mücadele ediyorlar.

Barque:

— Ben şimdiye kadar böyle bir bombardıman görmedim, dedi. Sesini işittirmek için bağırarak konuşuyor.

Paradis:

— Her defasında böyle söylenir, dedi.

Volpatte:

— Bugünlerde hep saldırıdan konuşulduğunu unutmamak gerek, diye adeta anırıyor. Ben sana söylüyorum bu bombardıman işin başlangıcı.

Ötekiler sadece:

— Aaah... dediler.

Volpatte, bir şekerleme yapmayı tasarlamakta. Yere oturuyor. Dar siperin bir tarafına omuzunu, öteki tarafına ayaklarını dayıyor.

Değişik konulardan konuşuluyor. Biquet gördüğü bir sıçandan söz ediyor.

— Dede olmuş ihtiyar bunağın biriydi. Ben o gün bizim partalları ayağımdan çıkarmış bir kenara koymuştum, namussuz, yeni pençeleri kemirmiş, dantelaya çevirmiş. Ben onları yağlamıştım. Ondan heveslenmiş olacak.

Hareketsizleşmeye başlamış olan Volpatte yeniden kımıldamaya başladı ve:

— Gevezeler beni uyutmuyorsunuz... diye çıkıştı.

— Numara yapma, diye Marthereau ona cevap verdi, her taraf gümbür gümbür gümbürderken beni uyuyacağına inandıracağını mı sanıyorsun?

Volpatte'ın ona cevabı:

— Hor, horrr, oldu, uyumuştu.

— Toplanın... Marş...

Yer değiştiriyoruz. Bizi nereye götürüyorlar? Bir şey bilmiyoruz. Tek bildiğimiz, yedekte olduğumuz. Bizi belki sıçan yollarının onarımına belki de zayıf kalmış noktaları takviyeye yolluyorlar. Kıtaların sevkiyatı o kadar karışık bir şekilde düzenlenmiş ki, belki de tıkanıklığa engel olmak için yerimizi değiştiriyorlar. Bu muazzam manevranın sebebini anlamaya imkân yok. Bu o kadar büyük bir hareket ki, koskoca alayımız onun içinde yuvarlanan bir küçük çarka benziyor. Bizim topçular gitgide daha şiddet kazanıyorlar, saldırıya kalkacak taraf değişti galiba.

— Dur... Bak...

Şimdiye kadar eşi duyulmamış derecede şiddetli ve kudurmuş

tüfek ateşinin sesi kulaklarımızı sağır ediyor. İçinde bulunduğumuz siperin duvarlarına çarpıyor. Bizi vurdular.

Fritz altını ıslatıyor. Korkudan ödü kopuyor. Üstümüze yağan sanki bir dolu sağanağıydı. Uzaklıkları müthiş bir hoyratlıkla deliyor, bütün ovayı dövüyor, bazen sıyırarak geçiyordu.

Bir ara bir mazgaldan dışarıya baktım, gözümden çarçabuk silinen acayip bir hayal görmüştüm sanki.

Ancak on metre kadar önümüzde yan yana uzanmış hareketsiz yatan cisimler vardı. Tırpanlanmış bir sıra asker. Her taraftan gelen mermiler bu ölüler sırasını delik deşik ediyordu.

Düz çizgiler halinde toprağı yırtan ve çizgi çizgi bulutçuklar yaratan mermiler, katı bir şekilde yere yapışmış olan vücutları deliyor, içlerine işliyordu, katılaşmış organları kırıyordu. Boşalmış ve solmuş yüzlerin içine dalıyor, gözleri oyarak onları su halinde etrafa sıçratıyordu. Mermi yağmuruna hedef olan bu ölüler sırasında yer yer rahatsızlığa benzer kıpırdanışlar görünüyordu.

Baş döndürücü bir hızla kumaşları, etleri delen sivri bakırların çıkardığı tok sesler işitiliyordu. Tıpkı çılgın bir bıçak darbesinin ya da elbiselerin üstüne sertçe vurulan bir değneğin çıkardığı sese benziyordu.

Tepemizde demetleşmiş, tiz ıslıkların akını, isabetlerin şarkısıyla karıştıkça daha korkunçlaşıyordu. Ses ve haykırışlar içindeki bu olağanüstü noktadan geçerken başlarımızı eğiyorduk.

— Siperi boşaltacağız.

Savaş alanı, tüfek ateşinin parçaladığı, yaraladığı, öldürdüğü, şu küçük bölümü bırakıyoruz. Yeniden cesetler var. Sağa geriye doğru yön alıyoruz. İrtibat sıçan yolu dikine giden bir yol. Çukurun tepesine vardığımız zaman bir telefon istasyonu ve topçu subayları, topçu erleri görüyoruz.

Yeniden duruyor, yerimizde atlar gibi eşiniyoruz ve böyle dururken subayların komutlarını ve onları tekrarlayan toprak altındaki telefoncunun sesini işitiyoruz:

— Birinci atış aynı yükseklik. Onda iki sağ, bir dakikada üç ateş.

İçimizden birkaçı başlarını uzatıp bayırdan aşağıya bakmaya cesaret ediyor. Ve bir şimşek çakışı kadar kısa bir zaman içinde

bölüğümüzün etrafında belirli bir amacı olmadan, dönüp dolaştığı savaş alanını tam olarak görüyor.

Ben de, sonsuz gibi uzanan ovada yer yer sivrilen toz toprak bulutlarının savruluşunu görüyorum.

Güneşin beyaz, bulutların siyah plakalarla örttüğü bu uçsuz bucaksız ovanın kimi yerlerinden kıvılcımlar çıkıyor. Bizim bataryalarımızın ateşleri. Bir an oldu, çok kısa süren pul parıltılarıyla bir nokta islendi. Bir başka anda bütün adayı beyazımsı bir bulut sardı. Her yan tipi altında kalmışa benziyordu.

Uzakta, yarı silinmiş ve kirli bir paçavra renginde olan ve büyük bir şehrin mezarlığından daha çok çukuru bulunan ovanın ötesinde yırtık kâğıt parçasını hatırlatan bir kilise iskeleti görünüyor. Yazı dizilerini andıran yan yana ve dikine duran bir şeyler görünüyordu. Bunlar yolların kenarına dikilmiş ağaçlardı. İncecik eğriler meydanı enine boyuna çizgilemiş, onu damalı yapmıştı ve kareler arasını insanlar benekliyordu.

Bu beneklerin birleşerek oluşturdukları çizgi parçaları seçiliyordu. Bunlar geniş çizgilerin içinden çıkmışlar, kudurmuş korkunç göğe göğüslerini veriyorlardı. Onların tenleri ürperen etleri dayanıksız ve koca cehennem içinde bir sıfır kadar güçsüz, fakat başları derin düşüncelerle dolu, uzun hatıralarının binbir resmi ile kalpleri tıklım tıklımdı. İnsan olduklarına inanmak güçtü. Gökte küçük yıldızlar olan bu insanların tozlar gibi kaynaşması gözleri kamaştırıyordu.

Zavallı benzerlerimiz. Zavallı meçhul insanlar. Vermek nöbeti şimdi onlardaydı. Bir başka gün bizde olacak. Belki de yarın başımızın üstünde göğün patladığını, ayaklarımızın altında toprağın yarıldığını duyanlar biz olacağız. Mermilerini çok cömertçe kullanan ordunun, yarın bize saldıracak gerçek kasırgalardan bin kere daha kuvvetli bir kasırganın nefesi belki bizleri süpürecek.

Bizleri gerideki sığınaklara doğru itiyorlar. Ölüm alanı gözlerimizden kayboluyor. Kulaklarımızdaki gökgürültüsünü aşan patlamalar boğuklaşıyor. Genel yıkışın sesi susuyor. Bölüğümüz, sığmağın okşayıcı küçüklüğü içindeki alışılmış sesler sükunetine kavuşuyor.

XX

ATEŞ

Birden karanlıkta gözlerimi açıyorum. Beni uyandırdılar.

— Ne var? Ne oluyoruz? diye soruyorum.

Karanlıkta yüzünü görmediğim onbaşı Bertrand'ın sesi, içinde uzanıp yattığım deliğin önünden cevap veriyor:

— Saat iki oldu; nöbet senin.

— Geliyorum, diye homurdanıyorum. Mezara benzeyen daracık yerde silkiniyor, bir de esniyorum. Kollarımı açarak gerinirken, parmaklarımın uçları vıcık vıcık çamurun sızdığı iki duvara çarpıyor. Sonra üstümüzü örten ağır karanlık içinde, uyuyanların vücutları arasından kalın kokuları yara yara sağmaktan dışarıya tırmanıyorum. Şuraya buraya atılmış teçhizat ve her tarafa uzanmış kol ve bacaklara basıp birkaç kere sendeledikten sonra, elimi tüfeğimin üstüne atıyor ve hâlâ uyku sersemi hissederek ve dengemi bulamamış bir halde açık havada ve soğuk bir rüzgâr içinde buluyorum kendimi. Alt kısmı garip bir biçimde darlaşan yığınlar arasından onbaşıyı takip ediyorum. Duruyor. Nöbet yerine geldik. Büyük bir cismin korkunç bir görüntüye benzeyen duvarın ortasından koparak bize doğru indiğini görüyorum.

Bu gelen kişner gibi esniyor, ben de onun boş bıraktığı kovuğa giriyorum. Ay bulutla örtülü ama gene de her şeyin üstüne hafif bir aydınlık serpmiş ve göz koklaya koklaya bu ışığa alışıyor, etrafı seçmeye başlıyor.

Bertrand, bana:

— Gözünü iyi aç arkadaş, diyor, biraz ilerde solda dinlenme postamızın olduğunu unutma. Haydi şimdilik hoşça kal.

Bir dakika önce nöbetini aldığım arkadaşın uykulu adımları uzaklaşıyor.

Her taraftan tüfek atışları geliyor. Birden dayandığım yamacın toprağına açıkça bir kurşun çarpıyor.

İrice bir gölge parçası daha iyi görmeme engel oluyor. Elimle yokladıktan sonra, bunun bir mazgal deliği ve çevresi olduğunu seçiyorum. Biraz ötede de bilgili parmaklarım, bir yere istif edilmiş el bombası saplarını tanıyor.

Yüzümü mazgala yanaştırıyor, dışarıya bakıyorum. Bizim hattımız şu yarın üst kısmında bulunuyor. Arazi önümden aşağıya doğru olduğu için, onun içine battığı bu karanlıklar uçurumunda görünmüyor. Nihayet karanlığa alışan gözlerim, düzenli olarak sıralanmış tel örgülerimizin kazıklarını, muntazam bir hat halinde seçebiliyor. Orada burada obüslerin açtığı küçük, orta, kocaman çukurlar halinde yuvarlak obüs yaraları. Bu çukurların bazıları esrarlı bir enkazla dolmuş. Rüzgâr yüzüme çarpıyor. Geçen rüzgârdan ve damla damla akan rutubetten başka hiçbir şey kıpırdamıyor. İnsanda sonu gelmez titremeler yaratan bir soğuk var. Korkunç bir matem her şeyi eziyor. Bana, müthiş bir afetten batmış olan dünyanın içine tek başıma inmişim gibi geliyor.

Hava kısa bir süre içinde aydınlanıyor. Bir füze ışığı içinde kendimi kaybolmuş hissettiğim dekor bir an için olduğu gibi görünüyor. Siperlerimizin saçları dağılmış, her tarafı yırtılmışa benzeyen tepesi de görünüyor. Her beş adımda bir önlerindeki duvara yapışmış gibi dayanmış nöbetçileri ve yanlarındaki tüfekleri birkaç damla ışık içinde görüyorum. Sipere toprak torbaları yayılmış, incelmiş birçok yeri delik deşik olmuş, bazısı birbirinin üstünde ve yassılaşmış, bazıları birbirlerinden uzak oraya buraya serpiştirilmiş ve bu halleriyle füzenin yıldızlara benzeyen ışığında sanki zemini yer yer eksilmiş harabelere benziyor.

Mazgaldan bakıyorum, meteorun serpiştirdiği solgun hava içinde, kazıkları ve onlara bağlı demir örgüleri seçiyorum. Gözümün önünde mürekkep kalemiyle kargacık burgacık hatlarla çizilmiş sonra silinmiş bir sayfaya benzeyen delik deşik ve solgun bir ova seriliyor. Daha aşağıda, gecenin okyanusu ile dolmuş olan hendek. Sessizlik ve hareketsizlik daha da yoğunlaştı.

Gözetleme yerimden ayrılıyor, doğru zannettiğim yöne birkaç adım atıyor, yanımdaki nöbetçiye, onun kim olduğunu görmeden bilmeden elimi uzatıyorum. Ve:

— Sen misin? diye alçak sesle soruyorum.

O da benim gibi kör olduğu için kim olduğumu anlamadan:

— Evet, diyor.

Biraz sonra:

— Bu saatte ortalık çok sakin, diye ekliyor. Biraz önce saldırıya geçecekler zannettim. Belki de sağda böyle bir şey denediler. Basurlu bir bomba sıktılar. Orada 75'liklerden bir baraj oldu. Güm güm güm. Vallahi ben kendi kendime: Bu 75'likler yani dedim, olur şey değiller. Bunlara atış yapsınlar diye para ödenmiş. Onlar da ortaya çıktılar mı, şu Alman domuzlarının canına okuyorlar. Dur bak gene bir şeyler var. Gene osurmaya başladılar. Duyuyor musun?

Sustu, çıkan sesten matarasını açtığını ve içtiğini anladım. Sözlerinin sonu şarap kokuyordu:

— Öf be! Pis bir savaş içindeyiz. Şimdi evciklerimizde olsaydık, daha iyi olmaz mıydı? Eh ne oluyoruz gene? Bu kazulet gene sapıttı.

Yanımızda bir patlama oldu. Daha önce kısa ve şiddetli fosforlu bir iz bırakmıştı. Şimdi, şuradan buradan başka tüfekler de atılmaya başladı. Ateş bulaşıcı bir hastalık gibi yayılır. Üstümüze çökmüş bir dam ağırlığıyla abanan yoğun karanlığın içinde zaman zaman sendeleyerek, zaman zaman birbirimize çarparak; ne olduğunu anlamak için ötedeki nöbetçiye doğru ilerliyoruz. Adamın yanına geliyor, ona dokunuyoruz:

— Hey ne oluyor?

Arkadaşım bir an onun kıpırdandığını zannetmiş, ama kıpırdamıyor. Meçhul arkadaşım ve ben yoğun karanlık içinde yerdeki kalın çamur tabakasına bata çıka yerimize dönüyoruz. Daracık yolda kararsız adımlarla ve sanki sırtlarımızda çok ağır yükler varmış gibi iki büklüm ilerliyoruz. Yolumuzu el yordamıyla buluyoruz.

Ufkun bir noktasında, sonra bir başka noktada, bir başkasm-

da ve her tarafta toplar gürlemeye başlıyor. Atılan topların büyük gümbürtüsü, bazen hafifleyen bazen artan tüfek seslerine karışıyor. Arada o sönerken el bombalarının salkım salkım gelen, fakat mavzer sesinden daha kuvvetli eski normal tüfeklerin sesine benzeyen patlamalarını duyuyoruz. Rüzgâr daha da kuvvetlendi. Öyle ki, karanlıkta kendini ona karşı savunmak zorunda kalıyorsun. Ayın önünden durmaksızın yüklü bulutlar geçiyor.

Oradayız. O adam ve ben. Birbirimizi tanımadan birbirimize yaklaşıyor, sürtünüyoruz. Topların birden yanan kısa ışığında birbirimizi görüyoruz. Bu ışık bizi birbirimize şekil olarak tanıtıyor. Evet burada karanlığa sıkışmış kâh yanan kâh sönen yangınlar çemberi ortasında bir cehennem bayramı içindeyiz.

— Herhalde biz beddua almış kimseleriz diyor arkadaşım. Birbirimizden ayrılıyor, mazgallarımızın başına gidiyoruz. Bu hareketsizliği gözleye gözleye gözlerimizi yormak için.

Acaba nasıl ürkünç ve müthiş bir kasırga doğacak?

Kasırga o gece patlamadı. Uzun saatler süren bekleyişimden sonra sabahın ilk ışıklarıyla birlikte ortaya bir durgunluk bile geldiğini gözledim.

Şafağın fırtınalı bir akşama benzeyen ışığı üzerimize düştüğü zaman, alçak bulutların isli örtüsü altından karanlıkların yüzüne çıkan bir çeşit kirli ve kederli serap gördüm. Yarın içi pislik ve enkazla dolmuştu.

Önümüzdeki yer, içinde bulunduğumuz çöker durumdaki siperin enkaz ve pisliği ile örtülüydü. Çıplaklığın solukluğu ile solan, oraya buraya atılmış, üst üste konulmuş, biraz parlak biraz şişkin görülen torbalar, bu ışıkta yığın yığın bağırsaklar gibi görünen torbalar, sanki dünyanın üstüne apaçık bırakılmışlardı. Arkamdaki duvarın içine bir çukur kazılmış, çukurun içi yatay bir şekilde üst üste konmuş birtakım cisimlerle dolu. Tıpkı bir odun yığını.

Orada olanlar kütükler mi? Hayır. İnsan cesetleri...

Kuş ötüşlerinin ovadan yükselmeye başlaması ile belirsiz kırlar görünmeye ve güneş her bir bitkiyi aydınlatmaya başladı. Onlar da adeta çiçeklerdi. Ben önümdeki geniş uçuruma bakıyorum.

Toprak çıkıntıları, yanmış çukurlarıyla şu vadinin aşağısında tel örgü kazıklarının, dikenler gibi sivrildiği yerlerin ötesinde karanlık devam ediyor ve karşıki bayır hâlâ bir gece duvarı olarak yükseliyor. Geriye dönüyor, arkamda kalmış olan ölülere bakıyorum. Bunlar yavaş yavaş karanlıktan sıyrılıyor; kanla, çamurla lekelenmiş ve katılaşmış organlarını gösteriyorlar. Oradakiler dört kişi. Ve bizim yakın arkadaşlarımız, Barque, Biquet ve küçük Eudore. Orada, bizim bu kadar yakınımızda, çürümeye başlamışlar ve yaşayanların hâlâ ilgiyle savunmaya çabaladıkları bizim siperlerimizin dar çamurlu yolunun yarısını işgal ediyorlar.

Onlar oraya yerleştirilmeye gayret edilmiş, birbirlerinin üstüne konulmuşlar ve birbirlerini eziyorlar. En üstteki bir çadır bezine sarılmış, diğerlerinin yüzlerini birer mendille örtmüşler ama gidip gelirken, dikkatsizce sürtünmekten yüzlerini örten mendilleri düşürmüşler. Şimdi cesetlerle, yatırılmış olan bu ölülerle biz karşı karşıya bulunuyoruz. Onlar dört gün önce beraber öldürüldüler. Ben bu geceyi görmüş olduğum kötü bir rüya gibi iyi hatırlıyorum.

O akşam keşif kolundaydık. Onlar, ben, Mesnil Andre ve Onbaşı Bertrand, topçu gözetlemeciler tarafından tespit edilen yeni bir Alman dinlenme postasının yerini arayacaktık. Gece yarısına doğru siperden çıktık, üç dört adım ara ile hendeğin aşağılarına doğru sürüne sürüne indik. Onların ölmüş bir hayvanı andıran siluetleriyle uluslararası sican yollarına kadar gittik. Bu siperde böyle bir dinlenme postası olmadığını saptadıktan sonra son derece dikkatli ve sessiz olarak yukarıya doğru sürüne sürüne tırmanmaya başladık.

Solumdaki ve sağımdaki arkadaşları hayal meyal görüyordum. Onlar sanki torbalar gibi yanımda tırmanıyorlardı. Karanlıklar torbası. Yanımda sessiz sessiz sürünüyorlardı. Çamurun içinde yavaş yavaş kayıyorlar, dalgalanıyorlar, yuvarlanıyorlardı. Çamur içindeydiler ve önlerinde tüfeklerinin namlusu vardı. Kurşunlar üzerimizden geçerken ıslık çalıyordu ama bizden haberleri yoktu, bizleri aramıyorlardı. Bizim hattımızın çıkıntısına gelince soluk aldık. Ama bir an içimizden biri: "Oh," dedi. Bir başkası

konuştu. Bir üçüncüsü blok halinde döndü. Süngüsünün kılıfı bir taşa çarpıp çınladı.

Hemen bir füze göründü. Bu uluslararası adını taktığımız sıçan yolundan homurdanarak çıkmıştı. Hepimiz yere yapıştık. Ve tam bir hareketsizlik içinde durduk. Orada yere ölesiye yapışmış durumda üstümüzde bizi gündüz ışığı gibi aydınlatan bu korkunç yıldız altında bekledik. Siperimizden ancak otuz metre uzaktaydık.

O zaman uçurumun öteki tarafına yerleştirilmiş bir mitralyöz, bizim bulunduğumuz sahayı taradı. Onbaşı Bertrand'la ben daha füzenin kızıl bir iz bırakarak yükseldiği sırada henüz patlayıp her tarafı aydınlatmadan önce önümüzde bir obüs çukuru bulmuş ve onun içine iyice saklanmıştık.

Burada geçici bir terk edilmiş sığınak bulunuyordu. Biz çamurun içine elimizden geldiği kadar gömülmeye çalışıyorduk, bu çürümüş tahta da bizi nispeten koruyordu. Mitralyözlerin kurşunları birçok kere üstümüzden geçti. Her patlayış sırasında tiz bir ıslık sesi, toprağa çarpan kurşunların tok sesi, boğuk çarpışlar ve inleyişler, sonra hafif bir haykırışı izleyen müthiş bir horultu. Ve en sonunda bu homurtunun derece derece susuşu. Üzerimizden birkaç santim yukarıdan yatay olarak geçip bir ölüm şebekesi kuran, bazen elbiselerimizi de delip geçen kurşunların altında gitgide çamurlara gömülüyorduk. Kendimizi toprağa saplamaya uğraşıyor, vücudumuzun herhangi bir kısmını daha da yükseltecek bir hareketten kaçınıyorduk.

O durumda bekledik. Nihayet, mitralyöz sustu. Büyük bir sessizlik oldu. Bir çeyrek saat daha o durumda bekledik, sonra ikimiz de içine saklandığımız çukurdan çıkıp dirseklerimizle tırmanmaya başladık. Nihayet dinlenme postalarımızın içine birer çıkın gibi yuvarlandık. Bu tam vaktinde olmuştu çünkü aynı dakikada ay ışıldamaya başladı. Siperin içinde önce sabaha, sonra akşama kadar kaldık. Mitralyözler hiç kesmeden durmaksızın siperlerin kenarlarına yaylım ateşi yapıyorlardı. Arazinin durumu yüzünden, mazgallardan aşağıdaki vücutları göremiyorduk. Yalnız görebildiğimiz yerde onlardan birinin sırtı olması muhtemel bir şey görünüyordu. O gece onların bulunduğu yere kadar bir hendek

kazdılar, fakat bir tek gecede oraya varılamadı. Ertesi gece aynı işi istihkâm erleri ele aldı. Bitkindik, uyumak zorundaydık, ayakta duramıyorduk.

Sabah gözümü çok ağır bir uykudan açtığım zaman onların cesetleriyle kendimi karşı karşıya buldum. İstihkam erleri hendeği aça aça onlara kadar varmışlar ve onları kazmalarına iplerle bağlamışlardı. Bu cesetlerde de birçok yara vardı. Kurşunlar bir iki santim ara ile vücutlarına girmişti. Mitralyöz ateşi dar bir yerde toplanmış olacaktı. Mesnil Andre'nin cesedini bulamamışlardı. Kardeşi Joseph onu bulabilmek için çılgınlıklar yaptı. Durmaksızın enine boyuna her yandan taranan alana tek başına çıktı. Sabahleyin kabuksuz bir sümüklü böcek gibi sürünerek geldi ve bayırın üstünde bize toprak gibi kara ve çok bozulmuş yüzünü gösterdi. Onu içeriye çektiler. Yanakları tel örgülerin dikenleriyle tırmalanmıştı. Elleri kanamıştı, elbiselerinin kıvrımlarında ağır çamur topakları vardı. Leş gibi kokuyordu. Bir manyak gibi durmaksızın, "Hiçbir yerde yok," diye tekrarlıyordu. Bir köşeye çöktü, elindeki tüfeği temizleyerek ve hiç durmadan, "Hiçbir yerde yok... Hiçbir yerde yok..." diye tekrarlıyordu. Kendisine söylenenleri dinlemiyor, duymuyordu.

Bu gecenin üstünden dört gece geçti. Dünya cehennemini yıkayan şafakta onların vücutlarının resimleşip kendilerini gösterdiğine şahit oluyorum.

Barque uzamış görünüyor, kolları vücudunun yanına yapışmış, göğsü çökmüş, karnı bir leğen içi gibi çukurlaşmış. Başı, onu saran çok miktarda çamurla yükseldiği için sol taraftan gelenlere ayaklarının üstünden bakıyor. Yüzü çatık. Tomar tomar pıhtılarla salkımlaşan saçlarının yapıştığı yüzündeki kanlı gözleri kaynamış da, sanki pişmiş gibi. Eudore'a gelince, o, küçücük görünüyor ve minicik yüzü bembeyaz. O kadar beyaz ki, sanki bir pieronun unlu yüzü gibi, bu morarmış ve kurşunileşmiş cesetlerin arasında beyaz kâğıt tomarına benziyor. Bir Britanyalı olan Biquet, tıknaz ve dört köşe olan bir kaldırım taşı gibi, korkunç bir gayret içinde gerilmişe benziyor. Sanki sisleri kaldırmak ister gibi bir hali var. Bu gayret, elmacık kemikleri ve alnı çıkık olan yüzünden çöküntüler halinde taşıyor. Bir çığlıkla açık kalmış ağzı ve

yer yer dikenleşmiş saçlarıyla hayli çirkin görünüyor. Donuk gözleri açık kalmış, elleri boşluğu avuçlamak ve sımsıkı tutmak istermiş gibi yumulmuş.

Barque ile Biquet karınlarından delinmişler, Eudore gırtlağından. Onları sürükleye sürükleye getirirlerken, biraz daha harap etmişler. Bütün kanı boşalan şişko Lamuse'un yüzünde şişlikler var ve adeta kırış kırış olmuş. Gözlerinden biri ötekinden daha fazla çökmüş. Onu bir çadır bezine sarmışlar. Bez, boyun tarafından karaması bir renkle lekeleniyor. Sağ omuzu birçok kurşunla delik deşik olmuş. Kopmuş kolunu yeninin içine sicimlerle bağlamışlar. Onu ilk getirdikleri gece bu kol sarkıyor, avucu içinde bir tutam çamur olan, bu sapsarı el geçenlerin gözüne çarpıyordu. Kolu kaputa iliştirdiler. O kadar sıkı fıkı yaşadığımız, o kadar uzun zaman birlikte acı çektiğimiz bu yaratıkların üstünde şimdi kokuşmuş bir bulut var.

Onları gördüğümüz zaman, "dördü de öldü," diyoruz, ama şekilleri o kadar değişmiş ki, gerçekten, "bunlar, onlardır," diyemiyoruz. Onlarla bizim aramızda bıraktıkları boşluğu ve yaratılmış ortak şeyleri sezip anlayabilmek için, bu hareketsiz yatan korkunç hayallerden gözlerimizi başka yana çevirmemiz gerek.

Başka alaylardan, başka bölüklerden olanlar, gündüzleri buradan geçerlerken –geceleri insan geçerken ölü diri ne varsa onlara dayanıyor, onları tutuyor bile–, dehşetle sıçrıyorlar; siperin ortasında üst üste konulmuş olmalarından öfke duyanlar da var.

— Bu cenazeleri burada neden bırakıyorlar? diye söyleniyorlar.

— Ayıp be.

Sonra ekliyorlar:

— Ama, buradan çıkaramazlar ki, nereye koyacaklar?

— Şimdiki halde onları geceleri gömüyorlar.

Sabah oldu, uçurumun karşı tarafı göründü. 119 rakımlı tepe... Traş olmuş, bilenmiş, kazınmış gibiydi. Titrek çizgiler ve helezonlar taşıyan sıçan yolları damarları. Balçık ve tebeşirli toprak apaçık ortada. Oraya buraya düşüp patlayınca büyük dalgalar halinde köpükler saçan obüslerimiz harap ve terk edilmiş bir eski dalgakırana benziyor. Benim nöbetim bitti, öteki gözcüler vü-

cutlarına yapışan ıslak ve çamurlu çadır bezlerine sarılmışlar, yüzleri yemyeşil. İçine tıkıldıkları toprak oyuklardan çıkıyor, kıpırdıyorlar ve yerlerinden iniyorlar. Yerimize ikinci takım geliyor. Şimdi piyade kademesindeki ve mazgallardaki yerlerini alıyorlar. Artık akşama kadar istirahatteyiz. Esniyoruz, geriniyoruz, bir arkadaşın, sonra başkasının geçtiğini görüyoruz. Subaylar oradan oraya dolaşıyorlar, üstlerinde dürbünler ve periskoplar taşıyorlar.

Birbirimizi buluyoruz ve yeniden yaşamaya başlıyoruz. Her zamanki sözler konuşuluyor ve birbirleriyle çarpışıyor. Eğer bizi içinde barındıran siperin yıkılmış hali içinde seslerin alçak olması emredilmiş olmasa, insan kendini geri hatlarda sanabilir. Yorgunluk herkesi ezmekte. Yüzler sararmış, göz kenarları kıpkırmızı; uykusuzluktan, yüzleri ağlamış insanların yüzüne dönmüş. Hepimiz birkaç günden beri kamburlaştık, yaşlandık. Benim takımımdaki insanlar dönemeçte birer birer birleştiler ve tabanı tebeşirli toprak olan bir noktada birbirleri üstüne adeta yığıldılar. Orada toprağın düzleşmesi sonucunda yüz bin yıl öncesine ait bembeyaz taşlar ortaya çıkarılmış.

Bertrand'ın mangası işte bu geçitte mola verdi. Bu manga çok küçüldü şimdi. Çünkü birkaç akşam önceki ölenleri bir kenara bıraksak bile, daha önce bir nöbet değişimi sırasında ölen Paterloo (bu şimdi çok uzaklarda kaldı); şimdi geriye gönderilmiş olan Tirette'le Tulacque. Birisi dizanteri, öteki de zatürreeden hastaneye gönderildi ve bize merkez hastanesinde geçirdiği bitkisel hayatın sıkıntılarından kurtulmak üzere yazıp yolladığı kartpostallarda hastalığının kötü bir seyir izlediğini söylüyor.

Başlangıçtan beri hiç ayrılmamış, birbirlerine kardeş gibi sokulmuş, zincirlenmiş ve giyinişleriyle başlangıçtan çok daha yakınlaşmış olanların, gökteki kurşuni duman ve yerdeki sarı toprakla kirlenmiş olanların bir kere daha gruplaşıp birbirlerine yaklaştığını görüyorum. Baba Blair, eski ağzında iki sıra yeni, pırıl pırıl dişlerini gösteriyor. Bunları öyle gösteriyor ki, zavallı yüzünde sanki zoraki elbise giymişleri andıran çenesinden başka hiçbir şey görünmüyor. Yavaş yavaş alıştığı ve zaman zaman onlarla yemek yediği şu dişler onun alışkanlıklarını ve ahlakını çok

değiştirdi. Artık o hiçbir zaman kara lekeleri olan bir yüzle dolaşmıyor. Ve hiçbir zaman kendini ihmal etmiyor. Güzelleştiğinden beri artık şık olmak ihtiyacını da duyuyor. Bu sıralarda biraz suratsız ama bu bir mucize... Yıkanamadığı için de keyfi kaçıyor. Şimdi bir kenara büzülmüş anlamsız bakışlarla etrafa bakıyor, sürekli olarak bıyıklarını buruyor ve arada bir onları çiğniyor. Bu bıyıklar daha önce yüzünün tek hazinesiydi. Şimdi onları çiğneyip çiğneyip arada bir kıl tükürüyor. Fouillade da nezle olmuş, titriyor ve bitkin bir halde esniyor. Marthereau hiç değişmedi, hep sakallı, hep yuvarlak mavi gözlü, pantolonu her zamanki gibi; kemeri açılmış, kısa bacaklarından hemen kayıp ayaklarının dibine düştü düşecek bir durumda. Parşömene benzeyen kuru kafası ve içindeki problemlerle Cocon, hep aynı Cocon; sekiz günden beri yakasından ve yenlerinden fışkıran bitler yüzünden uzun saatler tek başına bir kenara çekiliyor ve onlarla çetin bir savaş yapıyor. Aramıza döndüğü zaman da hırçınlığı geçmiyor. Paradis hep o güzel renklerini ve neşesini aynı dozda tutuyor. O, gerçekten yıpranmaz, gerçeğe benzemez bir şey. Uzaktan toprak torbalarına asılmış yeni bir ilan kağıdı gibi göründü mü, insan elinde olmadan gülümsüyor. Pepin de sırtındaki o kırmızı beyaz kareli muşambasıyla hiç değişmedi. Evet, o bıçak sırtına benzeyen yüzü, morina balığı rengine benzeyen soğuk gri gözleriyle hep aynı adam. Volpatte de onlar gibi; ayaklarında kısa tozluklar, battaniyesi omuzunda ve kirden dövme şekiller işlenmişe benzeyen Anamitli yüzüyle hep ilk zamanlardaki halini koruyor. Oysa Tirette, bu son günlerde biraz heyecanlı. Bilinmez, hangi esrarlı şey onu bu duruma getiriyor. Gözlerinin içinde kanlı damarlar var. Farfadet ise bir bekleyiş içinde, herkesten uzak ve ayrı duruyor, çok düşünceli bir hali var. Mektuplar dağılırken hayallerinden sıyrılıp hemen yerinden kalkıp gidiyor, dönüşünde gene içine kapanıyor. Ve o bürokrat elleriyle bir sürü kartpostal yazıyor. Hem de gayet özenli bir biçimde bu işi yapıyor. O, hâlâ Eudoxie'nin sonunu bilmiyor. Lamuse bu vücudu son olarak nasıl korkunç bir şekilde kolları arasında tuttuğunu bir daha kimseye anlatmadı. Ben onu çok iyi anladım. Hatta bir akşam bunu benim kulaklarıma fısıltı halinde anlatmış olduğu için pişmandı bile ve ölümü-

ne kadar kendisi için bu tüyler ürpertici şeyi inatçı bir utanma ile bakir saklamıştı. İşte onun için de Farfadet hâlâ o sarışın hayal ile yaşıyor. Arada bir yanımıza gelip, bizimle bir iki laf ettiği zaman ondan ayrılıyor. Etrafımızda onbaşı Bertrand, hep o ciddi ve askervari tavrıyla dolaşıyor. Her dakika bize sakin sakin gülümsemeye, her sorumuzu cevaplandırmaya hazır. Bunlar daima açık, anlaşılabilecek açıklamalar. Herkese görevini yapması için yardım ediyor.

Geçmişteki gibi gene aramızda konuşuyoruz. Fakat, şimdi alçak sesle konuşma zorunluluğu sözlerimizi seyrekleştiriyor ve ortalığa tatlı bir sessizlik veriyor.

Ortalıkta olağanüstü bir şey var, üç aydan beri her birlik ön hatta yalnız dört gün kalır, sonra geriye giderdi. İşte buraya geleli beş gün oldu, nöbet değiştirmekten hiç söz edilmiyor. Yakın bir saldırıdan söz ediliyor. Bunu, kesin olmamakla birlikte iki günde bir çorbamızı getiren karavanacılar söylüyor. Buna da şu haber ekleniyor: İzinler kaldırılıyor, mektuplar gelmez oldu. Sonra da subaylar artık eskisi gibi değiller, şimdi ciddi ve mesafeliler. Konuşmalarımız daima bir omuz silkişiyle sonuçlanıyor; bir ere böyle şeyleri kim bildirir. Onun her zaman gözleri bağlıdır. Son dakikaya kadar. O halde:

— Saçımız ak mı kara mı, önümüze düştüğü zaman göreceğiz.

Yakınlaştığı bir önsezisiyle hissedilen trajik olaydan kopuyoruz. Bunun sebebi nedir? Onu tam anlamıyla kavrayamamak mı? Yoksa, bizim için birer kapalı mektuptan başka bir şey olmayan kararları anlayamamak cesaretsizliği mi? Umursamazlık, güvenme; yoksa bu defa da, gene tehlikenin yanından sıyrılabiliriz düşüncesinin sağlam inancı mı?

Ne olursa olsun, bizler öncü işaretlere ve habercilerin kehanetlerine aldırmadan gündelik kaygılarımızla meşgulüz. Hatta, kehanetler gerçekleşme belirtileri gösterdiği halde... Biz açlığımızı, susuzluğumuzu düşünüyoruz. Bitlerle savaşıyoruz. Hepimizin tırnakları kan içinde. Bu çok yorucu iğrenç bir savaş. Sonra da hepimizi çökerten o asıl büyük yorgunluklar. Volpatte:

— Bu sabah Joseph'i gördün mü? diyor. Zavallı oğlancık bu işe dayanamayacak. Onun sonu uzun sürmez.

— Onun bir çılgınlık yapacağı kesin. Bu oğlan gidecek, ilk fırsatta kendini bir kurşunun önüne atacak, seni nasıl görüyorsam, bunu da böyle göreceğime eminim.

— Onun başına gelen de dayanılır iş değil. İnsan ömrünün sonuna kadar bunun etkisinden kurtulamaz... Altı kardeşler, biliyor muydun? Dördü daha önce gitmiş, ikisi Alsaz'ta, bir tanesi Şamyanya'da, bir tanesi de Argonne'da. Andre ölenlerin beşincisi oluyor.

— Eğer ölmüş olsaydı, cesedi bulunurdu, sonra gözetlemeden de görürdük. Bunun için üzülmemeli. Zavallı oğlan herhalde geri döndüğümüz sırada yönünü şaşırıp, karşı yamaca tırmanmış olacak, Almanların eline düştü, bence başka türlü olamaz...

— Belki de Almanların tel örgülerine takılı kaldı.

— Eğer zımbalanmış olsaydı biz onu bulurduk diyorum sana, sen ne sanıyorsun? Almanlar bu cehennemin içine girip de onu, bir Fransız ölüsünü almak için canlarını tehlikeye atarlar mıydı? Onu her tarafta aradık, mademki bulamadık, demek ki o yaralı ya da yarasız kuyruğu kıstırmış.

Bu mantığa uyan ihtimal herkes tarafından onaylandı. Andre Mesnil, esir kabul edilince artık genel ilgiyi kaybetti. Erkek kardeşineyse herkes hâlâ acımakta:

— Zavallıcık ne kadar da genç.

Bölüğümüzün erleri ona belli etmeden gizli gizli bakıyorlar.

Birden Cocon:

— Zilim, zil, dedi.

Karavana saati geçti. Yemek istiyoruz. Yemek, dün gelenin artığı olduğu için zaten burada.

Ebedi açlar sürüsü bir ağızdan:

— Acıktık, yemek isteriz, diyorlar.

— Yani, onbaşı bizim zilleri susturmak için daha ne bekliyor? Dur ben şimdi ona balta olurum. Hey onbaşım, biz tıkınmak istiyoruz, mideye ne kaydıracağız?

Bir işle uğraşan ve gerçekten gece gündüz çalışan Bertrand:

— Şimdi geliyorum, diye cevap veriyor.

Her zaman dik kafalı olan Pepin:

— Ne o yani? dedi, ben gene o dünkü yediklerimizi yiyemem. Ben şu maymun etinden yiyeceğim, şu konserve kutularından...

Karavananın günlük komedyası gene bu dramın üstüne çıktı. Yüzbaşının yanından dönmüş olan Bertrand:

— Yedek kumanyaya dokunmak yok! dedi.

Döner dönmez yiyeceklerimizi dağıttı. Patates salatası ve soğan. Bunları çiğnerken gergin yüzlerin hatları yumuşadı. Bakışlara dinginlik geldi.

Yemek yerken, Paradis başına yeni bir bone geçirmiş. Burası böyle bir şey giyilecek yer değil, kaldı ki, böyle bir şey giymenin zamanı da değil, ama bunu yapmış işte. Terzi ona üç aydan beri bu boneyi vermeyi vaat etmişti. Ön hattan geldiğimiz gün verdi. Çift kulaklı, çiğ mavi renkte olan bu bone onun çiçek gibi renkli yüzüne pek yakışıyor, onu kartondan yapılmış bir jandarmaya benzetiyor. Yemek yerken bana gözlerini dikmiş bakıyor. Yanma yaklaşıyorum:

— Külahın pek güzel, diyorum.

— Boş ver, diyor, gel şöyle seninle konuşmak istiyorum.

Giderken miğferini alıyor. On adım sonra bana biraz daha sokuluyor ve çok alçak bir sesle ve acayip bir yüz ifadesiyle, heyecanlı zamanlarında olduğu gibi hiç yüzüme bakmadan:

— Mesnil Andre'nin nerede olduğunu biliyorum, onu görmek ister misin? diye soruyor.

Bunu söylerken bonesini çıkarıyor, katlayıp cebine sokuyor, miğferini başına geçiriyor. Beni elli metre kadar öteye götürüyor. Aşağı yukarı sığınağımızın olduğu yere kadar. Bir yandan bir yana köprü gibi konulmuş olan ve altından eğilip geçtiğiniz zaman başınıza düşecek ve içindeki çamur altında ezileceksiniz hissine kapıldığınız, toprak torbasının altından geçiriyor beni. Burasını geçince, siperin duvarında basamakla çıkılan bir oyuk var. Paradis onun üstüne çıkıyor ve bana oraya çıkmamı işaret ediyor. Balçıktan yapılmış bu kaygan yükseltinin üstüne çıkıyorum. Burada bir zamanlar gözetleme mazgalı varmış, onu bozmuşlar, daha aşağıda bir başkasını açmışlar. Ve iki tane kurşun koruyucu ile donatmışlar.

Paradis alçak sesle:

— Bu çift kalkanı ben yaptım, diyor. Oradan bakmak için, çünkü aklımda bir şey vardı. Şu deliğe yapıştır gözünü ve dışarıya bak.

— Bir şey görmüyorum, delik tıkanmış, bu kumaş yığını nedir?

— Oooo, diyor.

— A!.. Bu bir ceset miydi?

Oturmuş bir ceset, korkunç derecede yakınımızda bir ölü!.. Kurşun koruyucunun üzerine yüzünü dayayıp, gözümü deliğe yaklaştırınca, onu olduğu gibi gördüm. Büzülmüştü. Başı önüne düşmüş, iki kolu dizleri üstünde ve elleri yarı açık. Yakında, çok yakındaydı... Ve yuvalarından fırlamış gözleri donuk ve şaşılaşmıştı. Uzun sakalları arasından görünen dudakları açıktı; dişleri görünüyordu. Ağzı öyle bir ifadeyle açılmıştı ki, ona gülümsüyor da denilebilirdi. Ya da önünde dik duran tüfeğine garip bir dudak büküşüyle bakıyordu. Öne doğru gerilmiş ellerinin üstü morarmıştı, içi kıpkırmızıydı. Bu nemli renk sanki bir cehennemi yansıtıyordu.

Evet, ta kendisiydi, yağmurla yıkanmış çamura ve bir çeşit beyaz köpüğe bulanmıştı ve korkunç derecede solgundu. Dört günden beri ölü olarak bizim sipere tırmanan bayır üstünde duruyordu. Yakında olduğu için onu bulamamıştık. Dayanılmaz bir yalnızlık içine terk edilmiş bu ölü ile, şu sığınağın içindeki diriler arasında topraktan ince bir duvar var. Ve şimdi anlıyorum ki, benim geceleri uyumak için başımı koyduğum yerin öteki tarafında bu cesedin düştüğü yer bulunuyor. Göz deliğinden gözümü ayırıyorum.

Paradis ile ben bir süre birbirimize bakıyoruz.

— Ona, bunu şimdilik haber vermeyelim, diyen arkadaşıma:

— Evet, hemen söylemeyelim, diyorum.

— Onu bulduğumu yüzbaşıya bildirdim. Oradan alınması için. O da bana "küçük oğlana hemen bildirilmesin," dedi.

Hafif bir rüzgâr esti.

— Koku geliyor.

— Koku da söz mü? Ne söylüyorsun sen!..

— O koku artık düşüncemize girdi, yayıldı, beynimizi uyuşturdu.

Paradis:

— İşte, diyor böylece altı oğlandan, Joseph tek başına kalıyor. Bak ben sana bir şey söyleyeyim, bu oğlan daha uzun zaman dayanamayacak. Kendini koruyamayacak, çok yakında zımbalanacak. Allah acısın da, zararsız bir yara alıp geriye gönderilsin. Yoksa, oğlan boku yedi. Altı kardeşmişler. Başına gelen çok kötü bir şey. Hiç olmayacak şey...

Bir an susuyor sonra:

— Bu kadar yakınımızda oluşu inanılmaz bir şey, diye ekliyor.

— Evet, ben dikkat ettim, kolunun bulunduğu yer, öte tarafa tam benim başımı koyduğum yer.

— Evet, bileğinde saat olan sağ kolunun bulunduğu yer. Saat!.. Birdenbire çok fena oluyorum. Bu bir düşünce mi? Bir düş mü? Evet üç gece önce o çok yorgun olduğumuz gece, başımı uyumak için yere koyduğum zaman, ben bir saat tik takı işittiğimi ve "bu nereden geliyor?" diye kendi kendime sorduğumu hatırlıyorum.

Paradis:

— Belki de işittiğin saat sesi, bu saatin toprağın arasından sızan sesiydi.

Düşüncemi anlattığım Paradis bu ihtimal üstünde daha başka fikirler yürütüyor.

— Sahibi dursa bile, bu canına yandığım makine durmaz be ağabey. O şunu bunu tanımaz, yaşamaya devam eder ve kadranı üstünde döner durur.

Ona sordum:

— Acaba kurşunu neresinden yemiş, ellerinde kan var.

— Bilmem ki, belki karnından yemiştir, çünkü altında kan görmedim. Belki de yüzünden. Dikkat ettin mi, yüzünde de küçük bir leke vardı.

Saçı sakalına karışmış sarkık yüzünü düşündüm ve orada gördüğüm bir lekeyi hatırladım:

— Evet, diyorum yanağında ben de bir leke gördüm. Belki de kurşun oradan girmiştir.

Paradis telaşla:

— Dikkat!.. dedi, işte kardeşi geliyor!.. Keşke burada kalmasaydık...

Ama buna rağmen gene de kalıyoruz. Ne yapacağımızı bilmeden, endişeden sallanarak duruyoruz. Bu sırada Joseph Mesnil dosdoğru üzerimize geliyor. O, hiçbir zaman, bize bu kadar dayanıksız, bu kadar narin görünmemişti. Daha uzaktan solgunluğu görünüyor. Yüzünün çizgileri gergin, işkence görmüş gibi, ağır adımlarla yürüyor ve yürürken omuzlarını eğip kamburlaştırıyor. Onu korkunç yorgunluğu ve bu sabit fikir eziyor...

Bana:

— Yüzünüz bir tuhaf, diyor, ne var?

Demin, benim kendi yüzümde, Paradis'e yaranın yerini gösterdiğimi görmüş.

— Yanağınıza ne oldu?

Önce onun sözünü anlamazlıktan geliyorum ve ona üstü kapalı bir cevap veriyorum.

Dalgın bir tavırla:

— Ha! Öyle mi? diyor.

Birdenbire korkuyla yüreğim daraldı. Koku... Bunun çürümekte olan bir cesetten geldiği açıktı. İnsan bunda yanılmaz. Belki o da bunu anlayacaktı. Sanıyorum ki, o da ölünün bu acınacak zavallı işaretini hemen aldı.

Ama hiçbir şey söylemeden tek başma yürümeye devam etti ve bir dönemeçte kayboldu.

Paradis:

— Dün, dedi, o buraya yiyemediği içi pirinçle dolu sefertasıyla geldi. Tam buraya, ötekinin öbür tarafta olduğu yere geldiği zaman, pirinçleri birdenbire siperin üstünden atmak istedi. Tam bunu yapacağı sırada, dayanamadım elini yakaladım. Pirinç de siperin içine döküldü. Öfkeden kırmızı olmuş bir biçimde dönerek, bana: "Birdenbire sapıttın mı?" diye bağırdı. "Sen böyle arada bir oynatır mısın?" Serseme dönmüştüm, bilemem ona ne de-

dim. Galiba bilerek yapmadığımı söyledim. Omuzlarını silkti ve bana küçük bir horoz gibi baktı. Sonra orada bulunan Montreuil'e dönerek: "Gördün sen de yaptığını," dedi. Salak herif. Bizim küçük sabırlı değil, sen de biliyorsun, ama nasıl olsun? Ben: "Peki, peki, haklısın," diye homurdandım, ama memnun değilim sana nasıl anlatayım, çok haklı olduğum halde gene de haksızdım.

Artık bir şey konuşmadan yukarıya doğru çıktık. Sığınağa girdik, ötekiler de burada toplanmışlardı. Burası eski bir komuta postası olduğu için çok geniş bir yer.

İçeriye girmeden önce dışarıdaki sesleri dinleyen Paradis:

— Bizim bataryalar bir saattir gene adamakıllı veryansın ediyorlar. Öyle değil mi? diye sordu. Ha, ne dersin?

Onun ne demek istediğini anlıyorum. Bir şey ifade etmeyen bir hareket yaparak:

— Göreceğiz, ağabey, göreceğiz, diyorum.

Tirette sığınakta üç dinleyicinin karşısında, kışlada geçen hikâyeler anlatıyor. Bir köşede Marthereau horluyor. Girişte yatmış; içeriye girmek için vücudunun içine girmiş hissini veren kısacık bacaklarının üstünden atmak gerek. Bir grup köşede, katlanmış bir battaniyenin üstünde iskambil oynuyor.

— Şimdi sıra bende.

— 40!. 42!. 48!. 49! Çok iyi.

— İt oğlu itin amma da şansı var. Vallahi bu kadarı da olmaz. Bu şansla sen muhakkak üç defa deyyussun. Malum ya, kumarda kazanan aşkta kaybeder. Ben sana karşı duramam. Ulan beni amma da soyuyorsun. Geçen gün de böyle oldu, bugün de. Ulan hin oğlu hin seni.

— Alıklık sende, benim ne suçum var.

— N'apayım, bende yalnız papaz vardı.

— Onda maça ası varmış.

— Vay tükrük hokkası vay.

Bir köşede kendi kendine yemek yiyen biri:

— Olur şey değil, diye kendi kendine mırıldanıyor. Şu kamamber peynirine tam yirmi beş santim veriyoruz. Ama bu pey-

nir değil, fışkı. Üstü pis pis kokan, paramparça olan bir alçı.

O böyle konuşurken Tirette de yirmi bir günlük ihtiyatlığını yaptığı sırada rastladığı bir binbaşı komutandan söz ediyor:

— Bu domuz herif, dünyadaki olabilecek en kötü kişiydi. Hepimizin iflahını kesti. Karşısına çıktın mı mahvoldun demekti. Başında binbir şeridi olan bir kepi vardı. Fıçıya benziyordu. Adı da Loeb'dü, tam bir Alman adı. O, bir Alman domuzuydu.

Paradis:

— Ben de onu tanıyorum, diye bağırdı. Savaş çıkınca silahsızlar sınıfına ayrıldı. Bundan doğal ne var. Benim siperde olduğum sırada o kaytarmayı becermişti. Ama gene de onu her sokak köşesinde görürdüm. Sana ceza vermek için: İliklenmemiş düğme için bir gün hapis. Eğer ufak bir kusurun varsa, yani nizama uygunsuzluk; seni herkesin önünde itin götüne sokardı. Herkes de alay ederdi. O herkes seninle alay ettiğini sanırdı, oysa herkesin alay konusu olurdu. Ama yine de kodesi boylardın sen.

Tirette:

— Onun bir de karısı vardı, diye söze bıraktığı yerden başlamak istedi; bir acuze!

Paradis:

— Hatırlıyorum, diye sözünü kesti, karı kolera gibi bir afetti.

Kimi insanlar daima yanlarında bir fino köpeği taşırlar, o da yanında hep bu sarı renkli zehri taşırdı. Onu bizim aleyhimize kışkırtan zaten hep bu kaltaktı. O yanında olmadığı zaman, kötü değil, salaktı. Ama o yanında oldu mu, artık salak filan değil, düpedüz kötüydü. O yanındayken, tozu dumana katar, hepimizi mahvederdi.

Kapının önünde uyumakta olan Marthereau, tam bu sırada uyandı. Hafifçe inledi, doğruldu ve bir esir gibi, samanların üstüne oturdu. Onun sakallı profilini duvarda, yuvarlak gözlerinin durmaksızın dönüşünü de karşımızda gördük. Hâlâ düşünde gördüğü şeye bakıyor. Sanki bunun düşüyle bir ilişkisi varmış gibi elini gözlerinin üstünden geçiriyor. Belki de sipere çıktığımız gecenin resimlerini anımsıyor.

Düşten ve uykudan kısılmış bir sesle:

— Yani o gece de rüzgâr yelkenleri adamakıllı şişirmişti ya!..

dedi. Ah nasıl bir geceydi o. Bütün takımıyla ordu yola çıkmıştı. Bölükler, alaylar, tugaylar hep bir ağızdan şarkı söyleyerek pupa yelken gidiyorduk. Poiluler her yandan çıkıyorlardı; gökleri gümbürdeterek şarkı söylüyorlar, top ve ambulans konvoylarının arasından ellerini kollarını sallayarak geçiyorlardı. Ne çok asker vardı. Bir su baskını gibi. Yükselen bir poilu seliydi bu. Ben hiçbir zaman bu kadar çok konvoy görmemiştim.

Birden kendi göğsünü yumrukladı ve bu defa daha rahat oturdu ve artık konuşmadı. Sadece başlangıçta biraz homurdandı.

Birden Blaire'in sesi hepimizin değişmez bir kuşkusunu dile getirdi.

— Saat 4 oldu. Bizimkiler bu saatten sonra artık bir şey yapmazlar.

İskambil oynayanlardan biri, ötekine adeta ciyak ciyak bağırdı:

— Hey söyle bakayım, oynayacak mısın, oynamayacak mısın?

Tirette, komutanının hikâyesine devam ediyor:

— Bir gün bize iç yağı ile pişirilmiş bir çorba verdiler, yani arkadaş, pis bir şey. Böyle rezalet olur mu? İçimizden biri sefertasını alıp yüzbaşının karşısına çıktı ve çorbayı onun burnuna dayadı.

Öteki köşeden gene çok öfkeli bir ses yükseldi:

— Ulan ne diye kazu atmadın?

— Komutan bozuntusu bunu koklayınca: "Çekin bunu burnumdan, boğulacağım, bu ne pis koku," dedi

Oyunculardan biri kararsız bir sesle hoşnutsuzluğunu gösterdi:

— Sıra benim değil ki.

— Yüzbaşı bir rapor yazmış komutana, o da elindeki raporu sallaya sallaya mutfağa gitmiş, "Getirin bana, herkesi ayaklandıran şu çorbayı bir tadayım," demiş. Tabii ona iyi yıkanmış bir kap içinde vermişler çorbayı. Bir koklamış: "Yahu bunun nesi var," diye bağırmış. "böyle güzel bir çorbayı mı başınıza atıyorlar?"

— Sıra onda değilmiş. Ulan hırt, sersem, sıra nasıl sende olmaz?

— Akşam beşte benim o sevgili iki harikam, kışlanın kapısı önünde dikilmişler, üstlerinde başlarında bir kusur var mı diye çıkanlara bakıyorlardı: "Benim de, karımın da bal gibi içtiği bir çorbayı şikâyet ederek bana oyun edersiniz ha, domuzlar sizi..." diye içinden geçiriyordu. "Ben size bir göstereceğim, bir göstereceğim ki, değme gitsin," diyordu. Sonra da ekliyordu: "Hey oradaki uzun saçlı büyük artist. Yaklaş bakalım şöyle." Herif böyle konuşurken, dimdik, kaskatı vücutlu bayana da başıyla: "Evet, evet, evet," diyordu.

Fakat birdenbire komutanın karısı bembeyaz oldu, elini midesine götürdü, şemsiyesi yere düştü ve herkesin önünde safra çıkarmaya başladı.

Paradis birdenbire:

— Hey, dikkat, diyor, siperin içinde bağrışmalar var, işitmiyor musunuz? "Silah başına!" diye bağırıyorlar.

— Silah başına mı? Sen delisin galiba!

Daha bu cümle tamamlanmadan, sığınağımızın alçak kapısı önüne biri geliyor ve bağırıyor:

— Dikkat, dikkat tehlike var. 22'nci silah başına.

Birden herkes sustu, sonra birkaç hayret nidası duyuldu. Daha sonra Paradis dizleri üstünde, çıkışa doğru sürünürken dişleri arasından:

— Ben bunun böyle olacağını biliyordum, dedi.

Artık konuşma bitti. Herkes dilsiz. Aceleyle yarı doğruluyoruz. Kayışları geçiyoruz. Diz üstünde ya da eğilmiş bir halde telaşla hazırlanıyoruz. Sağa sola uzatılan kolların gölgeleri, ceplere aceleyle tıkılan şeyler, kayışlarla tutturulmuş sırt çantası, kumanya torbası, devşirilen battaniye. Her şey toplanıyor ve eşyalarımızı arkamızda sürükleyerek dışarı çıkıyoruz.

Dışarıda insan sağırlaşıyor. Tüfek ateşi yüz kez daha artmış ve bizi her yönden sarıyor. Bizim bataryalar ardı arkası gelmeden ateş ediyor.

Bir ses:

— Saldırıya mı geçtiler acaba? diye soruyor.

Sinirli, öfkeli bir başka ses:

— Ben ne bileyim, diyor.

Çeneler sıkılmış, herkes kendi düşüncesini yutuyor. Herkes aceleden birbirlerine çarpıyor, birbirlerini neredeyse devirecek. Konuşmadan homurdanıyorlar. Bir emir yayılıyor:

— Çantalar sırta!..

Dirsekleriyle kendisine yol açan ve geniş adımlarla aramızdan geçen bir subay:

— Komut değişti!.. diye bağırıyor, ama sözünün sonunu duyamıyoruz. Cümlenin sonu kendisiyle birlikte kayboluyor.

Komut değişmiş!.. Sıralarda gözle görülen bir ürperme oldu. Kalplerdeki şok, başları kaldırıyor. Olağandışı bir bekleyiş herkesi hareketsiz kılıyor.

Ama hayır. Komut sadece çantalar için değişmiş. Onlar bırakılacak, battaniyeler vücuda sarılacak, alet kemeri de taşınacak.

Battaniyeleri alıyoruz, açıyoruz ve sarınıyoruz, hiç konuşmadan. Hepimizin bakışları sabit ve dudaklarımız sanki şiddetle kapanmış gibi.

Onbaşılar ve çavuşlar biraz sıtmalı gibi heyecanlı, telaş içindeki insanları ite kaka oradan oraya koşuyorlar.

— Haydi, haydi, çabuk olun orada ne bok yiyorsunuz? Çabuk olacak mısınız? Evet mi, hayır mı?

Üniformalarının üstünde işaret olarak çapraz iki balta taşıyan bir müfreze kendisine yol açtı. Acele ile siperin duvarına oyuklar açmaya başladılar. Biz bir yandan hazırlığımızı tamamlarken bir yandan da yan gözle onların ne yaptıklarına bakıyorduk.

— Bunlar ne yapıyorlar kuzum?

— Dışarıya çıkmak için yol kazıyorlar.

Artık hepimiz hazırız. Erler sessizlik içinde sıralanıyor. Battaniyelerimiz, çapraz olarak boyundan asılmış, miğferlerin bağı çenenin altında.

Erler tüfeklerine dayanmış duruyorlar. Hepsinin yüzüne bakıyorum. Bu yüzler buruşmuş, derin ve solgun.

Bunlar artık asker değil, bunlar bir sürü erkek. Bunlar maceraperest de değil, savaşçı da değil. Bunlar bir insan mezbahasında çalışmak için yetiştirilmiş de değil. Fakat, şimdi hem kasap, hem kesilecek hayvan durumundalar. Kimin işçi, kimin köylü ol-

duğu üniformalarına rağmen belli. Bunlar köklerinden koparılmış siviller. Ve şimdi ölüme, öldürmeye hazır bekliyorlar. Evet, ölüm ve cinayet işaretini bekleyenlerin, sürgünlerin düşey ışıltıları arasında seçilen yüzleri, sadece insan yüzleri.

Bunların, tümü başlarını, göğüslerini karınlarını, çırılçıplak tüm vücutlarını, daha önceden kendilerine çevrilmiş tüfeklerin, obüslerin, daha önceden hazırlanmış, yığın yapılmış bombaların, yöntemsel ve hiç şaşmaz mitralyözlerin karşısına götüreceklerini biliyorlar. Burada korkunç bir şekilde susarak öldürecekleri başka askerlerin karşısına çıkarılacakları anı bekliyorlar.

Onlar öfkeyle körleşmiş, azılı haydutlar değil ki, yaşamları için endişe duymasınlar. Onlar yapılan tüm propagandalara karşın, coşturulmuş, kızıştırılmış değiller. İnsiyaki tüm taşkınlıkların üstündedir. Onlar ne maddi ne de manevi bir sarhoşluk içindedirler. Tüm güçleriyle ve tüm sağlıklarıyla olduğu gibi, onlar tüm bilinçleriyle de burada toplanıyorlar. Tüm insanlığın çılgınlığı yüzünden, onlara zorla kabul ettirilen deli rolünü bir kez daha oynamak için. Susuşlarında, hareketsizliklerinde, yüzlerini saran maskenin sonsuz sessizliğinde ne denli hayal, ne denli korku, ne denli veda olduğu okunabiliyor. Bunlar büyük kahramanlar değiller. Ama onların özverilerinin büyüklüğünü ve değerini, onları görmemiş olanlar hiçbir zaman anlama şansına sahip olamayacaklardır.

Bekliyorlar. Bekleyiş uzuyor, sonsuzlaşıyor. Önümüzdeki siper duvarının üstünden geçerek arkadaki duvara saplanıp topraklar sıçratan bir kurşun bazen sıradakilerden birini titretiyor. Biten günün koyu ışığı, bu bir kısmı akşamdan önce mutlaka ölecek olan yaşayanlar yığınını aydınlatıyor.

Gene yağmur yağıyor. Büyük savaşa ait anılarımdaki facialarda, daima yapışkan bir yağmur var.

İnsanların önüne, dünya kadar kocaman tuzaklarını kuracakları gece böylece tehditle, belirsiz ve dondurucu olarak başlıyor.

*
* *

Yeni komutlar ağızdan ağıza dolaşıyor. Telden çemberler takılmış el bombaları dağıtıyorlar. Herkese ikişer tane veriyorlar.

Komutanımız geçiyor, çok sade bir üniforma vücudunu sarmış, kendisi gayet az mimiklerle bizlere:

— İyi haberler var çocuklarım, diyor. Almanlar buraları bırakıyor, size yürümek düşüyor, iyi yürüyeceksiniz.

Aramızdan rüzgâr geçer gibi haberler geçiyor.

Önümüzde Cezayirliler ve 21'inciler var... Saldırı sağımızda başlamış. Onbaşıları, yüzbaşının yanına çağırıyorlar. Ellerinde bir sürü madeni şeylerle geri geliyorlar. Bertrand yanıma yaklaşıyor, kaputumun düğmesine bir şey takıyor, ne olduğuna bakıyorum; bir mutfak bıçağı.

— Bunu senin kaputuna asıyorum, diyor.

Yüzüme bir an bakıyor, sonra başka erleri aramaya çıkıyor. Pepin ortaya fırlıyor:

— Beni al.

— Bu iş için gönüllü almak yasak, diye Bertrand cevap veriyor.

Pepin:

— Hadi, diyor ve galiz bir küfür savuruyor.

Yağmurlu göğün derinliklerinde, darbe sesleri işitiliyor. Bekleşiyoruz. Uzakta, korkunç top sesleri var. Bertrand dağıtacaklarını dağıttı ve geri geliyor. Kimi askerler oturdu. İçlerinde esneyenler bile var. Elinde bir subay lastiği tutan Siklist Billettes önümüzden geçiyor ve açıkça başını öte tarafa çeviriyor.

Cocon ona:

— Ne o, diyor, sen bizimle birlikte yürümüyor musun?

— Hayır, ben 17'ncideyim, 5'inci bu harekete karışmıyor.

— Ah o 5'inci, o hiçbir şeyin içine girmez ve bizim gibi de vermez içindekileri.

Birisi koşarak geldi ve Bertrand'a yaklaşıp bir şeyler söyledi. Bertrand bize dönerek:

— Haydi, gidiyoruz, dedi. Şimdi sıra bize geldi.

Her şey birdenbire sarsıldı. Ayaklarımızı biraz önce istihkâmcıların hazırladığı basamaklara basarak siperden dışarıya omuz omuza çıktık.

Bertrand, istihkâma kadar yükselen bayırda ayakta duruyor, hepimizi saran bir bakışla bize bakıyor ve biz dışarıya çıkınca:

— İleri marş!.. Komutunu veriyor.

Seslerin garip bir yankısı var. Gidiş çok çabuk oldu, hiç düşünülmeden, rüya gibi. Havada ıslık sesleri yok. Topların gümbürtüsüne rağmen Tüfek atışlarının kesilmesyle olağanüstü bir sessizlik yaşıyoruz. Bir yanı öte yanına uymayan kaygan bayırdan aşağıya doğru otomatik hareketlerle iniyoruz. Bazen süngü taktığımız için uzamış olan tüfekle dengemizi buluyoruz.

Bayırdan aşağıya doğru inerken gözler alışkanlıkla bazı ayrıntılara takılıyor, bu yıkılmış toprakların durumuna. Tel örgülerin tek tük kalmış cascavlak kazıkları, çukurları dolduran enkazı görmeden geçilmiyor. Güpegündüz bu bayırın üstünde, böyle ayakta durmak inanılacak şey değil. Ölmeyip geri kalanlar, burada yerlerde nasıl büyük bir dikkatle, hem de karanlık bir gecede süründüklerini mutlaka hatırlayacaklar. Kimilerimiz de buraya mazgallardan bir iki kez bakmıştır. Ama, bu ne! Kimse bize karşı tüfek atmıyor. Tugayın toprak altından bu denli geniş bir biçimde çıkışını kimse görmemiş gibi. Bu verilen ara, gitgide büyüyen, daha büyüyen bir tehditle dolu. Solgun aydınlık gözlerimizi kamaştırıyor. Bayırın her yanı insan dolu, bizimle aynı zamanda hareket eden insanlar. Çağımızda yıkıntı durumunda olan Alman işi 97'nci sıçan yolundan çıkan bir bölük, yarın dibine doğru ilerliyor. Tel örgülerimizi geçiyoruz, hâlâ bize silah atan yok. Beceriksizler arada bir düşüyorlar ama hemen toparlanıp sıraya giriyorlar. Tel örgülerin öte yanında yeniden düzene girdik. Şimdi bayırı biraz daha hızlı iniyoruz. Hareket içinde kendiliğinden bir hızlılaşma oldu. İşte bu sırada da aramızdan birkaç kurşun geçti. Bertrand bize el bombalarımızı harcamamamızı, son dakikayı beklememizi bağırıyor.

Ama, onun sesi birdenbire yitiyor. Çünkü, birdenbire önümüzde koyu renkli alevler, havayı korkunç patlamalarla delerek bayırın tüm enini kaplıyor. Soldan sağa doğru gökten füzeler ve yerden de patlamalar karşısındayız. Ve bizi bütün dünyadan ayıran korkunç bir perde. Evet, bizi geçmişten ve gelecekten ayıran bir korkunç perde.

Birdenbire her yandan gelen bu kasırga karşısında ne yapaca-

ğımızı bilmez bir durumda duruyoruz. Sonra aynı anda gösterilen bir gayretle bizim topluluğumuz öne doğru atılıyor. Çok çabuk yapıyoruz bunu. Sendeliyoruz ama birbirimizi tutuyoruz. Büyük bir duman dalgası içindeyiz.

Karmakarışık bir durumda, içine doğru gittiğimiz, yerde siklonlar gibi döne döne savrulan topraklar, kulaklarda acı acı öten gürültüler ve açılan kraterler işitiyor ve görüyoruz. Bunlar orada burada birbirinin yanında açılıyor. Artık, obüslerin nerelerde patladığını anlamaz duruma geldik. Ateş o denli canavarca yapılıyor ki, insan bu gök gürültüsü sağanağının sesiyle mahvolup gidiyor. Havada yıldızlaşan enkaz parçaları, o görünüşleriyle insanı yok ediyor. Suya atılmış, kızarmış demirlerin çıkaracağı seslerle, başımızın çevresinden geçen fişeklerin sesini duyuyor ve kendisini görüyoruz. Bir patlayışın sıcaklığı avuçlarımı o denli yaktı ki, bir an için tüfeğimi elimden bırakıyorum. Onu sendeleyerek yerden alıyor, lavların ezici yağmuru altında toz ve kurumlarla kamçılanan başımı eğerek kızıl renkli kasırga içinde ilerliyorum. Geçen parçaların sesi kulaklarımızı acıtıyor, ensemize vuruyor, şakaklarımızdan içeriye giriyor; öyle ki, bunu duyanlar bağırmadan duramıyorlar. Kükürt kokusuyla mide bulanıyor. Ölümün soluğu bizi ileriye itiyor, yerimizden kaldırıyor, bizi sallıyor. Yerimizden sıçrıyoruz; nerede yürüdüğümüzü bilmiyoruz. Gözlerimiz kırpışıyor, kör oluyor, sulanıyor. Şimşek gibi çakan bir çeşit heyelan önümüzü görme şansı bırakmıyor, her yanı kaplıyor.

Bu baraj ateşi. Bu alev ve bu düşey dumanların arasından geçmemiz gerekiyor. Ve geçiyoruz. Kendimizi kadere, daha doğrusu tesadüfe bıraktık. Sağda solda dönen, yükselen ve sonra yatan vücutlar gördüm. Sanki öteki dünyadan gelen bir ışıkla aydınlanmışlardı. Her şeyi yıkan bir hay huy içinde bağırır gibi yüz ifadeleri olan, ama sesleri duyulmayan yüzler gördüm. Bu kocaman ve kıpkızıl olan muazzam bir alev kütlesi çevreme yağıyor, ayaklarımın altındaki toprağı kazıyor, beni bir hacıyatmaz gibi sağa sola atıyor. Kavrulup simsiyah bir durumda yanan ve üstünde kızıl kan kaynayan cesedin üstünden atlayarak geçtiğimi hatırlıyorum. Benim yanımda giden bir kaputun eteklerinin tutuşmuş olduğunu, kara bir duman salarak ilerlediğini de unutmadım. Sağımız-

da, 97'nci sıçan yolu boyunca birbirine sokulmuş vücutların yarattığı parlak ve korkunç ışığı titreyerek gördük.

— İleri!..

Şimdi hemen hemen koşuyoruz. Kalıp halinde yere düşenleri ve çok mütevazı bir eğilişle yere oturmak ister gibi çökenleri görüyoruz. Yerde yatan ölüleri çiğnememek için birden yolumuzu değiştiriyoruz. Ölüler katı ve uslu, bazen de tam aksine şahlanmış gibi. Ama, onlardan daha kötüsü yaralılar. Onlar adeta birer tuzak, evet çırpınan ve bazen size asılan yaralılar büyük tehlike.

Artık, uluslararası sıçan yolundayız.

Tel örgülerin uzun ve burgulu kazıkları bile sökülmüş, toplarla eğrilmiş, başka yerlere sürüklenmiş. Yağmurdan ıslanmış demir dikenler arasındaki toprak açık ve serbest.

Sıçan yolu savunulmuyor. Almanlar onu terk etmişler. Ya da bizden önce buradan ilk dalga geçmiş olacak. Burası siperin duvarına dayanmış tüfeklerle dolu. Yer ceset içinde. Yenlerden çıkmış kanlı eller, çizmeli ayaklar çevreye saçılmış. Siperin toprak duvarı onu tutan kalaslar ve her şey yer yer yok olmuş, siper tamamiyle delinmiş, içindeki tanımlanmaz şeyleri karmakarışık ortada bırakıyor. Başka yerlerde kuyular açılmış. Tüm bu hengâme içinde gördüğüm bir siperin resmi gözlerimden silinmiyor. Almanlar, ev eşyası satan dükkânlardan yağma ettikleri çizgili, yünlü ve pamuklu kumaşları toprak torbalarını yapmak için kullanmışlar. Bütün bu renk renk ve çoğu delinmiş torbalar insanın gözü önünde dans ediyor.

Sıçan yolunda her birimiz bir yana dağıldık. Öteki yandan zıplayarak buraya girmiş olan teğmen bize işaretler vererek bağırıyor.

— Burada durmayacağız, ileriye, daima ileriye gideceğiz. Çantalarımızın, silahlarımızın ve orada birikmiş olanların sırtlarının yardımıyla yeniden sıçan yolundan dışarıya çıkıyoruz. Tepenin dibinde top atışları ve karıncalar gibi kaynaşan cesetler var. Burada yatanların bir kısmı cansız cisimler gibi hareketsiz, kimileri ise tatlı kıvranışlarla hareket halinde. Baraj ateşi şimdi bizim gerimizde, cehennem atışlarını sürdürüyor ve onun altından geçtiğimiz yeri dövüyor. Ama bizim şimdi bulunduğumuz yer, topçular için ölü bir nokta.

Kısa ve belirsiz bir sessizlik içindeyiz. Birbirimize bakıyoruz. Gözlerimizde sıtma var. Yanaklarımız kızarmış, deli gibi nefes alıyoruz ve yüreklerimiz göğsümüzün içinde öylesine çarpıyor ki. Aceleyle tıpkı bir kâbusta olduğu gibi birbirimizi tanıyoruz. Ve bu ölüm kıyılarında birdenbire birbirimizi buluyoruz. Bu cehennemin bir anlık aydınlığında birbirimize aceleyle birkaç söz söylüyoruz:

— Sen misin?

— Öf be! Bize ne yükleniyorlar.

— Cocon nerede?

— Bilmiyorum.

— Yüzbaşıyı gördün mü?

— Hayır.

— Ya sen nasılsın?

— Ben iyiyim.

Şimdi bayırın dibini geçtik, karşıki bayıra tırmanmaya başladık. Tek tek birbirimizin arkasına dizilmiş olarak bayırdaki merdivenlerde ilerliyoruz.

— Dikkat!..

Basamakların ortasına kadar çıkmış olan bir er düşmekte. Belinden bir obüsle vurulmuş. Miğferi başından çıkmış, kollar bir yüzücü kolları gibi önde, aşağıya doğru geliyor. Onun uçuruma dalan, biçimsiz siluetini görüyoruz. Onun siyah profili üstüne dağılmış saçlarını gayet açık olarak görüyorum.

Yukarıya doğru durmadan gidiyoruz. Önümüzde renksiz ve geniş bir boşluk uzanıyor. Önce tebeşirli ve taşlı, gri ve sarı bir çöl göz alabildiğince uzanıyor. Bizimkilerin önünde ilerleyen hiçbir insan dalgası yok. Diri hiç kimse yok. Ama, toprağın üstü ölülerle örtülü. Yeni, taze cesetler. Acıyı ya da uykuyu taklit eden ölü yüzleri. Eski çöküntülerde renklerini yitirmiş ve toprak tarafından emilmiş, yenmiş ve giderek hazmedilmiş olanlar.

Bizimkiler, yukarıya çıkar çıkmaz, yanımda bulunan iki kişinin isabet aldığını seziyorum, yere düşen iki vücut ayaklarımızın dibine yuvarlanıyor. Birisi bağırarak düşüyor; ikincisi bir manda gibi çöküyor ve ses çıkarmıyor. Bir üçüncüsü deli hareketleriyle yitiyor, sanki onu alıp götürmüşler gibi. İçgüdülerimizin etkisiyle

gene birbirimize sıkışık bir biçimde yaklaşıyoruz. Birbirimizi ite kaka öne, daima öne doğru ilerliyoruz. Aramızdaki boşluk kendiliğinden kapanıyor. Çavuşumuz, olduğu yerde birdenbire duruyor, kılıcını kaldırıyor, sonra yavaş yavaş diz çöküyor. Diz çöken vücudu geriye doğru dereceli düşüyor. Miğferi topuklarının üstüne düşüyor ve orada başı açık, yüzü göğe kalkmış hareketsiz kalıyor. Sıralar bu hareketsizliğe karşı duyduğu saygı ile birden bozuldu, hızını yitirdi.

Artık teğmeni de göremiyoruz, baş kalmadı. Yani ne olacak şimdi? Ovanın başlangıcındaki insan selini bir duraksama kapladı ve tuttu. Yerinde sayan ayak sesleri ve yüksek soluklar işitiliyor.

Herhangi bir er:

— İleri, diye bağırıyor ve uçuruma doğru olan bu yarışa herkesten ve daha bir gayretle ve coşkuyla atılıyor.

*
* *

Öne doğru koşanlardan biri güçlükle:

— Bertrand nerede? diye inliyor.

— Şurada!

Yanından geçtiği bir yaralının üstüne eğilmişti ama kendisine kollarını uzatan ve hıçkırarak ağlayan bu adamın yanından çabucak ayrılıyor.

Onun tam yanına vardığımız sırada önümüzdeki bir tümsekten çıkan mitralyöz mermilerinin takırtısını duyuyoruz. Bu korkulu bir an. Baraj ateşinin yarattığı tutuşmuş bir yer sarsıntısından daha da tehlikeli. Bu çok tanıdığımız ses başımızın üstünden geliyor ve o çok tanıdığımız açık ve dehşet verici diliyle bizimle konuşuyor. Ama artık biz bir şey duymuyoruz.

— İleri! İleri!

Soluklar o denli kesildi ki, artık göğüslerden nefes yerine boğuk iniltiler çıkıyor. Kendimizi ufka doğru atmaya devam ediyoruz.

İçimizden bir er:

— Alman domuzlarını görüyorum, diye bağırdı.

— Evet başları siperin üstünden görünüyor. Demek siperleri oradaymış. Şurada ta yakınımızda!.. İnekler!..

Gerçekten, elli metre kadar önümüzde topraktan yükselen gümüşi miğferler seçiliyor. Onlarla aramızda şurası burası kamburlaşmış ve çizgi halinde izler taşıyan siyah bir toprak var.

Benim de aralarında bulunduğum grup birden sıçrıyor. Bir şey olmadan bu denli yakına gelmişiz. Acaba hedefe erişebilecek miyiz? Evet erişiyoruz. Geniş adımlarla gidiyoruz. Artık hiçbir şey duymuyoruz. Hepimiz teker teker önümüzde bulunan hendek tarafından zorla çekiliyor gibi, başımızı sağa sola çevirmeyecek kadar katılaşmış bir durumda öne doğru hızlı, hep daha hızlı gidiyoruz.

Bazılarımızın yere düştüğünü hissediyorum. Tam yanımda parlayan ve sonra yere yuvarlanan bir süngüden korunmak için yana sıçrıyorum. Bu, Farfadet'in süngüsü. Farfadet beni itiyor, yanımdaki Volpatte'ın üstüne atılıyor, ona sımsıkı asılıyor. Koşuşunun hızı içerisinde Volpatte onu birkaç adım birlikte sürüklüyor, sonra adeta silkerek ondan kurtuluyor, ona hiç bakmadan, kim olduğunu anlamadan nefes nefese adeta nefessizlikten boğulan bir sesle:

— Bırak beni, bırak beni Allah aşkına çekil, üzülme seni şimdi gelir alırız, diyor.

Öteki kan içinde ve artık hiçbir anlam ifade etmeyen yüzüyle yere yuvarlanıyor, yerde kıvranıyor. Şimdi onun yanından bir hayli uzakta olan Volpatte bir makine gibi: "Üzülme, üzülme," diye dişleri arasından tekrarlıyor. Ama gözleri öndeki sipere sabitlenmiş durumda.

Çevreyi bir kurşun bulutu kamçılıyor. Ani duruşlar daha sıklaşıyor. El ayak hareketlerinden ve isyan gösterilerinden sonra geç gelen düşmeler görüyoruz. Denize dalar gibi, vücudun tüm ağırlığıyla bir külçe halinde yıkılışlar. Haykırışlar boğuk, kudurmuş umutsuz sesler. Bütün bir yaşamın birden bittiğinin ifadesi olan o yalın, o korkunç, o son inlemeler... Ve henüz bir kurşun yememiş olan bizler ileriye bakıyoruz ve yürüyoruz. Bir kör dövüşüne benzeyen bu ölüm oyunu içinde birden vücudumuzun hangi yanına rastlayacağını, hangi kısmı seçeceğini bilmediğimiz bu ölüm oyunları arasında hep ileriye doğru koşuyoruz.

Tel örgüler, bütün sahada hiç ilişilmemiş, hiç bozulmamış bir durumdalar. Tellerin çevresini dolaşıyoruz. Derin ve bir yerinden delinmiş burası. İçi, kendisinden daha küçük hunilerle dolmuş muazzam bir huni. Toplar burada gerçekten bir yanardağ krateri yaratmışlar. Bu altüst oluşun görünüşü pek şaşırtıcı. İnsan bunun gerçekten topraktan fışkırdığını sanıyor. Toprağın bu derece yırtılıp parçalanması, bizim saldıran asker coşkunluğumuzu daha da kamçılıyor. Böyle anlarda ağızlardan nadiren dökülen birkaç söz işitiliyor:

— Vay anasına!.. Bizimkiler de, bunlar da Allah yarattı dememişler, neler yağdırmışlar buraya.

Sanki rüzgârla itiliyormuşuz gibi arazinin durumuna göre iniyor, çıkıyoruz. İtiliyormuşuz gibi geçtiğimiz yerin engebesine göre, ine çıka yürüyorduk. Evet, bu üstüne şiddetle saldırmış alevlerle kirlenmiş, kararmış, dağlanmış yerin ölçülmez haraplığı, ayaklarımıza yapışan yumuşak toprağı... Kuduzca kurtuluyoruz. Yumuşak toprağı kumaşlar kaplıyor. Bunlar delinmiş sırt çantalarından, torbalarından dökülmüş asker çamaşırları. Kaymamak için deliklerden atlarken ya da güç bir yerden geçerken ayaklarımızı üstlerine basmaya gayret ediyoruz. Arkamızdan gelen, bizi ileriye doğru itiyor.

— Haydi yiğitler, ileri, daha ileri!..

— Haydi, bütün alay arkamızdan geliyor, diye bağırışanlar var.

Kimse, doğru mu diye arkaya dönüp bakmıyor. Ama bu güven, bizim ileriye yönelmemizi daha da tetikliyor. Artık siperin tepesinden miğferler görünmüyor, sipere yaklaşıyoruz. Önümüzde tespih taneleri gibi tek tek serpilmiş ve sıra halinde dizilmiş Alman cesetleri var. Artık ulaştık. Bayır, kurnaz şekilleri, ayrıntıları, mazgallarıyla görünüyor. İnanılmayacak denli yakınındayız artık.

Önümüze bir şey düşüyor. Bir el bombası. Bir tekmeyle onbaşı Bertrand onu o denli güzel geriye atıyor ki, sipere düşen bomba orada patlıyor.

Bu mutlu geri atıştan sonra bölüğümüz sipere yanaştı.

Pepin karnının üstünde sürünerek hemen öne atıldı. Bir cesedin

etrafında süründü. Siperin kenarına geldi ve içine daldı. Buraya ilk giren o oldu. El kol hareketleri yapan ve bağıran Fouillade, Pepin'in tam içine kaydığı anda sipere sıçradı. Bir şimşek çakışı gibi kısa bir zamanda siyah tuzağın kenarındaki bayıra eğilerek, çömelerek, onun en tepesine varan bir sıra siyah şeytan görüyorum. Gayet yakından yüzümüze bir salvo ateş açılıyor ve her tarafa bir alev seti çekiyor. Bir an süren şaşkınlıktan sonra şeytani kahkahalarla gülüyoruz. Ateş çok yüksekten geçti. Nihayet, kurtuluş sesleri ve kükremelerle hemen siperin ortasına kayıyor, yuvarlanıyoruz. Evet, bizler, hem de canlı olarak, bunu yapıyoruz.

*
* *

Nereden çıktığı anlaşılmayan bir duman içinde yüzüyoruz. Bu dumana boğulmuş uçurumun içinde önce mavi üniformalar görüyorum. Bir o tarafa bir bu tarafa gidiyoruz. Birbirimizi itip kakıp homurdanıyor ve çevrede düşman arıyoruz.

Ellerimizdeki bıçakları, el bombalarını, tüfeği ne yapacağımızı bilmez bir durumda dolanıp duruyoruz.

— İnek oğlu inekler, herhalde sığınaklarına çekilmişlerdir diye küfredenler çok. Patlamalar yeri titretiyor. Bunlar toprak altındaki barınaklardan geliyor. Birdenbire yüzünüzü kalın bir örtü ile kaplayan ve hiçbir şey göstermeyen koyu bir dumanla birbirimizden ayrıldık. Bu muazzam karanlık atmosfer içinde boğulur gibi debelenirken, bir gece parçası içinde buruk kalmışız. Yerde vücutları kanayan, diz çökmüş ve bağıran insanlara çarpıyoruz. Burada bizimkiler gibi meyilli olmayıp, düz olan siper duvarları önüne, beyaz renkli toprak torbaları üst üste konulmuş. Bunların hemen hepsi delik deşik. Sanki kâğıtmış gibi yırtılmış. Bazen bu inatçı duman sallanıyor ve biraz inceliyor. O zaman saldıranların kalabalığını görüyoruz. Bu tozlu dumanlı tablodan sıyrıldığımız anda karşımızda birbirlerine sarılmış boğuşan iki insan gölgesi beliriyor, ama o da gene sis içinde siliniyor. Çıplak başlı, gri üniformalı bir gruptan teker teker: "Arkadaş" diye haykırışların yükseldiğini işitiyoruz. Böyle "arkadaş" diye bağıranlar bir tarafı yıkıldığı için çok geniş görülen köşeye sıkıştırılmışlar. Şimdi siyah bir bulut ka-

barıyor, sağa sola sarsılarak, hızlı dönüşlerle yükseliyor. Bu, her yanı yarılmış siper kıyısı boyunca böyle uzayıp gidiyor.

*
* *

Ve birden işin bittiğini seziveriyorsunuz. Evet görüyoruz, işitiyoruz, anlıyoruz ki, buraya kadar barajı da geçerek gelmiş olan bizim dalganın karşısına, onun büyüklüğünde bir karşı dalga çıkmıyor. Biz gelirken onlar geri çekilmişler. İnsan savaşı önümüzde eridi. Karşımızdaki ince savunma perdesi paramparça oldu. Biz, onun kırıntılarını sıçanlar gibi gizlendikleri deliklerden topluyoruz ya da öldürüyoruz. Artık hiçbir direniş kalmadı. Önümüzde boşluk, büyük bir boşluk var. Toplu bir duruşma, bir seyirci kafilesi gibi ilerliyoruz.

Burada siper tam bir yıldırım isabeti almışa benziyor. Bulunduğumuz nokta, o bembeyaz duvarlarıyla suyu çekilmiş bir ırmağın yamacına benziyor. Arada bir tabanda yuvarlak çukurlar var. Onlar da kurumuş gölleri andırıyor. Yamacın dış bayırında ve dipte uzun bir buzul kütlesi gibi cesetler uzanıyor. Ve tüm bunların içine dalıp şaşıran yeni dalgalar görüyoruz. Bunlar bizim düşman araştıran takımımızdan. Altı patlamayla sallanan havada, siperden çıkan dumanlar içinde bir gruba yaklaşmayı başarıyoruz. Yanlarına vardığımız zaman hepsi birbirine asılmış yuvarlak bir halka halinde dönüyorlardı. Biz yanlarına gelince hepsi birden tek bir kütle halinde yere yığıldılar. Bu savaş artıkları son nefeslerini vermek üzereydiler. Can çekişiyorlardı. Aralarından Blaire'ın sıyrıldığını gördüm. Miğferi boynuna çene altındaki kayışla asılıp kalmıştı. Vahşi, ulumaya benzeyen bir sesle haykırdı. Bir başka ere çarptım, bu adam sol eliyle bir yere asılmıştı, sağ elini sallıyordu, bir el bombası attı ve bomba içerde patladı. Patlamaya acı bir insan bağrışı cevap verdi. Adam eline ikinci bombayı aldı, onu da atacaktı.

Bir başkası eline bir kazma geçirmiş, bir başka deliğin başına geçmiş, çıkmak isteyenlerin ellerine başlarına kıyasıya vuruyor. Bir ara toprak çöktü. Canlıların tepesine çöken bu toprağın üstüne birçok insan çıkıyor. Bu mezarın üstünde elleriyle kollarıyla ha-

reketler yaparak deli gibi tepiniyorlar. Onlar, kendilerine karşı atılan obüslerin ölüm saçan yenilmez mermileri arasından geçerek uzun sürede buraya vardılar. Hedefimiz olan bu sipere kadar paramparça, lime lime ama canlı olarak ulaşmış olanlar arasında, ben artık eski bildiklerimi bile tanıyamıyorum. Sanki yaşamın başka şeyleri birdenbire bizlerden çok uzaklaşmış gibi, acayip bir şey, onları yoğurup değiştiriyor. Bir çılgınlık krizi içindeler. Bu kriz onları kendilerinden geçiriyor.

Dişlerini gıcırdatan biri:

— Niçin burada duracakmışız, niçin? diyor.

Bir başkası da bana:

— Buraya iki sıçrayışta geldik, niçin ötekine kadar gitmiyoruz? diye öfkeyle soruyor.

— Ben de devam etmek istiyorum.

— Ah, ben de, hınzır inekler.

Sanki hayatta oluşlarının şansını bir şeref gibi taşıyarak orada yetkin, içlerinden taşmış ve kendilerinden geçmiş, bayraklar gibi dalgalanıyorlar.

Burada oldukları yerde durmuş, atlar gibi eşeleyerek kazandıkları bu yerde, ovanın bir yanından ötekine, bir meçhulden bir başka meçhule giden yılan gibi kıvrık yolun üstünde bekleşiyorlar.

— İleri, sağa dön, ileri marş!

Herhalde bu kombine bir hareket, orada, yukarıda şefler tarafından hazırlanmış bir şey. Bazıları kıpırdayıp yavaş yavaş yer değiştiren, yumuşak vücutlara çarparak ilerliyoruz. Bu vücutların altlarından küçük derecikler sızıyor ve haykırışlar yükseliyor. Cesetler uzunlamasına yığılmış; tıpkı çöküntüler gibi. Abandıkları, ezdikleri, soluk aldırmadıkları, yaşamlarını çaldıkları yaralıların üstüne yıkılmış sayısız cesetler. Boğazı kesilmiş, yarasından dere gibi kan akan birini ilerleyebilmek için itiyorum.

Artık geçtiğimiz yerlerde toprak çıkıntıları, delikler, çukurlar yok. Yerde hep birlikte kaynayan, kımıldayan ölü ve yaralılardan başka bir şey görünmüyor. Siperlerde ve çevrede, buluttan bir orman içinde, ateşli, kanlı, terli yüzler, çakmak çakmak gözler, bıçaklarını çekmiş gruplar sanki dans ediyor. Onlar sahiden neşeli, sonsuz bir güvenlik ve yabanıl bir yırtıcılık içindeler.

— Peki şimdi ne yapacağız?

Hareket, sezilmez bir tempo ile yavaş yavaş söndüğü için, bir er bu soruyu soruyor.

Oysa sönen bu hız, birdenbire yirmi metre ilerde yeniden parlıyor. Aynı ovada tepenin yarattığı bir sınır içinde, arada bir ateş eden ve kendini savunur görünen bir mitralyözün çevresinde, paket halinde yağan ve yakan tüfek ateşi var. Bir yerde gömülü olan mitralyöz arada bir mermilerini tükürüyor. Sarı ve mavimsi bir yağmur bulutunun kömürleşmiş kan rengi kanadı altında, bu makineli tüfeği kuşatan ve çevresinde gitgide birleşen, ona yaklaşan insanlar görüyoruz. Yanımda bulunan Joseph Andre birdenbire kendisini hiç korumadan, hiç saklanmadan, bu makineli tüfeğin üstüne doğru ilerliyor. Köpek gibi havlayan patlayışların üstüne doğru...

Birden siperden bir patlama sesi geliyor. Mermi, ikimizin arasına düşmüş olmalı. Joseph Andre duraklıyor, sallanıyor, bir dizinin üstüne düşüyor. Ona doğru koşuyorum, o da benim yaklaşışımı gözlüyor.

— Bir şey değil, diyor, kalçamdan yaralandım, tek başıma çıkabilirim. Ona isabet eden kurşunun hangi noktadan atıldığını çok iyi biliyorum. O noktayı gözden yitirmeden, yolumu değiştiriyor ve sola dönerek ona doğru gidiyorum. Orada kimse yok. Sadece bizimkilerden biri; Paradis. O da benim gibi araştırıyor.

Omuzlarında, kollarının altında birtakım demir parçaları taşıyan insanlar tarafından itilip kakılıyoruz. Bunlar istihkâmı işgal ediyor ve bizi oradan ayırıyor.

Biri konuşuyor:

— 7'nciler, mitralyözü zaptettiler, artık o yabanıl hayvan ağzıyla kurşun kusamayacak, domuzun gözü. Kudurmuştu namussuz. Hayvan oğlu hayvanlar.

— Şimdi yapacak ne var?

— Hiçbir şey yok.

Orada karmakarışık bir şekilde duruyoruz, sonra oturuyoruz. Canlıların solumaları, can çekişenlerin hırıltıları bitiyor.

Işık ve duman arasında, dünyanın her bir ucuna doğru giden top gürültülerinin arasında, nerede olduğumuzu kestiremiyoruz.

Artık ne toprak var, ne de gök. Sadece ve hâlâ yoğun bir bulut var, o kadar. Bu kaosun dramı içinde ilk duruş zamanı kendini gösteriyor; gürültüler, hareketler gitgide yavaşlıyor, top atışları azalıyor, daha uzaklarda göğü yırtıyor... Bir öksürüğe benziyor şimdi.

Coşkunluk yavaş yavaş azalıyor, artık sonsuz bir yorgunluk üste çıkıp bizi boğuyor ve sonsuz bir bekleyiş başlıyor.

*
* *

Düşman nerede? Ölülerini bırakıp kaçmışlar. Sonra da sıra sıra tutsaklar görüyoruz. İşin büyük bölümü bitmişe benziyor. Bulunduğumuz yerin şurasına burasına beceriksizce atılan birkaç obüs geliyor. Gerçi bu obüsler bize vız geliyor... Kurtulduk, rahatız, yalnızız. Ölü yığınlarının, yaşayanlar hattında bittiği uçsuz bucaksız bir çölde yalnızız.

Gece indi. Tozlar uçup kayboldu. Upuzun ve karmakarışık yatanların üstüne, o yarı ve tam karanlıkların tepesine çekildi. Erler birbirlerine yaklaştılar, oturdular, sonra ayağa kalktılar, birbirlerine asılarak yürümeye başladılar. Ölülerle tıkanmış sığınaklar önünde gruplaşıyorlar, çömeliyorlar. Bazıları tüfeklerini yere bırakmış, hendeğin çevresinde, kollarını sallaya sallaya dolaşıyorlar. Yakından onların yüzlerinin kapkara olduğu, yandığı, gözlerinin kan çanağına benzediği, yüzlerinde çamurdan çizgiler olduğu görülüyor. Konuşmuyorlar ama aramaya başlıyorlar.

Göğe çizilmiş gölgeleriyle sedyeciler görünüyor. Yürüyorlar, eğiliyorlar, arıyorlar. Ellerindeki uzun yüklerini taşıyorlar. Orada sağımızda kazma sesleri var. Ben de bu kargaşalık arasında başıboş dolaşıyorum.

Bombardımanlarla oldukça düzelmiş, tatlı bir eğim almış bir noktada birisi oturmuş; henüz hava kararmadığı için onu seçiyorum. Böyle sakin sakin oturup, önüne bakarak, düşünen adam bana bir heykelmiş sezgisi veriyor ve beni kendine çekiyor. Ona eğiliyorum ve onu tanıyorum. Bu bizim onbaşı Bertrand. Başını bana çeviriyor, iyi göremiyorum ama düşünceli bir gülümseme ile bana baktığını seziyorum.

Bana:

— Şimdi seni arayacaktım, diyor. Siperin korunmasını organize ediyorlar. Ötekilerin ne yaptığını anlamak için haber bekliyoruz. Önümüzden neler geçtiğini bilmek gerek. Bunu beklerken, seni Paradis ile birlikte çift nöbete koyacağım, istihkâmcıların kazdıkları bir dinleme çukuruna...

Geçenlerin ve hareketsiz yatanların gölgelerine bakıyoruz. Bu sonuncular, gecenin daha kararttığı yerlerde birer mürekkep lekesine benziyorlar. Kimi eğilmiş, kimi kıvrılmış karanlık bir hareket içinde, böcekler gibi, kurtlar gibi karanlıklar altına gizlenmiş toprak üstüne yamyassı yapışmışlar sanki. Şimdi onlar geniş mezarlıklar üstünde, savaşın iki yıldır oradan oraya sürüklediği asker kentleri altındaki mezarlıklarda, ölüm tarafında barışa kavuşturulmuş olarak yatıyorlar.

Önümüzden alçak sesle konuşan iki karaltı geçiyor:

— Ne söylüyorsun be, onu dinleyeceğime süngüyü karnına batırdım, öyle saplamışım ki, güçlükle çıkardım.

— Ya ben! Sus! Delikte dört kişiydiler, onları dışarı çağırdım, her çıkanı hakladım. Dirseğime değin kanlar aktı, hâlâ yenim vıcık vıcık.

Birinci:

— Geriye döndüğümüz zaman, yani dönebilirsek, tüm bunları mum ışığında, ocak başında anlattığımız zaman, oradakiler bana inanmayacaklardır. İşte bu hoşuma gidiyor.

— İsterlerse inanmasınlar, bana vız gelir. İş geriye dönebilmekte.

Bertrand hiçbir zaman çok konuşan bir insan değildir ve özellikle kendinden hiç söz etmez, oysa bu akşam:

— Ben üç tane öldürdüm, dedi. Deli gibi vuruyordum. Zaten buraya geldiğimizde, hepimiz hayvanlaşmıştık.

Sesi, zaptetmek istediği bir titremeyle yükseliyordu:

— Bu gerekliydi, dedi, gerekliydi, gelecek için.

Kollarını kavuşturdu, başını salladı:

— Gelecek, diye birdenbire bir peygamber sesiyle konuştu. Bizden sonra yaşayacak olanlar, önüne geçilmez ilerlemeler sonunda vicdanlarında bir denge kurulduğu zaman, bu insanların

birbirlerini öldürmelerini, bu boğuşmaları ve bu kahramanlıkları hangi gözle görecekler acaba? Bizler, bunları işleyenler, yaptıklarımızı Plutark ve Corneille'in kahramanlarının yaptıklarıyla mı kıyaslayacağımızı, yoksa bunların apaşların bir başarısı mı olduğunu bilemiyoruz. Oysa, diye sözüne devam etti, savaşın üstünde bir kişilik belirdi. O, coşkusunun önemi ve güzelliğiyle parıldayacak.

Bir deyneğe dayanmış ve öne doğru eğilmiş olarak, hemen hemen her zaman susmuş olan bu insanı alacakaranlığın sessizliği içinde dinliyordum. O, açık, parlak bir sesle:

— Liebknacht, diyor.

Ayağa kalktı, kollarını göğsünün üstünde çaprazlamıştı; yüzü, çocuk yüzü gibi güzel bir ciddiyet ifadesi taşıyordu. Ama gene de bir kez daha şu mermer sessizliğinden çıktı ve:

— Gelecek, gelecek, diye tekrarladı. Yarının yapıtı, evet, geleceğin görevi dünü silmek olacaktır. Giderek düşündüğümüzden çok daha fazla, silmek. Bunu lanet edilecek kadar çirkin, korkunç ve sonsuz derecede utanç verici bir şey olarak silmek. Oysa bugün yaşadıklarımız olması gereken şeylerdi. Fransız askeri zaferi, Fransız Alman orduları, bu ordulardaki askerlik görevi, ne ayıp ne de utanç verici. Bu ordulardaki görev, insanı zaman zaman aptal bir mazlum, zaman zaman da onursuz bir kasap durumuna getiriyor. Savaşlar ayıp şeyler. Evet ayıp bu çok doğru, gerçekten doğru, sonsuzluğa değin de doğru olacak. Henüz bizim için değil ama şimdi düşündüklerimize dikkat etmek gerek. Bütün olarak gerçek bir incil yazıldığı zaman gerçek olacak. Sağlıklı bir zihnin gerekliliğini vurgulayacak gerçeklerle birlikte yazıldığı zaman gerçek olacak. Tümü birlikte gerçek olacak. Biz zavallılar, mahvolmuş, böyle bir mutlu dönemden sürgün edilmiş, böyle dönemlerin çok gerisinde kimseleriz. Şu geçirdiğimiz günlerde, bu dakikalarda, bu gerçek, hemen hemen bir hata sayılır. Bu kutsal söz de bir sövgü.

Birden yankılanan bir kahkaha ile güldü:

— Onları yürütebilmek için, bir gün kehanetlere inandığımı söyledim.

Bertrand'ın yanına oturdum. Her zaman görevinden fazlasını

yapmış olan, buna rağmen hâlâ yaşayan bu asker, şimdi bana bir fikrin timsali gibi görünmeye başlamıştı. Çok ahlâki bir fikri temsil ediyordu. Böyleleri, varolan koşulları kırabilecek güçtedir. Ve onlar çağlarına hükmedebilecek yaradılıştadırlar.

— Ben de her zaman bunları düşündüm, diye mırıldandım.

Bertrand:

— Ah! dedi.

Başka tek söz söylemeden birbirimize baktık, uzun bir sessizlikten sonra Bertrand:

— Görev vakti geldi, dedi. Tüfeğini al da gel.

*
* *

Bulunduğumuz dinleme deliğinden batıya doğru kederli bir yangının yayılmakta olduğu görülüyor. Sönmüş bir ateşin dumanı gibi koyu bir bulutun altında kalan gök parçasını çizgiliyor ve dünyanın üstünde bir lekeyi andırıyor. Sabah oluyor.

Hava o denli soğuk ki, yorgunluğun zincirlerine karşın, insan sürekli olarak hareket etmekten kendini alamıyor. İnsan titriyor, ürperiyor, dişleri birbirine çarpıyor... Gözlerinden yaş geliyor. Yavaş yavaş yüreğe umutsuzluk veren bir ağırlıkla gün bulutların zayıf çatıları arasından gökten yere doğru süzülüyor.

Her şey renksiz, donmuş ve boş. Her yanda bir ölüm sessizliği var. Kalın bir sis altında kırağı ve kar... Her şey bembeyaz. Paradis kımıldıyor. O da solgun bir hayalet sanki. Biz de bembeyazız. Torbamı barbatanın arka tarafına koymuştum, şimdi, bir kâğıda sarılmışa benziyor. Bulunduğumuz deliğin içinde, yer hep ayaklar altında ezilmiş gri renkli kar dolu. Bulunduğumuz yerin dışında yığıntılar, boşluklar ve ölüler kalabalığı üstüne kardan ince bir örtü örtülmüş.

Eğilmiş olan, ufak tepeciklere benzeyen iki cisim, kara kalemle çizilmiş gibi karşıda belirdi. Onları sisin arkasından görüyoruz. Sisi geçiyorlar ve bize gelip sesleniyorlar. Bunlar bizden nöbeti devralmaya geliyorlar. Yüzleri soğuk, esmer, kıpkırmızı ve nemli. Elmacık kemiklerinin üstü emaye kiremitlere benziyor. Ama

kaputları pudralı değil. Toprak altında uyumuşlar. Paradis doğrulup dışarıya çıkıyor. Ben de dışarı çıkıp onun kardan adam sırtını izliyorum. Kaz yürüyüşüyle karlara basan ayakkabıların tabanları kar topluyor. İki büklüm olarak sipere dönüyoruz. Bizden nöbeti almış olanların adımları ince kar tabakasının üstünde kara izler bırakmış. Kazıkların üstünde serilmiş gibi duran, toz gibi ince karın ve kırağının beyaz örtüleriyle, düzensiz kurulmuş çadırlara benzeyen siperin çeşitli noktalarında bekçiler var. İçlerinde çömelmiş olarak inleyenler de var. Soğuğa karşı koymak için çalışanlar, göğüslerini korumaya çabalayanlar ve içlerinde donmuş olanlar da var. Burada ayakları siperin içinde, kolları ve göğsü bayırın üstünde bir ceset duruyor. Tam toprağı tutup dışarı çıkacağı sırada ölmüş. Göz kapakları, gözleri gibi beyaz ve bıyıkları katı bir salyaya bulanmış... Kimi vücutlar ötekilerden daha az beyazlanmış olarak uyuyor. Kar örtüsü yalnız cansız cisimler ve ölüler üstünde hiç bozulmamış.

— Uyumalı.

Paradis'le birlikte, saklanıp uyuyabileceğimiz bir köşe, bir oyuk, bir kovuk arıyoruz.

Paradis:

— İçinde cesetler de olsa bana vız gelir, böyle soğukta onlar da uslu olurlar, kimseye kötülük yapmazlar, diyor.

O denli yorgun yürüyoruz ki, bakışlarımız yerde sürünüyor. Birden yalnızım. Paradis nerede? Herhalde geçtiğimiz yerlerde gördüğü bir çukura yattı. Belki beni çağırdı da ben duymadım. Marthereau ile karşılaşıyorum, bana:

— Uyuyacak bir kovuk arıyorum, şimdiye değin nöbetteydim, diyor.

— Ben de... Gel birlikte arayalım.

Marthereau birden:

— Bu gürültü de ne? diyor. Ayak sesleri ve fısıltılı konuşmalar duyuluyor.

Sıçan yolu birtakım tiplerle dolu. Aniden bunlardan biriyle karşılaşıyoruz.

— Biz 5'incideniz, diyor.

Yeni gelenler mola vermişler, kendileri tam donanımlı. Bizimle konuşan soluk almak için, sıranın dışında kalmış bir toprak torbasının üstüne oturdu. El bombalarını ayağının ucuna koydu ve yeniyle burnunu sildi.

— Buraya ne yapmaya geliyorsunuz? Size onu söylediler mi?

— Söylediler diyebiliriz. Buraya saldırı yapmak için geldik, sonuna kadar gidecekmişiz.

Başıyla kuzeyi gösterdi. Dikkatimizi çeken şeyler hakkında soru soruyoruz.

— Bütün pılı pırtınızı getirmişsiniz galiba?

— Onları yitirmek istemedik.

— Haydi ileri.

Bu komutu duyunca yerinden kalkıyor, yarı uyur bir durumda, gözleri şiş şiş, yüz çizgileri derinleşmiş bir durumda ilerliyor.

İçlerinde incecik boyunlu, bomboş bakışlı gençler, yaşlılar ve de normal askerlik yaşındaki adamlar var. Sıradan ve barışçı adımlarla ilerliyorlar. Bir gün önce bizim yaptığımız şeyi yapmak için. Bu bize şimdi insan gücünün üstünde görünüyor. Oysa onlar kuzeye doğru gidiyorlar.

Marthereau:

— Mahkûmların uyanışı, diyor. Onların önünden bir çeşit hayranlık ve bir çeşit korku ile çekiliyoruz.

Onlar geçtikten sonra Marthereau başını sallıyor ve:

— Şimdi karşı tarafta gri üniformalı insanlar, bunlar gibi hazırlanmaktalar. Sanki bunlar gönülden saldırmayı isteye isteye mi buraya geldiler? Deli misin? Öyleyse niçin geldiler? Bunu isteyen onlar değil, ama gene de suç hepsinde, çünkü, işte buraya geldiler. Biliyorum, gayet iyi biliyorum ama ne de olsa bunlar çok acayip şeyler.

Oradan geçen biri, onun düşüncelerinin akışını değiştiriyor:

— Bak şu herifi görüyor musun? diyor. Şu adam ne büyük, ne sivri bir şey. Bana gelince, ben yeteri kadar uzun değilim. Ama o da çok yükseklerde. Bu çift metrelik adam, her zaman her şeyi bilir. Her şeyi bilmek bakımından kimse onunla yarışamaz. Ona soralım, burada bir metris siperi, bir sığınak filan var mı?

Öteki:

— Yatacak emin bir yer var mı, diye mi soruyorsun?

Çok uzun adam, Marthereau'nun üstüne bir söğüt ağacı gibi eğilmişti:

— Bir barınak istiyorsun öyle mi? Elbette var, hem de her yanda.

Dirseğiyle bir yer, sonra bir başka yer gösterdi:

— İşte burada Villa Hindenburg. Şurada Villa Glückauf! Eğer sayın baylar, bundan memnun kalmazlarsa kendilerine ancak çok müşkülpesent diyebiliriz. İçinde belki kimi kiracılar vardır ama, geveze takımından değil. Onlar kıpırdamazlar. Karşılarında yüksek sesle her şeyden konuşabilirsin anladın ya...

Bu çukurlardan birine yerleştikten bir çeyrek sonra Marthereau:

— Vay canına, diye bağırdı. Burada gerçekten kiracılar var ama onun söz etmediği başka cinsten kiracılar. Bu kocaman paratöner gibi, sonsuzluk gibi uzun herif bize bunların sözünü etmemişti.

Marthereau'nun gözleri kapanıyordu ama sürekli kollarını böğrünü kaşıyıp duruyordu:

— Uykudan geberiyorum, ama gözlerimi yumup şöyle horlayamıyorum ki, bu dayanılır gibi değil.

İç çekiyor, esniyorduk; ne kadar korumaya çalışsak da hâlâ ıslak olan bir mum parçasını yaktık. Onun eksik titrek ışığında birbirimizin esnemelerini seyre koyulduk. Alman sığınağının birçok bölümü vardı, bizimki bir tahta perde ile yanındakilerden ayrılmıştı. İki numarada ışık vardı. Onlar da uyumuyorlardı ve konuşmalarını işitiyorduk. Marthereau:

— Bunlar öteki kolun adamları, dedi.

Dinlemediğimiz halde konuşulanı işitiyorduk. Görülmeyen konuşmacı:

— İzine gittiğimiz zaman diyordu, ilk önce hepimiz kederli kederli oturuyorduk. Çünkü Mart ayında kaybolmuş kardeşimi düşünüyorduk. Herhalde ölmüştür... Ve benim küçük Julien de 15'li idi ve ekimde yapılmış saldırıda ölmüştü. Ama yavaş yavaş o da ben de beraber olduğumuz için mutlu olmaya başladık. Ne

yaparsın. En sonuncumuz beş yaşındaki küçük oğlumuz. Evet velet bizi oyalıyordu, benimle illaki askercilik oynamak istiyordu. Ona uydurma bir tüfek yaptım. Siperleri de tarif ettim. O küçük bir kuş gibi şakıyarak ve bağırarak bana ateş ediyor, bunu sahidenmiş gibi canla başla yapıyordu. Piç kurusu büyüyünce muazzam bir poilu olacak. Vallahi ağabey, oğlan tam asker.

Sustu, bir süre sessizlikten sonra, birçok seslerin karıştığı bir konuşma işitildi. Biri Napolyon'dan söz etti. Sonra gene o ya da bir başkası:

— Guillaume kokmuş bir hayvandır dedi, bu savaşı istediği için hayvan oğlu hayvan, ama Napolyon, o büyük adamdı.

Mumumuzun yetersiz ışığı içinde Marthereau önümde diz çökmüş oturuyor. İyi kapanmamış bu çukurun dibine kadar soğuk bir ürperti doluyor, böceklerin kaynaşması ve zavallı yaşayanların üst üste yığılışları, buraya bir mezarlık mahzeni havası veriyor. O da benim gibi biraz önce Guillaume'a sövüp Napolyon'u yücelten ve geriye kalmış son yavrusunun savaşçı ateşini öven adamın anlattıklarını dinliyor ve kollarını açıp yanına bırakıyor. Mumun az ışığı bu iki hareketi de duvara yansıttı ve bu gölge oyunu bir karikatüre benzedi.

Benim mütevazı arkadaşım:

— Biz kötü herifler değiliz, zavallılar, bahtsızlarız ama çok hayvanız, çok aptalız, dedi.

Gene bana baktı, traşı uzamış, uzun tüylü fino köpeğini andıran yüzünde çok güzel bir çift köpek gözü vardı. Bu gözler biraz şaşırmış ama bir şeyler hayal eder ve onları aklının temiz karanlığı içinde kavramaya başlar gibi bakıyordu.

İçinde barınılmaz barınaktan çıktık. Hava daha tatlılaşmıştı. Kar erimiş, yerler yeniden kirlenmişti.

Marthereau:

— Rüzgâr şeker yalamış, dedi.

*
* *

Mesnil Joseph'i Pylon'daki imdat postasına kadar götürmek

için beni seçtiler. Çavuş Henriot, bana yaralının teslim edilmesi ve dışarıya çıkarılması için gerekli belgeleri verdi. Sonra bize:

— Eğer yolda Bertrand'ı görürseniz, kendisine söyleyin, tabanları biraz yağlasın, çabuk gelsin. Dün akşam irtibat olarak gitti. Hâlâ gelmedi. Bir saattir onu bekliyorlar. Moruk öfkelenmeye başlayacağını söylüyor, dedi.

Joseph'le birlikte yola çıkıyorum. O her zamankinden daha solgun, her zamanki gibi somurtkan ve dilsiz. Gayet yavaş yürüyor. Zaman zaman yüzünü buruşturarak duruyor. Bir sıçan yolunu izleyerek gidiyoruz. Birdenbire karşımıza biri çıkıyor. Bu Volpatte.

— Aşağıya kadar sizinle geleceğim, diyor.

Bir elinde gayet güzel bir baston var, diğerinde de hiç bırakmadığı o güzel makas; onunla kastanyet çalar gibi durmadan oynuyor. Arazinin bizi kurşunlardan koruyacak bir eğim aldığı noktada sıçan yolundan dışarıya çıkıyoruz. Orada birtakım insanlar toplanmış... Yerde bir ölü upuzun yatıyor. Yağmur yağıyor. Adamlar ayakları yere bir ağaç gibi gömülmüş duruyor. Yerdeki ceset bu bacakların arasından görünüyor. Bombardıman yok.

Ayakta duran bu adamların yanında yatan gövdeye doğru gitmek için Volpatte bizden ayrıldı. Cesede yaklaşır yaklaşmaz, hızla geri döndü ve bize:

— Pepin, diye haykırdı.

Bayılacak bir duruma gelen Joseph:

— Aman! dedi.

Bana dayandı ve oraya yaklaştı.

Eli ayağı gerilmiş, uzamış bir durumda olan Pepin boylu boyunca yatıyordu. Çoğu yeri şişmiş ve korkunç derecede morumsu bir renk almış olan yüzüne yağmur yağıyordu.

Elinde bir kazma tutan ve terli yüzü derin siyah hatlarla dolu bir adam bunun nasıl olduğunu anlattı:

— Ondan önce domuz Almanların içine girdikleri şu çukura girdik. Bundan kimsenin haberi yoktu. Biz de temizlik yaparken orasını kapattık. Sonra açtığımız zaman zavallı kardeşimizi böyle bulduk. Gerilmiş. Etrafında daha önce öldürdüğü Almanların etleri vardı. Herifleri adamakıllı doğramıştı. Adamakıllı, diyo-

rum. Ben et nasıl doğranır biliyorum. Buraya gelmeden önce, Paris banliyösünde kasaptım.

Volpatte:

— Bölüğümüzden bir arkadaş daha eksildi, dedi.

O böyle söylerken Pepin'in yanından uzaklaştık.

Şimdi bayırın karşı tepesindeyiz. Buradan itibaren dün çılgınlar gibi koşuşarak geçtiğimiz ova başlıyor. Burasını tanımak mümkün değil.

Dün bana her yanı dümdüz gibi görünmüş olan ova gerçekte biraz meyilli. Bu ova, akıllara durgunluk verici korkunç bir ölüler çukuru. Üstü açılmış muazzzam bir mezarlık sanki...

Dünden bu yana ölenlerin kimliklerini saptamaya uğraşan gruplar vardı. Onları evirip çeviriyorlar, yüzleri tanınmaz olduğu halde, gene de herhangi bir işaretten onların kim olduğunu anlamaya çabalıyorlardı. Bu çömelmiş araştırıcılardan biri bir ölünün avucundaki fotoğrafı aldı. Kurşunla delik deşikti, silinmişti, kime ait olduğu görünmüyordu.

— Ölmüş bir portre.

Gene obüs bulutları yükseliyor. Siyah ve kıvrım kıvrım. Sonra ufukta, uzaklarda patlamalar duyuluyordu. Ve tepede beneklenmiş, geniş hareketleriyle karga orduları göğü süpürüyordu.

Yerde yatmış sayısız dilsizlerin üzerindeki üniformalardan hangi birliklere bağlı olduklarını seçmek mümkündü. Mayıs saldırısına katılmış olan, zuhaflar, lejyonerler ve avcı neferleriydi bunlar. O zamanlar ordumuzun en ileri kolları Berthoval ormanındaydı, yani buradan beş altı kilometre ötede. Bu savaşın ve bütün savaşların en korkunçlarından biri olmuştu. Onlar buraya bir solukta koşa koşa gelmişlerdi. Bütün saldırı boyunca onlar ileri bir noktada idiler. Onlar sağda mevzilenen mitralyözler tarafından yandan ateşe tutulmuşlardı.

Aylardır ölüm onların gözlerini oymuş, yanaklarını kemirmiş, rüzgârların savurduğu, sellerin sürüklediği dağınık ve saçılmış vücut parçaları artık kül olmuştu. Onları yıkmış, mahvetmiş olan mitralyözlerin tahribatı, yarı kül olmuş bu vücutlarında seçiliyor; bunlar, bellerindeki, böğürlerindeki, kalçalarındaki deliklerde görülüyordu. Onları sanki kollarıyla ortadan ikiye bölen silahla-

rın tahribatı... Ağız çukurlarından sivri beyaz dişleri görünen, çevresinde pıhtılar ve çeşit çeşit böcek kalıntıları olan Mısır mumyaları gibi kararmış, balmumlaşmış kafatasları... Topraktan çıkarılmış, çıplak kökler arasında bulunan bedenlerinden ayrılmış, sayısız kurukafa tasları arasında yıkanmış gibi sapsarı kafalar. Kurşuni bölümü papirüse dönmüş kırmızı kumaştan birer serpuşla örtülü vücutsuz bir iki kafa...

Şurada burada, kumaşların arasından ya da kızıl çamurlu topraktan çıkan uyluk kemikleri, daha ötede bir kumaş yığınının deliğinden görünen bir bel kemiği, halkası kırılmış eski kafes parçaları gibi öteye beriye saçılmış bir sürü kaburga kemiği bolluğu.

Çevrede ezilmiş, büzülmüş deriler, isabet alarak delinmiş sefertasları, mataralar yüzüyordu. Yassılaşmış, delik deşik olmuşlardı. Orada kemik yığınının üstünde etrafı ak noktalarla çevrili bir çuval vardı. Biraz eğilince bu beneklerin eklemlerden ayrılmış parmak kemikleri olduğu görülüyordu. Çıkın tutarken parçalanmış bir elin parmak kemikleri olmalıydı bunlar. Orada bir zaman ceset olarak yatmış olan biçarenin parmak kemikleri.

Bazen de toprağın üstünde uzayan bir kabarıklık görünüyordu. –Ölüler gömülmeseler bile zamanla kendiliğinden toprağın içine giriyorlar, ona karışıyorlar.– Tümseklerden bazen bir kumaş parçası dışarıya çıkmıştı ve bize dünyanın bu noktasında bir insanoğlunun yok edildiğinin işaretini veriyordu. Daha bir gün önce burada bulunan Almanlar da, kendi ölülerini gömmeden çekip gitmişlerdi. Onları bizimkilerin yanında bırakmışlar... Birbirinin üstüne yıkılmış şu üç ceset bunu gösteriyor. Bunlar sanki birbirlerinin içine girmiş gibiler. Kurşuni başlıkları, sarı-gri üniformaları var. Yüzleri yemyeşil. Bir tanesinin yüzünü görmek istiyorum, korkunç manzara. Boynunun en altından saçlarının şapkasına yapıştığı yere kadar bu yüzü arıyorum. Yüzü bir karınca yuvası gibi; böcekler kaynaşıyor. Gözlerinin yerinde ise iki çürük meyve var. Öteki boşalmış kupkuru bir durumda, toprağa yüzüstü yapışmış. Sırtı paramparça. Adeta yüzer bir durumu var. Yüzü elleri bacakları sanki toprağa kök salmış.

— Bak, bak; bu daha taze bir ölü.

Ovanın ortasında buz gibi dondurucu ve yağmurlu havanın

içinde bu yığınlarca insan öldürmenin, şehvet bayramının ertesinde, birdenbire karşımıza kaba sakallı, nemli ve kansız yüzlü bir baş çıkıyor. Miğferi yanında, açık kalmış gözlerinin feryadı... Kederli bir ifade bu. Göz kapakları şiş, dudakları kabuksuz bir sümüklü böcek gibi karanlık sakalının arasından görünüyor.

Muhakkak ki o bir obüs çukuruna düşmüş. Bir ikinci obüs de onu buraya gömmüştü. Cabaret Rouge'da gördüğümüz gırtlağına kadar gömülmüş, kedi kafalı Almana dönmüştü.

Cesede doğru yavaş yavaş yaklaşan ve güçlükle konuşan Joseph:

— Tanıyamıyorum, dedi.

Volpatte:

— Ben tanıyorum, dedi.

Joseph'in renksiz sesi:

— Bunu mu? diye sordu. Ekledi sonra:

— Bu sakallıyı mı?

— Onun sakalı yok, sende göreceksin.

Yere çömelen Volpatte, elindeki bastonu cesedin çenesinin altından geçirdi.

O zaman, sakal sandığımız şeyin sadece çamur olduğunu anladık. Volpatte, bir süre ona bakıyor, sonra meşhur makasını bir gözlük gibi ölünün gözleri önünde tutuyor.

O zaman ikimiz:

— Ah! diye bağırdık.

Bir an şaşkınlıktan sonra:

— Aman Tanrım; bu Cocon, diyoruz.

— Aaaa!..

Sizin yanınızda ya da sizinle birlikte savaşmış, sizinle aynı hayatı yaşamış, ama tıpkı sizin gibi yaşamış olan bir arkadaşınızın ölüsü karşısında insan doğrudan doğruya kendi vücudunda bir şok duyuyor. Bunu anlamadan önce bu ölümü kendi bedeninde duyar. Gerçekten, insan öncelikle kendi yok oluşunun anlamını kavrar, sonra arkadaşına karşı duyulan acı ön plana geçer.

Bu korkunçlaşmış yüze bakıyoruz. Bu katliamda kırışmış baş, o denli canlılığını yitirmiş ki, artık anısı bile gözden siliniyor.

— İşte bir arkadaşımız daha eksildi.

Onun çevresinde utanmış gibi ne yapacağımızı bilmez bir halde duruyoruz.

— O, bir...

Ne söyleyeceğimizi bilmediğimiz için susuyoruz. Oysa onun için duyduklarımızdan, ondan, yaşamından, kişiliğinden bildiğimiz kadarıyla söz etmek istiyoruz.

Söylediklerimizin çok ciddi, çok önemli, çok gerçek olması gerek.

Aldığı yaraların acısından birdenbire kıvranmaya başlayan Joseph:

— Benim artık, bir yerde duracak gücüm kalmadı, diyor.

Zavallı Cocon'u, bizim canlı hesap makinemizi ölü olarak ve ona kısa, belki de dalgın bir bakış fırlatıp oradan uzaklaşıyoruz.

Volpatte:

— İnsan böyle bir şeyi kabul edemiyor, diyor, düşünemiyor bile.

— Evet, evet, insan bütün bu arkadaşlarının kayboluşunu ne havsalasına sığdırabiliyor ne de böyle bir şeyi kabul edebiliyor. Böyle toptan denilebilecek bir biçimde yok oluşlar beyinleri altüst ediyor. Bütün bu olanlardan sonra aramızda yaşayan çok az kişi kaldı.

Belirsiz de olsa bu ölümlerin büyüklükleri hakkında herkesin inancı vardı. Onlar her şeylerini verdiler.

Yavaş yavaş, teker teker tüm güçlerini verdiler.

Ve sonra...

Daha sonra, kendilerini yığın halinde verdiler. Yaşamı geride bıraktılar. Onların gayretleri olağanüstü ve fevkalade bir şeydir.

*
* *

— Bak şunu görüyor musun, yeni vurulmuş.

Bir vücudun, gırtlağında kanayan ve taze görünen bir yara görüyoruz.

— Bu nasıl olur?

Volpatte:

— Bu sıçanların işi, dedi, cenazeler eskiliğine eski ama sıçanlar onları durmadan, bitinceye kadar yerler. Gebermiş sıçanları görüyor musun, ne dersin? Belki de zehirlenip ölüyorlar. Her cesedin yanında ya da altında sıçan ölüleri var.

Hemen hemen iskelet halindeki zavallıya bakan Volpatte, onun yanından geçti, bir başka cesedin yanına gelince onun vücudunu ayağıyla kaldırarak:

— Şu zavallı şimdi size kendi farelerini gösterecek, dedi.

Gerçekten de orada yere sıkışmış iki sıçan ölüsü vardı.

Bütün cesetlerin altı üstü böyleydi.

Volpatte:

— Boynuma asıldığı zaman: "Bekle şimdi sana geleceğim," diye bıraktığım Farfadet'yi bulmak istiyorum, diyordu. Sonra ekliyordu:

— Zavallı oğlan, acaba bekleyebildi mi?

Acayip bir merakla ölülere doğru giden Volpatte sağdan sola dolaşıyor, hepsine dikkatle bakıyordu. Her adımda yere eğiliyordu. Birdenbire acıyla bağırdı, bizi yanına çağırdı ve bir cesedin önünde diz çöktü.

— Bertrand.

Çok kuvvetli bir heyecan bizi sarsıyordu. O da öldürülmüştü. Bizi enerjisi ve uzak görüşüyle her zaman yönetmiş olan Bertrand onbaşı da ötekiler gibi ölmüştü. Her zaman görevini kusursuz yapmak istediği için ölmüştü, kendisini öldürtmüştü.

Evet, ölüm en sonunda onu da bulmuştu.

Bir süre ona baktıktan sonra başımızı çeviriyoruz. Ve şimdi birbirimize bakıyoruz:

— Aaaa!

Cesedin durumu ölümünü daha da acıklı gösteriyor.

O denli sakin, o denli güzel olan bu adama, ölüm öyle kaba gülünçlükte bir görünüş vermiş ki. Yüzü bakılmayacak denli korkunç. Saçlar gözlerinin üstüne darmadağınık düşmüş. Bıyıkları ağzına dolmuş. Bir gözü iri açık, öteki kapalı; gülüyor. Dilini çıkarmış, kolları haç gibi açılmış, elleri de açık, parmakları birbirinden ayrılmış, sağ bacağı bir yana uzanmış. Bir obüsle parçalanarak onu öldüren sol bacağının bitkin, yumuşak, lime lime ol-

duğunu görüyoruz. Kaderin kötü bir şakası bu. Feci can çekişmenin çırpınmaları ona, bir panayır soytarısının maskaralığını yüklemişti.

Onu uzatıyoruz. Yüzünün ve duruşunun anlamını değiştiriyoruz. Sonra Volpatte onun cebindeki portföyü alıyor, gidip, büroya teslim etmek için kendi kâğıtları arasına koyuyor. Karısının ve çocuklarının resimlerinin yanına. Bu işi bitirince başını sallayarak:

— O, gerçekten dürüst, mert ve iyi yürekli bir adamdı. Onun söylediği şeyler her zaman doğruydu. O, bir şey söyledi mi, bil ki gerçektir. O bizim için, o denli gerekliydi ki, ona her zaman ihtiyacımız olacak.

— Elbette, diyorum, ona her zaman ihtiyacımız olacak.

Volpatte:

— Vay be! diyor.

Joseph:

— Aman Allahım, aman Allahım diye durmadan tekrarlıyordu.

Ova bir meydan gibi insanla doluydu. Bölük halinde angaryacılar, sedyeciler şurada burada o muazzam görevlerine sabırla ve büyük bir dikkatle başlamışlardı.

Volpatte, arkadaşlarımızın özellikle Bertrand'ın ölümünü haber vermek için siperе dönecek Joseph'e:

— Birbirimizi yitirmeyelim, olur mu? dedi. Arada sırada bize yaz: "Sağlığım yerinde, imza: Kamamber peyniri." Ben de, ötekiler de mektubun senden olduğunu hemen anlarız. Öyle değil mi?

Suratsız bir yağmurun birdenbire daha da kederli gösterdiği ovada birtakım insanlarla karşılaşarak onlara karışıp bizden uzaklaşıyor.

Joseph bana dayandı ve yardan aşağı inmeye başladık. İndiğimiz bayırın adı "Zuhaf Askerleri Tepesi". Mayıs saldırısının zuhafları bu bayırda kendilerine kişisel birer sığınak yapmak istemişler ama, vakit bulamadan bu sığınakların çevresinde yok edilmişler. Açılmaya başlanılmış bir çukurun yanında iskelet olmuş elleriyle hâlâ kazma kürek tutan ve göz oyuklarında kalmış göz içi parçaları bu ellere hâlâ bakmakta. Burada o denli çok ölü var ki, her yıkılmış toprağın altından yarı giyimli bir insan ayağı gö-

rünüyor. Kenarlara da porselenden boş vazolara benzeyen kafatasları dizilmişti. Burada üst üste yatan kalın bir ceset tabakası var. Bazen obüsler altta yatanları, yenilerin üstüne serpip atıyor. Bazı ölülerin altı silahlar, araçlar, çamaşır ve elbise parçalarıyla döşenmiş.

Ayaklarımız demir parçalarına, patlamış obüs kalıntılarına, ekmeklere, giderek henüz yağmurun eritmediği bisküvilere çarpıyor. Çevrede miğferler, konserve kutuları, evet bunların tümü kurşunlarla delik deşik... Onlar değişik şekillerdeki süzgeçleri andırıyorlar.

Buradaki siperler yer sarsıntısının yarattığı yarıklara benziyor. Bu yarıklara sanki içinde çeşit çeşit eşya bulunan yük arabaları boşaltmışlar.

Burada cesetlerin görünmediği yerde toprak kadavraya benziyor.

* * *

Uluslararası sıçan yolundan geçiyoruz. Burası her zaman yabani hayvan sürüleriyle doluymuş gibi alaca bulaca bir renkle ürperiyor. Bu darmadağınık yer katledilmişe benziyor.

İçi lime lime kumaşlarla dolu, bu bir yanı öbür yanına benzemeyen eğri büğrü hendek bir barikatla bitiyor. Topraktan baraj yapan bir barikat... Önümde Alman cesetleri sarmaşıklar gibi birbirlerine dolanmış. Sanki, cehennem azabına mahkûm olanların bir seli gibi oradalar. Bazıları çamurlu oyuklardan dışarıya taşmışlardı, tabya sepetleri, direkler ve geçit örgüleri arasında...

Siperlerin yarattığı anlaşılmaz bu alem içinde, öteki cesetler arasında ayakta dikilmiş duran bir ceset korkuluk durumunda, bir başka ceset tam onun yanında, ikisi birlikte büyük bir çamura batmış tekerlek parçasına ya da yerinden kopmuş bir yel değirmeni kanadına benziyordu. Ve bütün bunların üstünde parçalanmış elbiselerden fırlayıp çevreye dağılan bir sürü, dinsel resimlerle süslü kartpostallar ve gotik harflerle yazılmış benzer broşürler var. Gene aynı harflerle yazılmış duaların aklığı, bu vebalı, bu öldürücü, yok edici ovayı, bin yalanı, bin kısırlığı çiçekliyor.

Yarası yüzünden her an biraz daha güçlükle yürüyen Joseph'i ilerletmek için daha sağlam zemin bulmaya çabalıyorum. Kendisi bu acının bütün vücuduna yayıldığını seziyor.

Ben onu sürüklerken ve hiçbir şeye bakmazken, üstünden kaçtığımız şu ölüm çöküntüsüne bakıyorum.

Ayağımızın bastığı yerde eskiden bir gözetleme noktası olduğu anlaşılan yerin kenarına, bir Alman başını dayamış oturuyor. Tam gözünün altında bir delik. Bir süngüyle yere çakılmış kalmış. Onun karşısında, kafasının üstü yenilmeye hazırlanan bir rafadan yumurta kabuğu gibi açılmış bir başka Alman, dirsekleri dizlerine dayalı, elleri boynunda oturuyor. Onların yanında korkunç bir adamın yalnız yarısı ayakta duruyor. Bir gözü yukarda, mavimsi bağırsakları tek ayağına helezon gibi dolanmış. Bu adamın öteki yarısı nerede belli değil. Yerde katılaşmış kan pıhtıları ve vuruşların şiddetinden bükülmüş, kırılmış Fransız süngüleri var.

Biraz ötede yere yalvarır gibi diz çökmüş Prusya muhafız askerlerini görüyoruz.

Onların da arkalarında kocaman delikler var. Siperin üstünde, tam bir el bombası atacağı sırada infilakla iki elini yitirmiş olan birçok iri Senegalli asker öldüğü anki durumda kalmış, bize bakıyor. Bütün yüzü kıpırdıyor, sanki kurtlar onu değil de, o kurtları yiyor.

Yanımızdan geçen bir dağcı asker:

— Burada beyaz bayrak numarası yaptılar ama kim dinler; karşılarında Cezayir askerleri vardı, herifleri silip süpürdüler, bakın şu köpeklerin beyaz bayrağı da burada, diyor bize.

Yerden bir sırığa çivilenmiş beyaz bir paçavra alıyor, paçavra masum masum açılıyor.

Üstü açılmış sıçan yolu boyunca elleri kürekli insanlar geliyor. Kalan topraklarla siperleri doldurup, içindeki ölüleri bulundukları yere gömmek için emir almışlar. Düşmanın bıraktığı cesetlerle yarı yarıya dolmuş bu çukurları doldurup, düzelterek ovaya eski görünüşü geri verecekler. Bu amaçla bu miğferli adamlar burada adaletçi rolünü oynayacaklar.

*
* *

Sıçan yolunun karşısından biri beni çağırdı. Bu, bir kazığa dayanmış olarak yerde oturan biriydi, kaputu ve ceketinin açık bıraktığı göğsü beyaz sargılıydı. Bu adam Ramure'dü.

İçi hırıltılarla dolu çökük, hafif bir sesle:

— Sıhhiye erleri geldiler, bana pansuman yaptılar, akşamdan önce beni buradan alıp götüremeyecekler. Oysa, ben birkaç dakika sonra ölebilirim.

Bana bunları söyledikten sonra başını salladı ve:

— Biraz yanımda kal, diye ekledi.

Bunu benden istedi. Hali kendine dokunuyordu, gözlerinden yaşlar akıyordu; ellerini uzattı ellerimi tutuyor. Uzun uzun konuşmak, adeta günah çıkartmak istiyor:

— Savaştan önce ben, namuslu, dürüst bir adamdım, kalabalık ailemi geçindirmek için sabahtan akşama kadar didinir çalışırdım. Sonra Alman öldürmek için buraya geldim ve şimdi de beni öldürdüler. Dinle... Dinle... Dinle diyorum, gitme, beni dinle.

— Artık gücü kalmamış olan Joseph'i götüreyim, hemen dönerim, ama önce onu götürmem gerek.

Deminden beri ağlaya ağlaya konuşan Ramure, sırılsıklam gözlerini yaralıya kaldırıyor:

— Yalnız canlı değil, bir de yaralı. Ölümden kurtulmuş demek. Ah, dünyada talihli kadınlar ve çocuklar da var. Peki haydi götür onu, gene dön, umut ederim ki, sen dönünceye kadar seni bekleyebileceğim.

Şimdi bayırın öteki yamacını tırmanmak gerek. 97'nci sıçan yoluna dalıyoruz. Burası hırpalanmış, biçimini yitirmiş.

Birdenbire çılgın ıslıklar havayı doldurdu, sonra tepemizde bir şarapnel yağmuru gördük. Toprak rengi bulutların içinde gürlemeden çıkan şimşekler gibi gök taşlarına benzeyen cisimler korkunç bulutlar halinde dağılıyor çevreye. Gökte ağır kümeler halinde hızla kayarak, yuvarlanarak çevreye saldırıyor.

Orada, bayırın tepesinde patlayıp, bin parça olacak ve eski kemik yığınlarını karıştıracak. Şimdi artık düzenli bir çizgi üstünde gürleyip parlıyor.

Yeniden başlayan bir baraj ateşi.

Çocuklar gibi:

— Yeter, yeter, diye bağrışılıyor.

Mesafeler arasından bizi izleyen bu ölüm makinelerinin inatla yüklenmesi artık kimsede sabır bırakmadı. Baskıda iyi niyeti, gücü, meramı öldüren bir şey var. Doğaüstü bir şey.

Eli elimde olan Joseph benim gibi ayakta duruyor, omuzunun üstünden patlamalara bakıyor ve sonra peşine düşülmüş kovalanan bir hayvan gibi çılgın bir korku içinde başını öne eğiyor.

— Bu da nesi gene, diyor. Demek bu her zaman böyle olacak. Bütün yaptıklarımızdan, bütün gördüklerimizden sonra gene yeniden başlıyor. Olmaz. Hayır. Hayır, hayır...

Diz üstü yere düşüyor, nefes nefese önüne ardına kin dolu bakışlar fırlatıyor ve tekrarlıyor:

— Bu hiç bitmeyecek mi? Hiç bitmeyecek mi?

Onu kollarından tutup yerinden kaldırıyorum:

— Haydi gel, diyorum, bak senin için bitiyor.

*
* *

Yukarıya çıkmadan önce, burada biraz sabredip beklemek gerek. Geriye dönüp can çekişen ve beni bekleyen Ramure'ü bulmak istiyorum. Joseph bana yapışıyor. Ellerini kenetliyor, beni bırakmak istemiyor. Ölüm halindeki Ramure'ün bulunduğu yerde bir kaynaşma var... Anladığımı sanıyorum. Artık oraya gitmeye gerek kalmadı.

Üstüne yapıştığımız ve birbirimizi sımsıkı tutup bütünleştiğimiz toprak titriyor. Bu fırtına bizi birleştiriyor. Her top atılışta, onun samyeline benzeyen boğuk sarsıntısını da hissediyoruz.

Bulunduğumuz çukurda, isabet tehlikesi yok, ne onun ne benim için. İlk sessizlik başlar başlamaz bizim gibi bekleyenler, yerlerinden kopup bayırı tırmanmaya başlıyorlar. Yaralıları sedyelerle taşıdıklarından bizden çok daha büyük bir güç harcıyorlar. Onları tohum taşıyan inatçı karıncalara benzetmemek mümkün değil. Başkaları da ikişer ikişer ya da tek başlarına ilerliyorlar.

İrtibat erleri ya da yaralılar...

Joseph, son aşamamız olan tepeyi gözleriyle ölçüyordu.

— Haydi gidelim, dedi.

Kalktık, omuzları iyice çökmüştü.

Ağaçlar yerlerinde. Yalnız bir sıra halinde kabukları soyulmuş söğüt kökleri. Kimileri geniş cepheli, kimileri tabutlar gibi oyulmuş.

Evet, içi dolmamış tabutlar gibi ve ayakta duruyorlar. İlerlemeye çabaladığımız dekor yırtılmış, altüst olmuş, uçurumlar, tepeler, şişkinlikler içinde sanki. Bütün bu kasırga onun içinden geçmiş gibi. Sanki fırtınanın tüm bulutları buradan geçmiş.

Bu işkence edilmiş doğanın üstünde dağılmış kökler görünüyor. Koyu renkli yer yer sütlüye benzeyen üstü çizgi ve halkalarla bezenmiş kederli pırıltılarla ışıldayan bir gök üstüne profillenmiş ağaç kökleri. Ve sanki gök, damarlı akikten yapılmış.

97'nci sıçan yoluna girilirken, kocaman gövdesi sıkılmış, çamaşır gibi burulmuş bir meşe ile karşılaşıyoruz.

Bir ceset sıçan yolunu tıkamış. Başı ve elleri gömülmüş, gövdesinin diğer kısımları çamurlu bir su altında. Sıçan yolundan sızan meyilli ve kumlu birikinti içinde, bu ıslak örtü altından gömleğinin karın ve göğüs kısmının şişmiş olduğu görülüyor.

Bu donmuş cesedin üstünden atlıyoruz. Bu gövde yalnızca donmuş değil, aynı zamanda yapışkan bir cisim; üstünden atlamak çok güç. Yer hem yumuşak, hem de kaygan. Yürümek için insan yolun iki yanını tutmak zorunda, o zaman da eller çamura batıyor ta bileklere kadar.

Tam bu sırada, bir ıslık sesi adeta tepemize düşüyor. Hepimiz ince kamışlar gibi eğiliyoruz. Şarapnel önümüzde kulakları sağır, gözleri kör eden bir şiddetle patlıyor. Yukarı doğru giden bir asker kollarını çırpa çırpa havalara yükseldi ve sonra kayboldu. Herhalde yerin dibindeki çukurlardan birine atıldı. Oldukça koyu ve içinde korkunç ıslıklar öten bir bulut içinde kaldık.

Hayret nidaları yükseldi ve sonra enkaz parçaları düştü. Siyah bulutlar yükselince, sedyecilerin obüsün patladığı yere gidip oradan kaskatı ve hareketsiz bir cismi yerden kaldırdıklarını görüyoruz.

Silah arkadaşım Paterloo'nun yüreğinin umutla dolu olduğu bir gecede, patlayan obüsün alevleri içinde, iki yanında kanatlar gibi açılmış kollarıyla uçar gibi gidişini hatırlıyorum.

Bir yaralının işaret gibi noktaladığı bir yüksekliğe erişiyoruz.

Bu insanı şaşırtan bir yaralı.

Orada rüzgârın ortasında ayakta sallanıyor, ama kök salmış gibi ayakta. Kapüşonunu rüzgâr havaya kaldırmış, gerilen, büzülen, seyiren, titreyen yüzü açıkta ve acı acı uğulduyor. Uğuldayan bir ağacın önünden geçiyoruz.

Şimdi eski birinci hattımıza geldik. Saldırıya başlamak için terk ettiğimiz hatta.

Bir atış kademesi üzerine oturuyoruz. Bizimkilerin çıkmaları için istihkâmcıların yaptıkları basamaklara sırtlarımızı dayıyoruz. Onlar, bunları son dakikada yapmışlardı. O zamandan beri ilk kez gördüğümüz, Siklist Euterpe geçiyor ve bize: "Günaydın," diyor, geçtikten sonra geriye dönüyor, yenine soktuğu bir zarfı çıkarıyor ve bana:

— Ölen Biquet'in mektuplarını sen alıyorsun değil mi? diye soruyor.

— Evet.

— Burada bir iade var. Gönderdiği kimse tüymüş, mektup geri geldi.

Biquet'in mektubu diğer mektup paketlerinin en üstünde olduğundan yağmur altında kalmış, adres tamamiyle silinip mor lekelere dönüşmüş. Yalnızca bir köşesinde gönderenin adresi okunuyor.

Mektubu yavaş yavaş zarfından çıkarıyorum: "Sevgili anneciğim."

— Ha, evet hatırlıyorum.

Şimdi dinlenmek için biraz durakladığımız bu siper içinde, açık havada bir ceset olarak yatan Biquet, bunu Gauchin-l'abbe'de alev gibi parıldayan bir öğle sonrasında yazmıştı.

Annesi ona telaşlı, üzüntülü, korkulu bir mektup göndermişti. Onun endişelerinin, kuşkularının yersizliğine Biquet çok gülmüştü.

"Sen beni yağmur altında soğukta ya da tehlike de mi sanıyorsun? Artık hepsi geçti. Hiçbir işimiz yok, terliyoruz, güneş altında geziniyoruz. Mektubun beni çok güldürdü."

Mektubu, kirli ve hemen parçalanacak durumdaki zarfın içine yavaşça sokuyorum. Eğer rastlantı, olayların böyle eğlenceye alınmasına engel olmasaymış, yaşlı köylü kadın bu mektubu, oğlu Biquet'in fırtına ve soğuk altında, ıslak bir kül olarak bayırın topraklarına sıza sıza akan, karanlık bir derecik olduğu zaman okuyacaktı. Bir ara Joseph başını arkaya atıyor ve kesik kesik solumaya başlıyor.

Dudakları yarı aralık.

Ona:

— Cesaret, diyorum.

Gözlerini açıyor ve bana:

— Ah, diyor, bana cesaret gerekli değil şimdi. Şu, oraya gidenlere ve oraya dönecek olan size cesaret gerekli. Devam etmek, devam etmek ve gene devam etmek için gerçekten büyük cesaret gerekli.

XXI

İMDAT MERKEZİ

Buradan itibaren düşman gözetleme postaları tarafından görülebileceğimiz için, sıçan yolunun dışına çıkmamız gerekiyor. Önce Pylones yolunun yanındakini takip ediyoruz. Siperin yol tarafındaki duvarı oyulmuş artık, yol da kaybolmuş. Yolun yarısını siper yutmuş, geri kalanını da toprak ve yabanıl otlar kaplamış. Ağaçlar kökünden sökülmüş... Yol boyunca da bu böyle gidiyor. Geçen uzun günler içinde, yol ovayla birleşmiş, siperin yanında bir toprak torbasının delinip çamurlu bir petek yarattığı yerlerde, eski yolun kaldırım taşları köklerinden sökülüp bayırın içindeki maddelere karışarak bir yığın durumuna gelmiş. Bu eşit olmayan, onun için de biçimsiz bucaksız ovanın, siperin kıyısına kadar silip süpürüp tükürdüğü, köpük enkaz ve toprak dalgasına, şu köklerinden sökülmüş ağaçlar da katılmış. Sıçan yolunun bir noktasına varıyoruz. İlerde, tepede bir levha görünüyor. Sıçan yolunun yan yolları gittikçe daralıyor. Bu yerin her yanından insanlar imdat merkezine doğru akıyor... Ve bu derin yollardan her an biraz daha çoğalıp birikiyorlar.

Bu ceset dolu dar yollar değişik aralıklarda birden duvar kesiliyor. Bunlar yeni açılmış delikler. Ve çevrede hastalıklı bir arazi... Sonra içlerinde çömelmiş, çeneleri dizlerinde ya da duvarlara dayanmış cesetler, aralıklı olarak yanlarında kendilerini bekleyen tüfekleri gibi ayakta dimdik duranlar var... hepsi de dilsiz. Bu ayakta duranların bazıları sıçramış kanlara bulanmış yüzlerini,

bu beladan kurtulup hâlâ yaşayanlara çevirmişler.. Ve de bir başka yana... Ama hepsi de göğün boşluğuyla bakışıyor...

Joseph soluklanmak için durdu. Ben bir çocuğu kandırır gibi ona:

— Yaklaşıyoruz, yaklaşıyoruz, diyorum.

Bu mutsuzluk yolu gitgide daralıyor. İnsan boğulacağını sanıyor. Sanki bir kâbus içindeymiş gibi nefes alamıyoruz. Bu yer dibinin duvarları gitgide birbirine yaklaşıyor, neredeyse aralarından geçmek bir marifet olacak. Tıpkı bir korkulu rüya alemi içindeyiz... Zaman zaman durmaya, cesetlerin arasından süzülebilmek için çabalamaya, cesetleri rahatsız etmemeye çalışıyoruz. Bir taraftan sürekli olarak karmakarışık bir akın halinde gelen, bağırıp çağıran, inleyip ağlayan, yüzleri ateşten kızarmış ya da sapsarı kişiler bizi itip kakıyor.

* * *

Nihayet bütün bu kalabalık imdat merkezine giden bir yol kavşağına döküldü, orada toplandı. Orada inlemeye ve yakınmaya devam etti. Bir doktor gitgide sığınağın kapısı önüne yığılan bu kalabalık arasında kendine yer açabilmek için tepiniyor, küfrediyor... Giriş kapısı önünde açık havada muayene ve acil pansumanlar yapıyor. Diyorlar ki, o ve yardımcıları bir gece ve gündüz durmadan çalışmışlar. Herkes onun yaptığını insan gücü üstünde buluyor.

Onun elinden geçen yaralıların bir kısmı oradaki merkezde kalıyor, bir kısmı Bethune yolundaki siperde bulunan ve daha geniş olan İmdat Merkezine yollanıyor.

Dar oyuk burası... Hendeklerin birleştiği bu nokta, bir nevi mucizeler avlusu, bir nevi haşarat yatağı.

İki saat hayvanlar gibi birbirimizi ezerek, birbirimizi çiğneyerek sıkışmış, bunalmış, körleşmiş bir halde, sanki kasap dükkânındaymışız gibi kan ve çiğ et kokusu içinde bekledik.

Yüzler her dakika biraz daha çöküyor, her dakika biraz daha soluyor. Yaralılardan biri gözyaşlarını tutamıyor, ırmaklar gibi

coşkun bırakıyor. Başını şiddetle sağa sola salladığı için çevresindekileri suluyor.

Çeşme gibi kan kaybeden bir başkası: "Hey, bana dikkat gerek..." diye bağırıyor. Gözleri tutuşmuş bir genç kollarını kaldırıyor ve bir cehennem mahkûmu gibi ağlıyor: "Yanıyorum!.."

Gerçekten yanan bir ateş gibi gürültüyle soluyordu.

Joseph'e pansuman yapılmış. Kendi kendine güçlükle bir yol açarak yanıma geliyor ve elini bana uzatıyor:

— Söylediklerine göre çok önemli bir şey değilmiş, hoşça kal, diyor.

Hemen birbirimizden ayrıldık, buna orayı dolduran kalabalık ve itişip kakışma sebep olmuştu. Ona son bir kez baktığımda yüzünün ne kadar solduğunu görüyorum.

O acısına gömülmüş ve çoktan omuzuna elini atmış bir sıhhiye eri tarafından sevkediliyordu. Birden onu göremez oldum.

Savaşta, ölümde ve hayatta insanlar birbirlerinden düşünmeye, anlamaya vakit kalmadan ayrılırlar.

Bana, orada kalmamı, dönmeden önce aşağıya inip dinlenmemi söylüyorlar.

Buraya girmek için yerde iki giriş var. İkisi de çok alçak ve çok dar. Bunlardan biri kanalizasyona benzeyen çok dar bir galeriye açılıyor. Dik meyilli bir galeri bu... İnsan buraya girebilmek için önce indiği yere arkasını çevirmesi gerekli. Basamaklarsa çok yüksek. Buradaki bir basamak, normal olarak üç basamak boyunda. İçeri girebilmek için çok eğilmek gerekiyor.

İçeri girince de adeta kapana kısılmış gibi oluyor insan. Öylesine dar ki burası, artık ne içeriye ne de dışarıya dönülemez sanılıyor.

Bu uçuruma doğru inerken, insan hep aynı korkulu düşü yaşıyor. Siperlerden buraya gelene kadar gittikçe artan boğulma hissi sürüyor. İnsan her yana çarpıyor, her yana sürtünüyor. Geçitin darlığı insanı yakalıyor ve bir köşeye sıkıştırıp eziyor. Fişekliklerinin yerini değiştirmek, yiyecek torbasını elinde ve önünde tutmak gerekiyor. Dördüncü basamakta boğulma hissi daha da artıyor, insan dehşet içinde kalıyor ama bu az sürüyor. Arkaya

doğru gitmek için insan dizini kaldırıyor, sırtı kubbeye çarpıyor. Bu noktaya gelince dörtayak sürünmek gerek, tabii hep arkaya dönük olarak. Aşağıya inildikçe pis ağır bir hava, toprak gibi bir hava nefesinizi kesiyor. Ve toprak gibi sizi bayağı içine gömüyor. Duvarların mezar gibi soğuk ve yapışkan teması duyuluyor. Toprak size her yandan abanıyor. Sizi kasvetli bir yalnızlıkla kefenliyor ve yüzünüze kör, küflenmiş nefesiyle hafifçe dokunuyor. Uzun bir zamandan sonra, nihayet varılan son basamakta birdenbire tıpkı bir mutfaktan çıkar gibi buğulu ve sıcak bir havayla karışık ses ve gürültüler sizi sarıyor.

Sizi her adımda tedirgin eden, sizi sıkan ve size dirsek vuran bu basamaklı sıçan yolunun alt basamağına geldiğiniz zaman da bu korkunç rüya bitmiyor. Birdenbire insan kendini bir mahzende buluyor.

Karanlık, çok uzun ama çok dar olan bu mahzen bir metre elli santimden fazla yüksekliği olmayan bir dehliz. İnsan dizlerini bükerek yürümeyi bir an unutsa ya da ihmal etse, başını sığınağın tavanındaki kalaslara çarpıyor. Yeni gelenlerin de bundan ötürü homurdanışları duyuluyor. Bulundukları duruma ve o andaki hislerine göre bu yakınmalar yüksek ya da alçak sesle oluyor: "Vay canına çok şükür, başımda miğferim var."

Köşede bir asker çömelmiş, her gelene monoton bir sesle aynı cümleyi söylüyor:

— Ayaklarının çamurunu sil!

Bunu söyleyen bir sıhhiye nöbetçisi.

İşte böylece burada bir küme oluşmuş. Çamura çarparak insan sendeliyor ve bu cehennem eşiğinde gırtlağına kadar çamura bulanıyor.

* * *

Bu feryat figan ve yakınmaların ve binlerce yaradan çıkan kokuların doğurduğu karmakarışık hem de akıl almaz bir hayatı içinde barındıran bu mağarada, benim kaygım, yön tayin etmek, burasını tanımak oldu. Sığmak boyunca zayıf bir mum ışığı görü-

nüyor ve karanlığı sadece bulundukları noktada delip hafif bir ışıkla benekliyorlar.

Uzakta, ortaçağ zindanlarındaki, bir daha yerlerinden çıkamayacak mahkûmların atıldığı ve ismine Ubliet denilen hücrelere benzeyen yerlerde belirsiz bir gün ışığı var; bir küçük hava deliği. Yan yana dizilmiş büyük tabutlar gibi içleri oyuk sedyeler, sonra bunların üstünde ve etrafında eğilmiş, kırılmış gölgeler ve duvarlar boyunca ilerleyen bir dizi halinde birbirini izleyen salkım salkım hayaletler...

Uzaktaki ışığın sızdığı tarafın tam aksine dönüyorum. Önde kaynaşan bir kalabalık var... Bunlar kemerden yerlere kadar inen bir çadırın önünde toplanmışlar.

Bu çadır şeklindeki haki ketenin içinden dışarıya aydınlık sızıyor.

Bir asetilen lamba ile aydınlanan bu sığınakta tetanos aşısı yapılıyor... Çadır açılıp kapandıkça, kapının önünde bekleşen yaralıların paçavraya benzeyen perişan bir kıyafetle iğneyi bekledikleri görünüyordu.

Bunlar yere çömelmişler ya da iki büklüm olmuşlar, kimisi tırmanır gibi bir durumda, hepsi de sıralarını kaybetmemek ya da ötekilerin önüne geçebilmek için çabalıyorlar.

Hepsi de havlar gibi: "Ben!" "Ben!" "Ben!" diye bağırışıyorlardı.

Bu içten içe devam eden mücadelenin yapılmadığı şu köşede, asetilen lambadan ve yaralılardan gelen kan kokusuna dayanmak çok güç...

Oradan biraz uzaklaştım, başka bir yerde durup oturmak için yer aramaya koyuldum.

Büzülmüş, iki büklüm olmuş, el yordamıyla ilerliyordum.

Birisi piposunu yakıyor, bu ışık sayesinde karşıda bir sırada oturanları seçiyorum.

Mahzende hüküm süren karanlığa alışan gözlerim, başları kolları ve diğer uzuvları saran sargıları ve kundaklamaları solgun lekeler gibi seçiyor.

Yüzlerinde yara izleri, topallayan, şekilleri bozulmuş, ayaktan yaralanmış, biçimlerini kaybetmiş olan bu bedbaht vücutlardan bir kısmı hareketsiz, bir kısmı çok hareketli, fakat hepsi de bu tuhaf sandala benzeyen sıranın üstüne çivilenmiş gibi duruyor. Hepsi bir arada sanki sefalet koleksiyonu gibiler.

Bunlardan biri biraz doğruldu ve bağırdı. Sonra yine yerine oturdu. Yanındaki yırtık kaputlu ve başı açık olan adam ona bir baktı ve:

— Ne zaman bitireceksin?..

Elleri dizlerinin üstünde, gözleri bir noktaya dikilmiş olarak yerli yersiz birçok kere bu sözü tekrarladı.

Sıranın ortasında oturan genç bir adam kendi kendine konuşuyor; havacı olduğunu söylüyor. Vücudunun bir tarafında ve yüzünde yanıklar var. Şimdi ateşi yükselmiş harareti vardır. Ve o kendisinin hâlâ motordan çıkan alevler içinde yandığını zannediyor. Kâh Almanca, kâh Fransızca olarak:

— Allah bizimledir, diyor.

Kolu boynuna asılmış bir zuhaf askeri, omuzunu kendini ezen bir yük gibi taşıyor.

Havacıya:

— Sen o düşen havacısın değil mi? diye soruyor.

Havacı ona:

— Ah neler gördüm... Cevabını veriyor.

Asker:

— Ben de, diye konuşuyor. Benim gördüğümü görenler şimdi burada olmazlardı.

Sıranın üstünde oturan adamlardan biri, yanında bana yer açarak:

— Gel şuraya otur... diyor. Sen de yaralı mısın?

— Hayır, buraya bir yaralı getirdim, cepheye döneceğim.

Adam.

— Sen yaralıdan da betersin. Hemen gel de şuraya otur.

Oturanlardan biri:

— Ben memleketimde belediye başkanıyım; döndüğüm zaman

kimse beni tanıyamayacak... İnanılmayacak kadar uzun zamandan beri dertliyim, kederliyim...

Tuhaf bir dilenciye benzeyen, bir eli titreyen, başından yaralı, sırtı kamburlaşmış ve o titreyen eli ile miğferini dizleri üzerinde dilenci çanağı gibi tutan bir başkası:

— İşte dört saattir şu sıranın üstüne bağlı kaldım, diye inliyor.

Sık sık nefes alan, terleyen, bütün varlığı ile kaynar görünen ve yüzünün terli ıslaklığı ile bıyıkları aşağıya sarkmış iri cüsseli bir yaralı bana:

— Geriye sevk edilmemiz bekleniyor, diye haber veriyor.

Geniş ve donuk gözleri var. Nereden yaralı olduğu belli değil:

— Kangrenim var! Ezildim, paramparça oldum, bütün iç organlarım mahvoldu, diyor.

Bir başka yaralı vaaz verir gibi tuhaf bir sesle konuşuyor. Başı iki elinin arasında, sesi kilitlenmiş dişleri arasından çıkıyor:

— Halbuki bir hafta öncesine kadar, genç ve temizdim. Beni değiştirdiler, şimdi ben sürünen, pis, yaşlı bir bedenden ibaretim.

Diğer bir yaralı da:

— Ben dün 26 yaşındaydım. Söyleyin şimdi bana, ben kaç yaşındayım? diyor.

Sendeleyen bitkin vücudunu göstermek için ayağa kalkıyor, bir gece içinde boşalmış yanakları; çökmüş, çukura kaçmış gözlerinde yağlı bir alevcik parıldıyor.

Nereden geldiği bilinmeyen çaresiz bir ses:

— Off, canım çok yanıyor, diyor.

Öteki:

— Ayy ne zaman şikâyetten vazgeçeceksin, diyor.

Bir sessizlik oluyor, sonra havacı:

— Ayin yapanlar, birbirlerinin seslerini bastırmaya çalışıyordu.

Zuhaf askeri şaşkın şaşkın:

— Bu da nesi, diyor.

Elinden yara almış bir avcı askeri, mumyalaşmışa benzeyen yüzünde gözlerini çevirerek etrafına bakındı, sonra:

— Bu göçüyorsun demek, zavallı ağabey... dedi.

Ve bir süre havacıya baktı. Havacının gözleri donuktu. Bu gözlerin önünde her zaman duran bir tabloyu anlatmaya çalışıyordu:

— Biliyor musun, gökyüzünden çok şey görünmez. Tarlalar, kırlar, küçük köy yolları beyaz sicimler gibi görünür. Devamlı titrer görünen çizgiler de siperlerdir. Bunlar bir toplu iğneyle oyulmuşa benzerler. Pazar sabahı ateş hattı üzerinde uçuyordum. Evet bizim ilk hattımız ve onların ilk hattı üzerindeydim. Burası iki büyük ordunun orada olup birbirine bakan fakat birbirlerini görmeyen ordularının son buluştukları noktaydı... Bu iki ordu arasında, bazen kırk, bazen altmış metre uzaklık vardı. Ama ben bunları yukarıdan gördüğümde aralarında sadece bir adım ayrılık var sanıyordum. Almanların siperleri içinde ve bizde garip bir hareket gördüm, ne olduğunu anlayamadım. Bu bir silah başı mıydı, yoksa hücum hareketi miydi bilemiyordum. Aslında hiçbirine benzemiyordu. Anlamak için birkaç tur yaparak aşağıya indim. Ve bunun dini ayin olduğunu o zaman fark ettim. Bu iki ayin inanılmaz şekilde birbirine benziyordu. Bir an geldi çift görmeye başladığını zannettim. Hangi tarafın olursa olsun bir tarafın ayini ötekinin aksi gibiydi. Niçin bilmiyordum, bana silah atan yoktu. O zaman bir tek mırıltı işittim, bütün bu bloktan çıkan mırıltı onların birlikte yaptıkları dua idi... Beraber ilahi okuyorlardı. Sesleri benden geçerek göğe doğru yükseliyordu. Gökte dolaşarak ben de bu duayı dinliyordum. Birbirlerine karşı olanların okudukları ilahiler yine de birbirine karışıp dalgalar halinde bana kadar geliyordu. Ve dahası da vardı. Bu iki taraf birbirlerinin seslerini boğmak ister gibi, birbirlerinden daha yüksek seslerle ilahi okuyorlardı. Fakat bu sesler benim bulunduğum yüksekliğe birbirine karışmış olarak geliyordu. Gariptir ki, bana şarapneller tam onların söylediklerini duyabildiğim bir noktada isabet etti. Almanlar kendi dillerinde, Fransızlar kendi dillerinde: "Allah bizimle," diyorlardı. Ve o anda yere düştüm.

Delikanlı sargılarla sarılmış başını, bu hayalleri kovmak ister gibi şiddetle salladı. Bu hayaller sanki onu çıldırtıyordu ve kendi kendine "Ben deliyim..." dedi.

Zuhaf askeri:

— Yok dedi... Deli sen değilsin, gerçekler delidir.

Havacının gözleri ateşin şiddetinden hummalı bir pırıltı içindeydi. Gördüklerini ve etkisinden kurtulamadığı olayları herkese anlatmak istiyordu:

— Düşünebiliyor musunuz? Hayır, olur şey değil. Gözlerinizin önüne getirin. Tıpatıp birbirine benzeyen iki kütle, tıpatıp birbirine benzeyen... Sözlerini göğe doğru haykırıyorlar, ama birbirlerine karşıydılar. Bu düşman sesler birbirinden farklı değildi. Hepsi: "Allah bizimle", diyordu.

Allah bunların karşısında onlara cevap olarak ne diyordu? Ben Allahın, her şeyi bildiğini biliyorum. Her şeyi bildiği halde bu durumda ne yapabileceğini o da kestiremez.

Zuhaf askeri:

— İnsan bütün bunları düşünürse tozutur... diyordu.

— Allahın biz umurunda mıyız?

— Eee boş ver, bunlar konuşulacak şey mi? Tüfek hangi taraftan atılırsa atılsın aynı sesi çıkarır, aynı dili konuşur. Ama milletler aynı tüfeklerle birbirlerine saldırmaktan çekinmezler. Hem de ne saldırış...

Havacı:

— Evet, diyor onlara. Fakat Allah birdir. Ben dualarının çıkışlarını değil, eriştikleri yerde nasıl karşılanıyorlar, işte bunu anlamıyorum.

Bir an susuldu.

Gözlerinin feri sönmüş adam bana hitaben:

— İçerde bir sürü yaralı uzanmış yatıyor, diye söze başladı. Evet, kendi kendime soruyorum, tekrar tekrar soruyorum, onları bu kadar aşağıya düşürmek için neler yaptılar... Onların bu düzeye kadar yuvarlanışları ne müthiş bir şey!..

İki sömürge askeri, dik ve katı vücutlarıyla iki sarhoş gibi birbirlerini destekliyorlardı, geldiler ve bize çarpıp geri çekildiler ve tabanda kendilerini atabilecekleri boş bir yer aradılar.

İçlerinden biri:

— Sana söylüyorum arkadaş, tam üç gün bu sıçan yolunda

hiçbir erzak almadan kaldık... Tam üç gün, üç gece... Ne istersin? Ne yapabilirdik? Kendi çişimizi içiyorduk... Ama ihtiyacımız bu değildi ya!..

Öteki cevap yerine yüksek sesle, bir zamanlar koleraya tutulmuş olduğunu anlatmaya başladı:

— Ah bir bilsen, bu ne pis bir şeydir... Ateş yükselir, baygınlık ve ishal... Bir bilsen nasıl hastaydım.

Havacı birdenbire gürledi; o muazzam esrarın perdesini sıyırmak istiyordu. Bunun üstüne düşmüş, elini bana kaldırmıştı.

— Bu Allah nasıl oluyor da, herkesi, herkesle birlik olduğuna inandırıyor!.. Niçin hepimizi dirsek dirseğe getirip yabaniler gibi "Allah bizimledir!" "Yok bizimledir!" diye bağırtıyor.

Bir köşeden inilti yükseldi ve bu sorunun cevabıymış gibi bir süre sessizlik içinde uçar gibi dolaştı.

— Ben Allah'a inanmıyorum, diye inleyen bir ses duyuldu. Onun var olmadığını, bu çekilen acılardan anlıyorum. Bize bunu istedikleri gibi süslü kelimeler bularak ve icat ederek anlatsınlar, bize "Bütün bu acılar mükemmel bir Allah'tan geliyor..." desinler. Bu yalnız beyinleri saçma ile doldurup işlemez hale getirmek içindir.

Sırada oturanlardan biri:

— Ben Allah'a soğuktan dolayı inanmıyorum, dedi. Ben yavaş yavaş kadavralaşan insanlar gördüm... Bunun sebebi sadece soğuktu... Eğer Allah iyi bir Allah olsaydı, soğuğu yaratmazdı... Bu anlaşılır bir şey değil.

— Allah'a inanabilmek için, olan şeylerden hiçbirinin olmaması gerekir... İşte böyle değil mi? Biz bir şey anlamıyoruz...

Birçok yaralı birbirlerini görmedikleri halde aynı anda başlarını olumsuz anlamda salladılar.

Bir başkası:

— Hakkınız var, dedi... Evet çok hakkınız var!..

Bu harabe halindeki adamlar, zaferden payları olan fakat diğerlerinden tecrit edilmiş durumdaki bu mağluplar, bir başka şeyin belirtileriydi. Olayların tragedyası içinde, öyle dakikalar vardır ki, insan gerçeği söyler ve zaman da onların karşısında onlarla yüz yüze olduğunda gerçek onların yüzünde okunur...

Söze yeni karışan:

— Ben inanmıyorum bu....

Bir öksürük nöbeti cümleyi tamamladı. Öksürüğü kesildiği zaman, morarmış yanakları gözyaşlarıyla ıslanmış bu soluğu kesik adama sordular:

— Sen nereden yaralısın?..

— Ben yaralı değilim, hastayım.

— Ya öyle mi?.. Bu sözde şu ifade vardı: "Sen ilgi çekici değilsin."

O bu ifadeyi sezdi ve kendi hastalığının önemini anlattı:

— Ben canına okunmuş biriyim, kan tükürüyorum, halsiz, bitkin bir haldeyim, insan bu hale geldi mi?.. Çek kuyruğunu!..

— Vah... Vah; diyenler tam bir kanıya varmamışlardı ama, sivil hastalıkların yine de savaş yaralarından daha önemsiz olduğuna inanıyorlardı.

Tevekküle başını örüne eğen hasta kendi kendine mırıldandı:

— Artık yürüyemiyorum... Nereye gidebilirim?

* * * (*)

Sedyeden sedyeye ulaşarak gözün alabildiği kadar uzak bir noktada, gündüze açılan menfeze uzanan bu darmadağınık avluda, şurada burada hummalı ve ara sıra yerlere, duvarlara gölgeler aksettiren mumların kızıl alevcikleri arasında, sebebi bilinmeyen bir kıpırdanış, bir gürültü, bir hareket uyanıyor. Hırdavata benzeyen kollar, kafalar hareket ediyor; çağırışlar, şikâyetler, birbirlerini uyandıranlar, sanki bütün bunlar görünmeyen hayallerden çıkıyor, yayılıp çoğalıyor...

* Tercümenin burasından itibaren çalışmama devam edebilmem için, bana Fransızca metni okuyan çok değerli, çok iyi insan Kenan Uluğ'a, ayrıca büyük bir fedakârlıkla yazıları daktilo eden Ümit Erışık'a minnetlerimi sunarım.

Arada bir de olsa bu şekilde yardımlarını gördüğüm çocukluk arkadaşım ve kıymetli şair Suavi Kacer'le, Suphi Balyoz'a tashih sırasında elinden gelen yardımı yapan Hakiye Hikmet Öztekin'e teşekkürler ederim.

Suat Derviş

Uzanmış vücutlar dalgalanıyor, büzülüyor, yerde doğruluyor.

Pis bir izbeye benzeyen bu yerde, acıların küçültüp cezalandırdığı esirlerin ortasında, geniş omuzlarını bir kocaman çanta gibi taşıyan iri bir hastabakıcının gür sesi, mahzenin dört bir köşesinde yankılanıyor:

— Sen yine sargılarını çözmüşsün!.. İt oğlu it... Mundar herif... diye hastabakıcı gürlüyor... Şimdi onları yeniden bağlayacağım... Ama bir kere daha onlara dokunursan, bak sana neler edeceğim...

İşte şimdi ufacık bir adamın kafasına sargılar sarıyor; hemen hemen ayağa kalkmış durumda olan kirpi gibi dik saçlı, öne doğru üflenmişe benzeyen bir insanın sargılarını sarıyor ve adamcağız iki kolu yanına sarkmış bir vaziyette ses çıkarmadan duruyor.

Fakat ondan uzaklaşan hastabakıcı, yankı yaratan bir sesle bağırıyor:

— Hey arkadaş, sen zaman zaman salaklaşıyorsun galiba... Bir yaralının üstüne çöküp uyumak olur mu?

Onu çekiştirerek, yere yapışmış gibi yamyassı olmuş yaralının altından bir ikinci yaralı çıkarıyor.

Hastabakıcı hem pufluyor, hem de küfrediyordu. Bir şiltenin üstüne uzanmış olan birinin sargılarını yapıyordu. İlk yaralı, hastabakıcının elinden kurtulur kurtulmaz, tek söz söylemeden elini sargılarına götürdü, başını sıktıkları için onları çözmeye başladı. Mağaranın içinde bir itişme oldu. Aydınlık bir fon üstünde birtakım kimselerin, deliler gibi saçma sapan hareketler yaptıkları görülüyordu... Birkaçı mum ışığında daha açık seçikti, hepsi bir sedyenin etrafında toplanmıştı. Yaralı, sedyenin içinde çırpmıyordu ve onlar kendisini güçlükle zaptediyordu.

Bu, artık ayakları olmayan bir kişiydi.

Bacaklarında, hemerajiye mani olmak için çok sıkı bağlanmış, gergin ve korkunç pansumanlar vardı...

Yine de çok kanamış olan yarası, sargıları kana boyamıştı ve o bu haliyle, kırmızı bir don giymiş gibi görünüyordu.

Yüzü bir şeytan yüzüne benziyor; zalim ve parlak bir yüz, üstelik bu yüz anlamsızdı... Omuzuna ve dizlerine basıyorlar...

Ayakları kesik olan adam sedyeden fırlamak, çıkıp gitmek istiyor.

Adam:

— Bırakın, gideceğim, diye mırıldanıyor. Hiddetten ve soluksuzluktan titreyen sesi bazen alçalıyor, bazen yükseliyor. Tıpkı hafifçe çalınmak istenen bir trampet gibi.

— Allahım! Bırakın beni diyorum of be!..Yook... Galiba burada kalacağımı sanmıyorsunuz? Haydi dağılın bakalım, yoksa hepinizi gebertirim...

Yaralı o kadar çırpınıyor ki kendisini zaptetmeye çalışanları sarsıyor, sallıyor. Onu tutmak için bir koluyla ona sarılmış öteki elinde mum tutan adam da bunlar gibi sallanıp duruyor. Mum ışığı zikzaklar çiziyor ve yaralı o kadar şiddetli bağırıyor ki, biraz dalmış olanları uykusundan uyandırıyor...

Bütün kafalar ona dönülüyor, uzanmış olanlar yerlerinden hafifçe doğruluyor ve bu anlamsız şikâyetleri dinliyorlar, o şikâyetler, bir süre sonra yine de karanlıklar içinde sönüyor... Aynı anda, bir başka köşede yan yana yatan iki yaralı birbirlerine küfrederek kavgaya başlıyor, bu anlamsız kavgaya son vermek için bir tanesini başka yere taşıyorlar.

Dışardaki ışığın yıkılmış kafesler arasından süzülüşü gibi, kalasları dağılmış direkler arasından süzüldüğü noktaya doğru ilerliyorum. Bu alçak tavanlı, boğucu yeraltı caddesinin bütün genişliğini doldurmuş sayısız sedyelerin üstünden atlayarak ilerliyorum. Neredeyse boğulacağım.

Sedyelerin üstünde halsiz yatan insan şekilleri artık şamdanların titrek ışıkları altında kıpırdamadan, hareketsiz yatıyor, inliyor, hırıldıyorlar.

Bir sedyenin kenarına oturup sırtını duvara dayamış olan adamın yırtılmış elbiselerinin açık bıraktığı göğsü bembeyaz ve çok eziyet görmüş gibi incelmiş, zayıflamış.

Başını arkaya atmış, yüzünü karanlık örtüyor ama kalbinin atışları seziliyor...

Üst üste düşen obüslerin kalın damı deldiği yerden damla damla bir ışık dökülüyor. Burada bazı beyaz akisler, kaputların

omuzlarını ve kıvrımlarını beyaz levhalar gibi süslüyor. Güçsüzlüğün ve karanlığın yarı felçli bıraktığı bu adamlar, bu muazzam mezarlığın karanlıklarından yarı uyanmış ölüler gibi yürüyen bir insan sürüsü adeta... Hafif ve soluk, birazcık temiz hava alabilmek için bu menfeze doğru telaşla geliyorlar. Siyahlıklar ortasındaki bu köşe tıpkı bir vahaya benziyor. İnsan burada ayakta durabiliyor ve göklerin mavi ışığı ona değiyor.

Orada, açık bir noktadan sızan biçare ışıkta duran biri bana:

— Obüsler burasını deldiği zaman, burada insanlar varmış, havaya uçanlar, buraya gömülenler olmuş... Ne söylüyorsun sen?.. Berbatmış halleri...

Üstündeki kahverengi yeleğiyle bir gorili andıran geniş cüsseli sıhhiye çavuşu, kalaslara sarılmış kalmış bağırsak ve iç organları ayıklıyordu.

Bu işi yapmak için yeterli uzunlukta bir değnek bulunmadığından, ucuna süngü takılmış bir tüfek kullanıyordu. Bu sakallı, kel kafalı, tıknefes adam dev silahını çok beceriksizce tutuyor.

Bağırsakları toplarken gayet tatlı, kederli ve hafif bir sesle arka arkaya iç çeker gibi, "Oh!" diyor.

Gözlerini mavi gözlükler maskeliyor, gürültüyle nefes alıyor. Gayet küçük olan kafatası koni şeklindeki boynunun üstünde pek tuhaf duruyor.

Onun dikenli yıkıntılar arasından bağırsakları, bacakları, insan etlerini çıkarmaya çalıştığını görenler, kendisini birtakım şeytani işlerle meşgul bir kasaba benzetebilirlerdi. O, bu inleyen çıkmaz sokağın en ucundaydı. Ben etrafımda çırpınan, düşen, oturanların yarattığı sahneyi görecek halde değildim. Kendimi hemen bir köşeye attım.

Burada karışık bir şekilde bazı cümleleri istemeden duymaya başladım. Hepsi de yaralanma hikâyelerinin monoton bir devamıydı:

— Vallahi! O noktada bütün kurşunlar birbirleriyle çarpışıyordu.

— Kurşun bir şakaktan girmiş ötekinden çıkmıştı. İnsan içinden bir sicim geçirebilirdi.

— Bu mundar herifler, bize bir saat silah attılar... Kafamızı ütülemekten bir saat sonra vazgeçtiler.

Yanımdaki ses bir hikâyenin sonunu anlatıyor:

— Uyuyunca rüya görüyorum ve her defasında, onu yeniden öldürüyorum gibi geliyor bana...

Burada, durmaksızın dönen bir makinenin vızıltısı gibi, yarı gömülmüş durumda olan yaralılar anılarını anlatıyorlardı.

Ve yine her zamanki gibi öte sıradaki adamın sesini duyuyorum:

— Ne zaman keseceksin?

Hiddetli veya acındırıcı, bazen bir peygamberin, bazen batan bir gemiden kurtulan adamın haykırışına benzeyen her tondaki sesler, acılarının şarkısını bir arada çağırıyorlardı.

Birisi elinde bir değnekle duvarlara vura vura bana yaklaşıyor. Bu kör bir insan...Ve bu kör bizim Farfadet.

Onu çağırıyorum, aşağı yukarı bana doğru dönüyor ve bir gözünün çıkmış olduğunu söylüyor. Öteki gözü de sarılı. Ona yerimi veriyor ve onu omuzlarından tutarak oturtuyorum. İtiraz etmiyor ve duvarın kenarına oturuyor... O, bir memur sabrıyla herhangi bir bekleme salonundaymış gibi bekliyor.

Biraz ötede başka bir boşluğa yıkılıyorum... Burada da uzanmış yatanlar alçak sesle birbirleriyle konuşuyorlar.

Bana o kadar yakınlar ki, onları dinlemediğim halde her söylediklerini duyuyorum. Bunlar koyu sarı kaput giymiş ve miğferli iki yabancı lejyon eri. Bunlardan biri acı bir sesle:

— Ağız yapmaya gerek yok. Bu defa ben yolcuyum... Bundan kurtuluş yok! Bağırsaklarım delik deşik... Eğer ben şehirde bir hastanede bulunsaydım, zamanında ameliyat yapılsaydı, belki de kurtulurdum. Ama burada? Ben dün yaralandım... Bethune yolundan iki-üç saatlik bir yerdeyiz değil mi? Ve benim çabuk ameliyat edilmem için bir ambulansın kaç saatte gelmesi lazım? Bizi ne zaman hastaneye taşıyacaklar?.. Bu kimsenin suçu değil... Ama gerçekleri de görmek gerekir... O dakikadan beri bu yaranın gittikçe kötüleştiğini görüyorum. Bağırsak torbamda uzunluğuna bir delik var ve bunun için ben daha uzun zaman yaşayamam. Se-

nin bacağın iyileşecek yahut sana bir yenisini takacaklar. Ben ise öleceğim.

Öteki:

— Ya! dedi.

Arkadaşının mantığı onu inandırmıştı. Öteki devam etti:

— Senin çok boktan bir hayatın oldu. Sen sarhoşun birisin, içki de senin tepeni attırır... Adliyede de senin çok kabarık bir dosyan var.

Diğeri:

— Ben sana doğru söylemiyorsun diyemem..." dedi. "Çünkü söylediklerin doğrudur. Ama sen bununla neden ilgileniyorsun?..

— Senin savaştan sonra da, kötü bir hayatın olacak, yakanı belalardan kurtaramayacaksın, Fuçuçi'nin işi için de başına birçok sıkıntı gelecek.

Diğeri ise saldırgan bir halde:

— Ulan sus, dedi!.. Sana ne?..

— Benim de senin gibi kimsem yok, Louise'den başka kimsem yok ama biz evli olmadığımız için, o da benim ailemden sayılmaz!.. Benim askerlikte yaptığım birkaç kabahat hariç, hiçbir mahkûmiyetim yok, adım hiç kötü bir işe karışmamıştır...

— Ee sonra... Senin geçmişin bana vız gelir...

— Ben sana diyorum ki, benim adımı al, al onu... Ben sana onu veriyorum... Senin de benim de ailemiz yok...

— Adını mı alayım?..

— Bundan sonra senin adın Leonard Carlotti olacak... İşte mesele bundan ibaret... Bu senin işine gelmiyor mu? Bunun sana ne zararı var?.. Bundan sonra artık geçmişteki mahkûmiyetlerin olmayacak. Artık kimse senin peşinde olmayacak. Ve eğer bu kurşun benim dükkânımı baştan başa delmemiş olsaydı, ben ne kadar mutlu olacaksam, sen de o kadar mutlu olacaksın.

Öteki:

— Vay canına, dedi... Sahiden sen bunu yapacak mısın?.. Bunu aklım almıyor...

— Arkadaş, kaputumun yan cebindeki kimliğimi al ve sen de bana kendi kimliğini ver... Ben de senin bütün geçmişini benimle

beraber götüreyim... Bunlarla her yerde yaşayabilirsin, sadece, ne de olsa biraz tanınmış olursun. Tunus'taki Longueville'de kullanma... İlerde sen bu dakikayı hatırlarsın... Bu şeyler alnımıza yazılmıştır. Kimliğimi oku. Ben bunu hiç kimseye söylemeyeceğim. Böyle şeyler kusursuz olmaları için hiç kimse tarafından bilinmemesi gereken şeylerdir. Senin başarıya ulaşman için hepimizin kesin olarak susması gerekir...

Bir an susuyor, sonra ürpererek:

— Belki de, diyor, ben bunu Louise'e söylerim. Yalnız bunu benim iyi bir iş yaptığımı öğrensin diye...

Birdenbire kendini topluyor ve çok yüksek bir gayretle başını sallayarak:

— Hayır... diyor. Hayır... Bunu ona da yazmayacağım. Onun, "o", olduğunu biliyorum, biliyorum ama kadınlar o kadar boşboğazdırlar ki.

Arkadaşı ona hayretle bakıyor ve:

— Ah, büyük Tanrım, diyor...

İki arkadaşa kendimi göstermeden, bu kalabalık ve telaşla itilip kakılarak geçilen köşeyi ve bu dramı terk ederek ilerliyorum.

İlerlerken iki zavallının sakinleşmiş, adeta, nekahate girmiş diyebileceğimiz konuşmalarını işitiyorum:

— Bağına karşı öyle bir düşkünlüğü var ki, böylesine her zaman rastlanılamaz!..

— O küçücüğün, minik mininin, minik elini tutarak gezmeye çıktığım zaman, bana bir kırlangıcın minicik boynunu tutuyormuşum gibi gelirdi.

Bu duygulu konuşmanın biraz ötesinde birden kendini ele veren bir zihniyetle karşılaşıyordum.

— 547'nciden mi söz ediyorsun... Sen onu benden sor, burada bir poilu vardı, adı Petitjean'dı, yine onun gibi bir poilu'nun adı da Petitpierre'di, sonra bir başkası da Petitlouis idi... İnanın bana bu matrak tugay görülmemiş bir şeydi!..

Kendime yol açıp bu yer altından çıkmaya çabaladığım sırada bir gürültü oldu. Bir düşüş, bir şaşkınlık ve telaş...

Düşen sıhhiye çavuşuydu. İnsan artıklarını topladığı yıkıntılar arasından boğazına bir kurşun saplanmıştı.

Boylu boyunca yere serilmiş, kocaman gözleri yuvalarında dönüyor ve nefesi köpük halinde dudaklarından akıyordu.

Ağzı ve yüzünün alt kısmı, hemencecik pembe bir köpükle örtüldü. Başını bir çantanın üstüne yerleştirdiler. Bu pansuman çantası çabucak kana bulandı. Bir sıhhiye eri, gerekli olan pansuman paketlerinin bozulacağını bağırarak söylüyordu.

Durmaksızın hafif ve renkli köpükler saçan başı nereye koyabileceklerini araştırıyorlar...

Bu süngerleşmiş saçların altına koyacak bir ekmekten başka bir şey bulamıyorlar.

Çavuşun elini tutup, ona bir şeyler soruyorlar, o, bu sorulara ağzından durmaksızın çıkan köpüklerle cevap veriyor. Bu köpük onun siyah sakalla çevrelenen koca başını pembe bir renkle bulutluyor.

Düz olarak uzanmış yatıyordu. Gözlüklerinden soyulup çıplak kalan gözlerine kadar bu köpük ile örtülüydü.

Sonra hırıldamaya başlıyor. Bu bir çocuk horlamasına benziyor. Ve daha sonra da ölüyor... Başını sağdan sola gayet tatlı bir şekilde "hayır" dermiş gibi: "Yok... olmaz..." demek ister gibi sallayarak ölüyor.

Ondan artakalan, bu koca cüsseye bakıyorum ve sonra, "Bu adam çok iyi bir adamdı," diye düşünüyorum. Onun, duygulu ve tertemiz bir yüreği vardı.

Ona çok defalar dar fikirleri yüzünden çatmış olduğumu hatırlayarak şimdi azap duyuyorum... Oysaki bu onda çocukça bir gerilikti. Papazca bir laubaliliği vardı, yani herkesin haremine sokulurdu... Ama bu çocukça bir şeydi. Şimdi sonsuz bir mutluluğun –Evet evet, sevincin– içindeyim. Bir gün o benim yazdığım bir mektubu, yakınımda oturup okurken ona çatmamak için kendimi zor zaptetmiştim... Ne iyi yapmışım. O gün ona küfredebilir, onun kalbini kırabilirdim... Ama yapmamıştım.

Hazreti Meryem ve Fransa hakkında bana anlattıklarıyla beni ne kadar sıkar, sinirlendirirdi. Bana bu fikirleri içten değilmiş gibi gelirdi. Niçin samimi olmasındı? Bugün gerçekten ölmüş değil miydi?.. Hayatta olduğu gibi, savaşta da yolunu şaşırmış, yerini

yadırgamış bu koca adamın, birçok iyiliği ve fedakârlığı da aklıma geliyordu... Onun insanı minnettar eden öyle bir sabrı vardı ki... Zaten bundan ötesi de nedir ki?

Bunların hepsi ayrıntıdır. Onun fikirleri de, evet buradaki cehennem içinde bulunan, iyi fakat şimdi susmuş kalbi yanında bir ayrıntıdır o kadar!

Onun kalbi yerde yatıyor ve bu ne için?.. Fransa için. Her konuda ayrı olduğum bu adama ben ne kadar yandım...

Birden bir gök gürültüsü oldu. Yıkık kısım biraz daha çöktü. Ve hepimiz birbirimizin üstüne çöktük. Hem de müthiş bir şiddetle. Altımızdaki ve üstümüzdeki toprak korkunç bir şekilde sallanıyordu. Başımıza bir şeyler dökülüyordu. Bu sarsıntılar birbiri ardından geliyordu. Sıhhiye çavuşunun vücudu duvara doğru yuvarlanmıştı. Tıpkı bir ağaç kütüğü gibi. Patlamalar birbirini izliyordu. Bir tanesi kemerleri yıktı. O zaman zindandakilerin hepsi birden dehşetle bağırdılar.

Ardı arkası kesilmeyen bu patlamalar bizi dört bir tarafa iteliyordu. Tepemizdeki toprağın üstümüze çökeceğini zannediyorduk. Kalaslar yıkılmış, eski oyuğu daha da büyütmüştü. Yardım merkezi, bu ıslıklarla düşen obüslerin darbeleri altında yıkılıp ezilirken, gün ışığı bu yırtılmış yerlerden içeriye adeta saldırıyor. Şimdi bu ışık, alevli veya ölüm solgunluğu içindeki yüzleri, hummalı gözleri, korkunç sargılarla paket gibi sarılmış eriyen vücutları daha açık seçik ve daha gerçek dışı gösteriyordu. Şimdiye kadar gizli olan şeyler meydana çıkıyor ve bu patlamalar yağmuru altında, yaralılar şaşkınlık ve dehşet içinde dağılıyor, kaçmaya başlıyorlar. Bu insanlar tek bir kütle halinde bu alçak tavanlı galeride, şaşkın bir halde koşup duruyorlar... Batan bir geminin ambarında kalmış kazazedeler gibi...

Doğrulabildiği kadar yerinden doğrulan, sırtı kamburlaşmış havacı, kollarını iki yana açmış sallayarak Allahını çağırıyor ve ona asıl adının ne olduğunu soruyor. Ötekilerin üstüne savrulan biri, açılan göğsündeki yarasıyla, tıpkı İsa gibi diğerlerine kalbini gösteriyor.

Durmaksızın: "Ne zaman keseceksin?" diyen askerin kaputu

birdenbire yeşile dönüyor. Bu hiç şüphesiz parçalanan beyninden akan pikrik asitten meydana gelmiş olacak.

Ötekiler; sakatlar, acizler, uzuvları kesilmiş olanlar kirpiler gibi büzülerek debeleniyor, sürünüyor, duvarların dibine saklanmaya çabalıyorlar. Obüslerin merhametsiz saldırısından kendilerini korumaya uğraşıyorlardı. Bombardıman biraz seyrekleşti, sonra kesildi fakat hâlâ patlama ve duman var.

Açılan bir noktadan dışarıya çıkıyorum. Hâlâ umutsuz feryatlarla sarılmış, kelepçelenmiş gibiyim. Özgür göğün altında olduğum halde, yumuşak topraklara gömülmüş kerestelere ayaklarım dolanıyor. Yıkıntılara tutunuyorum. İşte sıçan yolunun bayırı...

Sıçan yoluna tam daldığım sırada tekrar onları görüyorum, onların, siperlerden yardım merkezine doğru akanların selini.

Daha günler ve gecelerce savaş meydanının derinliklerinden buraya kadar bu insan seli akıp duracak...

XXII

CEPHE GERİSİ

Republique bulvarını, Avenue Gambetta'yı geçerek Commerce meydanına varıyoruz. Şehrin kaldırımlarına, boyanmış kunduralarımızın kabaraları çarpıyor.

Hava çok güzel. Güneşli gök sanki bir kış bahçesi gibi pırıl pırıl, meydandaki dükkânların vitrinlerinde yansıyor.

İyi fırçalanmış kaputlarımızın eteklerini indirdik; onları her zaman önden bele doğru kaldırıp iliştirdiğimiz için kumaşın daha mavi kısmı göze batıyor.

Gezintiye çıkmış olan grubumuz, Aus-Prefectur ve aynı zamanda Grand Cafe adını taşıyan kafenin önünde duruyor, içeriye girip girmemekte tereddüt ediyoruz.

Volpatte:

— Girmeye hakkımız var!.. diyor.

Yaldızlı harflerle, kafenin camlarını örten gupür dantel perdelerin arasından içeri bir göz atmaya cesaret etmiş olan Blaire:

— İçerde birçok subay var!.. diyor.

Paradis de:

— Zaten daha bir şey görmedik, biraz yürüyelim!.. diyor.

Yeniden yürümeye başladık. Biz basit erler meydanı çevreleyen zengin dükkân vitrinlerini seyre koyulduk. Moda mağazalarına, kâğıtçı dükkânlarına, eczanelere ve bir general üniformasını pırıl pırıl süsleyen kuyumcu dükkânına bakarak eğleniyorduk. Akşama kadar boştuk, hiçbir işimiz yoktu, serbesttik, vaktimizi

istediğimiz gibi harcayabilirdik. Bacaklarımız yumuşak adımlar atıyor, iki yanımızda kollarımız istediği gibi sallanıyordu.

Paradis:

— Ayaklarımızın altına serilmiş olan bu şehir, heyecan verecek kadar ilginç... Artık hayatla, cephe gerisinin normal kalabalık hayatıyla temastayız. Cephedeyken bir daha buralara kadar gelemeyeceğimizi düşünürdük.

Bayanlar, baylar, çok çocuklu çiftler, daha uzaktan şıklıkları, dik duruşları ve madalyalarından tanınan havacılar ve bunların arasında yıpranmış üniformaları, yorgun derileri ve göğüslerinde güneşten pırıldayan ve tek mücevherleri olan madeni kimlik plakalarıyla dolaşan erler. Hepsi bütün kâbuslardan arınmış, bu güzel dekor içine itinalı bir yürüyüşle dalıyorlar.

Çok uzaklardan gelmiş kimseler gibi hayret nidaları çıkarıyoruz... Tirette hayranlıkla:

— Amma da kalabalık, diyor.

Blaire:

— Oh!.. Ne zengin bir şehir, diyor.

Yanımızdan bir işçi kadın geçiyor.

Volpatte, beni dirseğiyle dürtüyor, ona gözleriyle yiyecek gibi ve boynunu uzatarak bakıyor. Biraz ötede bize doğru yaklaşan başka kadınlar gösteriyor ve gözleri ışıldayarak, şehrin kadınlarla dolup taştığını söylüyor.

— Vay canına, amma da kalça var burada be ağabey.

Biraz önce aşırı sıkılganlığını yenen Paradis, lüks bir şekilde dizilmiş olan pasta tablasına yaklaştı, onlara dokunup aldı ve yedi. Şimdi de ikide bir durarak vitrinlerdeki fantezi keplere, kısa asker ceketlerine, açık mavi kravatlara, parıldayan akaju gibi kırmızı renkteki bağlı potinlere bakan Blaire'i beklemek zorunda kalıyoruz. Blaire, değişimin son noktasına erişmiş bulunuyor. Kendini ihmal etme ve kara suratla gezinme rekorunu elinde tutan bu arkadaş, son saldırıda takma dişleri kırılıp tamir edildiğinden beri, aramızda kendisine çok özen gösteren biri oldu. Kendinden emin bir edası var.

Marthereau:

— Genç ve çevik gözüküyor, diyor.

Şimdi kendimizi bir tuhaf yaratıkla karşı karşıya buluyoruz. Dişsiz ağzının geniş bir gülüşüyle taa gırtlağını gösteriyor... Birkaç tutam dik ve siyah saç şapkasının kenarlarından görünüyor... Keskin çizgili çirkin suratı ayrıca çiçek bozuğu... Ve bu yüz, panayırlardaki barakalarda görünen, kaba grogrenler üstüne çok kötü yapılmış yağlı boyadan yüzlere benziyor.

Volpatte:

— Ne güzel kadın... diyor.

Kadın, Marthereau'ya gülmüştü, o da bundan memnunluk duymuştu. Bir şehrin içinde kendilerini bulan bu poiluler, birdenbire şehre kapılmışlar gibi mutlu hissediyorlar kendilerini. Gitgide bu güzel ve net dekor karşısında ve bu temizlik içinde olmaktan zevk duyuyorlar. Evlerin yapılışındaki esas amaç olan; sakin, huzur içinde bir hayata ve konfor kavramına sahip oluyorlar.

Sonunda buna da alışacaklar arkadaş.

Halk bir konfeksiyon mağazasının vitrini önünde toplanmış, orada tahta ve balmumundan yapılmış mankenlerden oluşan gülünç bir grubu seyrediyordu.

Bir akvaryum zeminini süsleyen küçük bir çakıl taşları üzerine diz çökmüş bir Alman görünüyordu. Üzerinde yeni bir takım elbise, bunun fiyatını gösteren ve bir de demirhaçı temsil eden iki karton vardı. Alman pembe tahtadan olan ellerini bir Fransız subayına doğru uzatmış. Subayın kıvırcık peruğu bir çocuk kasketine yastıklık ediyordu. Çocuğun gözleri daima bir noktaya bakıyordu. Bu iki mankenin yanında, oyuncak bir tüfek vardı. Bu tablonun anlamını gösteren bir levha da onların ayakları dibinde duruyordu: "Kamarat-arkadaş."

— Vay canına.

Bu çocukça yapılmış tablonun önünde omuzlarımızı silkiyoruz ve bu göklerin altında, hâlâ bir yerlerde yapılmakta olan savaşı düşünüyoruz. Sinirli sinirli hakaret görmüş ve kırılmış bir şekilde gülüyoruz. Çok yakın anılarımızın yarası bize acı veriyor; Tirette şöyle bir toplanıyor ve belli ki alaylı ve güldürücü hakaretler savurmaya hazırlanıyor. Fakat söyleyeceği sözleri bulamıyor. Çünkü şimdi biz bambaşka bir yerde dikiliyoruz, o bunun şaşkınlığı içinde.

Şimdi siyah ve mor ipekten elbisesi içinde ve elbisenin eteklerini edalı yürüyüşle hışırdatarak bize yaklaşan, çok itinalı giyinmiş ve güzel kokulara bürünmüş bir kadın eldivenli elini uzatarak, önce Volpatte'ın koluna, sonra Blaire'in omuzuna dokunuyor. Bu güzel perinin elinin kendilerine doğrudan doğruya değmesi, ikisini de sihirlemiş gibi hareketsiz ve şaşkın bırakıyor.

— Söyleyin baylar, siz cepheden gelmiş gerçek askerlersiniz, siz böyle sahneleri siperlerde gördünüz değil mi?

Kendilerine sorulan bu soru ve gösterilen bu yakınlıktan çok duygulanmış bir halde; utangaç:

— Ha, evet çok gördük.

Ve orada birikmiş olanlar:

— Ha, görüyor musunuz? diye mırıldanıyorlar. Görmüşler ve geri dönmüşler...

Kaldırımın mükemmel taşları üzerinde, *yeniden* kendimizi bir arada bulduğumuz zaman, Volpatte ile Blaire birbirlerine bakıyorlar, başlarını sallıyorlar.

Volpatte:

— Nihayet, birazcık da böyle değil miydi?

Blaire:

— Elbette!

Bu onların bugün söyledikleri ilk inkâr sözüydü.

* * *

İndustire ve Fleurs kafe'sine giriyoruz. Parkenin üstüne serilmiş hasırdan bir yol var. Duvarların ve tavanı tutan dörtköşe direklerin üzerine, tezgâhın önüne, mor renkli çan çiçekleri, fes renkli haşhaşlar ve kırmızı lahanaya benzeyen iri güller resmedilmiş.

Tirette:

— Hani söylenecek şey yok, Fransızların zevkine diyecek yok! dedi.

Blaire:

— Bütün bunları yapabilmek için, insanın çok sabırlı olması gerekir, diye ekledi.

Blaire, duvarların bu alacalı çiçekleri karşısında hayran kalmıştı.

Volpatte:

— Bu gibi yerlerde sadece içmekten zevk alınmaz, bütün bu şeylerden de zevk alınır.

Paradis bize, böyle kafelere alışkın olduğunu anlatıyor. Eskiden pazar günleri bunun kadar, hatta bundan daha güzel yerlere gidermiş. Fakat aradan çok zaman geçtiği için bu zevki kaybettiğini ve onlara yabancı kaldığını açıklıyordu. Duvara asılmış ve çiçeklerle süslenmiş bir çeşmeyi bize gösteriyor.

— Ohh, ellerimizi yıkayacak musluk da varmış.

Terbiyeli terbiyeli çeşmeye yaklaşıyoruz. Volpatte, Paradis'ye musluğu açmasını işaret ediyor.

— Salya saçacak makineyi çalıştır.

Sonra beşimiz birlikte içi müşteriyle dolu salona girip kendimize bir masa seçiyoruz.

— Beş vermut-frenk üzümü likörü olsun değil mi?

Sonra aramızda:

— Tabii, böyle şeylere alışacağız!.. diye tekrarlıyoruz.

Siviller yerlerinden kalkıyor, etrafımıza geliyorlar.

Birisi arkadaşına:

— Görüyor musun Adolphe, hepsinde savaş nişanı var.

Bir diğeri:

— Bunlar gerçek savaşçılar, diyor.

Arkadaşlar bu sözleri duydular. Şimdi aralarında dalgın dalgın konuşuyorlar, ama daha çok etrafı dinliyorlar.

Biraz önce bu sözleri söylemiş olan kadınla erkek, şimdi kollarını mermer masaya dayayarak bizi sorguya çekiyorlar.

— Siperlerde hayat çok güç değil mi?

— Ah, evet, yani her zaman eğlenceli olmuyor!..

— Gerçekten çok dayanıklısınız! Maddi ve manevi karşı koyuşunuz övgüye değer. Bu hayata sonunda alışıyorsunuz değil mi?

— Evet eh, şöyle böyle alışıyoruz. Sonunda çok iyi alışıyoruz.

Kadın yıkılmış, harabolmuş yerlerin manzaralarını gösteren bir derginin yapraklarını çevirerek:

— Fakat bu acı dolu müthiş bir hayat. Böyle resimleri hiç basmamak gerekir değil mi?

Adolphe:

— Pislikler, angaryalar, bitler... Ne kadar cesur olursanız olun, muhakkak ki çok mutsuzsunuz.

Hitap ettiği Volpatte kızarıyor, içinden kısa bir süre sıyrıldığı ve tekrar içine gireceği sefaletten utanıyor. Başını önüne eğiyor ve kendisi de yalan söylediğini pek anlamadan konuşuyor:

— Yok, o kadar da mutsuz değiliz. Bu iş sanıldığı kadar korkunç değil, kendinizi üzmeyin, diyor.

Hanımefendi de onunla aynı fikirde:

— Bu fedakârlıkların ödülleri de var. Örneğin bir saldırıda kütle halindeki insanların hep beraber, bir bayram gününde yürür gibi yürüyüşü, boru sesleri, marşlar ve kendilerini tutamayıp "Yaşasın Fransa," diye bağıran, yahut gülerek ölen askerler. Çok yazık ki biz sizler kadar şerefli değiliz. Kocam bir belediye memurudur ve şimdi de romatizmalarını tedavi ettirmek için izin almış bulunuyor.

Erkek:

— Ben asker olmayı çok isterdim. Fakat şansım yok. Şefim benden vazgeçmiyor, yakamı bırakmıyor.

İnsanlar gidip geliyor, birbirlerinin yanından geçiyor, kayboluyor, garsonlar ellerindeki yeşil, kırmızı ve çiğ sarı tepsilerle, bardak, şişe, fincan taşıyarak bu kalabalığın arasından süzülüyorlar. Yerdeki kumlar ayaklar altında gıcırdıyor. Kimisi içiyor, domino oynayanlar da var!.. Dominolar... Daha uzakta, bilardo toplarının birbirine vurmasından çıkan sesler duyuluyor. Bilardo masasının etrafında toplanan meraklılar görülüyor ve malûm şakalar yapılıyor.

Yüzü kızarmış bir adam masanın öbür ucundaki Tirette'e:

— Ee, ne yapalım aslanım. Herkesin kendi mesleği var. Siz birer kahramansınız. Biz memleketin ekonomik hayatı uğruna çalışıyoruz. Her ikisi de aynı uğraş!.. Ben de gerekli bir kişiyim, sizden fazla diyemem ama, en az sizin kadar gerekliyim!..

Mangamızın hazırcevabı olan Tirette, sigara dumanları içinde

yuvarlak gözleriyle, şaşkın şaşkın bakarak, büyük bir alçakgönüllükle eğiliyor.

— Evet, hakkınız var, herkes kendi mesleğini yapar.

Tirette'in bitkin bir hali var.

Buradan çabucak ayrıldık.

* * *

Cafe des Fleurs'u hiç konuşmadan terk ettik.

Bize artık konuşmasını bilmiyoruz gibi geliyor. Bir çeşit hoşnutsuzluk, arkadaşlarımın yüz çizgilerini geriyor, kırıştırıyor ve onları çirkinleştiriyor. Onlar esaslı bir şekilde görev yapmamış olduklarını anlatıyorlar.

Birbirimize daha da yakınlaşıyoruz, Tirette gitgide kuvvet bulan bir hınçla:

— Vay enayiler vay! diyor. Kendi lehçeleriyle bize amma da saçma sapan şeyler söylediler.

Paradis, sert bir sesle:

— Bugün zilzurna sarhoş olmak gerek, diyor.

Tek bir söz daha konuşmadan yürüyoruz... Bir süre sonra, Tirette tekrar söze başlıyor:

— Katırlar... Pis katırlar... Herkesin gözü önünde, bizim ağzımıza sıçmak istediler ama ben onların canına okuyacağım, bir daha bu haddini bilmeyenlere rastlarsam, ben onlara ne diyeceğimi çok iyi biliyorum.

Blaire:

— Onları bir daha görmeyeceğiz ki, dedi.

Volpatte:

— Belki de sekiz gün sonra gebereceğiz.

Meydana geldiğimiz zaman, belediye sarayında ve cephesi mabet gibi sütunlar ve süsleme ile bezenmiş bir başka resmi dairenin kapısında sel gibi akan karışık bir kalabalık görüyoruz. Şimdi dairelerin paydos saati. Her yaştan her çeşitten, gençler, ihtiyarlar... Uzaktan görünüşleri aşağı yukarı bize benzeyen subayların, yakı-

na geldikleri zaman, cephe kaçağı oldukları kıyafetlerini değiştirmelerine rağmen üniformalarının içinden bile görülüyor.

Onları grup grup kadınlar ve çocuklar bekliyor...

Dükkân sahipleri günün bitişine ve yarının geleceğine gülümsüyorlar. Neden gülümsemeyecekler? Kazançları dev adımlarla artıyor, kasaları altın şıkırtısıyla dolu. Ayrıca yuvalarında yaşıyorlar, çocuklarını öpmek için bir parça eğilmeleri yeterli.

Bunların hepsi oldukça konforlu evlerine gidiyorlar. Yakalarında işlenmiş koruyucu işaretler taşıyan genç kadınlar veya genç askerler, bütün dünyanın battığı karanlıktan sıyrılıp, kendilerini bir huzur ve sevişme gecesinin beklediği odalarının şafağına bir an önce atmak için telaşlanıyorlar. Bir evin aralık bırakılmış penceresinin önünden geçerken, rüzgârın perdeyi hafifçe şişirdiğini ve ona ince bir kadın gömleği sıcaklığı verdiğini gördük.

Kalabalık bizi zavallı yabancılar gibi bir kenara itiyor. Yaldızlı ışıklarla bezenen kaldırımların üstünde amaçsız dolaşıyoruz. Şehirler geceleri mücevherlerle süslüyor.

Bu halkın manzarası, kendimizi savunmadan bize gerçeğin ne olduğunu öğretti. İnsanların arasında, ırklar arasındakinden çok daha derin ve aşılması imkânsız bir eşitsizlik olduğunu görüyoruz. Bir ülkenin insanları arasında menfaatlenen çıkarcılarla, sıkıntı çekenler, yani kendisinden her şeyi feda etmesi istenilmiş olanlar, sonuna kadar bütün kuvvetlerini, sayılarını ve büyük ıztıraplarını taşımaları istenilenler ve onların üzerlerinden yürüyüp ilerleyen, gülümseyen ve başarı kazananlar arasında bariz bir sınır var.

Birkaç matem elbisesi bu kalabalık içinde leke gibi görünüyor ve bizimle birleşiyor, fakat geri kalanlar matemli değiller, bayram içindeler...

Volpatte acayip bir sesle:

— Bu dünyada hiçbir memlekete tek ülke denilemez... Doğru değil mi? Her memleket sınırları içinde iki ayrı ülke var... Ve her bir memleket birbirine yabancı iki ülkeye ayrılmış. Cephede, orada çok mutsuzlar var; burada, geride ise çok fazla mutlular var!..

— Ne yapalım?.. Bunu düşünmek neye yarar? Bu böyledir işte, yani ötesi yoktur... Anladın mı?..

— Evet, ben de biliyorum, böyledir... Ama yine de çok mutlular var, sonra da hep aynı insanlar mutlu... Üstelik her zaman aynı kişilerin mutlu olması akla yatkın gelmiyor.

Tirette:

— Ne olmasını istersin?.. diye sordu.

Blaire, gayet sade bir ifadeyle:

— Hepimize oh olsun, diyor.

Volpatte tekrarlamakla yetindi:

— Belki de sekiz gün içinde gebereceğiz!

Başlarımız öne eğilmiş ilerledik.

XXIII

ANGARYA

Siperin üstüne akşam birdenbire çöktü. Bütün bir gün boyunca, bir uğursuz gibi göze görünmeden gizli gizli, sinsi sinsi yaklaştı ve şimdi hendek boyunca uzanan bayırların kenarını sonsuz bir yaranın ağzı gibi sardı. Sabahtan beri bu yarığın içinde konuştuk, yemek yedik, uyuduk, yazdık. Akşamın gelişi burada, bu sayısız oyuklar içinde, bir kıpırdanış, bir hareket, bir gidiş geliş yarattı.

Bu kıpırdanış âtıl dağınıklığı uyuşukluktan silkiyor ve buradaki insanların, oraya buraya serpilmiş yalnızlığını sarsıyordu. Çalışma zamanı gelmişti.

Volpatte'la Tirette birlikte yaklaştılar.

Gitgide kararan göğe bakan Volpatte:

— Bir gün daha geçti, dedi. Geçen öteki günler gibi bir gün...

Tirette:

— Senin hiçbir şeye aklın ermez, diye karşılık verdi. Günümüz daha bitmedi ki...

Geçirdiğimiz onca felâket, akşam çökmüş dahi olsa, bir gecelik kadar kısa bir gelecekten bile emin olamayacağımızı ona öğretmişti.

— Haydi toplanma var, toplanma borusu çaldı.

Eski alışkanlıkla ağır ağır toplanıyoruz. Herkes tüfeğini, fişekliğini, matarasını ve içinde bir parça ekmek bulunan kumanya çantasını alıyor. Volpatte hâlâ bir şeyler yemekte, bir avurdu sipsivri şişmiş ve oynuyor.

Burnu morarmış olan Paradis, bir şeyler homurdanıp duruyor. Fouillade tüfeğini bir süpürge gibi yerde sürüklüyor. Marthereau etrafına bakındı. Kirden kolalaşmış, siyah bir toprak halindeki mendilini cebine indirdi.

Hava soğuk, yağmur çiseliyor, hep titreşiyoruz.

— Bir kazma iki kürek, bir kazma iki kürek, bir kazma iki kürek...

Omuzlarımız düşük bir halde girdiğimiz depodan, aletlerle diken diken olmuş bir halde çıkıyoruz.

Bir ses:

— Hey!.. Herkes hazır mı?.. diye soruyor.

Aşağıya doğru yuvarlanır gibi iniyoruz... Bildiğimiz tek şey, gökle toprağın bir uçurum içinde birbiriyle kaynaşacağıdır.

*
* *

Şimdiden ve hep birden, ovanın çıplak alacakaranlığı içinde kendimizi buluyoruz...

Su dolu, kurşuni, yağmur yüklü bulutlar yere sarkıyor. Çizgilenmiş, çamura bulanmış ve otlarla beneklenmiş kurşuni renkteki vadi hafifçe aydınlanıyor gibi. Yaprakları yere dökülmüş ağaçlar, bir şeyle çarpışmışda kırılmış uzuvlara benziyordu... Bu nemli hava içinde kimse kendi yakın çevresinden ötesini göremiyordu. Tarlalardan geçerken, ayaklar altında yayılıp dağılan yapışkan çamurdan bir hamuru eziyor, yoğuruyorduk. Bu sanki kremalı bir şokolayı ya da kremalı kahveyi andırıyordu.

Evvelce taşlı olan yollar tıpkı tarlalar gibi kısırlaşmış, kurumuştu. Yürüyen bölük, kabaralarının altındaki kaygan çamur tabakasında ufalanan, dağılan çakıl taşlarını eziyordu.

Sanki üstüne tereyağ sürülmüş kızarmış bir ekmek üstüne basıyorduk...

Zaman zaman nişan araçları konulan alçak tümsekler kalın tabakalardan yapılmış. Bunlar derin çukurlar halinde... Tıpkı köylerin etrafındaki yalakların çevresinde birikmiş çamur tabakası gibi...

Yer yer düzensiz çizgilerle çevrelenmiş su birikintilerini geçiyorduk.

Yola çıkıldığında, askerlerin kaba saba şakaları gırla giderken sular karışımıza çıkınca azalıyor ve sönüyordu. Onlar yavaş yavaş dilsizleşiyor...

Yağmur olanca gücüyle yağmaya başladı. Onun şiddetle yağışının sesi duyuluyor. Gün daha alçalıyor. Bulutlarla yüklü gök kısalıyor, küçülüyor... Sarı ve çok soluk ışık kalıntısı, yerde ve suların içinde oynaşıyor.

*
* *

Batıda, puslar arasında, papazlara benzeyen gölgeler belirdi. Bunlar üstlerine aldıkları çadır bezlerine sarılmış 204'üncünün adamları. Yağmurdan ıslanmış solgun yüzleri, siyah burunları ile bu koca kurtlar yanımızdan geçiyor...'Sonra artık kimseleri görmüyoruz...

Hafifçe çimenli olan tarlaları, keçi yolunu takip ediyoruz. Burası birbirine paralel izlerle dolu... İleriye gitmiş, geriye dönmüş ve balçıklaşmış çamurda çukurlar yapmış ayak ve tekerlek izleri.

Sıçan yollarını üstlerinden atlayarak aşıyoruz. Bu her zaman kolay becerilmiyor...

Kenarları vıcıklaşıyor, kayganlaşıyor ve onlar biraz daha genişliyor, buna yıkıntılar sebep oluyor. Bundan başka da yorgunluk omuzlarımıza çöküyor. Arabalar gürültüyle ve pislikleri üstümüze sıçratarak geçiyorlar. Top arabaları bizi çamurlu sularda cömertçe sulayarak fiyaka ile yanımızdan geçiyor. Kamyon tekerleklerinin etrafında sanki sıvı tekerlek dönüyor ve gürültülü, sarsıntılı çevresine pislik saçıyor.

Gece ilerledikçe, atların yeleleri ve uçuşan pelerinlerinin üstüne filintaları çapraz asılmış süvarilerin profilleri hayal gibi bir görüntüyle bulutlu gökyüzüne yansıyor.

Ordunun kireç arabaları arasında bir tıkanıklık oluyor. Biz yanlarından geçerken onlar yerlerinde sayıyorlar. Birbirlerine çarpan dingillerin gürültüsü, haykırışlar, kavga sesleri, komutlar ve yağ-

murun sesi müthiş bir hayhuyla geceyi dolduruyor. Karanlık bir kümenin üstünde atların sağrıları, süvarilerin paltoları seçiliyor...

— Dikkat!..

Sağda yerde uzanmış bir şeyler var... Bunlar sıraya dizilmiş ölüler. Yanlarından geçerken, insiyaki olarak ayaklar onları çiğnememeye dikkat ediyor, gözlerse onları araştırıyor...

Görünen tabanlar, uzanmış boyunlar, yarı kasılmış eller, tebeşirleşmiş yüzler. Bunlar bu siyah kümeden seçilen şeyler... Ve hâlâ gidip gelen binlerce ayak altında eskimiş olan bu tarlalardan, gitgide kararan geniş göğün delik deşik ve günlerdir gidip gelen zavallı insan kalabalıklarının temasıyla kirlenmişe benzeyen bulutların altında ilerliyoruz.

Sonra sıçan yollarına giriyoruz...

Sıçan yolları çok aşağılarda. Öyle ki onlara erişmek için çok dolanıyoruz. Takımımızdan yüz metre geride kalanlar bütün takımımızı birden görüyorlar. Burada minicik anlamsız görünen insancıkların binbir güçlükle dik yoldan aşağıya inişini seyrediyorlar. Bir tesbihin taneleri gibi dizilmiş adamların küçücük başlarının bir tarafından tüfekleri, öteki tarafından aletleri görünüyor. Sanki iki kolunu göğe kaldırıp dua eden biçareler gibi gitgide derinliklere gömülüyorlar.

İkinci hatta olan bu sıçan yolları çok dolu...

Kapılarında ya gümüşi çadır bezi veya hayvan postu asılı olan barınaklarının eşiği önünde yıkılıp kalmışa benzeyen, kirli paslı insanlar, hiçbir şeyi görmez gibi bomboş gözlerle bize bakıyorlar...

Bazı çadır bezlerinin altından ayaklar ve homurtular çıkıyor.

Yürümekte olanlar arasında:

— Aman Tanrım... Daha ne kadar yürüyeceğiz? Bu yol hiç bitmeyecek mi?.. diye homurtular başladı.

Birden bir kaynaşma, bir geri çekiliş oldu:

— Kıta dur!..

Başkalarına yol vermek için durmamız gerekiyor. Siperin bir köşesine memnuniyetsizlik sözleri sarfederek çekiliyoruz. Yanımızdan geçenler, acayip yükler taşıyan bir mitralyöz bölüğünün insanları.

Sonu gelmiyor. Bu uzun duruşlar çok yıpratıcı, adaleler gerilmeye başlıyor. Uzun süren yerinde saymalar bizi çok eziyor...

Tekrar yürümeye başlar başlamaz nöbet değiştiren telefoncular a yol vermek için bir çıkmaz yola kadar geriliyoruz. Rahatsız edilmiş hayvanlar gibi...

Şimdi öne doğru ve ağırlaşmış gibi gidiyoruz...

Telefon telleri siper boyunca dalgalanarak, gergin çekilmedikleri yerlerde sarkıyorlar ve yanlarmdan geçen insanların tüfeklerine takılarak onları hareketsiz bırakıyorlar. Askerler de hiçbir zaman tellerini bağlamasını bilmeyen telefonculara söylenerek kendilerini bu durumdan kurtarmaya çabalıyorlar. Tellerin örgüsünün arttığını görünce tüfekleri, dipçikleri yukardan aşırıyoruz, diğer aletlerin ucunu da yere çeviriyoruz...

Birdenbire yürüyüş çok yavaşlıyor, şimdi sıkışmış bir halde adım adım yürüyoruz. En önde olanlar her halde karışık, güç bir yere geldiler.

Aynı yere biz de varıyoruz. Burası, askerleri, dışarıya açılan bir çeşit çatlağa götüren meyilli bir yol. Bu üstü kapalı bir sıçan yolu. Bizden öncekiler buradan geçip kaybolmuşlar. Biz kendimizi bu alçak ve dar dehliz önünde bulunca aramızdan sesler yükseliyor:

— Şimdi de bu bumbarın içine mi gireceğiz?..

Her birimiz bu daracık karanlığa dalmadan önce tereddüt ediyoruz, toprak altındaki bu daracık karanlığa... İşte buraya girip girmeme tereddütü sıranın gerisindeki gecikmeyi doğuruyor. Bu yavaşlama, bu birdenbire durmaların sebebi buymuş meğer!

Üstü kapalı sıçan yoluna attığımız ilk adımdan hemen sonra üstümüze ağır bir karanlık çöküyor... Bizi birbirimizden ayırıyor. Bizleri küflü mahzen veya bataklık kokusuna benzeyen bir koku sarıyor. Bu koku ta içimize işliyor.

Bizi yutan bu topraktan dehliz içinde, tavandaki kalasların çatlak ve aralıklarından dışarıya bazen bol bol akan sular sızıyor. Ve ellerimizle aldığımız tedbire rağmen, tahta payandalara çarparak sendeliyoruz.

Bu sonu gelmez kapalı pasajın havası titriyor. Bu titreyiş biraz

sonra önünden geçeceğimiz projektörün çalışmasından ileri geliyor.

Bir çeyrek saat daha sudan ve karanlıktan usanmış bir halde, sürüklenerek göremediğimiz şeylere çarpmaya devam ediyoruz. Bazen aramızdan biri:

— Ne olursa olsun, boş ver, ışık yakacağım, diyor.

Bir elektrik feneri ışığının yere çarpmasıyla, hemen çavuşun gürleyen sesi işitildi:

— Allah belasını versin! sırılsıklam salak olan bu herif de kim? Kim feneri yaktı? Ulan hırt oğlu hırt!.. Ulan uyuz oğlu uyuz, dışardan ışığın görülebileceğini aklına getirmiyor musun?

Bir dakika için üstlerinden su sızan duvarları aydınlatmış olan elektrik fenerinin ışığı gecenin içinde kayboldu.

— Laf, ışığı kim görecekmiş sanki?.. Nihayet ilk hatlarda değiliz ya! diye adam kurbağa gibi vırakladı...

— Yok görülmez...

— Nah, görülmezmiş ha!..

Sıranın önünde yer almaya devam eden çavuşun başını geriye çevirdiğini hissediyoruz ve o bir yerde takılmış askerlere çıkışmaya devam ediyor.

— Saloz!.. Soytarı!..

Birden yeniden parlıyor:

— Ulan içinizden biri sigara içiyor, serseriler, burasını kerhaneye çevirdiniz be...

Bu defa durmak istiyor, fakat ahlayıp puflayarak bir yere yapışıp kalmak için direnmesine rağmen yürüyüş onu önüne katıp ileriye doğru atıyor. O içini kemiren küfürleri söylemeye vakit bulamıyor. Tam bu sırada da onu bu kadar öfkelendiren sigara sessizce kayboluyor.

*
* *

Makinenin sarsıntılı vuruşları ve artan ağır bir sıcaklık bizim etrafımızı sarıyor. İlerde sıçan yolunun ağır havasının titreyişleri artıyor. Makinenin sarsıntıları kulaklarımıza çekiç gibi vuruyor

ve bizim bütün vücudumuzu sarsıyor. Sıcaklık daha da artıyor. Bu yüzümüze doğru uluyan bir hayvan nefesine benziyor.

İçinde kötü işler hazırlanan, cehennemi bir çukura doğru inen, toprak altına gömülmüş dar bir yokuştan aşağıya iniyoruz. Burada aralıklarla yanıp sönen koyu kırmızı renkteki ışık devleşen gölgelerimizi, kızıl duvarların üstüne çiziyor.

Gitgide şiddetlenen sıcak bir rüzgârın ve gürültülerin arasında iki büklüm olarak ocağa yaklaşıyoruz. Kulaklarımız sağırlaştı. Sanki biz motora doğru değil de, motor çılgın, başdöndürücü bir hızla bize doğru saldırıyor ve farları gözlerimizi kamaştırıyor, adeta bizi eziyor...

Yarı körleşmiş bir halde makine kolunun ve kasırga gibi homurdanan siyah motorun, kızıl ocağın önünden yanarak geçiyoruz. Bazı insanların orada kımıldadıklarını ancak görecek vaktimiz oluyor.

Gözlerimizi yumuyoruz, bu sıcak, çok gürültülü soluyan hava bizi boğuyor. Sonra gürültü ve sıcaklık arkamızdakilere saldırıyor ve gitgide zayıflıyor... Yanımdaki arkadaş sakalları arasından homurdanıyor:

— Budala herif; bir de benim elektrik fenerimin ışığı görünürmüş diyordu...

Nihayet açık havadayız!.. Göğün koyu lacivert rengi toprağın renginden çok az farklı.

Yağmur şiddetlenmiş. Bu balçık gibi çamurlu yığıntılar arasında güçlükle yürüyoruz. Postallarımız çamura batıyor, her defasında onu çamurdan çıkarmak ezici bir yorgunluğa sebep oluyor. Gecenin içinde hiçbir şey göremiyoruz, fakat bu delikten çıktığımız zaman düzensiz bir şekilde yerlere yıkılmış, serilmiş olanları gördük. Bunlar, bombardımanların yıktığı barınaklarda, genişlettiği siperlerde bulunuyorlardı. Bu dakikada bir projektör ışığı üstümüzde durdu. Ve biz de; yıkılmış kirişleri, devrilmiş sütunları ve bunların arasındaki ölü askerlerin sayısız cesetlerini gördük...

Tam yanımda diz çöküp kalmış bir vücuda, incecik bir bağla ilişik bir baş vardı. Bu baş sırta düşmüş sarkıyordu. Yanağının üstünde, etrafı pıhtılaşmış kanla tellenmiş siyah bir çukur vardı.

Bir başka beden de iki koluyla bir kazığa sarılmış olduğu için yarı düşmüş, yarı ayakta duruyordu. Bir obüsle pantolonu sıyrılmış bir başkası, karnını ve böğrünü herkese gösteriyordu. Bir başka ölü de hepsinin yanına çökmüştü ve eli yolun üstüne uzanmış kalmıştı. Yıkıntılardan dolayı tıkanmış olan siperleri geçmek mümkün olmadığı için, gündüzleri değil, geceleri geçilen bu noktada, herkesin ayağı bu çaresiz eli çiğniyor. Projektörün ışığında o iskeletleşmiş, çiğnenmiş eli gördüm. Bu el balık yüzgecine benziyordu.

Yağmur kudurmuş gibi yağıyor, onun akışının sesi her şeye hâkim. Bu korkunç bir çaresizlik. Onu tenimizin üstünde hissediyoruz, sanki bizi soyuyor gibi. Şimdi üstü açık olan sıçan yoluna dalıyoruz. Bu sırada gece ve fırtına sanki birbirlerine saldırıyorlar.

Rüzgâr yüzümüzdeki ter tanelerini donduruyor. Saat gece yarısına yakın. Çamurun gitgide büyüyen ağırlığı içinde altı saattir yürüyoruz.

Şimdi, bu saatte Paris'te avizelerden dökülen ışıklarla parıldayan ve süslü lambalarla bezenmiş tiyatro salonlarında, lüks tuvaletlerin hışırtısı, bayram havası sıcaklığı, bir debdebe humması ürpertisi var. Gülenler, gülümseyenler... Gördüğü komedinin derece derece yarattığı heyecanın tatmini içinde olanlar var. Müzikhol sahnelerinde cömertçe yayılan kahramanlık gösterilerinde, askeri başarılarla şişinen kişiler eğlenmektedirler.

— Vay dinine imanına, bizi yolladıkları yere ne zaman varacağız?.. Yoksa hiçbir zaman varamayacak mıyız?

Bir kolda tüfek, ötekinde ya kazma ya da kürek taşıyarak ilerleyen askerlerin çamurlar içinde yalpalayan topluluğundan, bu inilti yükseldi.

Dinmeyen, şu sonu gelmez sağanak içinde yürüyoruz. Yorgunluktan sarhoş olduk, bir sağa bir sola sendeliyoruz ve her defasında omuzlarımızla, bizim kadar sırılsıklam olan toprak duvarlara çarpıyoruz...

— Dur!..

— Oh!.. Sonu geldi, vardık...

Bu sırada geriye doğru bir gidiş bizi birbirimize geçiriyor. Bu geriye doğru itiliş kakılış arasında birtakım sesler duyuluyor.

— Galiba yolumuzu şaşırdık!..

Biraz sonra, bu kargaşalık içinde gerçek öğreniliyor; yol kavşaklarının birinde şaşırmışız, şimdi doğru yolu bulmak için çılgınca çabalıyoruz.

Yalnız bu da değil, biraz sonra, ağızdan ağıza yayılan bir haber bize kadar geliyor: İşin kötüsü arkamızda silahlı bir kıta varmış, ön hatta gidiyormuş, onun için o yol tıkalı imiş... Müthiş bir tıkanıklık varmış. Bizim serserilere benzeyen topluluğumuz, dehşet içinde...

Her ne pahasına olursa olsun, kaybetmiş olduğumuz siperi bulmamız lazım ve söylendiğine göre o, bizim solumuzdaymış.

Biz bu yola kollarımızı, ellerimizi kullanarak ve bize karşı çıkış yapan seslere, belki de daha kuvvetle karşılık vererek girmeye çalışıyoruz. Erlerin siniri artık patladı. Kendilerini tutamıyorlar. Artık kuvvetleri tükenmiş olan bu adamlar, bir süre daha sürünüyorlar sonra ellerindeki kazma küreği de atıyorlar. Onlar füzelerin beyaz ışığında yorgun salkımlara benziyor, öyle görünüyorlar. Bazıları yere yığılıyor. Acımasız yağmurun altında kıta, güneyden kuzeye doğru dağınık bir halde bekliyor.

Erler arasında güçlükle kendine bir yol açabilen, bize yolumuzu kaybettirmiş olan teğmen yaklaşıyor.

Subay:

— Bu taraftan gideceğiz dostlarım, diyor. Artık bunda bir yanlışlık yok!..

Her biri asık suratla ağırlıklarını yükleniyor.

Birden, yeniden girdiğimiz küçük sıçan yolundan dışarı konser halinde lanetler ve küfürler yükseliyor:

— Vay babasının canına, sinsilesini... ettiğimin deyyusları, kenefe geldik be!..

Bu sıçan yolunda ne olduğu tartışılmaz, kusturucu bir koku var.

Bu yola girenler hemen duruyorlar. Birbirleriyle çarpışıyorlar ve ileriye gitmeyi kabul etmiyorlar. Bu helaların eşiğinde herkes duruyor ve ayak diretiyor, ilerlemek istemiyor.

Şimdi helaların eşiğinde bir birikinti olan yere geldik. Birikintinin hemen yanındakilerden biri:

— Ben ovadan gitmeyi tercih ederim, diye bağırıyor.

Fakat şimşekler siper bayırlarını adeta yırtıyor. Başımızın üstündeki bu gürültülü ışıklar, yukarıdan görüldükleri zaman o kadar etkileyici ki, hiçbirimiz bu deliye tek cevap veremiyoruz.

Geriye dönülmesi mümkün olmadığına göre, ister istemez oradan geçmek gerekiyor.

En ön sırada olanlardan biri:

— Boka doğru marş marş!.. diye bağırıyor... Tiksinti bizi sımsıkı kavrarken öne atılıyoruz. Pis koku artık tahammül edilmez hale geldi. Şimdi yumuşaklığı ayağımızın altında hissedilen pislik üstünde yürüyoruz.

Kurşunlar vızıldıyor.

— Başlarınızı eğin.

Sıçan yolu çok derin olmadığı için, insan iki büklüm ilerlemek zorunda. Böylece ölümden korunuyoruz. Ve bu insan pislikleri atılmış tabakalar üstünde bu pozda yürüyoruz, onu böyle çiğniyoruz.

Nihayet yanılarak terk ettiğimiz sıçan yoluna giriyoruz. Yürümeye başlıyoruz. Daima yürüyoruz, varacağımız yere bir türlü varamadan...

Şimdi siperde akan su ayaklarımızın pisliğini temizliyor. Bu sırada biz yorgunluğun yarattığı sessizlik ve baş dönmesi içinde öne eğilmiş, sessiz yürüyoruz. Topçu ateşi gitgide daha sık gürlüyor ve sonunda, yerleri titreten tek gürültü haline geliyor. Her taraftan patlamalar duyuyoruz. Toplar gökyüzüne ışıklarını saçıyor. Başımızın üstündeki siyah gök onlarla ışıldıyor. Sonra bombardıman o kadar aralıksız oluyor ki gökyüzü her zaman aydınlık kalıyor. Şimdi devamlı gök gürültülerinin yarattığı ışığın içinde birbirimizi gayet iyi seçiyoruz. Bir balık sırtı gibi sırılsıklam olan miğferlerimizi, ıslak derileri, küreğin siyah ve parlak demirini, hatta bitmek tükenmek bilmeyen yağmurun, beyazımsı damlalarını bile görüyoruz. Böyle bir sahneyi ömrümde görmemiştim. Biz, top atışlarıyla üretilmiş bir ay ışığı içindeyiz.

Bizim hatlarımızdan ve düşman hatlarından bol bol atılan füzeler bir yığın küçük yıldızlar halinde birleşiyor. Bir ara gök ovasının enginliklerinde füzeden bir büyük ayı çizildi. İşte bizim yolumuzu bu yapay yıldızlar aydınlatıyor.

*
* *

Yeniden yolumuzu kaybettik, bu defa artık ilk hatların çok yakınında olmalıyız. Ovanın leğene benzemiş bu noktasında gidip gelen belli belirsiz gölgeler görünüyor.

Belirsiz bir yöne doğru giden bir sıçan yoluna saptık, sonra da başka yöne giden bir ikincisine. Sinematografta olduğu gibi topların aralıklı ve fosforlu titreşimleri içinde, siperin iki yanında telaşla yürüyen sedyecilerin, ellerindeki dolu sedyelerle ilerlemeye ve bu noktadan uzaklaşmaya çabaladıklarını görüyoruz.

Bu savaş işçilerini nereye götüreceğini pek de bilmeyen teğmen, onlara sesleniyor:

— 9'uncu sıçan yolu nereye düşüyor?..

Siperi aşmak isteyen sedyecilerden biri:

— Ne bilem ben!.. diyor.

Sıradan bir başka ses yükseliyor:

— Domuz Almanlardan ne kadar uzağız?

Kimse cevap vermiyor.

Aralarında konuşuyorlar:

— Ben bir adım daha atamam, çok yoruldum, diyor biri.

Öteki kolları sedyeyi tutmak için gerilmiş, debelenir gibi öfkeli bir sesle:

— Haydi ilerle Allah aşkına, diyor. Burada durup da küflenecek miyiz?..

İkisi birden sedyeyi siperin üstüne yerleştiriyorlar. Altından geçildiği zaman sedyede uzanmış yatan adamın ayaklarını ve kara damlaların üstümüze yağdığını görüyoruz.

Aşağıdan:

— Taşıdığınız bir yaralı mı?.. diye soruyorlar.

Bu doksan kilo ağırlığında bir kadavra. Yaralıları iki gün ve iki geceden beri taşıyoruz; fakat bir ölüyü taşımak insana koyuyor be!

Sedyeci ayaklarını açarak birini siperin öteki tarafına koydu, sedyenin kolunu tuttu ve onu aşmak için güçlükle dengesini sağladı. Siperin bayırları üstünde tutunmaya gayret ediyordu ve arkadaşını yardıma çağırıyordu.

Biraz daha ötede, eğilmiş bir durumda, başında kapüşonu olan bir subay beliriyor. Elini yüzüne götürdüğü zaman kollarındaki sırma şeritler görünüyor.

Bize yolumuzu gösterecek zannediyoruz ama o kendi derdinde, aramakta olduğu bataryasını görüp görmediğimizi soruyor.

Biz gideceğimiz yere hiçbir zaman ulaşamayacağız... Halbuki oraya ulaşıyoruz...

Nihayet bazı kazıklar dikili kömürlük gibi bir yere geliyoruz. Birbirimizden uzaklaşarak tırmanmaya başlıyoruz. İşte geleceğimiz yer burasıymış.

Burada durmak da bir mesele oluyor. Birçok gidiş gelişten sonra bölük sıçan yolunda sıralanıyor; öyle ki, bir kazmacı ve iki kürekçiden oluşan her ekip, aynı aralarla birbirlerinden uzaklaştı. Bunu elde edebilmek için, kaç kere yer değiştirmiş, ilerlemiş, geri dönmüştük...

— Üç adım daha... Hayır!.. Çok oldu. Bir adım daha geriye. Durun, sağır mısınız? Yerinizde durun!

Bu emirler teğmen ve birden topraktan çıkıp karşımıza dikilen istihkâm subayı tarafından veriliyor.

Beraber veya ayrı ayrı tıpkı çırpınır gibi, sıra boyunca koşuyorlar, yavaş sesle emirlerini adamların yüzlerine söylüyorlar, onları kollarından tutuyorlar, bunu bazen de onlara rehberlik etmek için yapıyorlar.

Düzen içinde başlayan iş, bulundukları noktadan durmadan sökülüp uzaklaşan insanların memnuniyetsizliği yüzünden, çalkantılı bir kargaşa haline geliyor.

Çevremdekiler alçak sesle:

— İlk hatların en ilerisindeyiz, diye fısıldaşıyorlar.

Başka sesler de:

— Yok, diye mırıldanıyor. En gerisindeyiz.

Kimse bir şey bilmiyor? Yağmur hâlâ yağıyor. Fakat yürüyüşün bazı zamanlarında yağdığı kadar kuvvetli değil. Yağmur vız gelir bize, yere uzandık, yumuşak çamurun üstünde bellerimiz ve diğer uzuvlarımız ne kadar rahat ediyor. Yüzümüzü kamçılayan damlalara, derimizin üstünden akan sulara, ne kadar kayıtsızız; sünger gibi yatağımızın da bizi rahatsız ettiği yok!

Nefes alacak vaktimiz yok!.. İhtiyatsız bir şekilde dinlenmeye izin yok. Dört saat sonra ortalık yeterince aydınlanacak, o zaman burada durmak imkânsız olacak. Kaybedecek tek dakikamız yok!

Bize:

— Her adamın işi, 1.50 metre uzunluğunda, 70 santim genişliğinde ve 80 santim derinliğinde hendek kazmaktır, diyorlar.

Böylece ekip başına 4.50 metre düşüyor.

— Haydi başlayın. İşinizi ne kadar çabuk yaparsanız o kadar çabuk bitirirsiniz, bu da kendi yararınıza olur.

Boş gevezeliklere karnımız tok. Şimdiye kadar alay kayıtlarında toprak tesviyesine çıkarılmış angarya bölüklerinin, yaptıkları işlerle birlikte, mahvolmayıp da geriye döndükleri görülmemiştir.

Mırıltılar duyuluyor:

— Peki... Peki anlaşıldı kafa ütüleme, kes!..

Uykularını yenemeyen birkaç adamdan başka –onlar da birazdan, olağanüstü bir gayretle işe koyulacaklar– herkes büyük bir cesaretle çalışmaya başlıyor.

Yeni hattın birinci tabakasına saldırıyoruz. Toprak içinde yapılan bütün işlerdeki kolaylıklar, insana bu işin çabuk bitebileceği ihtimalini ve her birimize açtığımız delikte uyuyabileceğimiz umudunu veriyor.

Belki kazma kürek sesleri, belki içimizden bazılarının şiddetli azarlara rağmen gevezelik etmeleri, bir füzeyi uyandırdı. O, alevli bir düşey çizgi halinde sağımıza iniyor...

— Yere yatın!..

Hepimiz kendimizi yere atıyoruz ve füze acayip bir solgunluğu ölüler ovasına benzeyen bu topraklar üzerinde dolaştırıyor.

Füze söner sönmez önce şurada burada, sonra birden her tarafta insanların ayağa kalkışını ve bu defa daha akıllıca, usulca çalışmaya başladıklarını duyuyoruz... Artık onları saran hareketsizlikten sıyrılmışlar. Hemen yeni bir füze yaldızlı sap halinde yükseliyor... Siper ışıklandı; yeniden yatmış olan ve kıpırdamayan siper yapıcılarını aydınlattı. Sonra bir başkası, derken bir başkası onu izledi. Mermiler etrafımızı yırtmaya başladı. Haykırışlar duyuyoruz:

— İçimizden biri yaralandı...

Bu yaralı, arkadaşları tarafından desteklenerek götürülüyor. Gördüğüme göre daha birçok yaralı var!..

Birbirlerini paket gibi sürükleyen insanlar geçip uzaklaşıyorlar... Burası daha da kötüleşiyor. Eğiliyoruz, birbirimize asılıyoruz. Birisi yere diz çökmüş toprağı tırnaklıyor, başkaları yere uzanmış bir halde zahmetle çalışıyor ve bir kâbustaymış gibi dönüp duruyorlar.

İlk tabakası bize hafif gelen toprak, şimdi sakız gibi yapışkan ve aynı zamanda katı, güç kazılıyor. Her vuruşta sonra kazmayı yeniden sapına sıkıştırmak gerekiyor...

Şimdiden yılanvari bir toprak yığını yükseldi yerden... Herkes kendi kumanya çantasını, yuvarlak bir şekilde sardığı kaputuyla, şimdiden belirmiş olan siperin meyilli dış yüzünü takviye ettiklerini zannedip, onun arkasında dertop olup büzülerek kendilerini korumaya çabalıyorlar. Her yaylım ateşinde bunu tekrarlıyorlar.

Çalıştığımız zaman terliyoruz, durur durmaz içimize soğuk işliyor, yine de yorgunluğun acılarını yenip işe devam etmek zorunluğu var.

Hayır; ne yapsak işi bitiremeyeceğiz. Toprak gitgide daha sertleşiyor... Sanki bir sihir bizi büyülüyor, kollarımızı hareketsiz bırakıyor...

Füzeler bizi avlamak istermiş gibi canımızdan bezdiriyorlar. Bizi uzun süre hareketsiz ve donmuş bir halde durmaya mecbur ediyorlar. Onlardan her biri bizi ışığı altında kalıplaştırdıktan sonra, yeniden daha güçlenen bir kuvvetle savaşmaya başlıyoruz.

Umut kırıcı bir ağırlık ve ıstıraplar pahasına çukuru derinleştirmeye başlıyoruz. Toprak yumuşuyor, her kürekten su damlaları sızıyor, toprak çamur halinde paf diye düşüyor.

İçimizden biri bağırıyor:

— Su çıkıyor!..

Bu haykırış birbirini kovalayan sesler halinde çalışanlar arasında sürekli tekrarlanıyor.

— Su çıkıyor!.. Yapacak bir şey yok!..

— Melusson'un bulunduğu ekip daha derin kazmış... Su çıkıyor... Büyük bir su birikintisine geldik.

— Buna karşı hiçbir çaremiz yok... Yapacak bir şey kalmadı.

Şaşkınlık içinde işi bırakıyoruz. Gecenin içinden boş silahlar gibi yere atılan kazma küreklerin sesi geliyor.

Assubaylar el yordamıyla subayı bulup ondan talimat almak istiyorlar. Ve yer yer insanlar, fazla sorup soruşturmaya gerek görmeden, yağmurun okşayışları ve güzel ışıklı füzelerin aydınlığı altında uyumaya başlıyor.

*
* *

Hatırladığıma göre tam bu sırada bombardıman başladı. Birden sanki havayı ikiye bölen bir çatırtı ile gök yıkılarak ilk obüs üstümüze geldi. Onu diğerleri izledi. İlk obüs toprağı göklere kaldıran bir şiddetle takımımızın başına patladığı zaman, gecenin içinde beliren kızıl bir ekranda hareketler gördük.

Hiç şüphesiz füzeler sayesinde bizi görmüşler ve atışı ona göre ayarlayıp, üstümüze ateş etmişlerdi. Erler, kazdıkları ve şimdi su ile dolu küçük hendeklere doğru, yerde sürünerek, yuvarlanarak atıldılar. Başlarını korumak için demir kürekleri siper ettiler, hendeğin içine girdiler, çamur banyosu yapar gibi boylu boyunca uzandılar.

Sağda, solda, önde, arkada obüsler patlıyordu. Bizim yakınımızda parçalanıyor ve her bir parça bizim balçık tabakasını içinden sarsıyordu. Biraz sonra, duman tabakaları ve ay ışığı altında balık pulları gibi ışıldayan kürekler ve perişan insanlarla dolu bu dar kanalda sürekli ve tek bir titreyiş oldu.

Göz kamaştırıcı ışık altındaki ovada patlamalar, yıkılışlar, birbirlerine her yönden çarpıyor, uğultular birbirine karışıyordu.

Bir saniye geçmeden, yüzü toprağa dayalı biri herkesin düşüncesini mırıldandı:

— Bu defa, boku yedik!..

— Buradan gidelim...

Benim bulunduğum yerin biraz önünde bulunan biri, yerinden hafifçe doğrulmuş ve bu sözü bağırmıştı.

Yerde upuzun yatanlar birden çamur kefenlerini sıyırarak ya-

rı doğruldular, üstlerinden su halinde çamur akan bu mezarlık hayaletleri:

— Buradan gidelim!.. diye hep birden bağırdılar.

Diz üstünde dörtayak duruyorduk ve geri çekilmek için birbirimizi itiyorduk:

— İlerleyin... Haydi çabuk ilerleyin!..

Fakat bu uzun sıra hareketsiz duruyor, bağıranların çılgın şikâyetleri onları yerlerinden kıpırdatamıyordu. Orada, en geride olanlar kımıldamıyorlardı ve onlar hareket etmedikleri için kalabalık bloke olmuştu.

Yaralılar ötekilerin üstünden sanki enkaz gibi sürünerek geçtiler ve takımı kanlarıyla suladılar.

Kısa bir süre sonra durum biraz aydınlanıyor!

— Uçta bir baraj, yani bir tıkanıklık var!

Birden herkes paniğe kapıldı, üstlerine duvar örülmüş kimselerin hareketleriyle, el kol sallayarak, korkuyla bağırıyorlardı. Fakat hiçbiri bu dar hendekten dışarıya çıkıp biraz ötede bulunması gereken sipere kendilerini atmaya cesaret edemiyorlar. Yaşayanların üstünden sürünerek öne geçmek için izin alan yaralılar çok garip bir tehlikede idiler ve her an yeniden vurularak da dibe düşüyorlardı. Bu gerçek bir ateş yağmuruydu, bir de yağmura katlanan vücutlarımız, bu doğa üstü gürültülü patırtılı ateş cehenneminin tepeden tırnağa kadar titreşimi içinde... Ölümlerin en korkuncu tepemize yağıyor, üstümüze düşüyor, bir ışık seline dalıyordu. Tenlerimiz acı verecek fedakârlıklara hazırdı. Patlayışlar her yönde dikkati üstüne çekiyordu. Bizi hiçe indiren, yok eden heyecan o kadar büyüktü ki, onun etkisi altında, böyle bir duyguyu daha önce de hissetmiş olduğumuzu hatırladık...

Bu barut kokularını, bu yakışları, biz birkaç kere daha duyduk. İnsan ancak bir bombardıman sırasında, daha evvel nelere tahammül ettiğini hatırlıyor.

Hâlâ ve her şeye rağmen yaralılar üstümüzden sürünerek kaçmaya çabalıyorlar, onlarla temas ettiğimiz zaman içimizden:

— Yok! Artık bu beladan sıyrılamayacağız!.. diye durmadan tekrarlayarak, inliyoruz.

Birdenbire, insan topluluğu içinde bir boşluk meydana geldi, sanki bir hava boşluğu onları çekmiş gibi... Kitle geriye doğru adeta yutulmakta idi... Tıkanıklık yapan arıza yok edilmişti. Önce sürünerek sonra iki büklüm ve koşarak geri gitmeye başladık. Şimşeklerin, yerdeki su birikintilerinde yansıdığı yolda, su yüzünde zeminin her zaman aynı yükseklikte olup olmadığını göremediğimiz için, zaman zaman biz de kapaklanıyor ve düşüşümüzle biz de etrafa tıpkı mermiler gibi çamurlar saçıyorduk. Nihayet yeni yapmaya başlamış olduğumuz sıçan yolunun başına vardık.

— Ortada sipere benzer bir şey yok!..

Çılgın füzelerle aydınlanmasına rağmen, bu çölde siperlerin nerede olduğu görülmüyordu... Burada, yakında olmalıydı... Ama hangi yönde?.. Bunu anlayamıyorduk.

Orada da bir an ne yapacağımızı kestiremeden şaşırıp kaldık. Sonra bir kaçış başladı. Kimimiz sağa, kimimiz sola, bazımız da öne doğru kaçıyorduk ve birbirimizden alev ve dumanlarla örülmüş perdelerle ayrılmıştık... Yıkıntılar bunları, daha da koyulaştırıyordu.

*
* *

Başımızdaki bombardıman biraz hafifledi. O şimdi, bizim daha önce bulunduğumuz yerde yoğunlaştı. Fakat her an her şeyi parçalayarak mahvedebilir.

Yağmur gitgide hızını arttırıyordu. Sanki bir tufan gecesiydi bu!.. Karanlık o kadar yoğun ki, füzeler onu dilim dilim ve buğulu bir halde aydınlatıyordu. Bu dilimleri sular çizgiliyordu. Ve bu ışık içinde, gidip gelen daire halinde koşan, ne yapacağını bilmeyen şaşkın hayaletler vardı. Bağlı kaldığım grupla ne kadar zaman böyle serserice koştuğumu şimdi bilemiyorum.

Bu cehennem uçurumunun herhangi bir yerinde, tıpkı kurtarıcı bir liman gibi, olması gereken bir siperi, onu gösteren bayırı, bir hendeyi, velhasıl sığınabileceğimiz bir yer olmasını umut ediyorduk. Bakışlarımız bu karanlık içinde görmeden, sanki elle yoklar gibi burasını araştırıyordu.

Savaşın, acı, müthiş gürlemeleri arasında cesaret verici bir ses işitildi. Bu ses:

— Bir siper var, diye bağırıyordu.

Fakat bu siperin dış duvarını oluşturan meyil, durmadan kıpırdıyordu. Bu kıpırtıyı yapan, siperden kurtulmak için karmakarışık bir halde çıkan, orasını boşaltan insanlardı...

— *Arkadaşlar, orada durmayınız!.. diye bu kaçışanlar bize* bağırdılar... Bu tarafa gelmeyiniz, bu tarafa yaklaşmayınız!.. Korkunç bir durum var burada... Siperler yıkılıyor, her taraf tıkandı, çamur her yandan giriyor... Yarın burada tek siper kalmayacak...

Gittiler...

Nereye?.. Üzerlerinden sular sızarak ortaya çıkıp, yine birdenbire karanlığa karıştılar. Biz onlardan ufak bir tarif, bir bilgi almayı düşünmemiştik. Bu karışıklık içinde bizim grubumuz kırıntı haline gelmişti. Şimdi kiminle beraber olduğumuzu bilmiyorduk. Bazen biri, bazen ötekiyle ve kurtulma şansıyla birlikte gecenin karanlığına gömülüyorduk. Tepelere tırmandık, tepelerden aşağıya indik. Önümde bir bayırı tırmanmaya çabalayan insanlar gördüm, iki büklüm eğilmiş bir haldeydiler. Koyu çamur hiç ara vermeden, onları bayırın aşağısına doğru çekiyordu. Rüzgâr ve yağmur da, onları geri atıyordu. Onlar şimşekler çakan zalim bir kubbe altında ilerlemeye gayret ediyorlardı.

Sonra bir bataklığa doğru geri çekildik. Dizkapaklarımıza kadar çamura batmıştık... Tıpkı bir yüzgeçin çıkardığı sesi çıkararak ayaklarımızı çok yukarı kaldırıyorduk... Her adımda dehşet verici bir şekilde ağırlaşan ayaklarımızı çamurdan kurtarmak için müthiş bir gayret sarfediyorduk.

Orada ölümün yaklaşmakta olduğunu hissettik. Fakat birden bir batağı bölen, kilden bir *tür dalgakıran* üstüne düştük. *Bu ince* uzun adacığın kaygan sırtından kayıp tekrar batağa düşmemek için tepeye geldiğimiz zaman, eğilerek burayı bir korkuluk yapan yarısı batağa gömülü ölüleri tuttuğumuzu hatırlıyorum. Benim ellerim, kaskatı omuzla, kaskatı sırtlara, bir miğfer kadar soğuk bir yüze ve bir çenenin hâlâ dudakları arasında umutsuzca sıktığı bir pipoya değdi... Bunlara tutunarak yolumuzu buluyorduk...

Burayı geçtikten sonra başlarımızı kaldırdığımız zaman çok da uzaktan olmayan sesler duyduk.

— Sesler var burada!.. Sesler, insan sesleri!..

Bu sesler, sanki bizi isimlerimizle çağırıyormuş gibi tatlı geliyor. İnsanların bu kardeşçe fısıltılarına doğru ilerlemek ve yaklaşmak için bir araya toplandık.

Sözler teker teker geliyordu bu tepecikten! Fakat anlaşılmaz şekilde, ne söylediklerini anlamıyorduk. Birden içimizden biri tuhaf bir sesle:

— Bunlar ne söylüyorlar?.. diye kuşkulu kuşkulu sordu.

Birden içgüdülerimiz, bizi bu sipere gitmek için yol aramaktan alıkoydu. Bir şüphe, dehşetli bir düşünce bizi sarmıştı. O dakikada söylenilenleri gayet açık duyduk:

— Achtung!.. Zeites Geschuts!.. Schuss!..

Almanca ateş emri veriliyordu. O anda arkamda patlayan bir top, telefonla verilen bu emre cevap verdi. Şaşkınlık ve dehşet bir süre bizi olduğumuz yere çiviledi.

— Neredeyiz? Aman Allahım, biz nerelerdeyiz?..

Geri dönüyoruz, fakat her şeye rağmen bitkinlikten ve hayal kırıklığından ağırlaşmış bir haldeyiz. Sanki yorgunluk, bizi sayısız yaralarla delik deşik etmiş gibi, oralardan, bizi kendine çeken düşman toprağından ve kendimizi ölümün tatlı kucağına terk etmekten kaçıyoruz.

Geniş, ovaya benzeyen bir yere geldik.

Orada kendimizi yere attık, sırtımızı da bir tümseğe dayadık. Artık bir daha kalkmaktan aciziz.

Kim olduklarını pek iyi bilmediğim arkadaşlarım ve ben artık kıpırdayamıyoruz. Yağmur yüzümüzü yıkıyor, ensemizden ve göğsümüzden içeri giriyor... Dizkapaklarımızdan aşağıya süzülerek ayakkabılarımızın içine doluyor... Belki gün doğunca bizi öldürecekler ya da esir alacaklar... Bu kimin umurunda?.. Artık hiçbirimiz, hiçbir şey düşünmüyorduk... Hiçbir şey bilmiyorduk...

XXIV

ŞAFAK

Kendimizi yere attığımız noktada sabahı bekliyoruz. Sabah geliyor, az az geliyor, soğuk, buz gibi soğuk ve karanlık olarak geliyor, benzi uçuk kırlara yayılıyor... Korkunç bir sabah...

Yağmur dindi. Gökte su kalmadı. Donuk suların yer yer, soluk aynalar gibi yansıttığı kurşuni ova, yalnızca geceden sıyrılmış değil, denizden çıkmışa da benziyor.

Yarı uyuşuk yarı uykulu bir halde, arada bir gözümüzü açıp hemen tekrar kapayarak, inmeli gibi kıpırdayarak, ezik, donmuş gövdelerimizin uyuşukluğu içinde, hep birden aydınlığın bu inanılmaz gelişine tanık oluyoruz.

Su her tarafı basmış, her tarafa yayılmış. Geceki adamların kehaneti doğru çıktı. Siperler yok olmuş. Her tarafta göller ve su kanallarına gömülmüş siperler...

— Siperler nerede?

Su baskını her tarafı kaplamış. Savaş uyumuyor, ölmüş!.. Tamamen ölmüş!.. Belki de orada hayat devam ediyor, ama biz orasını, buradan göremiyoruz. Yerimden güçlükle, adeta sallanan bir hasta gibi yarı doğruluyorum. Ovayı görmek istiyorum. Kaputum müthiş ağırlaşmış. Yanımda, hayaletler gibi şekillerini korkunç derecede kaybetmiş üç vücut yatıyor. Bunlardan biri, belinde fişeklik yerine, görülmemiş bir şişkinlik taşıyan ve üzerinde çamurdan inanılmaz bir kabuk olan Paradis. O da yerinden doğruluyor. Diğer iki vücut hareketsiz uyuyor.

Sonra bu sessizlik nedir? Bu olağanüstü bir şey. Dünyanın bu akıl ermez sessizliği içinde, arada bir hafif bir ses oluyor, bu ses bir toprak yığınının suya düşüşü. Silah atılmıyor, obüsler atılmıyor. Bunun için ortalığı aydınlatmıyorlar. Kurşun atılmıyor, etrafta gürültüyle patlamıyorlar...

İnsanlar... İnsanlar... İnsanlar nerede?..

Yavaş yavaş görünmeye başlıyorlar. Bizden çok uzak olmayan bir noktada yıkılmış uyuyanlar var. Tepeden tırnağa çamura bulanmışlar. O kadar değişmişler ki, insandan daha fazla eşyaya benziyorlar.

Bu sesizliği bozmak için Paradis ile konuşuyorum.

— Bunlar ölmüşler mi?

Paradis de o yana bakmakta, alçak bir sesle:

— Birazdan gider bakarız, biraz daha duralım. Sonra gitmeye cesaretimiz olur, diyor.

Birbirimize bakıyoruz, sonra gözlerimizi gelip burada yıkılmış kalmışlara çeviriyoruz. Yüzleri o kadar yorgun ki, yüz olmaktan çıkmış. Zedelenmiş, kirli ve kan çanağı gibi gözleri olan bir şey üstümüze eğiliyor. Başlangıçtan beri, her birimiz, ötekini türlü kıyafetlerde, türlü durumlarda gördü. Fakat artık birbirimizi tanımıyoruz. Paradis başını çeviriyor. Bir süre titreyerek öyle kalıyor, sonra elini kaldırarak bir noktayı işaret ediyor. Paradis:

— Orada, orada.. diyor.

Biraz ötede, olağanüstü bir şekilde çökmüş, yok olmuş bir siperin içine dolmuş suyun üstünde, şişmiş yuvarlak cisimler görüyoruz. Oraya kadar sürünerek yaklaşıyoruz. Bu cisimler, suda boğulmuş askerler. Kolları ve başları suya batmış. Suyun altında kayışları ışıldayan sırtları görünüyor. Mavi üniformaları altında göğüsleri çok şişkin, bacakları, ayakları da o halde. Bu ayaklar, bu şiş bacaklara ters takılmış saplara benziyor ve bu adamlar da insandan daha fazla, şişirilmiş kursaklara benziyorlar.

İşte burada bir başkası. Kafatası suyun dışında, saçları dimdik duruyor. Tıpkı deniz bitkileri gibi. Ötede bir başka adam. Başı siperin kenarına dayanmış, vücudu bu bulanık mezarda kaybolmuş. Yüzü göğe doğru çevrilmiş, gözleri iki beyaz çukur ve ağzı

siyah bir çukur gibi görünüyor. Derisi sapsarı. Maske gibi çizgilerle şişmiş yüzü, etten fazla hamurdan yapılmışa benziyor. Bunlar, orada bulunan gözcüler olmalı. Bu yumuşak çamur ve suyla dolan siperden çıkabilmek için gösterdikleri gayret, onları bu sipere iyice gömmüştü. Onlar yıkılan toprağa elleriyle yapışmış bir halde ölmüşler.

Bu yumuşak harabeye biraz daha yaklaşıyoruz. Bir gün önce dehşet alanı olan bu yere... Burada son saldırımızın gayreti sönmüştü. Bir buçuk yıldan beri obüsler ve kurşunlar, bu yerin göğünde daima karşılaşmışlardı. Hem de bir ufuktan öbür ufka kadar ateş saçarak.

Şimdi burası anormal bir sessizlik yuvasıydı. Bir dinlenme ovası. Toprak, üstünde uyuyan adamlarla benekleniyordu. Bu adamlar bazen kıpırdanıyor, ellerini kollarını hafifçe kaldırıyor, başlarını sağa sola çeviriyor ve yeniden yaşamaya başlıyorlardı. Bazıları da kendilerini çürümeye bırakmışlardı. Bataklığın öbür ucundaki düşman siperleri, gitgide gözden siliniyordu ve uzaktan onlar kuyulara veya su birikintilerine benziyorlardı. Arada bir içlerinden suların taştığı, yarılarak aşağıya doğru çöktükleri görülüyordu. Bir çukurun içine baktık; hiçbir vücut görünmüyordu. Yalnız çıplak bir kol vardı. Adam barınağın içine gömülmüştü ve yalnız bir kolunu çıkaracak kadar vakit bulabilmişti. Bu çukurun etrafındaki kümeler, insanlardı. Uyuyorlar mıydı? Yoksa, ölmüşler miydi? Kesin olan şey dinlenmekte oluşlarıydı. Bunlar, Alman mıydı? Fransız mıydı? Bilmiyorduk! Biri gözlerini açtı, bize baktı:

— Fransız mısın? diye sorduk.

Cevap vermedi.

— Alman mısın? diye sorduk.

Yine cevap vermedi. Gözlerini yumdu ve yeniden yorgunluğu içinde yok oldu. Bu adamın kim olduğunu hiç anlayamadık. Bu yaratıkların, kimliklerini saptamaya imkân yoktu. Ne kalın bir çamur tabakasına bulanmış üniformaları, ne de miğferleri buna imkân veriyordu. Ya başları açıktı veya başlarını yünlerle sarmışlardı ve kimliklerini saptayacak hiçbir işaret taşımıyorlardı. Üstelik yanlarında silahları da yoktu... Bazıları ise yanlarında sürük-

ledikleri silahlarını yere bırakmışlardı. Onlar da çamurlar içinde kaybolmuştu ve şimdi bataklık içindeki balığa benziyorlardı.

Önümüzde ve ardımızda uzanmış yatan kadavra yüzlü insanlar, kuvvetlerini tüketmişlerdi. İradeleri kalmamış, sözleri tükenmişti, bomboştular.

Cenazelerini sırtlarında taşıyanlar diyebileceğimiz bu insanlar bize, sanki bizmişiz gibi benziyorlardı. Bu dehşetli gecenin içinden sıyrılmış olan bu insanlar, ister bizim taraftan, ister öteki taraftan olsunlar, hepsi de aynı süprüntü ve sefalet üniformasını taşıyorlardı.

Bu artık her şeyin sonuydu!.. Bu savaşın bir an için duruşu, savaş destanının bir tükenişiydi...

Bir zamanlar savaşın en kötü yanının, obüs alevleri içinde kalmak olduğunu düşünürdüm. Sonra uzun bir süre bunun, sonsuz bir şekilde daralan toprak altında soluksuz kalıp, boğulmak olduğunu düşündüm. Fakat, hayır, gerçek cehennem su imiş!..

Rüzgâr esmeye başladı, buz gibi nefesi bedenimizi delerek geçiyor. Su altına batmış, şekli bozulmamış cesetlerle beneklenmiş toprak yüzeyini süsleyen, su dolu uçurumlar arasındaki birbirine yapışmış insan gövdeciklerinden meydana gelmiş adacıklar, bu hafif hafif dalgalanan sularda ve bu kaos içinde yavaş yavaş resimleniyorlar... Miğferlerinin ve üzerindeki kalın çamur tabakalarının ağırlığıyla dibe doğru çekilen ve ağaç kütüklerine benzeyen insanların yavaş yavaş yer değiştirdiklerini, sanki gün bitmiş gibi kararan göğün altında kaynamakta olduklarını görüyoruz.

Şafak o kadar pis ki, akşam oldu sanılabilir!

Ölümün kol gezdiği geceden kurtulanlar, bu sıkıntılı steplerden, bütün hayat güçleri sönmüş, onları şaşkın, korkak bırakan bir felâketin önünden geçiyor, kaçıyorlar... Acınacak bir haldeler ve bazıları bu halleri içinde, daha da acınacak kadar komik bir durumdalar. İçine battıkları çamurdan yarı çıplak bir halde kurtulmuşlar ve şimdi hâlâ kaçıyorlar. Onlar da bize bakıyorlar ve bizim insan olduğumuzu seçtikleri zaman bağırıyorlar:

— Orada her şey buradan beter!.. Zavallı insancıklar çukura düşüyorlar ve onları kimse kurtaramıyor... Gece karanlığında bir obüs çukurunun kenarına basanlar öldüler. Geldiğimiz yerde, ba-

şını oynatan, çamura gömülü kolları kıpırdayan insanlar var. Kafesli tahtalar konulmuş bir yolun bazı kısımları çökmüş ve yer yer delinmiş. Su iki metre boyunda var. Gerçek bir fare kapanı gibi... Tüfekleri... Onları köklerinden koparamamışlar... Şunlara bakın, kaputlarının eteklerini hep koparmışlar...

Çamurdan kurtaramadıkları ve onları taşıyacak kuvvetleri olmadığı için kesip bırakmışlardı. Bu kadar ağır bir yükü taşımaya güçleri yoktu. Dumas'nın üstünden güçlükle çıkarabildikleri kaput, en aşağı kırk kilo ağırlığındaydı. Ancak iki kişi, iki elleriyle birden o kaputu tutabiliyordu. Hele bak! Onun üstünde bulunan bütün elbise ve çamaşırlar yok olmuştu... Bacakları çıplaktı, ne donu, ne pantolonu, ne de çorap ve ayakkabıları kalmıştı. Toprak hepsini almıştı. Böyle bir şey dünyada şimdiye kadar hiç görülmemiştir...

Bu kaçaklar, sürüklenen kimseler oldukları için, tesbih taneleri gibi arka arkaya dizilip, bir korku salgını içinde kaçıp uzaklaştılar... Böyle ilerlerken, ayakları ile yerden çamur kütleleri çıkarıyorlardı. Bunlar kocaman elbiselerini bir duvar gibi örtüyordu.

Ayağa kalkıyoruz, dondurucu soğuk bizi ağaçlar gibi ürpertiyor. Kısa adımlarla yürüyor, yolumuzdan saparak omuz omuza olan, kolları birbirinin boynuna dolanmış iki adama yaklaşıyoruz. Bunlar, göğüs göğüse çarpışan, beraber ölen, birbirlerini ölüme sürüklemiş ve orada hâlâ birbirini bırakmayan iki savaşçının cesetleri. Acaba bunlar birbirlerini bırakmayı hiçbir zaman başaramayacaklar mı? Hayır, bunlar uyumak için birbirlerine dayanmış iki insandır. Bunlar ayakları altında kaybolan toprağın üzerine uzanamayacakları için birbirlerine dayanmışlar, birbirlerine eğilmişler, birbirlerinin omuzlarından tutmuşlar, dizkapaklarına kadar çamura batmış bir halde uyuyorlardı.

Bunların hareketsizliğine saygı duyduk ve oradan, bu insan zavallılığının çift heykelinden uzaklaştık.

Sonra durakladık. Çok güç harcamıştık. Şimdilik buradan gidemeyecektik. Daha her şey bitmemişti. Çökmüş, bir köşeye atılmış gübre yığını gibi tok bir ses çıkararak yıkıldık.

Gözlerimizi kapadık. Ama arada bir onları açıyorduk. İki adam sendeleyerek bize doğru eğildiler. İçlerinden biri gayet yavaş bir sesle, Almanca:

— Ölmüşler, dedi. Biz burada kalabiliriz.

Ötekinin cevabı bir iç çekişe benziyordu. Fakat birden bizim kımıldadığımızı gördüler. Karşımızda durakladılar. Sesinin hiçbir ahengi olmayan adam:

— Kollarımızı kaldırıyoruz, dedi.

Sonra birdenbire yere düştüler. Şimdi onlar ıstıraplarının, çektiklerinin sonuna gelmiş olmanın rahatlığı içindeydiler. Yüzünde vahşilerin kabile işaretlerine benzeyen çamurdan çizgiler taşımakta olanı, geniş bir gülümseme ile bize baktı.

Başı ufak bir tümseğe dayalı olan Paradis, hiç kımıldamadan:

— Burada kalın. Eğer isterseniz biraz sonra bizimle beraber gelirsiniz. Ama isterseniz.

Alman:

— Evet, dedi. Artık bıktım, usandım.

Ona cevap veren olmadı. Aynı Alman:

— Öteki de kalabilir mi? diye sordu.

Paradis:

— Evet, dedi. İsterlerse onlar da kalabilirler.

Dört Alman yere uzandı.

İçlerinden biri hemen horuldamaya başladı. Bu, içi hıçkırıklarla dolu bir şarkıya benziyordu. O zaman ötekiler yerlerinden yarı doğruldular, onun etrafında diz çöktüler ve kire bulanmış yüzlerindeki korku dolu gözlerle ona bakmaya başladılar. Biz de doğrulduk ve bu sahneyi seyrediyoruz. Fakat birden hırıltılar kesildi ve bu kocaman gövdede bir küçük kuş gibi kıpırdayan tek nokta olan kararmış gırtlak hareketsiz kaldı.

Almanlardan biri Almanca olarak:

— Öldü, dedi.

Ve ağlamaya başladı. Ötekiler uyumak için yerlerine yerleştiler, ağlayan ağlarken uyudu. Başka adamlar da kâh sarhoşlar gibi sallanarak, kâh solucan gibi yerde sürünerek bize yaklaştılar ve bizim daha önce yerleştiğimiz bir çukurda müşterek bir mezara atılmış gibi karmakarışık bir halde uyumaya başladılar.

*
* *

Paradis ile ben uyandık. Birbirimize bakıyor ve hatırlıyoruz. Tıpkı bir kâbusa girer gibi hayata ve gün ışığına giriyoruz. Gözümüzün önünde bu felâket ovası diriliyor. Suların arasında küçük tepecikler görüyoruz. Yer yer paslanmış çelik ova, yer yer çizgi ve plak halinde su birikintileri ve bu genişlik içinde pislik gibi saçılmış insan vücutları. Bunların bazısı nefes alıyor, bazısı çürümekte.

Paradis bana:

— İşte, savaş bu, diyor. Evet savaş bu diye, tekrarlıyor.

Uzaktan geliyor hissini veren bir sesi var:

— Evet, savaş bundan başka bir şey değil!..

Onun söylemek istediği şeyi ben de onunla birlikte hissediyorum.

— Askeri geçit törenlerindekileri hatırlatan yaylım ateşlerinden, açılmış savaş sancakları gibi, gözle görülen muharebelerden, hatta göğüs göğüse boğuşmaktan, birbirini öldürmek için bağırarak dövüşmekten de daha fazla, savaş bir yorgunluktur. Korkunç bir yorgunluk. Olağanüstü bir yorgunluk ve göbeğine kadar suya dalmaktır. O, çamurdur, süprüntüdür. Alçak bir pisliktir. O, kadavraların küflenmiş yüzü, parçalanmış etleri... O, kadavraya dahi benzemeyen kadavralardır ve kendilerini yutan açgözlü toprak üzerinde eriyen, kaybolan kadavralar... Evet, savaş sonsuz bir tekdüzeliktir; bu sefalet, sert dramlar sonucunda meydana gelen bir duraklamadır. Savaş budur!.. O, ne gümüş gibi parıldayan süngüler ne de güneşte horoz ötüşüne benzeyen boru sesleridir.

Paradis bunu o kadar iyi düşünmüştü ki aklına bir anı geldi ve bana:

— Cephe gerisindeki şehirlerde gördüğümüz kadınları hatırlıyor musun? Onlar bize: "Ah, bir saldırıyı seyretmek ne güzel bir şey olacak," diyorlardı.

Yüzüstü uzanmış olan ve yere atılmış kaputa benzeyen bir avcı eri gömüldüğü iğrenç çukurdan başını kaldırdı:

— Ah, çok güzel, bok oğlu boklar... Bu söz tıpkı bir ineğin "Vilette mezbahasında öküzlerin itile kakıla kesime gitmelerini seyretmek, ah ne güzel bir şey olacak," demesine benziyordu.

Ağzındaki çamuru tükürdü. Kirli ağzı, topraktan çıkmışa benzeyen yüzüyle bir hayvan gibiydi. Acayip, kesik, yırtık paçavra haline gelmiş bir sesle mırıldandı:

— Haydi, "Bu gereklidir," desinler. Peki, kabul edelim ama, "Bu güzel bir şeydir," demek yok artık! Bok oğlu bok.

Bu fikirle adeta mücadele ediyordu. Öfkeli bir sesle ekledi:

— Onlar bu çeşit laflarla bizim canımızın, kanımızın kendilerinin yüzlerine gelmediğini söylemek istiyorlar. Bizim canımız onların bilmem neresine mi geliyor?

Gösterdiği gayretten güçsüz düşmüştü. Yeniden yere uzandı ve başını tükürüğünün üstüne koydu.

* * *

Sabit bir fikre takılmışa benzeyen Paradis, sabit bir bakışla bu tarifi imkânsız manzarayı bütün genişliğiyle işaret ederek eski cümlesini tekrarladı:

— İşte savaş dediğin budur. Her yerde savaş budur. Biz neyiz? Burası nedir? Hiçbir şey değil. Şu gördüğün şey yalnız bir noktadır. Sen kendi kendine şunu söyle: "Dünyanın üç bin kilometresi içinde bu sabah bu faciaya benzeyen, ya bundan daha hafif ya da bundan daha beter bir felâket var. Her yerde bu böyle."

Yanımızda yatmakta olan ve sesinden bile kim olduğunu tanıyamadığımız bir arkadaş:

— Ve bu felâket yarın yeniden başlayacak. Önceki gün başlamıştı. Ondan önceki günlerde de başlamıştı ve bu böylece devam edecek...

Vücudu ile yumuşak toprakta tabuta benzeyen bir çukur açmış olan avcı eri, vücudunu sanki toprağı yırtarmış gibi doğrulttu. Gözlerini kırpıştırdı. Şimdi o, çukurun içinde oturuyordu. Yüzüne yapışmış çamurları atmak için başını sallayarak:

— Bu defa paçayı kurtarmışa benziyoruz. Belki yarın da kurtarırız. Belki daha başka günler de kurtarırız, kim bilir?

Elbiseleri omuzlarına yapışmış, kat kat çamurların altında eğilmiş olan Paradis, sanki savaşın zaman ve bu boyutların içinde ölçüsüz ve anlaşılmaz bir şey olduğu kanısını vermek ister gibiydi.

Paradis:

— Sadece savaştan bahsedilince, sanki insan hiçbir şeyden bahsetmiyor gibi oluyor, diye yüksek sesle düşündü. Sözler onu ifade edemiyor, onu boğuyor. Biz de şimdi bu şeylere körler gibi bakıyoruz.

Birden bir şey yırtılıyormuşçasına bir kahkaha yükseldi:

— Zaten bütün bunları görmeden insan böyle bir şeyi hayal edebilir mi?

Avcı eri:

— Bunları yaşamayan birinin böyle bir şeyi gözünün önüne getirmesi mümkün değildir. Bunları görmeden hayal etmek deliliktir.

Paradis yanında yatan birine doğru eğildi:

— Uyuyor musun? diye sordu.

Oradaki yıkıntıdan boğuk, korkulu bir ses kekeledi:

— Uyumuyorum, ama kıpırdayamıyorum da. Bak sana söyleyeyim sanıyorum karnım yarıldı. Emin değilim ama, anlamaktan da korkuyorum.

Paradis:

— Biz şimdi bakarız, dedi.

Üstü çiğnenmiş kabartıya benzeyen bir cisimden korkulu bir ses yükseldi:

— Hayır, hayır, şimdi istemem. Daha sonra bakarsınız. Ben bir süre daha böyle kalmak istiyorum.

Diğerleri, çalkalanır gibi hareketler yaparak üzerlerindeki çamurdan yapılmış ve onları cehennemi ağırlığı altında ezen o balçık yorgandan sıyrılmaya gayret ediyorlardı.

İşkence edilmiş bu balçık içinde soğuğun yarattığı felç yavaş yavaş geçiyordu. Ovanın meyili üzerinde gün daha fazla aydınlanmıyordu, gün değil perişanlık...

İçimizden biri, kederli bir tonla, fakat çıngırağa benzer bir sesle konuşuyordu:

— İstediğin kadar anlat bunları, sana inanmayacaklar, yaa, sen umurlarında bile olmadığından değil, bunlar inanılmaz şeyler olduğu için inanmasını beceremeyecekler!.. Eğer daha sonraları, o da sağ kalmışsan, sen de onlara bir şey söylemek istediğin za-

man, şöyle konuşacaksın: "Bir kere gece angaryasına çıktık, önce ateş yağmuruna ve sonra sahici yağmura tutulduk, az kalsın toprak ve çamur içine dalıp kalıyorduk, güç bela kurtulduk." Sana "Aa öyle mi?" diyecekler. Belki de: "O günler, sizler için çok eğlenceli geçmemişe benziyor..." diye cevap verecekler. Hepsi bu kadar!.. Kimse işin ne olduğunu kavrayamayacak... Her şeyi bilen bir sen olacaksın, hepsi o kadar.

İçimizden biri:

— Biz bile, diye bağırdı, biz bile geçenleri kavrayamayacağız.

— Ben de senin gibi düşünüyorum, biz de unutacağız zavallı kalabalık!.. Görmüyor musunuz unutmaya başladık bile!..

— Çok şeyler, neler neler gördük...

Ve gördüğümüz şey çok fazlaydı... İnsan bütün bunları zihninde korumak için, fabrikadan çıkmamış olmalı, hepsi sıvışıp gidecek, her bir yanımızdan akıp gidecek, bu kadar şeyi koruyabilmek için çok küçüğüz.

— Bu büyük sefaletin, senin dediğin gibi başladığından bu yana hesapsız uzayışını biraz unutuyoruz.

— Önemli olan, hafif hafif başladığından bu yana, dediğin gibi hesapsızca devam eden savaşın, hesap edilmez uzunluğunun ne kadar olduğu değil, toprağı tekrar tekrar süren, ayakları harap eden, ezen yürüyüşler; sırttaki yükleri göklere kadar büyütenlerin altındaki kemikleri eskiten, çürüten, ezen yürüyüşler... Adını bile unutacak kadar yorgunluktan halsiz düşmeler, yerinde saymalar, âtıl ve hareketsiz olup hiç kımıldanamayışın sizi öğütüşü, gücünüzün üstündeki işler, sınırsız bir uykusuzluk içinde düşman gözetlemek, evet, gecenin içinde her tarafta olan düşmanı gözetlemek ve bunun için amansız bir uykuyla savaşmak. Obüslerin patlayıp, mitralyöz mermilerinin vızıltıları, mayınlar, zehirli gazlar, saldırılar, karşı saldırılar... Bütün bunlar mevcut oldukları zaman gerçeklikleri de insana dehşet veriyor. İnsanı müthiş etkiliyor. Fakat bütün bunlar zamanla içinizde eskiyor. Ve o muazzam izlenimlerin yerini kuru sözler, anlamsız isimler alıyor, tıpkı resmi savaş bildirilerinde olduğu gibi, katı sözcükler anlamsızlaşıyor, tezekten yastıklar üstünde bitlerle savaşılan o uykusuz geceler.

Çamur içindeki başını kıpırdatamayan bir adam:

— Çok doğru, diyor. İzinli olduğum günlerde, daha önce yaşadıklarımın çoğunu unuttuğumu fark ettim. Kendi yazmış olduğum mektupları tekrar okuduğum zaman, bana içinde ne yazılı olduğunu bilmediğim bir kitabı okuyormuşum gibi gelmişti. Bundan başka savaştaki acılarımın hepsini de unutmuştum. Biz birer unutma makinesinden başka bir şey değiliz... İnsanlar biraz düşünen fakat özellikle unutan yaratıklardır. İşte bizler böyleyiz...

— Ne başkaları, ne biz hatırlayacağız!.. Eh sonra?.. Bu kadar felâket sebepsiz yere çekilmiş olacak...

Yapılan bu tahmin buradaki yaratıkları, daha büyük bir felâketin haberiymiş gibi çökertti.

Bir adam:

— Ah, eğer hatırlanabilinse

Bir başkası:

— Eğer bunları hatırlasaydık bir daha savaş olmazdı, dedi.

Bir üçüncüsü, parlak bir ifade ile:

— Evet!.. Eğer hatırlanabilirse, savaş o zaman olduğundan daha gereksiz bir şey olacaktır.

Fakat burada sağ kalabilmiş birisi yerinden doğruldu, kollarını silkmeye başladı, bu kollardan çamurlar dökülüyordu. Kocaman, kapkara bir yarasaya benziyordu; boğuk bir sesle bağırdı:

— Bundan sonra artık bir başka savaşın olmaması gerek...

Bu balçıklı köşede hâlâ kuvvetsiz ve iktidarsız olan varlığımıza sert bir rüzgâr saldırıyor, yakamıza yapışıyor ve bütün çevremiz batmış bir geminin enkazı gibi sallanıyordu.

Bütün bunların ortasında uçmak istiyor gibi görünen adamın haykırışı başka haykırışları da uyandırdı...

— Bu savaştan sonra bir başka savaş olmamalı!..

Toprağa zincirlenmiş, toprağı temsil eden bu insanların boğuk ve öfkeli haykırışları yerden yükseliyor ve rüzgârın içinden kanat darbeleri gibi geçiyor:

— Savaşa paydos!.. Savaşa paydos!..

— Evet! Yeter artık!..

Birisi de:

— Üstelik de, bu savaştan daha ahmakça bir şey, bundan zır-

va hiçbir şey yok, sözlerini ağzında çiğnedi. Bütün bunların asıl anlamı nedir? Ne olduğunu söylemekten aciz olduğumuz bütün bu şeylerin anlamı nedir?

Bangizlerin üstünde elemanlarla savaşan eski paçavralar gibi lime lime olan, karanlık yüzlü adamlar vahşi hayvanlar gibi kükrüyor, savaşa karşı anlaşılmaz sözler mırıldanıyorlardı.

Gösterdikleri protesto o kadar genişti ki, kendi kendilerini boğuyordu.

— Biz yaşamak için dünyaya geldik, böyle gebermek için değil.

— Erkekler baba, koca olmak için yaratılmışlardır. Kısacası biz hayvan değiliz, bu dünyaya birbirimize saldırıp boğazlamak için gelmedik.

— Her yerde, evet her yerde onlar ya vahşi birer hayvan, ya da ezilmiş birer hayvan oluyorlar. Bak!.. Bak!..

Bir çirkef akınına benzeyen pislikler altındaki toprağın yüzeyi, bu kirli sularla rengini, çıkıntılarını, çizgilerini kaybetmiş ve etrafı kemirilmiş bu uçsuz bucaksız arazi, her tarafından kırıntı haline dönüyor, yıkılıyor ve tel örgülerin, onların demirlerinin ve kalaslarının enkazı arasından sızarak her taraftan sular dökülüyordu.

Ve bu toprak altı nehirlerinin bu insanların kafasını, mantık ve yargılama gücünün etkisiyle kuvvetli bir delilik gibi sarstığı görülüyordu. Ben ömrümün sonuna kadar burada gördüğüm bu sahneyi ve burada işittiklerimi unutamayacağım.

Onlar bu dünya üstünde yaşamaya çabalamanın bir hak değil, bir görev olduğunu anlıyorlardı. Hatta bu bir ülkü, bir erdemdi... Sosyal hayat, herkesin iç ve özel hayatına rahatlık getirebilmesi için kurulmuştu.

— Yaşamak!..

— Biz... Sen... Ben... Hepimiz...

— Savaşa paydos... Çünkü, o saçma ve lüzumsuz bir şey olmaktan da daha beter bir şey!..

Ve onların bütün düşüncelerini yansıtan bir cümle; bu kalaba-

lığın kesik mırıltılarında yarım kalmış sözlerinde, başı kalkmış ve ağzını dünya seviyesinde açmış bir yüz gördüm, bu ağız:

— Savaşan iki ordu, intihar eden bir tek ordudur, diye bağırıyordu.

— Aslına bakarsanız, iki yıldır biz neyiz? İnanılmayacak kadar zavallı, bahtsızlarız, ama aynı zamanda vahşiyiz, haydut ve iğrenç yaratıklarız!..

Bu sözden fazlasını bilmeyen biri:

— Evet, dedi, bundan daha da kötüyüz.

— Evet, ben suçumu itiraf ederim...

Bütün bir gece gök gürültüleri altında kalarak içleri allak bullak olmuş, yorgunluğun gazabını sonuna kadar tatmış, yağmurla kamçılanmış olan bu adamlar, bu volkanlardan ve sellerden kurtulmuş olanlar, bu sabah saatinin her şeye ara vermiş durgunluğu içinde savaşların nasıl korkunç derecede çirkin olduğunu seçiyorlardı. Evet, ruhen ve fiziken korkunçtu. Bu savaş yalnızca akla ve mantığa sığmayan, ona zorla tecavüz eden bir şey değildi; büyük fikirleri küçülten, bütün cinayetleri, bütün alçaklıkları komaya sokan bir belaydı. Savaşın kendilerinde ve etraflarında, hiçbir tanesi eksik olmadan bütün kötü içgüdüleri toplamış olduğunu onlar hatırlıyorlardı.

Sadizme kadar ulaşan kötülük, zalimliğe götüren bencillik ve çıldırasıya bir zevk duyma isteği...

Biraz önce nasıl sefaletlerini bulanık bir şekilde anladılarsa, şimdi de bütün bunlar aynı şekilde gözlerinin önüne seriliyordu... Onlar lanetle dolup taşan içlerini boşaltabilmek için, sözlerle bir yol araştırıyorlardı. Daha viyaklamaktalar, inlemekteler. Sanki onları çamur kadar kirleten bir cehaletten, bir yanlıştan kurtulmak ve nihayet neden bu şekilde cezalandırıldıklarını öğrenmek istiyorlar.

Birisi:

— Bütün bunlar nedir? diye bağırıyor.

Bir ikincisi daha yüksek bir sesle:

— Nedir... Nedir?.. diye bağırıyor.

Rüzgâr önümüzdeki su altında kalmış yerleri titretiyor ve ki-

misi döşeme taşına, kimisi dikme taşlara benzeyen, bazısı yatan bazısı çömelmiş oturan insan kütlelerine saldırarak onları ürpertiyor...

Erlerden biri:

— Almanya yok olursa bir daha savaş olmayacak, diye homurdanıyor...

Bir başkası:

— Söylenecek şey bu değil!.. diye bağırdı. Bu yeterli değil, savaş düşüncesi yenildikten sonra savaş olmayacaktır.

Rüzgârın uğultusu sesini dağıttığı için başını kaldırdı ve aynı sözleri tekrarladı. Onun bu sözü, bir diğerini kudurttu:

— Almanya ve militarizm aynı şeydir... Savaşı onlar istediler. Zaten onu daha önce tasarlamışlardı. Onlar militarizmin ta kendisidir.

Bir başka asker:

— Militarizm... dedi.

— Militarizm nedir? diye sordular.

— Militarizm, hazırlıklı bir kaba kuvvettir, bir anda birdenbire saldırır... Bu eşkıyalıktır...

— Bugün militarizmin adı Almanya'dır...

— Evet, fakat yarın hangi adı alacak?..

Bir peygamber sesi, ağır bir ses:

—Bilmiyoruz!.. dedi.

— Savaş düşüncesi ortadan kalkmadıkça, öldürülmedikçe, her devirde boğuşmalar olacak...

— Evet, bu gerekli, yalnız bu savaş düşüncesini öldürmek gerek.

Uyandığımızdan beri kemirici çamur içinde taş gibi kalmış olan bir vücuttan guruldamayı andıran, kuru, boğuk bir ses yükseldi:

— Bu uğurda dövüşmek gerek, mutlaka dövüşmek gerek.

Ve bu vücut ağır ağır döndü:

— Bunun için her şeyimizi feda etmemiz, her şeyimizi vermemiz gerek; kuvvetimizi, derimizi, bütün yüreğimizi, hayatımızı ve bizde kalmış olan en son mutluluklarımızı... Biz bu esaret hayatı

iki avucumuzla kabul edelim, her şeye hatta haksızlıklara tahammül edelim, görülen iğrençliklere ve rezaletlere göğüs gerelim... Çünkü, hükümranlık devri gelmiştir. Hepimiz savaşalım ve savaşı yenelim.

Şekilsiz adam umutsuzluk içinde tekrar bize döndü ve:

— Fakat böyle bir fedakârlık yapmak gerekiyorsa bunu bir memleket için değil, hataları düzeltmek ve ilerlemek için yapalım...

İlk konuşan adam:

— Savaşı Alman'ın karnında gebertmeli, savaşı gebertmeli!..

Orada cılız filizler gibi dizi halinde oturanlar arasında eğilip büzülmüş biri:

— Ne de olsa, neye karşı yürümemiz gerektiğini anlamaya başlıyoruz.

Yerde çömelmiş duran avcı eri:

— Ne de olsa, yine de kafalarında başka fikirlerle savaşan insanlar da var... İnsani fikirleri umursamayan pek çok genç gördüm, diye mırıldandı. Onlar için *en önemli olan milli* meseledir, başka bir şey değil ve savaş onlar için bir vatan meselesidir. Herkes kendi vatanını yükseltmek istiyor ve her şey bundan ibaret. Bu adamlar bunun için dövüşüyorlar, hem de iyi dövüşüyorlar... Bahsettiklerim küçük delikanlılar, gençlerdir, çok gençtirler, affetmek, onları bağışlamak gerek.

— İnsan ne yaptığını bilmeden, birçok şey yapabilir.

— İnsanların hepsi kaçıktır, bunu ne kadar tekrarlarsak, yine de azdır.

— Savaşı sevenler, pis ve zararlı böceklerdir.

El yordamıyla yollarını bulmak istiyorlarmış gibi birkaç kere tekrarladılar:

— Savaşı, savaşın kendisini öldürmeli...

İçimizden biri, omuzlarında kalıplaşmış çamurlar arasındaki başını hiç kımıldatmamış olanı, düşüncesinde ısrar etti:

— Bütün bunlar abuk sabuk gevezelikler. Şunu veya bunu düşünmekten ne çıkar?.. Galip gelmemiz gerekiyor, mesele bu!..

Fakat, ötekiler düşünmeye başlamışlardı. Yaşadıkları zaman-

dan daha uzakları bilmek ve görmek istiyorlardı. Kendilerine irade ve doğru yolu gösterecek bir akıl ışığı doğurabilmek için çırpınıyorlardı...

Kafalarında karışık inanışlar dönüyordu ve bunlar dudaklarından karışık ve kopuk parçalar gibi çıkıyordu.

— Bu doğru... Evet, ama her şeyi de görüp kavramak gerekiyor babalık!.. Her zaman, her işin sonucunu görmek gerek...

Düşüncesinde inat eden adam:

— Sonuç!.. dedi. Bu savaşta galip gelmek bir sonuç değil midir?..

İki kişi bir olup aynı zamanda ona cevap verdiler:

— Hayır...

*
* *

Bu sırada boğuk bir gürültü duyuldu. Etrafımızda haykırışlar oldu ve ürperdik.

Dayandığımız tepeciğin bir tarafını oluşturan büyük bir balçık parçası yıkılmış ve ortamızda bacaklarını uzatarak oturmuş bir cesedi meydana çıkarmıştı.

Çöken balçık, tepeceğin üzerindeki bir su birikintisine yol vermiş, sular şelale halinde ölünün üstünden akmaya başlamıştı. Biz, ölüye bakarken sular onu yıkıyordu.

Bir ses:

— Bu ne biçim surat diyordu.

Sakat olmayanlar daire halinde, kurbağalar gibi yaklaştılar.

Çöküntünün içini açtığı tepeciğin üstünde bir kabartma gibi görünen adamın yüzüne dikkatli bakılamıyordu.

— Yüzü değil bunlar, saçları...

O zaman, bu oturur zannettiğimiz kadavranın geriye doğru bükülmüş ve kırılmış olduğunu fark ettik.

Müthiş bir sessizlik içinde, bu paramparça olmuş vücuda baktık; bu düşey sırt, bu geriye doğru kıvrılmış kollar, bu parmaklarının uçları toprağa batmış ayaklar...

Yeniden tartışma başladı. Bunu şu korkunç kadavranın manzarası uyandırmıştı.

Sanki o da duyuyormuş gibi, öfkeyle haykırıyorduk:

— Hayır! Zafer kazanmak bir sonuç değildir; onları değil, savaşı yenmek gerekli.

— Hâlâ bütün savaşlara son vermenin gerekli olduğunu anlamıyor musun? Eğer bir gün bu iş başlayacaksa, şimdiye kadar yapılmış olanlar, bugüne kadar çekilenler, hiçbir işe yaramayacak demektir. Bak, iki-üç yıldır çektiğimiz bu işkence boşa gitti.

— Ah! Ağabeyciğim, eğer bugüne kadar çektiklerimiz bu büyük belanın sonunu getirmeyecekse yandık. Ben hayata sımsıkı bağlıyım... Benim bir karım, bir ailem ve onları saran bir evim var. Bu kadarı olmaz, elbette benim özel hayatımla ilgili düşüncelerim var... Ve eğer bu felâket sona ermeyecekse ölmek, yaşamaktan yeğdir, ben ölümü seçerim...

Bu anda yankı gibi yükselen bir ses:

— Ben öleceğim, dedi.

Paradis'in yanındaki konuşmuştu. Karnındaki geniş yaraya bakarak:

— Öleceğim, kendime değil, evlatlarıma yanıyorum!..

Öbür taraftan bir başka ses yükseldi:

— Bense, evlatlarım olduğu için ölümüme yanmıyorum. Ben ne söylediğimi biliyorum, ben öleceğim, ama onlar barışa kavuşacaklar...

Ölüme mahkûm bu yaralıların karşısında umut ürperişi içinde olan bir başkası:

— Belki ben ölmeyeceğim, ölmeyeceğim ama çok acı çekeceğim. Bak, diyorum ki; bütün bunlar bana vız gelir, eğer çektiklerimin bir işe yarayacağını bilsem, bundan daha büyük acıları gık demeden çekebilirim.

— Demek ki, savaştan sonra da yeniden dövüşmek gerekecek.

— Evet, belki...

— Sen daha savaşmak mı istiyorsun?

Hepsi birden homurdandı:

— Evet, artık savaş istemediğim için savaşmak istiyorum. Bu sefer belki de yabancılara karşı değil...

— Belki de doğru!..

Gittikçe kuvvetlenen rüzgar nefesimizi tıkıyordu. Rüzgâr ge-

çince, sağanağın, ovanın üstünden kaçar gibi uzaklaştığını gördük. Yer yer çamur kümelerini sarsıp sürüklüyor ve büyük bir ordunun genel mezarı gibi uzun olan, ağzı açık siperlere dolmuş suları çökertiyordu.

Konuşma tekrar başladı:

— Bir savaşın dehşeti ve azameti neyi ifade eder?

— Halkların büyüklüğünü...

— Ama, halklar bizleriz... Öyle değil mi?

Bunu söyleyen bana bakıyor, bunu bana soruyordu. Ona:

— Evet kardeşim, haklısın, dedim, savaşlar bizlerle yapılır, savaşların ham maddesi bizleriz... Savaş, basit erlerin etiyle, ruhuyla vücuda getirilir. Biz hepimiz kanlı ölüm ovalarını ve kandan nehirleri dolduranlarız. Öyle ki, sayılarımızın çokluğu ve genişliğinden dolayı, sessiziz ve göze görünemeyiz. Boşalmış şehirler, harap olmuş köyler bizim çöllerimizdir. Evet hepimiz, her şeyimizle hepimiz... Evet, bu gerçektir, savaş, halk demektir. Onlar olmasa, diğerleri hiçbir şey yapamazlar. Her şey uzaktan uzağa duyulan cıyaklamalardan öteye geçemezdi... Savaş kararını verenler halklar değildir, savaşı efendiler çıkarır. Şimdi halklar kendilerine hükmeden efendilerden kurtulmaktadır... Bu savaş, tıpkı devam eden büyük Fransız ihtilalidir...

— Böyle olursa, aynı zamada Prusyalılar için de çalışmış oluruz.

Ovadaki bahtsızlardan biri:

— Bunun böyle olacağını umut etmeliyiz, dedi.

Avcı eri dişlerini gıcırdatarak:

— Böyle halt olmaz, dedi.

Sonra başını yukarıya kaldırdı ve bu inatçı, kavgacı adam:

— Herkes kendi işiyle uğraşsın, dedi. Biz bizimkilerle uğraşalım, onlar kendi işleriyle.

— Tam aksine, onlarla da uğraşmalıyız, çünkü senin, ötekiler dediklerin ötekiler değil ki, hep aynı kimseleriz...

— Niçin bizler her zaman bütün dünya için öne sürülüyoruz?..

Birisi:

— İşte bu böyle, dedi. İster kötü olsun, ister iyi olsun, bu böyle işte...

Bana soru sormuş olan adam:

— Halklar hiçbir şey değildir, ama her şey olmaları lazımdır, dedi.

Bu adam hiç bilmeden, bir asırdan daha önce söylenmiş eski bir cümleyi, ona nihayet o büyük ve evrensel anlamını vererek tekrarlamıştı. Musibetten kurtulmuş olan şu toprağın kara, yağlı çamuru üstünde dörtayak duran adam, o cüzamlıya benzeyen yüzünü göğe kaldırdı ve açlıkla, hırsla sonsuzluğa baktı.

Baktı, baktı. Sanki göklerin kapılarını açmak istiyordu.

*
* *

— *Halklar aralarında anlaşmalıdırlar*, sömürücülerin derilerini delip geçerek, onları şu veya bu şekilde sömürenlerin kanları üstünde anlaşmalıdırlar... Bütün çoğunluklar anlaşmalıdır.

— Bütün insanların eşit olması lazımdır.

Bu cümle bize bir imdat gibi geldi.

— Eşit... Evet!.. Evet yüksek eşitlik düşünceleri var, gerçek bu. Ve öyle şeyler var ki, insan bir ışığa döner gibi onlara dönüyor, onlarla insanlar sıkıca bağlanıyor, hele eşitliğe...

— Bundan başka, özgürlük ve kardeşlik düşünceleri de vardır.

— Ama eşitlik hepsinden üstündür...

Onlara anlattım ki, kardeşlik bir hayaldir, bir sisli duygudur, sağlam bir şey değildir. Bir insanın, bir başka insana karşı kin duyması ona aykırıdır, fakat bir insanın bir yabancıyı *sevmesi de* ona aykırıdır... Kardeşlik üstüne hiçbir şey kurulamaz... Özgürlük üstüne de bu böyledir. Bütün yardım kaynaklarının parçalanmış, bölünmüş olduğu bizim toplumumuzda, özgürlüğün bir anlamı yoktur. Ama eşitlik!.. O, her zaman aynı şeydir, hiç değişmez, hep aynı manayı taşır... Özgürlük ile kardeşlik, sözcüklerdir... Halbuki eşitlik somut bir şeydir. Eşitlik, evet, sosyal adalet... Çünkü, bir toplum içindeki bireylerin her birinde az veya çok bir değer vardır. Herkes toplumda eşit haklara sahip olacak, eşit haklara; ona karışacak derecede de hak sahibi olacaktır. Ve bu adil bir şeydir. Çünkü, herhangi bir insanın hayatı, herhangi bir başka insanın hayatı kadar değerlidir. Eşitlik, insanlığın en

büyük formülüdür. İnsan haklarının eşitlik ilkesi ve çoğunluğun kutsal iradesi su götürmez bir kusursuzluktadır. O, yenilmez olmalıdır ve bütün ilerlemeleri gerçekten ilahi bir kuvvetle o getirecektir.

O, önce bütün ilerlemelerin temel direğini bize getirecektir. Genel çıkarlarından başka bir şey olmayan şeyleri... Adil bir şekilde, anlaşmazlıkların çözümünü sağlayacaktır. Bu da genel çıkarların ta kendisi demek değil midir?

Orada bulunan halktan adamlar bir şeyleri yarım yamalak seçiyorlardı.

Geleceği sezen bu halk adamları, kendilerinin kaynağı oldukları ve ötekinden çok daha büyük olacak devrimin ne olacağını gırtlaklarına doğru çıktığı halde hâlâ anlayamıyorlar.

— Eşitlik!..

Bu kelimeyi sanki heceliyorlar. Ve sonra da yavaş yavaş okuyorlar. Bu kelime bir peşin hükümler, imtiyazlar, adaletsizlikler toprağı üzerinde söylenilmiyor ki, ona dokununca yıkılıversin. Bu, her şeyin cevabı. Bu yüce bir kelime. Bu kavramı kafalarında eviriyor çeviriyor, onu mükemmelleştiriyorlar.

— Bu ne güzel bir şey olacak...

Bir başkası:

— O kadar güzel ki, gerçek olamaz, diyor.

Fakat bir üçüncüsü:

— Bu güzel olduğu için, mutlaka gerçekleşecek, diye ekliyor. Bu sözün doğru olmaktan başka bir güzelliği yok. O halde, bunun gerçekliğinden başka hangi güzelliği var?.. Ve bu yalnız güzel olduğu için olmayacaktır, güzelliğin aşk gibi hiçbir gerçekliği yoktur. Bu, gerçek olduğu için, gerçekleşmesi kaçınılmazdır. Bu güzel olduğu için değil, gerçek olduğu için güzeldir.

— Mademki, adalet halklar tarafından istenilmektedir ve mademki en büyük güç halktır, o halde onlar bunu gerçekleştirsinler...

Bilinmeyen biri:

— Buna şimdiden başlıyorlar, dedi.

Bir başkası:

— Her şey bir yokuşun başına geldi, dedi. Bu başlangıç noktasıdır...

— Bütün insanlar eşit olunca, birbirleriyle birleşmek zorunda kalacaklar...

— Ve bu göğün altında otuz milyon insanın istemeden yaptığı bunca korkunç şey bir daha olmayacak!..

Bu çok doğru bir söz, buna karşı hiçbir çıkış yapılamaz. Buna karşı hangi korkunç hayal bir cevap verebilir, hangi deli bozuntusu karşı çıkmaya cesaret edebilir ve bunu kim başarır? Göklerin karşısında otuz milyon insanın istemedikleri, fakat yaptıkları şey yok olacaktır. Dinliyorum ve bu zavallı adamların söylediklerinin mantıki akışını izliyorum... Bu işkence meydanına atılmış olan biçarelerin sözlerini...

Onlardan çıkan bu sözler, onların yaralarından, acılarından kan gibi akıyor.

Şimdi gök yeniden kapanıyor. Bu büyük bulutlar onu zırhlıyor, lacivertleştiriyor... Onu alçaltıyor. Fakat hafif ışıklı bir parlaklık içinde, ölçü dışı nemli toz huzmeleri onu yarıyor. Yine yağmur yağacak. Fırtına ve eziyetin uzaması sona ermedi daha.

İçimizden biri:

— Her birimiz kendimize soracağız, dedi. Bütün bunlar oldu, ama niçin savaşıldı?.. Niçin?.. Hiçbirimiz, hiçbir şey bilmiyoruz. Fakat, kimin için yaptık bunu, söyleyebiliriz. Eğer her ulus, savaş tanrısına günde yüzbinlerce körpe delikanlının taze etini hediye ediyorsa, herhalde bundan faydalanan bir iki kışkırtıcıdır. Bunlar için, parmaklarımızla sayabileceğimiz bir azınlığın çıkarı için, bütün memleketlerin halkları mezbahaya gidiyor. Hayvan sürüleri gibi ölüme gönderiliyorlar. Bu sırmalı, yaldızlı ve imtiyazlı azınlık, prens unvanlarını tarih sayfalarına altın harflerle geçirsinler ve yine onlar gibi yaldızlı hempaları daha büyük işler yaparak küplerini doldursunlar diye!.. Eğer bir kere gözler açılırsa, o zaman her şeyin zannedildiği gibi olmadığı görülecek.

Birden:

— Sus, diye onun sözünü kestiler.

Herkes susuyor. Top sesleri işitilmekte, uzakta bir yerde, ye-

niden iş başladı. Toplar, hava tabakalarını yırtan seslerini, bizim çamurla tıkanmış kulaklarımıza kadar hafif de olsa yine de ulaştırıyor... Ve su her şeyi içine çeke çeke, daha yükseklere tırmanıyor...

— Yine başlıyor!..

İçimizden biri:

— Başımıza yine ne belalar getirecek... Aleyhimize neler olacak...

Kaderin bir şaheseri gibi burada toplanmış, bu insanların ifadelerinde daha şimdiden acı, açık bir ürkeklik ve bocalama var. Onlar yalnızca eziyetin, tehlikenin, devrin bitmez tükenmez sefaletinin başladığını görmüyorlar. Yeniden karşılarına dikilen gerçeklere karşı, düşmanlığı, ayrıcalıkları, cehaleti, sağırlığı, kötü niyeti, peşin hükümleri, zalimce elde edilmiş durumları, sarsılmaz kütleleri ve sökülmez hatları da görüyorlar. Düşüncenin yakalayıcı hayalleri şimdi bir başka tarafa çalışıyor ve sonsuz düşmanların, geçmişin gölgelerinden sıyrılarak fırtınalı gölgelerini deliyor.

*
* *

İşte geliyorlar!.. Sanki oraya dünyayı mateme boğan fırtınanın ta tepesine gölgelerini çiziyorlar. Bunlar pırıl pırıl parıldayan, göz kamaştıran, sıçrayan, şaha kalkan atlarının üstünde koşan süvari alaylarıydı. Onlar savaş atlarının üstünde; sırmalı şeritler, zırhlar, renk renk ziynetler, sorguçlar, eklilerle bezenmiş, yanlarında kılıçları süzülür gibi geçiyorlardı; silahlarından rahatsız ama yine de şimşekler çakarak açık seçik geçiyorlardı. Bu uzun yılların ötesinden gelen resimler, bulutların arasından ve onları yer yer delerek geçiyordu. Korkunç bir tiyatro dekoruna benzeyen bulutların, hummalı bakışların arasından, çamura bulanmış vücutların, ziyan edilmiş tarlaların üstünden geçiyorlardı. Bunlar dört ufuktan birden geliyorlar, gökyüzünün maviliklerini geriye itiyorlar, onları gözden siliyorlardı.

Onlar alay alay geliyorlardı. Bunların arasında yalnız savaş

çığlıkları atan ve onlara tapan imtiyazlı sınıf değil, yalnız dünya köleliğinin onlara verdiği kuvveti ellerinde tutanların o kudretli mirasçıları değil, şurada burada insan cinsinin eziyetlerini çiğneyerek ayakta duranlar değil, birdenbire adalet terazisine ağırlıklarını koyan, artık yapılacak bir iş olduğunu görmeye başlayanlar da vardı.

Bu sırada, zalim ve dramatik konuşmacılardan biri, sanki hayalet görmüş gibi elini bir noktaya uzattı ve:

— Bunlara, ne güzel şeyler diyenler de var!.. dedi.

— Irklar birbirlerinden nefret ediyor, diyenler de var.

— Yalnız onu söyleseler neyse, ya bazıları: "Savaş beni şişmanlatıyor, göbeğim her gün biraz daha olgunlaşıyor!" diyorlar.

— Savaşlar her zaman yapıldı ve her zaman yapılacaktır, diyenler az mı?

— Ben burnumun ötesini görmem ve herkesi de bunu yapmaktan men ederim! diyenler de pek az değil.

Bazıları da:

— Gözlerinizi yere indirin ve Allahınızı düşünün, derler.

Bunu söyleyen tek sesli bir insandı.

* * *

Evet, çok haklısınız. Sizler bütün savaşların sayısız ve zavallı işçileri... Sizler, bu büyük savaşı yalnız ellerinizle yapabilirdiniz... Fakat bu büyük güç daha iyi şeyler yapamıyor... Yüzü bir ıstırap ve keder dünyası olan sizler, bu dünyanın kalabalıkları, buna gücünüz yetmez... Sizler büyük siyah bulutların fenalık melekleri altında omuzlarınız çökük, bir düşüncenin esareti altında rüya görür gibi hayal kurunuz. Evet, haklısınız, aleyhinizde bütün bunlar var... Sizin aleyhinize, genel çıkarlarınız aleyhine, birbirine karışan menfaatleriniz aleyhine bütün bunlar var, siz bunu hayal meyal de olsa seçtiniz... Bunu adilane bir gözle gördünüz... Ortada yalnız kılıç sallayanlar değil, ayrıca bundan yararlananlar ve onların pis işlerine yardım eden hempaları da var... Yalnız iktisadi alanda dev çıkarları olanlar değil, bankalarıyla zırhlanmış

küçük ve büyük işler çeviren, küçük ve büyük iş adamları... Savaş vurgunculuğu yaparak kazandıkları paralarla, savaş sürerken, onlar barış ve huzur içinde yaşıyorlar.

Kafaları sağır bir doktrinle dolu, yüzleri iyi kilitlenmiş bir kasa gibidir bunların.

Bunlardan bazıları karşılıklı atılan, patlayan silahlara ve onlardan çıkan pırıl pırıl kıvılcımlara hayran olur. Üniformaların çeşitli renkleri, kadınlar gibi heyecanlandırır onları... Marşlara bayılırlar, halka küçük kadehlerle sunulan içkiler gibi bu askeri şarkılar onları sarhoş eder. Bütün bunlar o kafaları işlemeyen, geri zekâlıların, fetişistlerin, vahşilerin gözlerini kamaştırır. Bir de bunların bir başka türlüleri vardır. Geçmişe gömülmüş, ağızlarından geçmiş zaman sözünü eksik etmeyen gelenekçiler. Onlar için kanuna karşı çıkış, affedilmez bir hatadır. Onlar geçilmiş bir noktada sonsuza kadar kalırlar ve kendilerine ölülerin rehberlik etmesini isterler. Geleceği, çırpınan ateşli ilerlemeleri, hortlakların ve peri masallarının köhne boyunduruğuna terk etmek için kendilerini zorlarlar.

Yalnız bunlar değil, bir de onlarla birlikte cennetlerinin morfini ile bizleri önce heyecanlandıran ve sonra uyutan papazlar var. Ekonomistler, tarihçiler... Ne bileyim ben, daha kimler?.. Sizin kafanızı teorik cümlelerle allak bullak ederler.

Bu dünyada ayrı ayrı ve birbirine düşman ırklar olduğunu iddia ederler. Kafanızı karıştırmak için onlar böyle söylerler. Ama her millet kendi coğrafi sınırlarının soyut çizgileri içinde yaşamaz. Bunlar sınırlarının içini acayip ve suni ırk karmasıyla doldururlar.

Kötü soy kütüğü bilgileri, soygun ve zafer hırsı içinde, felsefi ve hayali, sahte asalet belgeleri tanzim etmektedirler. Dar görüş, insan zekâsının bir hastalığıdır. Bilginler zaman zaman her şeyin sadeliğini gözlerinde kaybeden, onu söndüren cahillerdir. Gerçekleri birtakım ayrıntılar ve formüllerle karartırlar... Kitaplardan büyük şeyleri değil, küçük şeyleri öğreniriz...

Bu güruh, savaşı istemiyoruz dedikleri zamanda bile, onun durmaksızın devam etmesi için elinden gelen her şeyi yapıyor.

Onlar yazılarında milli gururu överler ve kuvvetli olarak en

yükseğe ulaşmanın aşkını telkin ederler. Her biri kendi sınırları ötesinden: "Biz cesareti, hakkaniyeti, yetenekleri ve zevkleri elinde tutanlarız," derler... Ve böyle diyerek bir memleketin zenginliğinden ve büyüklüğünden, kemirici bir hastalık çıkarırlar.

Vatanseverlik, aile ve çocuk sevgisi kadar kutsaldır. Halbuki onlar için bu duygu, yaşama imkânı olan bir kavram değil, bir ütopya, bir ham hayaldir... Onlar yaşamayacak ham hayallerdir. Dünya ile dengesi olmayan bu kavram, kanser gibi her şeyi emen, bütün canlı kuvvetleri, her yeri kaplayan, hayatı ezen ve bulaşıcı bir hastalığa benzediği için, ya bir savaşa ya bir tükenmeye ya da silahlı bir barışı zehirleyen nefessizliğe varan bir durum yaratır.

En kötü kişiler, tapılası morali tahrif ederler... Erdemlerden ne kadar çok cinayet yaptılar!.. Ve bunlara "Milli" adını taktılar. Bunu bir sözcükle yaptılar. Gerçeği bile farklı şekilde gösteriyorlar... Gerçeğin yerine, her biri kendi milli gerçeklerini koyuyor... Ne kadar millet varsa, o kadar gerçek var... Ve bunlar asıl gerçeği ezip büzüyor, işe yaramaz hale getiriyorlar...

Bütün bu çocukça tartışmaları yapanlar, üstünüzde gürleyen bu korkunç derecede gülünç tartışmaları yapanlar birbirine: "Buna ben değil, sen başladın!" "Hayır, ben değil, sen başladın!" "Sen başla!" "Yok, sen başla!" diyorlar. Bunlar o kadar çocukça, o kadar abuk sabuk ki yarayı sonsuzlaştırıyor...

Alakasız kişiler tarafından yapılan bu çocukça tartışmalar, dünyanın muazzam yarasını sonsuz kılıyor... Bütün bu insanlarda bu işi bitirmek, yeryüzüne barış getirmek gibi bir istek de yok!..

Dünyaya barışı getirmeyi beceremeyenler veya dünyaya barışın gelmesini istemeyenler, herhangi bir sebepten dolayı eskiye dört elle sarılanlar, eski durumları haklı gören veya onlara hak verenler, evet, bütün bu insanlar sizin düşmanlarınızdır.

Evet, bütün bu insanlar, şurada, aranızda yatan, güçleri tükenmiş, iğrenç bir şekilde aldatılmış olan ehli hayvanlara benzeyen Almanlar, şu zavallı alıklar kadar düşmanlarınızdır.

Doğdukları yer neresi olursa olsun ve isimleri nasıl telaffuz edilirse edilsin, hangi dilde yalan söylerlerse söylesinler, onlar sizin gerçek düşmanlarınızdır. Onlara gökyüzünde ve yeryüzünde

iyice bakın, onlara her yerde bakın, onları bir kere iyice tanıyın ve onları daima hatırlayın.

Diz üstü oturmuş bir adam:

— Sana bir gün kahraman diyecekler, diye homurdandı.

Ellerini çamurun içine dayamıştı. Omuzları köpek gibi sarkık ve öne doğru eğilmiş gibi duruyordu.

— Evet dostum, sana bir gün, sen bir kahramansın diyecekler. Bütün övgülere layık bir kahramansın diyecekler.

— Ama ben bunu istemiyorum...

Kahramanlar, insanüstü yaratıklar, ilahlardır... Biz düpedüz cellatlarız!.. Namusluca cellatlık mesleğini yaptık, onu yine de yapmaya devam edeceğiz, savaşı bitirmek, onu boğmak için... Bu büyük işi yapmak gereklidir. Öldürmek her zaman alçaltır. Bazen gerekli, ama her zaman alçaltıcı. Evet, biz sert ve yorulmaz cellatlardık. Ve yalnız buyduk... Ama, bana Almanları öldürdüğüm için erdem sahibisin diyemezler...

Birisi çok yüksek sesle bağırdı:

— Bana da...

Kimse ona cevap vermeye cesaret edemedi.

— Fransızların hayatını kurtardığım için bana da kahraman diyemezler... O halde, kurtarmanın güzelliğini sevdiğimiz için daima yangın mı çıkaralım?..

Bir başka er:

— Savaşın iyi tarafı yoktur; ama, olsa bile onu belirtmek bir cinayettir, dedi.

İlk konuşan:

— Sana bunu söyleyecekler, dedi. Çektiklerinin ücretini bir şeref bahşederek ödemek için, hatta bunu kendilerine de bahşedecekler... Yapmadıkları şeyin onurunu yüklenecekler... Zaten, bizim gibi basit erler için şeref, şan bahis konusu olamaz. O, bazı seçkin şahsiyetler içindir. Fakat, bunların dışında erin şanı bir yalandır, savaşta güzel olduğu söylenilen her şey gibi bir yalan... Gerçekten erin fedakârlığı karanlık içinde kalır. Sayısız kalabalıklar içinde saldırı yapanların şan ve şeref yapıları yoktur... Onlar ödüllendirilmezler. Koşarak, kendilerini, korkunç bir şan ve şeref

hiçliğine atarlar... Adları bile kayda geçmez, zavallı, değer verilmeyen adları...

Adamlardan biri:

— Vız gelir, tırıs gider, dedi, bizim başka düşüncelerimiz var!

Korkunç bir ele benzeyen yüzü çamura bulanmış bir başkası hıçkırık tutmuş gibi konuştu:

— Fakat bütün bunları ortada söyleyebilir misin?.. Söyleyene lanet ederler, onu odunların üstünde yakarlar. Bütün bu süslü, renkli, parlak rezaletin etrafında kötü bir din yaratmışlar. Öteki kadar kötü, öteki kadar budalaca, öteki kadar faydasız, kötü bir din...

Bunu söyleyen adam yerinden doğruldu ve hemen yıkıldı, yine doğruldu. Üstündeki çamur zırhının altından kan akıyordu. Yaralıydı. Son sözlerini söylerken, iri açılmış gözlerle kaybettiği kana baktı... Dünya şifa bulsun diye verdiği, yere bol bol yayılan kana...

*
* *

Ötekiler de birer birer ayağa kalkıyorlar. Fırtına bulutları kalınlaştırıyor ve toprağa biraz daha yaklaştırıyor. Akşam; tırmalanmış, yolunmuş, işkence edilmiş kırların üstüne yayılıyor... Gündüzün içine gece doluyor. Bulutların yarattığı dağ silsilelerinin tepesinde sanki yeniden dargın ve düşman insan şekilleri beliriyor. Sürü sürü insan siluetleri... Bu barbar insan şekillerinin etrafında haçlar, kartallar, kiliseler, saraylar var. Hükümdarların sarayları ve ordunun tapınakları. Bunlar çoğalıyor, çoğalıyorlar, insanlardan çok daha fazla olan yıldızları örtüyorlar... Şuraya buraya tohum gibi serpilmiş insanlar da hortlaklar gibi kıpırdaşıyorlar... Bunlar topraklarda açılmış oyuklardan çıkıyorlar. Nihayet arkadaşların hepsi ayağa kalktılar... Balçıktan kaputları içinde çamurla sıvanmış, yıkılmış toprağın üstünde güçlükle ayakta durabiliyorlar. Onlar da sadelikleri içinde derin topraklardan dışarıya cehalet kadar korkunç tabiilikleri içinde doğruluyorlardı. Kıkırdıyor ve haykırıyorlardı. Gündüz ışığının bizlere indiği göğe doğru gözlerini ve yumruklarını kaldırmışlardı... Gökten yere

gündüz ışığı ve fırtına yağıyordu. Cyrano ve Don Quijote hayaletlerine benzeyen bu insanlar, bir şeyler bekliyorlardı...

Yerin aynalaşmış yüzünde, kıpırdayan gölgelerin aksi görülüyor. Her tarafı beyazlaştıran, bütün uzaklıkları kaplayan ve dumanlı ufuklara doğru akan bu kutup çölünde, bu sonsuz boşlukta bulunan tek şey, eski siperlerin solgun yüzünde yansıyan gölgeleriydi.

Artık gözleri açılmıştır. Görmeye başlıyorlar... Evet, her şeyin sınırsız sadeliğini seçmeye başlıyorlar. Gerçek onların kalbinde bir umut ışığı yaratmakla kalmıyor, aynı zamanda orada bir kuvvet ve cesaret başlangıcı yaratıyor.

İçlerinden biri:

— Onlardan söz etmeyi bırakın! komutunu verdi. Onların hepsinin canı cehenneme... Ama biz, biz, biz hepimiz...

Demokrasilerin anlaşması, sınırsız güçlerin anlaşması, dünya halklarının ayaklanıp birleşmesi ve en yalın bir inanç... Bunun ötesinde, geçmişteki, günümüzdeki, gelecekteki hiçbir şeyin önemi yok. Asıl önemli olan o... Hiçbir şey yok, her şey geçmişte kalır, bu durum ne bugünü, ne de geleceği etkileyebilir; onlar bunu umursamayacaklardır.

Erlerden biri son sözü söylemeye cesaret etti:

— Eğer geçmekte olan bu savaş dünyayı bir adım ilerlettiyse, boğuşmalar boşuna yapılmamış, bu kadar kan boş yere akmamış olacaktır.

Ve biz, savaşa tekrar katılmak için, ötekilerle buluşmaya hazırlandığımız sırada, siyah bulutlu gök başımızın üstünde açıldı. İki karanlık hafif sis arasından sakin ışıklar süzüldü. Ve bu sıkışık, bu matemli, bu fakir ve düşünceli görünen ışık, güneşin hâlâ var olduğunun bir kanıtıydı.

15 Aralık 1916

SON

HENRİ BARBUSSE HAKKINDA*

KERİM SADİ

Barbusse Öldü

Istırap çeken insanlık en değerli çocuklarından birini daha kaybetti. *Ateş* adını taşıyan ölmez eserin muharriri, devrin en büyük ediplerinden Henri Barbusse, Kremlin hastanesinde, bir güneş gibi söndü.

Somun, barış ve azatlık isteyen milyonlarca insanın sevdiği ve takdir ettiği Barbusse, zincirlerinden kurtulmak için savaşan beşeriyetin davasını bütün şuuruyla yüklenmiş hakiki bir entelektüel ve eşi az bulunan bir mücahitti. İşçi sınıfına ve Oktabır ihtilâline sarsılmaz bir sadakatle bağlı olan bu inkılâpçı mücahit, halk dostu ve sulh müdafii yoldaş Barbusse, ta baştan itibaren, komünizmin ateşinin bir koruyucusu olmuştu.

Ölümü, tamiri imkânsız bir kayıptır. Çünkü o, emperyalist harbe ve faşizme karşı açılan savaşın ruhu demekti. Amsterdam ve Pleyel kongrelerini o canlandırmıştı. Bütün dünyada istila ve yağma harplerine ve faşist irticaa karşı bir mücadele hareketi yaratanların başında, Romain Rolland'la, hep onu görüyorduk.

Harp tehlikesi Demokles'in kılıcı gibi tepelerinde asılı durdukça, insanlar onu unutamaz. Yarın, yuvarlak balçık sahnesi üzerinde kablettarihi andıran bir devrin facialarını Shakespeare'in katil kahramanlarıyla beraber mazinin karanlık köşelerinde kaldığı zaman da insanlık onu unutmayacak.

* Bu bölümde, dünyanın ve ülkemizin önemli yazar ve düşünürlerinin Henri Barbusse hakkındaki görüş ve açıklamalarına yer verilmiştir. Kısaltarak bu basıma aldığımız bilgiler, *Ateş*'in ilk basımını yapan Öncü Yayınları tarafından derlenmiştir. (Evrensel Basım Yayın)

1 Mayıs 1920'de Cenevre'de "Eski Muharipler Enternasyonali"ni kuran ve böylece cephelerde birbirleriyle çarpışanları kardeşçe birleştirmeye muvaffak olan Henri Barbusse'ü, 1920 ve 1921 yılları yeni bir dünya için savaşanların ön safında buldu: Barbusse III. Enternasyonale katıldığını açıkça bildiriyordu. 1920'de arkadaşlarıyla beraber "Aydınlık" (Clarte) mecmuasını kurdu ki, Aydınlık grubunun fikirlerini yaymıştır. Henri Barbusse "Enternasyonal İşçi Yardımı" ve "Antiemperyalist Birliği"nin de kurucularındandır. 1922 Mayısında, kuruluşundan beri başkanlığını yaptığı derneğin faaliyetinden dolayı takibata uğradı. Bütün bu militan faaliyetlerine rağmen, edebiyatı bırakmış değildi. 1919'da *Aydınlık* romanından başka, birçok eserler daha neşretti.

1922'den 1930'a kadar, Barbusse, sıhhatini hiç esirgemeden, emperyalizm ve faşizm aleyhindeki enternasyonal birçok kongrelere ve eski muhariplerin kongrelerine faal olarak iştirak etti; bunları teşkilatlandırdı. 1925 Temmuzunda Fransız emperyalizmi, Fas halkına karşı ve müstemleke savaşı, yani bir yağma ve soygun savaşı açtığı zaman, Barbusse "fikir işçilerine" hitaben meşhur beyannamesini neşrediyor. Balkanlarda beyaz teröre dair yaptığı bir anketten sonra *Cellatlar*'ı yazdı ki, siyasi mahpusların uğradığı işkencelere şahadet eder. Barbusse çok sevdiği Sovyetler Birliği'ne de seyahat etmiş, *Gürcistan ve Rusya'yı Bakınız Ne Yapmışlar*'ı basmıştır.

Arada *İsa, İsa'nın Yudaları* v.s. gibi eserler yazan –ve mistisizme kaçtığı için hücuma uğrayan– Barbusse, 1928'de haftalık "Monde" mecmuasını tesis etti ki, ölümüne kadar direktörlüğünü yapmıştır. "Monde" harp ve faşizm aleyhinde çalışan, devrimci kültürü koruyucu, değerli bir cönktür. Henri Barbusse 1932 yılının başında "Devrimci Artistler ve Muharirler Derneği"ni kuranlar arasındaydı. Romain Rolland, Maksim Gorki, Andre Gide'le beraber "Komün" mecmuasının idare komitesi üyesi idi.

Barbusse, emperyalist harbe karşı 27 Ağustos 1932'de Amsterdam'da toplanan kongreye Romain Rolland'la beraber önayak oldu; kongre neticesinde meydana gelen "Emperyalist Harbe Karşı Cihan Komitesi"ne reis seçildi. 1933'te faşizme karşı enternasyonal kongreyi davet etti. Kongre, 4 Haziran 1933'te Paris'te Pleyel salonunda toplandı. Onun teşebbüsü üzerine, 1932'de Amsterdam'da ve 1933'te Pleyel'de

seçilen idare komiteleri birleştiler. Bugün, "Faşizme ve Harbe Karşı Cihan Mücadele Komitesi"nin bütün dünyada milyonlarca üyesi vardır. Henri Barbusse, aynı zamanda Thaelmann'ın ve bütün antifaşistlerin kurtuluşu için çarpışan enternasyonal komitenin başındaydı.

Sıhhatinin gittikçe bozulmasına rağmen Barbusse, 1933 sonbaharında Amerika'ya seyahat ediyor; orada "Harp ve Faşizm Aleyhindeki Amerikan Birliği"nin kuruluşuna iştirak ediyor, memleketi dolaşarak sayısız mitinglerde bulunuyor.

Bütün işlerinin arasında Zola'ya dair güzel bir kitap da yazdı. "Harbe ve Faşizme Karşı Gençlik Enternasyonal Kongresi"nin de diriltıcilerinden biridir. 1934 yazında "Cihan Kadınlar Kongresi"ne, aynı yılın Aralık ayında "Brüksel Talebeler Kongresi"ne faal olarak iştirak ediyor. 1935 Haziranında Paris'te toplanan "Kültürü Koruma İçin Enternasyonal Muharrirler Kongresi"nin de promotörlerindendir. Son derece yorgun olmasına rağmen, Barbusse bu kongrede esaslı bir rol oynadı, "Ulus ve Kültür" mevzuu üzerinde dikkate değer bir nutuk verdi, bu kongreden doğan "Enternasyonal Muharrirler Cemiyeti"nin başkanlığına seçildi. Barbusse, 14 Temmuz hürriyet günü Fransız Komünist Partisinin şefleriyle son nutkunu söylemiş, daha sonra, Sovyet artistleri ve yazarları tarafından vuku bulan davet üzerine Moskova'ya giderek Komünist Enternasyonalinin yedinci kongresinde alkışlanmıştır. Neşrettiği son kitabın adı *Stalin*'dir.

Henri Barbusse 22 Ağustosta, 40,7 ateşle zatürreeden Kremlin Hastahanesi'ne girmişti. Başlangıçtan itibaren, hastalık vahim bir hal aldı. Esasen son yıllarda iki defa zatürree ve birkaç ay önce zatülcemp geçiren Barbusse tüberküloz, intifahi ree ve arteryo skeleroz gibi müzmin hastalıkların mevcudiyeti yüzünden pek zayıflamıştı, sekiz gün en ünlü profesörler ve hekimler hastalığa karşı savaştılar. Barbusse'e en büyük ihtimamlar sarf edildi. Lakin, çalışmaktan bitkin düşen bedeni hastalığa karşı koyamadı. 30 Ağustos gecesi hasta, şuurunu kaybetmeye başladı ve bütün gece alınan tedbirlere rağmen, yoldaş Barbusse 8.55'te solunum merkezlerinin felci neticesinde öldü.

Barbusse'ün tabutu üç gün Moskova konservatuarının büyük salonunda bırakılmış ve muazzam bir halk kitlesi, *Ateş* yazarının tabutu önünden bir nehir halinde akmıştır. Sayısız çelenkler arasında Fransız konsolosluğunun çelengi de vardı. Kızılorduya mensup uçakların refakat ettiği cenaze alayında onbinlerce Moskova işçisi başı açık hazır bulun-

muştur. Beyaz Rusya istasyonu, Barbusse'ün büyük bir portresini çerçeveleyen kızıl bayraklarla donatılmıştı. Matem mitingini cenaze heyeti başkanı ve Moskova Sovyet Reisi Bulganin açmış, Andre Marti ve yazar Mihail Koltzof söz söylemiştir.

Cenazeyi taşıyan trenin lokomotifi saat 10:45'te düdüğünü çaldı ve tren Enternasyonal marşının gür nağmeleri arasında ağır ağır hareket etti.

Eylülün yedinci günü Paris'te dört yüz bin kişilik bir halk kitlesi emsalsiz bir samimiyetle cenaze alayına iştirak etmiştir. Tabutun arkasından harp malülleri gidiyordu, bayraklar uçsuz bucaksız bir orman gibi idi. Heyecanlı hitabelerden sonra Barbusse, Perlaşez'de, Komuna kahramanlarının yanına gömüldü.

Mezarlıktan çıkarken halk büyük bir teessürle karısına şöyle haykırıyordu:

"Metin olunuz! Yalnız değilsiniz, onu biz de kaybettik!.."

V. İ. LENİN

Kitlelerde inkılâpçı şuurun göze batacak kadar arttığı, her yerde görülmektedir. Bunun en kuvvetli delillerinden biri de, Henri Barbusse'ün *Ateş* ve *Aydınlık* adlı romanlarıdır. Bu romanlardan birincisi Fransa'da 230.000 nüsha basılmış ve daha şimdiden bütün dünya dillerine çevrilmiştir. Kendi görüşleri ve peşin hükümleri tarafından tamamiyle ezilmiş, tamamiyle cahil bir küçük burjuvanın, tamamiyle cahil kalmış bir sokak adamının, en çok da savaşın etkisiyle bir inkılapçı haline gelmesi, sonsuz bir hakikatle, ustalıkla, kuvvetle gösterilmiştir.

(Lenin, III. Enternasyonalin görevleri hakkında, 14 Temmuz 1919)

Kapitalizm mutlaka iflas edecektir. Bunun önüne geçilemez. Kitlelerdeki inkılapçı şuur her yerde artmaktadır. Bunun binlerce belirtisi var. Az önemli, ama dar kafalı bir kimseye pek çok şeyler anlatan bir örnek de işte Henri Barbusse'ün romanlarıdır (*Ateş, Aydınlık*). Yazarın kendisi de, kanunlara son derece saygılı, pek mütevazı, pek sessiz sedasız, sokak adamı, dar kafalı küçük burjuva olarak savaşa katılmıştı.

(Lenin, Bir Amerikan Gazetesinin Sorularına Karşılık, ds. Pravda, 25 Temmuz 1919)

J. STALİN

Stalin'in Başsağlığı Telgrafı
M. Cachin, Thorez, Couturier (Humanité, Paris)

"Fransız halkının değerli evladı, bizim dostumuz, Fransız işçi sınıfının dostu, bütün dünya işçilerinin dostu, faşizm ve emperyalist savaş aleyhine işçiler birleşik cephesine önayak olan Yoldaş Henri Barbusse'ün ölümünden dolayı sizinle aynı kedere iştirak ederim.

Onun hayatı, kavgası, tecrübeleri ve şahsiyeti bütün ülkelerin genç nesil işçilerine beşeriyetin kapitalist esaretten kurtuluş savaşında örnek olacaktır."

MAKSİM GORKİ

Proletaryanın asla çalışmaktan kalmayan enternasyonal davası savaşçılarından birine "öldü" denilemiyor. Bunun doğru olmadığı hissediliyor. Henri Barbusse gibi insanların ölüm günü onların iş bilançoları açılır, bu, devrimci kıymetlerin kuvvetlenme ve genişlemesinin başlangıcıdır.

Bu son günler yeni dünyanın yapıcıları önünde Barbusse bütün boyu ve bütün göz kamaştırıcı ışığı içinde, hayatlarını en keskin hatlarıyla enternasyonal proletaryanın hayatına bağlayan, en meşhur adamlarla, en değerli yazarlardan biri ve enternasyonal yeni bir mezbahanın kurucuları namussuz ve mücrim kafileyle, son ümitlerini küçük burjuvayla miskince fikirlere bağlayan insanlara karşı tek kavga cephesinin yaratış davasına hizmet edenler arasında yükselecektir. Kapitalizmin faaliyetiyle birikmiş ve faşizm namı altında teşkilatlanan dünyanın bu hayasız zilleti, bu budalaca keşif, organik gelişimini tamamlayarak çürüyen ve kokuşan bir dimağın keşfidir.

Barbusse *Ateş* adındaki eseriyle 1914-1918 (emperyalist-harbi) cinayetini parlak bir şekilde ilk defa aydınlatanlardan biri oldu. Barbusse, Avrupa entelektüellerine proletarya saflarında namuslu, kahramanca çalışmayı ve geçmiş devirlerin bütün tarihi vasıtasıyla kendisini empoze eden faaliyet tarzını gösterenlerden biri oldu. Yalnız bu çalışma, iktidar

ve kabiliyetlerin sonsuz gelişimini mümkün kılan ve dünyayı değiştiren entelektüel kudretin serbest ve geniş çoğalmasını emniyet altına alır.

Dünyanın menfur ve iğrenç taraflarıyle mücadele eden Barbusse'e son defa refakat ederken, SSCB'nin genç yazarları onun yerini dolduracak yüzlerce Henri Barbusse yetiştirmeyi vaat etmek, Henri Barbusse gibi binlerce devrimci militan yaratmak mecburiyetindedirler.

KARL RADEK

Barbusse, yanımıza nikbin bir cidal arzusu ve zafer imanıyla dolu olarak gelmişti. Moskova'da gerçekleşen değişikliklerden bir çocuk gibi seviniyordu. Ona, "ne var ne yok?" diye sorulduğu zaman büyük bir sevinç içinde cevap veriyordu. Olacak, olacak, ilerliyoruz daha da ilerleyeceğiz. Savaşmak ve yenmek arzusuyla yüklü olan bu adamın, ne derece hasta olduğunu biliyor ve vakitsiz ölümün yakın olduğundan şüphe etmiyorlardı. Vücudu ruhundan çok daha zayıftı.

O tıpkı, hep beraber mücadele etmek ve bütün dünyaya yeryüzünü sarsan günlerin hikâyesini anlatmak üzere gelen Amerika halkının ilk elçisi John Reed gibi, o da Moskova'da öldü. Alman halkıyla Sovyetler halkının bir dayanışma belirtisi, Alman proletaryası ile Sovyetler proletaryasının bir birleşme sembolü olan bizim Clara Zetkin gibi o da Moskova'da öldü. Büyük Fransız halkının emekçi kütlesiyle entelektüelleri tarafından en güzel tradisyonlarını temsil etmek üzere gönderilen Barbusse aramızda öldü. Lâkin, bize ve Fransız halkına büyük vasiyetname bırakarak.

Bize ve Fransız halk kitlelerine kültür ve özgürlüğün düşmanı olan faşizme karşı mücadele etmenin büyük iradesini vasiyet olarak bıraktı. "Komünarlar asla, asla esir olmayacaktır!" sesleri Fransız devrimini yok etmek isteyen gericilere karşı savaşa giderken, Jakobenlerin nefhettiği mertlikle dolu Marseyez'le beslenmiş olan Barbusse'ün ruhuna Lenin'in çok beğendiği bir marş aksediyordu. Bu marş bizim büyük seleflerimiz Paris komünarlarının marşlarıyla karışıyordu.

Barbusse'ün faşizme karşı dünya proletaryasını müşterek mücadeleye çağıran gür sesi ne herhangi bir tezin icabı ve ne de mantıki kıyaslamaların bir neticesidir; o, tarihte esarete karşı beşeri hakların alınması

ve halk kütlelerine tabiî kuvvetlerinin gelişmesi imkânlarını veren sosyal sistemlerin kuruluşu yolunda mücadele eden sayısız ve muazzam Fransız halk kütlelerinin sesidir. Barbusse'ün bu çağırışını, unutmayacağız.

O, milletleri esirleştiren emperyalizme karşı kinle tutuşuyor, kendi esaret zincirlerini kırmış milletleri ise, çıldırasıya seviyordu. Bize, harp tehlikesine karşı mücadeleyi vasiyet etti. Bize vasiyetinde yalnız bir tek meşru harp tanıttı: Milletlerin Kurtuluş Savaşı. Barbusse'ün vasiyetnamesini saklayacağız.

(...)

Hatıralarımızda ebediyen çok aziz bir mücadeleci ve kalbimizde Sovyetler işçilerinin dostu olarak yaşayacak olan bu büyük yazar ve ç lışan insanlığı sermayenin boyunduruğundan kurtarmak için harp ve faşizm aleyhtarı şanlı savaşçının mezarı önünde, SSCB baştan başa derin bir acı içinde ay kta durur.

ROMAİN ROLLAND

Bir ay var, 23 Temmuzda, Barbusse'e Varşova'da rastladım. Moskova'dan geliyordum. O, gidiyordu. Çok neşeliydi. Hazır bulunduğu 14 Temmuz bayramında Paris halkının gösterdiği muhteşem uyanıklık ve onun kendisini adamış (ve artık benim de) olduğu SSCB'ye yapacağı kısa seyahatten dolayı fevkâlâde sevinçliydi. Onu tanıdığım günden beri bu kadar sevinçli ve bu kadar sıhhatli görmemiştim. O, bunu hissediyor ve söylüyordu. Yapılan ihtimamlar ve kendi kendisini sıkı bir disipline tâbi tutarak hiç şüphesiz çok suistimal ettiği sigarayı bırakışı ona yeni enerjiler kazandırdı.

Barbusse, insanları birbirinden ayıran ve onları iki düşman kampa bölen hakiki farkın ırkı değil sınıfı olduğuna inanıyor ve bütün ülkelerin sömürücü ve köleleştirici kuvvetlerine karşı, bütün ülkelerin işçilerini birleştirmek arzusuyla tutuşuyordu. Bu kudretli yürüyüşün, dünyanın her tarafından gelen seslerle bir nehir gibi k bardığını görmekle sevindi. İkinci sevinci ise, ölmeden, bir neferi bulunduğu kominternin yedinci kongresinin ilk toplantısında hazır bulunmak ve komünist enternasyonalinin parlak zaferini görmekle oldu.

İman ve savaşla dolu bir hayat içinde, Kremlin'in duvarları arasında, usta Lenin'in, enternasyonal proletarya devriminin, kahraman ermişleri olan muhteşem ölülerin arasında son nefesini vermek ne büyük bahtiyarlıktır.

G. DİMİTROF

Barbusse'ün şahsıyla yalnız harikulade bir yazar değil, aynı zamanda yeryüzündeki bütün ezilenlerin kurtuluş devrimiyle, sosyalizm davası için büyük bir mücahit kaybediyoruz.

(...)

Büyük bir vatandaş olduğu için yalnız Fransız işçileri değil, daimi fedakâr dostları olduğu için yalnız Sovyetler işçileri değil, bütün dünya işçileri ve onun avangardı olan Komünist Enternasyonali mücadele bayraklarını Barbusse'ün tabutu önünde indirir ve sosyalizmin zaferi, barışın müdafaası ve yeni bir savaşın provokatörleri olan emperyalist ve faşistlere karşı tek cephe halinde daha kesin ve daha büyük bir enerji ile mücadele etmeye yemin ederler.

Barbusse'ün adı köhne dünya, yani esaret, harp ve sömürü dünyasıyla mücadele eden milyonların bayrağı üstünde ateş harflerle parlayacaktır.

SUPHİ NURİ İLERİ

Benden, fikir ve hislerimin ne olduğunu soruyorsunuz. Üstadın *Ateş* namındaki kitabı ilk çıktığı zaman, senelerce evvel okumuştum. Harp hakkında, harbin realitesi hakkında yazılan ilk eser budur. Bundan sonra her memlekette, hatta bizde harp hakkında eserler yazıldı. Ezcümle, *Garp Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* kitabı çıktı. Gariptir ki, ilk çıkan *Ateş*'ten ziyade, Eric Maria Remarque'ın kitabı evrensel oldu. Barbusse'den bahsetmek için aynı yolu nihayet takibe mecbur olan Andre Gide'in hatıra gelmemesi kabil değildir. Çünkü, bu iki üstat, Fransa'nın en kuvvetli kalemlerine ve hislerine ve tenkit kabiliyetlerine malik oldukları için bugünkü Fransa'nın burjuva, kapitalist ve emperyalist havasında yaşayamamışlar

ve kendilerini, hatta naçar diyebilirim, Moskova'ya Rus-Sovyetler alemine dar atmışlardır. Bu iki burjuva edibin neden komünistleşmiş olduklarını bütün cihan matbuatı araştırmakla meşguldür. Herhalde bunları Moskova'ya çeken bir kuvvet var, unutmayalım ki, bu iki üstat, siyasi değillerdir, politikacılık etmiyorlar. Bunların temayülü daha hissi, daha fikri ve ezcümle menfaatsizdir. İşte ben bunların gidişini gördüm ve bir türlü hakiki sebebini keşfedemedim. Diyorlar ki: Andre Gide, Avrupa'nın ipokrit ve Hıristiyan ahlâ ından kaçarak, ahlâk telakkilerinin daha insani olduğu bir yere gitmiş ve orada artık takip edilmemekten emin bulunmuştur. Ve yine diyorlar ki, Henri Barbusse, Avrupa'nın ve ezcümle Fransa'nın haksız ve tecavüz eden emperyalizmine karşı milletlerin hak ve hürriyetlerini müdafaa etmek için Üçüncü Enternasyonal'e girmiş; bunun doğruluğunu anlamak için, Barbusse'ün ölüm yatağındaki son sözlerini hatırlamak kâfidir. Barbusse son nefesinde, "Habeşistan, Habeşistan ve Habeşistan" diyerek ölmüştür. İşte, milletlerin ve ezcümle küçük milletlerin istiklâline hürmet eden ve bu istiklâli kurtarmak isteyen büyük beynelmilelci. Fakat, bu bir tezat değildir, bir hakikattir.

FUAT SABİT

Onu 1921'de Moskova'da o uduğum *Le Fue (Ateş)* ile tanıdım. Şair doğmuş, hayata şair girmiş, fakat iştirak ettiği cihan harbinin facialarıyla, bütün asil ruhlar gibi devrimci olmuştu. *Ateş*'inde, sızlayan bir yürek ile harbin facialarını, bütün çıplaklıklarıyle anlatır.

Ben de, aşağı yukarı aynı yollarla aynı neticeye gelmiştim. Kafkas cephesinde yalnız üstün düşman ile değil, zalim bir tabiat ile de yıllarca cenkleştikten sonra vardığımız neticenin milyonlarca kurbanın arkada bıraktığı öksüzler, dullar ve aileler sürüsüne mukabil, –sefih menkıbelerini ikrah ile dinlediğimiz– küstah harap zenginleri ve emperyalistlerin süngüleri altında inleyen harap bir yurt olduğunu görünce, bu neticenin arızi bir hadise olmayıp, cemiyetin içinde k vrandığı tezatların tabii bir varışı olduğunu anlamış ve devrime karışmıştım.

Artık, Barbusse benim için, heyecan ile okunan üstat bir yazardan ziyade, ruhumun derinliklerinde kaynaşan henüz şekil ve ifadesini bulamayan

duyguları, kudretli sanatının tesiriyle canlandıran bir dert ortağı oldu. Ondan sonra Barbusse imzasını taşıyan her yazıyı okumak benim için bir ihtiyaç olmuştu. Sonraları Magdelaine Marx'dan hususi hayatı hakkında edindiğim malûmatla verem olduğunu, ömrünü İsviçre'de geçirmek mecburiyetinde kaldığını biliyordum. Fakat dünyanın faşizme ve harbe doğru sürüklenmesi bu büyük ruhu muhtaç olduğu istirahatten ayırdığını da endişe ile görüyordum. Amsterdam kongresi, Amerika ve Rusya seyahatleri, sol cereyanları tek cephede birleştirmek teşebbüsleri onu üzdü, yıprattı.

Bugün onu kaybetmiş bulunuyoruz. Fakat, mazlum beşeriyetin kurtuluşu uğrunda durup dinlenmeden çarpışan, inandığı hakikatleri hiçbir tehlikeden çekinmeden, asil bir feragatle zalimlerin suratına haykıran ve –ufak bir istisnadan sarfınazar bütün münevverlerin hilahına– yalnız sözle kalmayarak, fikrini hareketiyle birleştiren bu büyük adamın misali daima aramızda yaşayacak ve bize yol gösterecektir.

NURULLAH ATAÇ

Barbusse'ün kitapları Türkçeye çevrilmemiştir. Türk okurları henüz onun kim olduğunu bilmiyor, bunun için ilk yapılacak iş, kitaplarının hiç olmazsa birkaçını dilimize çevirmek olmalıdır...

NÂZIM HİKMET

Bence, Henri Barbusse bir yüksek, bir hakiki artistin nasıl çalışması, nasıl yaşaması, nasıl ve niçin dövüşmesi lazım geldiğini, bütün bir insan soyuna en muazzam ölçülerle gösteren bir âbidedir.

O, bir küçük burjuva muhit ve fikriyatının eşyayı karmakarışık ve silik gösteren alacakaranlığından, büyük bir rahibin ateş ve kanıyla yıkanarak sıyrılmış, proleter saflarına yalnız imanlı bir nefer gibi değil, bir inkılap bayraktarı olarak da girmiştir.

Henri Barbusse'ün *Ateş*'ini okumayan bir işçinin, bir emekçinin ve bir hakiki münevverin kafası bir parça yarımdır. Ve bu kitabı çevirerek kütüphanesine sokmayan bir dil, insan kafası ve yüreğinin en büyük değerlerinden birinden mahrum kalmış demektir.

Bence, bugün Henri Barbusse için yapılacak ilk iş *Ateş*'in Türkçeye çevrilmesi olmalıdır.

Bu şaheser de, birçok şaheserler gibi, cahil küçük burjuva mütercimlerinin elinde katlolunmadan önce, meselâ Kerim Sadi davranmalı, biz Barbusse'ü onun diliyle okumalıyız.

SABAHATTİN ALİ

Paris'teki son beynelmilel muharrirler kongresinde Sovyet muharriri İlya Ehrenburg şöyle demişti:

"Burjuva cemiyeti bir dahiye sıkılmadan deli gömleği giydirebilir. Anarşi içinde olduğu halde, birdenbire altta bulunan kuvvetlere dayanarak sevmediği bir muharriri karantina içine alır. Cemiyetten ayrılan bu gibi birkaç bedbahtı hatırlıyorum: Tolstoy'un son demlerindeki kaçışı, Gorki'nin etrafında koparılan gürültü, Romain Rolland'a vatan haini damgası yapıştırılması, sosyal fikirlerini açıkça söyleyen Andre Gide'nin *mahvolmuş* telakki edilmesi hep bu 'Burjuva cemiyeti için tehlikeli oluş'un neticeleridir."

İşte bunun için bugün bir kapitalist ülkede yazı yazmak, ardı arkası kesilmeyen bir savaşta dövüşmektir. (Tabii, efendilerin emirleri üzerinde bu çökmeye başlamış sistemin methiyelerini yazanları değil, gördükleri, görmeye mecbur oldukları hakikatleri söyleyen namuslu muharrirlerden bahsediyoruz.) Ve bugün, böyle bir muharrir olmak, bir kahraman olmak demektir. Canını dişine takmış olmak demektir. Çünkü, burjuva cemiyeti için san'at bir hummadır ve kendisine ancak müstesna ahvalde tahammül edilebilir: Frengiliye aşılanan sıtma gibi. Bunun ilerisine gidenler türlü vasıtalarla ve türlü şekillerde zararsız hale getirilir.

İşte böyle bir savaş meydanında son nefesine kadar dövüşen kahramanlardan biri de Henri Barbusse'tür. Yirmi seneye yakın yorulmaz bir mücadeleden ve işçi sınıfının davasında en sadık şekilde bir çalışmadan sonra, arkasında bu yolun yolcularına misal olacak bir hayat bırakarak, rüyalarının ve davalarının tahakkukunu gördüğü bir yerde ve bu davanın daha zincir altında bulunan yerlerde de tahakkuk edeceğinden emin olarak gözlerini kapayan bu büyük adam proleter ihtilâl ve edebiyat tarihinin en şerefli yerini dolduracaktır.

Harbin en ateşli zamanlarında, emperyalistlerin suratında bir tokat gibi şaklayan *Ateş*'i ve *Cellat*'ı yazan, harp yaygaracısı Tardieu'nin karşısına "itham ediyorum" diyerek dikilen ve Avrupa'daki irtica hareketleri ve harp propagandaları karşısında faşizm ve harple mücadele komitesinin umumi katipliğini yaparak: "Thaelmann'ı, bir harp kazanır gibi kazanmalıyız" diyen bu genç ihtiyarın ölümü, eğer kavgada bu her boşalan yerin beş on misli kuvvetle dolduğunu bilmezsek, bizi yeise bile düşürebilirdi. Fakat biz Barbusse'ün ölümüne yanarken aynı zamanda inançla bağırıyoruz: Barbusse öldü, yaşasın Barbusse'ler...

SABİHA ZEKERİYA

Henri Barbusse, ideal uğrunda çalışmış bir insan olduğundan, takdire layıktır. Onun eserlerini hiç okuyamadım. Yalnız, Fransız gazetelerindeki ateşli yazılarıyla onu tanıyordum. Fakat, bu kadarcık bir bilgi ile bu büyük insan ve eseri hakkında fikir yürütebilmekten çekinirim. Onun hayatına gıpta ediyor ve kıskanıyorum.

DR. HİKMET KIVILCIMLI

İnkılapçı Münevver

Bizde her önüne gelen, göğsüne ucuz ve kalp bir 'inkılapçılık' etiketi yapıştırıyor. İnkılapçılık insanın oturduğu yerde elceğizi ile alıp göğsüne takıverdiği bir madalya değil, çetin bir yaşayış ve savaş prosesidir. Bu yaşayışa örnek Barbusse'tür. Barbüsse'ün cihanda 'inkılapçı münevver' olarak tanınması: 1- Kitle adamı, 2- Teşkilat adamı, 3- Enternasyonal adam, oluşu iledir.

İnkılapçı münevver demek, romancı veya edebiyatçı demek değildir. İnkılapçı münevver daha umumi bir modern sosyete kategorisidir. Ve onun ana vasıfları (kitle + teşkilat + enternasyonal) adamı olmaktır. Risaledeki bütün tezimiz bu... Barbusse *Ateş*'i yazdığı için değil, ondan sonra o üçüz karakteri gösterdiği için örnek, bir inkilapçı münevveridir. Aksi takdirde, bir münevverin inkilapçı olması için behemahal oturup bir roman yazması kâfi gelirdi ki, bu hiç değilse, inkılapçılıkla romantizmi birbirine karıştırmak olurdu...

İnkılapçı münevverim diyenler, Barbusse'ün en aşağı bu üç karakterini benimsemiş olmalıdırlar.

İnkılapçı münevver kendi muhitinin realiteleri içinde kendi şartlarını bulmasını bilen militandır. Türkiye'de geniş kitleci, teşkilatçı, enternasyonal münevver olmak için 'Zola'ları, Anatol Franse'ları, Barbusse'ları yetiştiren bir cemiyet sayıklamak' münevverlerin bulutlar arasında bir Baruh uykusu uyuduğuna delalet etmez mi?

İnkılapçı münevver örneği ile kendimizi mukayese etmek bir illizyon değildir:

Kendisi inkılapçı münevver örneği ile mukayese etmeyi illüzyon sayan bir münevver, inkılapçılığa değil, kendi gölgesine bile inanmayan bir münevverdir: Daha doğrusu münevverden başka her şeydir.

İki yıl, cephenin ateş hattında, 'Pivalü' denilen cihan harbinde Fransız mehmetçikleriyle omuz omuza dövüşen Henri Barbusse; *Ateş*'te, 'Büyük emperyalist harpte', adsız askerin için için isyanını anlatır.

Broşür, Henri Barbusse'ün devrimci cephesine geçiyor. Henri Barbusse kalemini yığınların kurtuluşu için kullanıyor:

... edebiyat silahını, bütün ezilen ve bunalan kitlelerin kaynaşan hareketi içinde, mazlumların şuurlu birliği ve teşkilatı uğrunda usta bir silahşor gibi kullanmayı bildi.

Barbusse'e göre, kültür, devrimci politik sosyal savaşın edebi ifadesidir. Ve bütün mesele, beşeri kültürü korumaktır:

Kültür meselesinde Barbusse'ün diyalektik hareket mantığı şunlardır:

1- Tez: Şovenizm, harp ve faşizm düşmanlığı.

2- Antitez: Kafa ve kol işçilerinin birliği.

3- Sentez: Sovyet ve mazlum milletlerin kurtuluşu, dostluğu.

Barbusse, emperyalizmin şoven, militarist, faşist hareketlerine, yani kapitalizmin özüne düşmandı. Çünkü, o hareketlerle, o öz kültürü mahvetmek üzere idiler. Kapitalizmin bu kültür düşmanlığına karşı nasıl durulabilirdi? Ancak, bir tek yol ile: Bütün kafa ve kol çalışkanlarının (münevverlerin ve işçi ile köylülerin) tek cephe ve tek ordugâh olmalarıyla. Bütün cihan irticaını durduracak olan en geniş çalışkanlar birliği, ne şekilde tahakkuk edebilir? Sosyalizm şeklinde. Barbusse onun için Sovyet dostu idi ve emperyalizme ateş açan geri memleket ve müstemleke insanlarının, dostu idi.

Barbusse'e göre hakikat, ahlâki bir kültür gütmekle beraber; hâkim sınıfların ahlâkının da takbih edilmesi gerekir:

... bir sanat eserinin sırf ahlâki olması, hakikate uygun bulunması demek değildir. Kapitalist sınıfı için ahlâki sayılan insanın insan tarafından soyulması veya ezilmesi, mazlum halk yığınları için en büyük ahlâksızlıktır. Habeşistan'ı çapul etmek, faşizm için medeniyet ahlâkıdır. Proletarya kültürü bakımından ise, en emperyalistçe ahlâksızlıktır. Bugün birçok ahlâki saydığımız şeyler, hâkim sınıfların rezaletlerinden ibarettir.

Barbusse aynı zamanda milli kurtuluş harplerinin savunucusu; harbin, faşizmin ve irticaın da amansız düşmanıdır:

"... müstemleke isyanlarının ve milli kurtuluş hareketlerinin taraftarı, Henri Barbusse, emperyalist harbin, faşizmin ve her türlü irticaın en büyük düşmanı, çalışkan ve mazlum kitlelerin en kuvvetli kalesi"dir.

Barbusse ölüm döşeğinde bile İtalyan faşizmine karşı dövüşen Habeşistan'ı düşünüyor:

"Barbusse ölüm döşeğinde iken, 'Habeşistan'dan haber var mı?' diye inliyor. Hele iyileş de, onu sonra düşünürsün, diyen Anet Vidal'a Barbusse şu cevabı veriyor: 'Bu anda kimsenin istirahat etmeye hakkı yoktur.'"

HÜSAMETTİN BOZOK

Barbusse'ün adı her anılışta içimizde, büyük bir saygı hissi uyanıyorsa; bunu ancak onun, ileri sürdüklerini bizzat kendisi iş başına geçerek yapan samimi bir adam olmasıyla izah etmek mümkündür. Ölüm döşeğinde "Habeşistan, Habeşistan!" diye inleyen Barbusse, ne bir fildişi kule sanatkârı, ne de sayın bir akademi üyesi idi. O, yalnız kalemi ve eserleriyle değil, etiyle ve kemiğiyle bütün benliğini bir dava uğruna harcayan adamdı. "Barbusse" kelimesi bugün artık dünyanın inkılapçı muhitlerinde, irticaa karşı açılan bir kavganın sembolü oldu. Barbusse sadece bir harp ve faşizm düşmanı olarak kalmadı, bütün dünyaya inkılapçı münevver tipinin de ne olduğunu gösterdi. Barbusse'ün en esaslı karakteristiklerinden biri de budur. Barbusse hakkında bizde de çok şeyler söylendi ve yazıldı. Fakat, bugün Türk efkârıumumiyesi onu ve onun çok yakın kavga arkadaşı olan Romain Rolland'ı yazılarıyla değil, kulaktan dolma bilgilerle tanıyor...

(Yeni Adam, 24 Şubat 1938, no. 217)

VAHDET GÜLTEKİN

Ölen Henri Barbusse

Onu, bir gün, "bir şair keşfettik" diye ortaya çıkardılar. İlk önceleri şiir yazdı. Sonra roman yazdı. Onun için, harpten önceki, harpten sonraki Henri Barbusse, diye ayırırlar onu. Harpten önceki Henri Barbusse ufak bir "edebiyat adamı"dır ve hayatını "kalem efendisi" olarak kazanır. Harpte Henri Barbusse, "Soldat Charles"lerin, "Soldat Paul"lerin arasında bir "Soldat Henri"dir: Nefer Henri. Ama o, harbe karşı çarpışmak için harp ettiğini söyler. Bu harp de *olsun bitsin* de artık harp kalmasın diye. Harpten sonra Henri Barbusse, cepheden elinde *Le Feu* romanı ile döndü. *Le Feu* harbin korkunçluklarını anlatıyordu. Harpten yılan nesil içinde bu roman büyük bir sevgi kazandı ve Henri Barbusse büyük romancı oldu. Ondan sonra hayatının zincirlenmesi başladı: Bir yandan edebiyat dünyasına bağlanmıştı, bir yandan da bir fikir dünyasına. Onu bir devrimci sayıyorlardı ve o da kendisine verilen bu ada uymağa çalıştı. Belki o sadece bir insancıl idi ve öyle kalacaktı. Yalnız hayatı onu asıl toprağından ve yaşamış alanından uzaklara sürükledi, ta ölümünü Sovyet topraklarında bulunca ya kadar.

(Yeni Adam. 26 Eylül 1935. No. 91)

Dünyanın Büyük Yazarlarından Henri Barbusse Proleter Edebiyatını Nasıl Tarif Ediyor?

Proleter edebiyatına dair pek çok konuşulur. Bu edebiyattan bahsedenler böyle bir bahse girmekte yerden göğe kadar haklıdır. Fakat, her şeyden evvel proleter edebiyatı nedir? En evvelâ onun hududunu tayin etmeli ve onu tanımalıdır. Nereden başlayıp, nerede nihayet bulduğunu iyice bilmelidir. Yeni başlayan, yeniden temelleşmekte olan bir devirdeyiz. Yeni hareket, yeni bir teşekkül vücuda getirmek için sondajlar yapılıyor. Araştırmalar icra ediliyor. Eskisinin döküntüsü öteye beriye naklolunuyor. Mademki, işe baştan başlamak lazım, o halde proletarya edebiyatının bir tarifini bulmaya çalışalım. Gerçi şimdiye kadar proletarya

edebiyatını tarif için bir hayli tecrübeler yapıldı.

Proletarya edebiyatı her şeyden evvel devrimci bir edebiyattır. O, kapitalist sistemin yanında için için teşekkül eden ve bugün Sovyetler'de faal bulunan yeni topluma intibak ederek, onu aydınlatan, onu anlatan, tasvir eden edebiyattır. Bu geniş çerçeveleri tayin ve tefsire kalkınca, büyük bir zorluk karşısında kalırız:

Filhakika her edebi hareket bir eser devresiyle kendini tanıtır. Halbuki biz bu sahada ancak müjdeci eserlerle karşılaşıyoruz. Maddi üretim henüz nadir ve gençtir.

Bu yeni estetik hareketinin tabii gelişimini ve tam genişliğini ancak estetiğin intişar ettiği yeni cemiyete tamamiyle yerleşmesinden ve hatta yerleşmesini uzun bir zaman takip ettikten sonra tesbit mümkün olacaktır. Böyle olmakla beraber, onun esasları ve müsbet bir başlangıcı vardır.

Dünyanın her tarafına yayılıyor, bazı sahalarda gelişimine emek sarfediyor, o bir harp devresindedir. Fakat, kendisine birçok eserleri peyk yapacak bir sanat hâkimiyeti karşısında, halden ziyade, gelecek hakkında bir hüküm vermek çok müşküldür. Yeniyi görenler, yeni sanatın yaklaştığını müşahede edenler, şimdiye kadar geçirdiği safhaları tesbit edenler henüz bu kuvveti tarif ve tasnif edememişlerdir. Ben de kendi payıma, halin bazı esasları ile geleceğin bakir safhaları arasında bazı müsbet esaslar aramaktayım.

Devrim yeni bir adam yaratmıştır. Bu adam ister fabrika işçisi, ister toprak işçisi, ister fikir işçisi olsun, bu adam, cereyanlara karşı gelecek, eskiden kalanları imha edecek planı ile malzemesi hazır olan bir müesseseyi yapacak olan savaşçıdır. Devrim onları kendi maneviyatına, kendi özelliğine göre yarattı.

Proletarya edebiyatı bir savaşçı işçinin malıdır. Bu edebiyat, bu işçinin hareketlerini, faaliyetlerini, duygularını, eğilimlerini ifade etmelidir. O, enternasyonal bir bütünün hücresidir. Onun en karakteristik tarafı şahsiyet çerçevesinden fırlayışı ve sosyal şeklidir. Bu vaziyet, şahsiyetten vazgeçmeyi icap ettirmez, bilakis devrim halindeki vatanda, sosyalist vatanda şahsiyet yükselir.

Maksim Gorki temiz ve geniş görüşü ile Sovyetler memleketinde şahsiyetin geliştiğini görmüştür. Karşılıklı bağlılık esasına dayanan sosyalizm, şahsiyetin gelişimi için lazım gelen vasıtaları temin eder. Bu şekil-

de teşekkül eden proletarya edebiyatının tâbi olacağı şartlara daha yakından temas etmek istersek şekil, muhteva ve iç meselelerine bir anlam vermek lazımdır.

Şekil mümkün olduğu kadar mükemmelleştirilmiş olmalıdır. Artık karasabanı değil, traktörü kullanacağız. Edebiyat öteki sanatlardan daha fazla tekniğe muhtaçtır. Eskiden birikmiş olan geleneksel usuller, derece derece ortadan kaldırılmalıdır. Teknik ve sanayi sahasında bunu daha iyi görüyoruz. Olgunlaşmış olan teknik, diğerinin üstünde yükselmekte ve onun yerini almaktadır. Gözle görülen bir gelişme vardır. Geçmişteki eserlerin tanınması mecburidir, bazen de kullanılması zaruri olur.

Bu, sanatta ilerlemenin esasını teşkil eder. Şu halde yeni edebiyat, teknik ve kültüre muhtaçtır.

Üslup meselesine de ehemmiyet vermek ve ondan özel bir surette bahsetmek lazımdır. Şekil ile, esas arasında bir münasebet arıyorsam, bunun sebebi, bir görüşü daha iyi belirtmek içindir. Şekil esasa bağlı olmalıdır. Nasıl ki, vücut da anatomi ve fizyoloji itibariyle hayata bağlıdır. Diğer bir noktaya da işaret edeyim, bu noktaya burjuva edebiyatları asla ehemmiyet vermiyorlar. Burjuva edebiyatında vakti geçmiş sosyal kavramlar, fakir, kurumuş bir ideolojiye müstenit orijinal yeni bir şekil var. Bu şekil, hayata paradoksal bir tarzda intibak ettirilmektedir.

Birçok defalar söylediğim gibi, gene tekrar edeyim, edebiyat sanatı devrimini yapmıştır. Edebiyat için artık, dikkate layık bir ifade tarzı vardır. On beş sene evvel yazılanla şimdi yazılan yazıda Fransız edebiyatı gibi, fevkalâde uygarlaşmış bir edebiyatta bile öyle farklar var ki, bir sahife yazıyı görünce insan onun devrini bir bakışta tayin eder. Gerçekten, modern bir üslup mevcuttur. Üslubun özellikleri şunlardır: Usulî şekiller, uzun uzadıya tafsilât artık kaldırılmıştır. Adeta, diyeceğim ki; bu üslup vaktiyle kullanılan lisan nezaketlerini, teşbihlerini yontmuş, kelimeleri daha ziyade fikre veya maddeye uygun bir hale sokmuş, üslubun esası olan tasvire, ilmi, açıklığı, şema kısalığını sokmuş, geleneksel ibareyi kırarak ona kabartmalar ilave ve daha açık bir parlaklık vermiştir. Artık yazı bir elbiseden ziyade, bir deri halini almıştır.

Bu devrim, halk lisanının tesiri altında meydana çıkmıştır. Damarlarında proletarya kanı vardır. Bunun sebebini harpte aramalıdır. Büyük harp esnasında meydana çıkan siper argosundaki müthiş sadeliğin omuz

vurmasıdır. Sonradan görmeler, sporcular ve ilmi düşüncelerin aydınların ruhuna nüfuz etmesi ve biraz da Amerikan tesiri bunu vücuda getirdi. Harpten evvel bu eğilimlerden Kübizm ve Fütürizm doğdu. Fakat, bu cereyanlar giderek, şekilcilikten ve batmaktan başka bir şey olmayan hokkabazca neticeler ve fantazi yapmak için kullanıldı. Gerçi bunlar eski edebiyatta çökme vücuda getirmekten geri kalmadı. Eski cümle ve tasvir kaideleri bu sayede çöktü. Şu halde bize lazım olan üslup şimdiden mevcuttur. Proletarya yazarları onu nazarı dikkate alarak haklarının büyük bir kısmını elde ediyorlar. Çünkü, bu üslup bütün halk yaratışlarının sanat ve fikir otoritesine verdiği sadeleştirme ve derinleştirme prensiplerine nazaran yenileşmiştir.

Fakat böyle bir aletin kullanılması, öğrenilecek bir meslektir. Gorki, son zamanlardaki yazı işçisinin çıraklığını, demir işçisinin çıraklığına benzetmekle hata etmemiştir. Şeklin ehemmiyetini mühimsememekten çekinelim!

Üslupta sözü uzatma ve "yüksek üslubun" bütün hastalıklarından sakınalım. Lisanın daima tarü tazeliğini, açıklığını, kuvvetini, sertliğini muhafaza etmesine dikkat edelim. Lisanı sınırlayan şekillerden, hatta bir yazar için gayet cazip orijinallikten kurtaralım.

İfade tarzı; teknik ve ilim açısından mevzuu ifade etmelidir.

Roman, tiyatro ve edebi türlerde proletarya edebiyatının bazı değişiklik yapması lazımdır.

Bu hususta bana kalırsa geçmişe müracaat etmeli. Fakat, yakın geçmişin mücerret klasik istikrarına değil. Bizzat büyük halk geleneğine, halk şarkılarına, eski büyük halk piyeslerinin harikulade genişlikte olan canlı şekillerine müracaat etmelidir. Klasik kaidenin güdük bıraktığı bu eski, sonsuz şekilleri almalıdır. Fakat, bir şartla, proletarya edebiyatı kendi özüne sahip çıkarken, ona proletarya nefesini vermelidir. Yani onlara halihazır kütlenin bağımsızlığını, el işçisinin hareketini, gelişmesini, arzularını, bu halk şekillerine ilave edecektir. Bu eğilim bir taraflılık değildir. Artık, siyasi direktif mevzuu bahis olamaz.

Devrimci atılım bir zarurettir. Beşeri kütlelerin dünyaya gelişinin tarihi, ilmi, uzvi neticesi olmak itibariyle tabiidir. Edebiyat, yaşayanların hayatını aksettirmelidir. Tipleri, seciyeleri, gerçeklikleri son gayeye kadar devamı için başlamış olan devrimci tarihin hadiselerini, bugünün

geçmişe karşı içteki ve dıştaki tepkilerini göstermelidir.

Ona menfi bir vazife daha düşüyor: Biz, yürüyen dünyanın yenileme ve tamir ile meşgul olduğu eski usul *olaylara hücum ile mükellefiz.* Suiistimaller, büyük, küçük, özel, genel ucubeler, sakatlıklar bozukluklar gibi bunları da takip etmeliyiz.

Burjuva ve proletarya problemi diye iki türlü problem yoktur.

İki türlü görüş vardır. Bundan başka teşhir edilecek şeyler de vardır. Seyircinin karşısına dizilmesi ve ona hatırlatılması icap eden manzaralar, sahneler mevcuttur.

Yeni edebiyat aynı zamanda eski anlayışa da hücum etmelidir. Kapitalist toplumun bütün şekillerini ihtiva eden burjuva edebiyatının tenkidini deruhte etmelidir. Burjuva edebiyatı açıktan mağlup edilmelidir.

Bundan birkaç ay evvel Moskova'da beni dinleyenlere bu sun'i, yalınkat ve batmakta olan edebiyattan bahsetmiştim.

Edebiyat aleminde zengin fabrikatörler gibi geçinen bazı edebiyat temsilcileri teknik maharetlerinden dolayı henüz, biraz etkisini muhafaza etmektedirler. Bu edebiyat; kitap yığıntısı, karışıklık, anlaşılmamazlık, boşluk ve manasızlık ile karakterize olur. Bunlar tafsilata ehemmiyet verirler. Marsel Prust gibi modern züppelikleri vardır. Ande Gide'de olduğu gibi eserleriyle kötülüğü beslerler.

Pol Klodel'de olduğu gibi, kelime cambazlığını aşılarlar. Çok defa ender olayları alır, bazen en ince teferruata saplanır. Stendhal ve Dostoyevski'den örnek alırlar. Velhasıl hayat mahvolur, boğulur. Yalnız bencillik hüküm sürer. Bu anarşiden yalnız menfi bir doktrin çıkar: Sanat, sanat içindir. Bu müze bizi ancak harp sahnesi olduğu için alakadar eder.

Bu edebiyatta (popülistler) halkın memnunluğunu ortaya koyarlar, onlar işçi ve köylüyü son moda şekle sokarlar. Ve bir kimsenin kravat değiştirir gibi konu değiştirebileceğini tasavvur ederler. Onlar, bizim resmi demokratlarımız gibi halkın dostudurlar. Hakiki ve canlı temayüller onlara arkasını çevirir. Biz yeni bir şahsiyeti, cebren ve kadroları kırmayı göze alarak sahneye sokarız. Bu kollektif şahıstır, halktır, kütledir. Yukarıdan beri sıraladığım görüşlerin neticesi şudur: Proletarya edebiyatı fevkalâde karakterize bir cepheyi ve fikir kuvvetlerinin bir kutup etrafında tekrar toplanması olayını ifade eder. Mamafih, zamanımızda az yazar, gerçek proletarya yazarıdır.

Düzenlediğimiz proletarya orduları (Fransa'da yakında bir tane kura-

cağız) henüz seminerlerden, toplu kütlelerden, mekteplerden ibarettir.

Görevimiz bunların gelişimini, sosyal gerçeklik programına göre enkazdan kurtarmak, aydınlığa çıkarmaktır. Bu inkişafa hizmetimiz, ona verilebilen şuurun derecesine göre olacaktır. Sabırsızlığa rağmen fikir ve sanat hareketini telif için zaman lazım, daha doğrusu bu işler kendi kendine olur. Fakat, bu da bir hazırlanma devresi ister.

(Resimli Ay, Eylül 1930, Sayı: 7, Sayfa: 11)

SUAT DERVİŞ

Bir Türk Yazarının Tazimatı

Birinci Cihan Savaşından az sonra, İstanbul'da yaşayan küçük bir genç kız, ünlü Fransız yazarı Henri Barbusse'e bir mektup gönderdi. Onun *Ateş* isimli romanını; bu ıstırap ve kanla yoğrulmuş şaheserini okumuştu. Mektup yazmıştı ama, bu cesaretinden de çok utanıyordu.

Harp içerisinde, o daha küçük bir çocuktu, fakat hafızasına korkunç ve zalim resimler nakşedilmişti. Evinin penceresi önünden geçen yaralılar kafilesinin resmi. Çanakkale'de savaş müthişti... Yaralıları vapurdan indirdikleri zaman karşılayan ambulanslar herhalde pek kıt olacaktı, çünkü; bu yaralılar payton arabalar içinde hastahanelere günde dört beş kere nakledilirlerdi.

Çocuk, üstleri başları kan ve çamura bulanmış, üniformaları buruşuk, yüzleri yorgunluk ve acıdan solmuş, buruşmuş insanları görmüştü.

Sonra ümitsiz bakışlı gözler, yemyeşil bir benizle İstanbul sokaklarında dolaşan kendi akranı çocukların; çöp tenekelerinden, sarhoş kusmuklarından nasıl gıda aradıklarını görmüştü.

Gıdasızlıktan bitap düşüp sokaklara yıkılan, yardım görmeyen ihtiyarların can çekişmelerini görmüştü.

İşte küçük genç kız, bunun için savaşa karşı şahlanmış bu insanı anlamış, ona hayran olmuş, ona saygıların en yükseğini duymuştu. Ve bu çok doğru, çok gerçekçi kitabı sevmişti.

Barbusse'ün cevabı hemencecik gelmişti.* Bu; elle ve çok dost bir dil-

* Söz konusu Barbusse'ün mektubu ve diger mektupları. Suat Derviş'in evi polis tarafından arandığı zaman alıkonulmuştur.

le yazılmış bir mektuptu. Genç kız, ona gönderdiği mektupta kendisinin de savaş aleyhtarı bir romanı olduğunu yazmıştı. Romanın ismi *Emine* idi. Bu genç kız, Türk edebiyatında kuşkularını, acılarını, ümitlerini açağa vurmak isteyen bir genç kuşağa mensup gencecik bir yazardı.

Romanın kahramanı, romancının yaşında bir kızdı ve savaş yetimiydi.

Henri Barbusse mektubunda bu romanı görmek istediğini söylüyordu.

Bir ikinci mektupta da kitap hakkındaki mütalaalarını bildirmişti; genç romancıya. Kitaptaki gerçek sevgisi ve doğruluktan ayrılmayışını sevdiğini söyleyerek, ona cesaret veriyordu. Aynı zamanda da eseri Parisli bir yayınevine verdiğini bildiriyordu.

Birkaç hafta sonra genç kız bu yayınevinden bir mektup aldı; mektupta romanın beğenildiği ve kabul edildiği belirtiliyor, fakat on bir aydan evvel de neşredilemeyeceği haber veriliyordu.

Çok genç ve tecrübesiz bir romancı olan genç kız, bunu; nazik bir dille yazılmış bir red cevabı zannetti ve yayınevine romanının kendisine iade edilmesini isteyen bir mektup yazdı.

Romanını geri aldı ama, Henri Barbusse'e mektup yazmaya devam etti. İyi yürekli, hoş görülü, büyük yazar, her zaman genç meslekdaşının sorularına cevap verdi. Onun başına ve kalbine rehber olmaktan usanmadı.

Belki de Suat Derviş'in mektuplarının satırları arasında, uzak bir memlekette, ruhları bunalım içinde, fakat cömert ve samimi bir edebi kuşağın doğuşunu seziyordu. Çok uzak bir ülkenin ona çok yakın çocukları ve ümit ve mutluluk arayan bir edebi kuşak.

Bunun üzerinden seneler geçti. O günlerin genç kızı hâlâ bu dünyaya mutluluğun yerleşeceğinden ümidini kesmedi. Ve iyi bir öğrenci gibi yazılarında hep, bu gerçek sevgisini kaybetmemeye ve doğruluktan ayrılmamaya itina etti. Çünkü, üstadı Barbusse bunu sevdiğini yazmıştı.

Bugün hâlâ her yazarın gerçek sevgisiyle dolu ve doğruluktan ayrılmayan kalemlere sahip olmasının lazım geldiği kanısındadır. Bu inancı da şimdi hatırası önünde tazimle eğildiği Henri Barbusse'e borçludur.

Paris'te "L'Europe" dergisinde birkaç sene evvel çıkmış olan yazıma şunu ilave etmek isterim ki, büyük üstadın beni o kadar etkilemiş olan bu eserini Türkçeye çevirmek şerefi bana düştüğü için, mesleğimin en mutlu günlerini yaşıyorum.

(Europe Dergisi. sene 1933. no: 119-120)

Henri Barbusse (1873-1935) Ünlü Fransız yazarı. Yaslı Kızlar isimli şiir kitabıyla 1895'te edebiyat yaşamına atıldı. Arkasından romana yöneldi. Asıl ününe ise Ateş (1916) romanıyla kavuştu. 1914 te gönüllü piyade olarak savaşa katılan, gösterdiği kahramanlıklarla iki kez takdir alan Barbusse, yaralandığı için 1917'de terhis edildi. Saf milliyetçi duygularla katıldığı savaşın içinde bir pasifist oldu, giderek sosyalizmi benimsedi. Savaşın ve kan dökmenin dehşetini, savaşa yön veren çıkarları, askerlerin ruh durumlarını ustalıkla betimlediği Ateş romanı büyük yankılar yarattı, 1917 yılında Goncourt Ödülü'nü aldı, sayısız dile çevrildi. Bir yandan edebiyat çalışmalarını sürdüren Barbusse, bir yandan da uluslararası barış ve insan hakları mücadelesinin etkin bir yürütücüsü oldu. 30 Ağustos 1935'te Moskova'da öldü. Aydınlık (1919), Dişlerin Arasındaki Bıçak (1922), Lenin (1934) eserlerinden bazılarıdır.

"Barbusse Ateş adlı eseriyle 1914-18 (emperyalist savaş) cinayetini parlak bir şekilde aydınlatanlardan biri oldu."
Maksim Gorkiy

"Henri Barbusse'ün Ateş'ini okumayan bir işçinin, bir emekçinin ve hakiki aydının kafası bir parça yarımdır. Ve bu kitabı çevirerek kütüphanesine sokmayan bir dil, insan kafası ve yüreğinin en büyük değerlerinden birinden mahrum kalmış demektir.
Bence bugün Henri Barbusse için yapılacak ilk iş Ateş'in Türkçeye çevrilmesi olmalıdır."
Nâzım Hikmet

"Harbin en ateşli zamanlarında, emperyalistlerin suratında bir tokat gibi şaklayan Ateş'i ve Cellad'ı yazan ... bu genç ihtiyarın ölümü bu kavgada her boşalan yerin beş on misli kuvvetle dolduğunu bilmesek, bizi yeise bile düşürebilirdi."
Sabahattin Ali

EVRENSEL BASIM YAYIN

ISBN 975-6525-05-3
9 799756 525059